

Tofiq Nəcəfli, Bilal Dədəyev

*Azərbaycan Respublikasında
fəhri olan zərifi tələbələr üçün*

AZƏRBAYCAN TARIXİ

dərs vəsaiti

Qafqaz Universiteti nəşri
Bakı, 2013

Az 2013
2.2.24

Tofiq Nəcəfli, Bilal Dədəyev

*Azərbaycan Respublikasında təhsil alan
xarici tələbələr üçün*

AZƏRBAYCAN TARIXI

Dərs vəsaiti

*Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 27 aprel 2012-ci il tarixli 680
saylı əmri ilə tövsiyə olunmuşdur.*

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

Bakı - 2013

ARXIV

76766

76766

Qafqaz Universiteti Nəşri

Azərbaycan Respublikasında təhsil alan xarici tələbələr üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

Dars vəsaiti

MÜƏLLİFLƏR:

Tofiq Hümbət oğlu Nəcəfli

AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, dosent, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru.

Bilal Mürzəbala oğlu Dədəyev

Qafqaz Universiteti İqtisadiyyat və idarə etmə fakültəsi "Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi" bölməsinin dosenti, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru.

RƏYÇİLƏR:

Əjdər Ağayev

Qafqaz Universiteti Pedagoji fakültəsinin "İbtidai təhsilin pedaqogika və metodikasi" bölməsinin müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Şahin Fərzəliyev

AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsinin nazirində "Dərbənd tarixi" elmi bölməsinin rəhbəri, tarix elmləri doktoru, professor.

Qasım Hacıyev

AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qarabağ tarixi" şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru

Mehmet Rıhtım

AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru.

Qafqaz Universiteti, Qafqaz Araşdırmalar İnstitutunun müdiri, dosent, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

ELMİ REDAKTOR:

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü.

DİZAYN:

Sahib Kazımov, İlham Əliyev

Qafqaz Universiteti Elmi Şurasının 23.11.2011 tarix, 2011/110.03 sayılı qərarıyla Universitet nəşri olaraq çap olunmasına qərar verilmişdir.

ISBN: 978-9952-468-21-2

© T. Nəcəfli, B. Dədəyev, Bakı, 2013

© Qafqaz Universiteti, Bakı, 2013

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	1
I FƏSİL	
AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ İBTİDAI İCMA QURULUŞU.....	3
II FƏSİL	
AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ İLK TAYFA İTTİFAQLARI. İLKİN DÖVLƏT QURUMLARI VƏ MANNA DÖVLƏTİ.....	10
2.1. İbtidai icma quruluşunun dağılması. İlk tayfa ittifaqları.....	10
2.2. İlk dövlət qurumları.....	11
2.3. Dəmir dövrü.....	14
2.4. Manna dövləti.....	15
2.5. Kimmer-İskit-Sak padşahlığı.....	18
III FƏSİL	
AZƏRBAYCAN MİDİYA VƏ ƏHƏMƏNİ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ. QƏDİM AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ.....	21
3.1. Azərbaycan Midiya imperiyasının tərkibində.....	21
3.2. Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində.....	22
3.3. Atropatena dövləti.....	23
3.4. Azərbaycan Albaniya dövləti.....	26
3.5. Qədim Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və mədəni həyatı.....	28
IV FƏSİL	
AZƏRBAYCAN SASANI DÖVLƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ.....	32
4.1. Sasani dövləti və Azərbaycan.....	32
4.2. Mehranilər sülaləsi.....	35
4.3. İnzibati idarə sistemi.....	36
4.4. Torpaq mülkiyyət formaları.....	37
4.5. Mədəniyyət.....	40

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏRƏB XİLAFƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ	41
5.1. Azərbaycanın fəthi.....	41
5.2. Azərbaycanda İslam dininin yayılması.....	43
5.3. Xilafət dövründə idarəçilik sistemi. Vergi siyasəti. Torpaq mülkiyyət formaları.....	45
5.4. Xilafət əleyhinə ilk çıxışlar. Xürrəmilər hərəkatı.....	48
5.5. Xilafət dövründə Azərbaycan mədəniyyəti.....	50

VI FƏSİL

IX-XI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ	52
6.1. Şirvanşahlar dövləti.....	52
6.2. Sacilər dövləti.....	53
6.3. Salarilər dövləti.....	54
6.4. Şəddadilər dövləti.....	56
6.5. Rəvvadilər dövləti.....	57
6.6. Slavyanların qarətçi yürüşləri.....	58

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏLCUQ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ.	
AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR DÖVLƏTİ	59
7.1. Azərbaycan və Səlcuq dövləti.....	59
7.2. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225).....	63

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ	70
8.1. Monqolların Azərbaycana yürüşləri.....	70
8.2. Azərbaycan Hülakular dövlətinin tərkibində.....	72
8.3. Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibində.....	75
8.4. Əmir Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri.....	76
8.5. Şirvanşahlar dövləti XIII-XIV əsrlərdə.....	79
8.6. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı.....	80

IX FƏSİL

XV ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ	82
9.1. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468).....	82
9.2. Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti (1468-1501).....	86

9.2.1. Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Avropa ölkələri ilə münasibətlər.....	90
9.2.2. Ağqoyunlu dövlətində tax-tac uğrunda mübarizə.....	93
9.3. XV əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı.....	96

X FƏSİL

XI-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ	99
--	-----------

XI FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (1501-1736)	109
11.1. I Şah İsmayıl dövrü (1501-1524).....	110
11.2. Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə əlaqələri.....	113
11.2.1. <i>Portuqaliya ilə münasibətlər</i>	113
11.2.2. <i>Venesiya ilə münasibətlər</i>	114
11.3. I Şah Təhməsin dövrü (1524-1576).....	114
11.4. I Şah Abbas dövrü (1587-1629).....	116

XII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ. AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL XANLIQLAR SİSTEMİNİN YARANMASI	118
12.1. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət.....	118
12.2. Azərbaycanın şimal xanlıqları.....	120
12.2.1. <i>Şəki xanlığı (1743-1819)</i>	121
12.2.2. <i>Qarabağ xanlığı (1748-1822)</i>	121
12.2.3. <i>Quba xanlığı (1726-1806)</i>	122
12.2.4. <i>Bakı xanlığı (1747-1806)</i>	122
12.2.5. <i>Dərbənd xanlığı (XVIII əsrin ortaları-1806)</i>	122
12.2.6. <i>Gəncə xanlığı (XVIII əsrin ortaları - 3.01.1804)</i>	123
12.2.7. <i>İrəvan xanlığı (XVIII əsrin ortaları-1828)</i>	123
12.2.8. <i>Lənkəran xanlığı (XVIII əsrin əvvəlləri- 1826)</i>	124
12.2.9. <i>Naxçıvan xanlığı (1747-1828)</i>	124
12.2.10. <i>Salyan xanlığı</i>	124
12.2.11. <i>Cavad xanlığı (XVIII əsrin ortaları - 1813)</i>	124
12.2.12. <i>Şamaxı xanlığı (1748-1820)</i>	125
12.3. Azərbaycanın cənub xanlıqları.....	125
12.3.1. <i>Təbriz xanlığı (XVIII əsrin ortaları-1780)</i>	125
12.3.2. <i>Urmiya xanlığı (1747-1797)</i>	126
12.3.3. <i>Xoy xanlığı (1747-1828)</i>	126
12.3.4. <i>Ərdəbil xanlığı (1747-1820)</i>	126

12.3.5. Marağa xanlığı (1747-1826).....	126
12.3.6. Maku xanlığı (1747-1922).....	126
12.3.7. Qaradağ xanlığı (1748-1813).....	127
12.3.8. Sərab xanlığı (1747-1828).....	127
12.4. Xanlıqların sosial-iqtisadi həyatı.....	127
12.5. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasəti.....	128

XIII FƏSİL

AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ.

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN

İŞĞAL EDİLMƏSİ..... 131

13.1. Ağa Məhəmməd xan Qacarı Azərbaycanı I yürüşü.....	132
13.2. Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarını tutmaq siyasətinin nəticəsiz qalması.....	133
13.3. Ağa Məhəmməd şah Qacarı Azərbaycanı II yürüşü.....	133
13.4. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının I mərhələsi. I Rusiya-İran müharibəsi.....	134
13.5. Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. II Rusiya-İran müharibəsi.....	137

XIV FƏSİL

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ..... 139

14.1. Azərbaycanda Rusiya müstəmləkə sisteminin yaradılması.....	139
14.2. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda Rusiya müstəmləkəçiliyi əleyhinə üsyanlar.....	140
14.3. XIX əsrin 40-ci illərində keçirilən islahatlar.....	143
14.4. Cənubi Azərbaycan XIX əsrin 30-50-ci illərində.....	144

XV FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA..... 146

15.1. Sosial-iqtisadi vəziyyət: sənayedə kapitalist münasibətlərinin yaranması.....	146
15.2. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda burjuva islahatları.....	147
15.3. Neft sənayesinin inkişafı.....	148
15.4. Sənayenin başqa sahələri.....	150
15.5. XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti.....	150

XVI FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ..... 154

16.1. Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf.....	154
16.2. Yeni aqrar qanunlar və çarizmin köçürmə siyasəti.....	156
16.3. Şimali Azərbaycanda mövcud quruluşa qarşı çıxışlar.....	157
16.4. Azərbaycan hərbiçiləri rus-yapon müharibəsində (1904-1905).....	158
16.5. Çarizmin Azərbaycanda milli qırğın siyasəti.....	158
16.6. Şimali Azərbaycanda milli demokratik hərəkat.....	159
16.7. Şimali Azərbaycanda milli partiyaların yaranması.....	160
16.8. Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində.....	161

XVII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-1920)..... 163

17.1. 1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət.....	163
17.2. Azərbaycanda İstiqlaliyyətin elanı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması.....	164
17.3. Osmanlı dövlətinin Azərbaycana yardımı və Bakının azad edilməsi.....	166
17.4. AXC-nin Milli Məclisi (Parlamentini).....	167
17.5. AXC-nin ictimai-mədəni fəaliyyətləri.....	168
17.6. AXC-nin Milli Ordusu.....	169
17.7. AXC-nin beynəlxalq əlaqələri.....	171
17.8. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı və AXC-nin süqutu.....	172

XVIII FƏSİL

AZƏRBAYCANDA SOVET HAKİMİYYƏTİNİN QURULMASI.

MİLLİ MÜQAVİMƏT HƏRƏKƏTİ. AZƏRBAYCANA QARŞI

ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLIĞI..... 173

18.1. Şimali Azərbaycanda sovet rejiminin qurulması.....	173
18.2. Sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı və üsyanlar.....	174
18.3. Azərbaycanın formal müstəqilliyinin ləğv olunması.....	176
18.4. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsdlər.....	177

XIX FƏSİL

AZƏRBAYCAN II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ..... 181

19.1. Azərbaycanın II dünya müharibəsində iştirakı.....	181
19.2. Azərbaycan döyüşçüləri müharibə cəbhələrində.....	183

XX FƏSİL

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN XX ƏSRDƏ	187
20.1. Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər İran inqilabının mərkəzi kimi.....	187
20.2. 1917-1920-ci illər Milli azadlıq hərəkatı. Təbriz üsyanı.....	188
20.3. 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaranması, fəaliyyəti və süqutu.....	190
20.4. 1977-1978-ci illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan.....	192

XXI FƏSİL

AZƏRBAYCAN SSR 50-80-Cİ İLLƏRDƏ. ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ	194
21.1. Totalitar rejimin daha da güclənməsi.....	194
21.2. Ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları.....	195
21.3. Respublikanın idarəçiliyində yeni mərhələ.....	196
21.4. "Yenidənqurma" və Azərbaycan.....	197
21.4.1. Milli zəmində qarşudurma. Erməni separatçılığının və terrorizmin başlanması.....	197
21.4.1. 20 Yanvar qırğını.....	199

XXII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI. MÜSTƏQİLLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ	201
22.1. Qarabağ müharibəsi. Respublikada siyasi böhranın dərinləşməsi.....	202
22.1.1. Xocalı soyqırımı.....	203
22.1.2. Şuşanın işğalı.....	204
22.1.3. Azərbaycanın işğal edilmiş bölgələri.....	205
22.1.4. Qarabağ müharibəsində Azərbaycana dəyən maddi zərər.....	205
22.2. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli qurtuluşu.....	205
22.3. Siyasi sabitlik və milli dövlətçiliyi möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə.....	207
22.4. Xarici siyasətdə uğurlar.....	209
22.5. Neft strategiyasının uğurları.....	211
22.6. İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini daha da möhkəmləndirməsi.....	212
ƏDƏBİYYAT	218
YOXLAMA TESTLƏRİ	222
AZƏRBAYCAN TARIXİ XƏRİTƏLƏRİ	252

GİRİŞ

Azərbaycan qədim ölkədir. Tarixən Azərbaycan şimalda Dağıstan, cənubda İran, qərbdə Gürcüstan və Türkiyə, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə sərhədlənmişdir. Azərbaycanın alverişli təbii şəraiti olduğundan burada çayların, göllərin kənarında ibtidai insanlar məskən salmışlar. Rusiya və İran arasında gedən müharibələr nəticəsində bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycan torpaqları iki hissəyə parçalandı. O vaxtdan Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan coğrafi anlayışları meydana gəldi. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan Rusiyanın və İranın tərkibində müxtəlif inkişaf yolları keçdi. 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. 1920-ci il aprelin 28-də rus ordusu Şimali Azərbaycanı işğal edərək Şərqdə yaranmış ilk demokratik respublikaya son qoydu. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı və SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi. 1991-ci ilin oktyabrında Şimali Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi.

Azərbaycan cənubdan şimala və qərbdən şərqə, Avropa və Asiyayı əlaqələndirən tranzit ticarət yolları üzərində yerləşmişdir. Tarixi ipək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan ərazisində müxtəlif dillərdə danışan əhali yaşayır. Lakin qədim zamanlardan Azərbaycanın yerli, köklü və əsas əhalisi türkdillidir. Millətimizin adı azərbaycanlı, dilimiz Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan türkləri qədim ərazisi, dili, siyasi qurumları, mədəniyyəti olan xalq kimi inkişaf etmiş və erkən orta əsrlərdə daha geniş ərazidə formalaşmışdır. Bu ərazi şimalda Dərbənddən başlayaraq, cənubda İranın Zəncan-Qəzvin-Həmədan bölgələrinə kimi uzanırdı. Şərqdə Xəzər dənizindən başlayaraq Borçalını, İrəvanı və Urmiyə gölünün sahillərini əhatə edirdi. Bu geniş ərazidə ta qədim zamanlardan yaşayan və müxtəlif vaxtlarda məskunlaşan sak, kimmeri, alban, qarqar, hun, xəzər, sabir, oğuz adlarını daşıyan türk etnoslarının qovuşub-qarışmasından Azərbaycan türkləri formalaşmışdır. Azərbaycanda məskunlaşan irandilli (talışlar, tatlar, kürdlər) və qafqazdilli (udilər, ləzgilər) xalqların taleyi tarixən Azərbaycan türkləri ilə bağlı olmuşdur.

Tarix boyu Azərbaycan dövlətləri yüksəliş və tənəzzül dövrlərini keçirmiş, daxili parçalanmalara, xarici işğallara məruz qalmışlar. Azərbaycan xalqı həmişə qonşuları ilə sülhsevər, dinc münasibətlər saxlamışdır. Lakin çar Rusi-

yası tərəfindən Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermanilər doğma torpaqlarımıza daim göz dikmiş, fürsət düşdükcə müəyyən əraziləri işğal etmişlər. Biz əminik ki, qısa zamanda ədalət yerini tapacaq və torpaqlarımız yağı düşməndən bilayimizin gücü ilə azad ediləcəkdir. Lakin, gələcəyə işıq tut-mak üçün zəngin tarixi keçmişimizi, tarixi həqiqətləri daha dolğun və layiqli şəkildə öyrənmək lazımdır. Bunu nəzərə alaraq, Universitetlərimizdə təhsil alan müxtəlif xarici ölkə tələbələrini Azərbaycan tarixini daha dərinləndirən öyrənmələrinə kömək etmək üçün "Azərbaycan tarixi" dərslərini hazırlamağa qərar verdik.

Nəzərinizə çatdırırıq ki, Respublikamızda Azərbaycan tarixinə aid istər ayrı-ayrı elmi tədqiqat əsərləri, istərsə də dərslər və kitabların sayı kifayət qədərdir. Hazırladığımız dərslər vəsaiti məhz bu əsərlərdən hərtərəfli istifadə edilməklə tərtib olunmuşdur. Tələbələrimizin tarixi hadisələri daha yaxşı anlaması üçün ən qədim dövrdən müasir dövrə kimi mövcud olmuş dövlətlərimizlə bağlı tarixi xəritələrimiz və hər mövzuya uyğun tərtib edilən örnək testlər vəsaitin sonuna əlavə edilmişdir. Düşünürük ki, bütün bunlar tələbələr üçün tarixi hadisələri daha dərinləndirən öyrənməsinə və qavramasına kömək edəcəkdir.

Dərslər vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmiş "Azərbaycan tarixi" proqramına və xarici tələbələr üçün hazırlıq tədrisi təqvim-tematik planına uyğun olaraq hazırlanmışdır. Gələcəkdə lazım olarsa vəsaitdə müəyyən əlavələrin ediləcəyi də nəzərdə tutulmuşdur.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ
İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Əlverişli təbii-coğrafi şərait hələ qədim dövrlərdən burada ibtidai insanların məskən salmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycanın görkəmli tarixçi-arxeoloqları tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Vətənimizin ərazisində ulu əcdadlarımız tərəfindən yaradılan Quruçay arxeoloji mədəniyyəti Yer kürəsində ən qədim arxeoloji mədəniyyətlərdən biridir.

Azərbaycan arxeologiya elminin görkəmli nümayəndəsi, professor Məmmədli Hüseynovun və onun həmkarlarının gərgin əməyi nəticəsində Qarabağda aşkar edilmiş 1,5 milyon il yaşı olan Quruçay arxeoloji mədəniyyəti, Azix kimi çoxsaylı arxeoloji abidə, Qazax, Naxçıvan, Lerik və s. yerlərdə tapılıb öyrənilmiş digər paleolit dövrü abidələri Azərbaycanın dünyada ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu inandırıcı şəkildə sübut etmişdir.

Qarabağda Azix və Tağlar, Kəlbəcərdə Zar, Qazax rayonuna bağlı Aveydağda Damcılı və Daşsalahlı, Naxçıvanda Qazmalar, Lerikdə Buzeyir mağaralarında aşkar edilmiş maddi mədəniyyət abidələri alt, orta və üst paleolit dövrlərində Azərbaycan ərazisində ən qədim insanların həyatı, onların təsərrüfat fəaliyyəti haqqında müxtəlif məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Paleolit dövrü Azərbaycan abidələrindən Azix mağarası xüsusi yerə malikdir. Burada aparılmış tədqiqatlardan mağaranın 6 böyük zal və 10 arxeoloji təbəqədən ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda burada alt paleolit şəlləqədərkə, şell və aşell mərhələləri, habelə orta paleolit dövrlərinə aid xeyli arxeoloji materiallar əldə olunmuşdur. Bu mağaradan və eləcə də Quruçay hövzəsindən aşkara çıxarılmış daş alətlər Azərbaycanda yaşamış qədim insanların həyatını işıqlandırmağa imkan verir.

Azixda tapılan abidələr içərisində ən qiymətli 1968-ci ildə onun 5-ci arxeoloji təbəqəsində aşkara çıxarılıb qədim insanın alt çənəsinin bir hissəsidir. Ötən əsrin ən müasir texniki metodları ilə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində bu çənə sümüyünün təxminən 350–400 min il bundan əvvəl (alt paleolit) aşel

mərhələsində yaşamış) 18–22 yaşlı bir qadına məxsus olduğu müəyyən edilmişdir. Bu, keçmiş Sovetlər ölkəsində aşkar edilmiş ilk və ən qədim insan qalığı idi. Mütəxəssislər bu ulu insanı "azixantrop" - yəni "Azix adamı" adlandırmışlar.

Azix mağarasının tapıntıları alt və orta paleolit dövründə ən qədim daş alətlərin kobud, iri və yöndəmsiz daş alətlərdən - gicantolitlərdən daha kiçik və rahat, daha çox işlənmiş daş alətlərə doğru necə təkmilləşdirildiyini izləməyə, yəni qədim insanın məşğuliyəti, ovçuluğu barəsində və bölgənin paleozoy faunası haqqında ətraflı təsəvvür yaratmağa imkan verir. Mağarada aşkara çıxarılmış ocaq yerinin tədqiqi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azix sakinləri hələ 700 min il bundan əvvəl od əldə etməyi bacarmışdılar. Azix mağarasında aşkara çıxarılmış ayı kəllələri üzərindəki daşla çətilmiş cızıqlar azixantropların ilkin dini təsəvvürlərinin qalıqları hesab olunur. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, ən qədim insanların ilk dini təsəvvürləri məhz alt paleolit dövründə yaranmış, insanlar ilk olaraq heyvanlara və təbiət qüvvələrinə sitayiş etmişdilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, təxminən yüz min il bundan əvvəl alt paleolit dövrü başa çatmış və öz yerini orta paleolita vermişdir. Təxminən e.ə. (eramızdan əvvəl) 60-65 min il davam etmiş (e.ə. 100 min il bundan əvvəl başlayıb e.ə. 35-40 min il bundan əvvəl başa çatmışdır) orta paleolit dövrünə aid maddi mədəniyyət abidələrinə ilk dəfə Fransadakı le-Mustye düşərgəsində rast gəlinməsi üçün bu dövr həmçinin Mustye mədəniyyəti dövrü adlandırılır.

Mustye dövründə həm bacarıqlı insanın özünün, həm də onun maddi və mənəvi həyatının inkişafında böyük irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, ovçuluqda mühüm rola malik olan nizə yeni alət olaraq ixtira edilmişdir. Bu zaman Azərbaycanda ovçuluq əsas peşayə çevrilmişdir.

Mustye dövründə insanın özünün fizioloji təkmilləşməsi yeni yüksək mərhələyə qalxmış və zahirən çağdaş insanlara çox oxşar olan neandertal tipli insanlar (bu insanların qalıqlarına ilk dəfə Almaniyadakı Neandr çayının hövzəsində rast gəlinməyindən bu tipli insanlara belə ad verilmişdir) təşəkkül tapmışdır. Neandertal tipli insanlar mağaralarla yanaşı, açıq düşərgələrdə müxtəlif materiallardan qurulmuş yaşayış məskənlərində yaşayırdılar.

Orta paleolitdə maddi həyatla yanaşı, bacarıqlı insanın mənəvi həyatında da təkamül davam etmiş, insanın dini təsəvvürləri müəyyən qədər mürəkkəbləşmiş, axirət dünyasına inam, ilkin dəfn etmə mərasimləri formalaşmağa başlamışdır. Orta paleolitin sonlarına yaxın alt paleolitdən bəri ibtidai icmanın əsasını təşkil edən Ulu icmanın təşkilində də müəyyən dəyişikliklər yaranmağa başlamış, Ulu icma öz yerini qadınların aparıcı rol oynadığı qohum

(qəbilə) icmasına, bacarıqlı insan isə öz yerini ağıllı insana verməyə başlamış, ibtidai icmanın tarixində ana xaqanlığının əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan tarixində mustye mədəniyyəti dövrünə aid tapıntılara Azix, Damcılı, Daşsalahlı, Tağlar, Zar, Qazmalar və Buzeyir mağara düşərgələrində, habelə Qadirdərə, Çaxmaqlı, Marallı (Qazax rayonu), habelə Tamtama (Güney Azərbaycan) və b. düşərgələrdə rast gəlinmişdir.

Tədqiqatlara görə keçmiş Sovetlər birliyi və Yaxın Şərqdə mustye dövrünə aid ən mükəmməl abidələrdən biri Tağlar mağarasıdır. Quruçayın sol sahil hövzəsində yerləşən bu mustye bölgəsində 1963-cü ildən etibarən aparılan elmi axtarışlar nəticəsində çoxu orta paleolit dövrünə aid olan 6 arxeoloji təbəqənin 5-ində 7 mindən artıq daş alət və 20 mindən çox heyvan sümükləri aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatçılar müəyyən etmişdilər ki, Tağlar mağarası 50-55 min il ərzində fasiləsiz surətdə mustye adamlarının yaşayış məskəni rolunu oynamışdır.

Bəşər tarixinin növbəti mərhələsi - Üst paleolit dövrü e.ə. 35-30-cu minilliklərdən e.ə. 12-10-cu minilliklərədək davam etmişdir. Azərbaycanda Tağlar, Damcılı, Zar, Yataq yeri kimi arxeoloji komplekslərlə təmsil olunmuş üst paleolit dövründə insanın həm iqtisadi-təsərrüfat, həm fizioloji, həm də ictimai-mənəvi həyatında mühüm təkamül baş vermişdir. Əvvəla, ibtidai insanlar daha rahat, mükəmməl, çox funksional, ağıl və ya sümük dəstəklı alətlər, yeni daha məhsuldar əmək alətləri hazırlamağı öyrənirdilər. İkincisi, bacarıqlı insanın təkmilləşərək düz qamətli, beyin tutumu daha böyük, başa düşülən nitqə malik ağıllı insana çevrilməsi prosesi başa çatırdı. Üçüncüsü, bacarıqlı insanların qida əldə etməsi, odu qoruyub saxlamaq və vəhşi insanlardan qorunmaq zərurətindən doğmuş, qeyri-sabit birliyi olan ulu icma öz yerini tədricən qadın xətti ilə qohum ağıllı insanların daha sabit kollektivinə - qəbilə icmasına verir. İbtidai icmanın tarixindən orta tunç dövrünədək davam etmiş ana xaqanlığı dövrü başlayır. Üst paleolit dövründə qadınların rolunun öncüllüyü özünü o dövrün incəsənətində də göstərmiş, qadın kultu ilə bağlı çoxlu təsvirlər yaradılmışdır.

Üst paleolit sığınacaqlarına əsasən çay vadilərinin yaxınlığında, ov üçün münasib yerlərdə rast gəlinən insanların təsərrüfat həyatının əsasını yenə də istehlak təsərrüfatı olan yığılılıq və ovçuluq təşkil edirdi.

E.ə. XII-X minilliklərdən e.ə. VIII minilliyədək ölkəmizin ərazisində mezeolit - orta daş dövrü mövcud olmuşdur. Mezeolit ox və kamanın ixtira edildiyi, istehlakdan istehsal təsərrüfatına keçidin əsasının qoyulduğu, bütövlükdə ibtidai icmanın maddi mənəvi həyatının xeyli inkişaf etdiyi dövrdür.

Mezeolit dövründə ox və kamanla yanaşı mikrolit (kiçik daş), quraşdırma alətlər geniş yayılır, daşıqlama texnikası daha da təkmilləşir, sığınacaqların kobud hörgülərlə əhatə edilməsi hallarına rast gəlinirdi. Ox və kamanın ixtirası ilə ovçuluğun inkişafı, balıqçılıq, habelə heyvanların əhəlləşdirilməsinin əsasının qoyulması qədim insanların rasionunda ət yeməklərinin xüsusi çəkisini artırmış, bişirilmiş ətlə qidalanmanın miqyasının genişlənməsi insanın əqli inkişafını sürətləndirmişdi.

İndiyədək 20-yə qədər qayaaltı yaşayış məskənin aşkara çıxarıldığı Qobustan, habelə Damcılı və Zaqrosda mezeolit abidələri sübut edir ki, bu dövrdə istehlak təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid üçün hərtərəfli zəmin yaranmış, ibtidai maldarlıq və ibtidai əkinçiliyin rüşeymləri meydana çıxmış, ana xaqanlığı daha da inkişaf etmiş, ibtidai incəsənət təşəkkül tapmışdır.

E.ə. VIII minilliyin sonundan etibarən Azərbaycan ərazisində mezeolit neolit (yeni daş) dövrü əvəz etməyə başlamışdır. Neolit dövründə insan daşı cilalamağı və deşməyi öyrənərək daha rahat, məhsuldar, mükəmməl və çox komponentli alətlər (daş toxə və s.) düzəltməyi öyrənmiş, istehlak təsərrüfatından istehsalə keçid başa çatmış, yığıcılıqdan əkinçilik, ovçuluqdan maldarlıq əmələ gəlmiş, toxuculuq və duluculuq kimi yeni təsərrüfat və sənətkarlıq sahələri meydana gəlmişdir. Bəşər tarixində bu yeniliklər Neolit inqilabı adlandırılmışdır. Azərbaycan ərazisində neolit abidələri Damcılı, Qobustan, Naxçıvan (Kültəpə), Viləşçay, Göygöl, Ağdam (Çalağantəpə, Qarğalar təpəsi), Urmiya gölü hövzəsindəki Həsənli, Hacı Firuz, Yanıqtəpə yaşayış yerləri və Zaqros bölgəsində aşkara çıxarılmışdır. Bu dövrdə əcdadlara sitayiş, axirət həyatına inam da mövcud olmuşdur.

Təxminən e.ə. VI minilliyin ikinci yarısından Azərbaycan ərazisində ibtidai icma öz inkişafının yeni tarixi mərhələsinə - eneolitə (mis-daş dövrünə) qədəm qoymuşdur. E.ə. IV minilliyin ortalarında davam etmiş eneolit dövründə qədim insan öz tarixinin ilk metalı olan misdən istifadə etməyə başlamışdır. Lakin mis çox yumşaq metal olduğundan ondan daha çox məişət və bəzək əşyaları hazırlamaq üçün istifadə edilmiş və mis əşyalar daş alətləri sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdir. Ona görə də bu dövr eneolit adını almışdır.

Şimali Azərbaycanın qərb, xüsusən də Yuxarı Qarabağ, Zəngəzur, Gədəbəy və Daşkəsən zonalarında mövcud olan zəngin mis yataqları əcdadlarımızın mislə ilk dəfə məhz burada tanış olduqlarını güman etməyə əsas verir. Lakin eneolit dövrünə aid olan məişət əşyalara və başqa məmullatlara, həmçinin Naxçıvan, Mil, Muğan, Quba-Xaçmaz və Urmiya bölgələrində aşkara çıxarılmış eneolit dövrü məskənlərində də rast gəlinir. I Kültəpə (Naxçıvanda), İlanlıtəpə (Ağdam yaxınlığında), Əliköməktəpə (Cəlilabad), Yanıqtəpə (Urmiya

gölü hövzəsi) və s. bu kimi eneolit abidələri e.ə. V-IV minilliklərdə və sonrakı dövrlərdə istehsal təsərrüfatı ilə məşğul olan oturaq əhalinin həyatı, əkinçi və maldarlıq təsərrüfatı barəsində zəngin materiallar əldə etməyə imkan verir.

Bu dövrdə heyvandarlıq təsərrüfatı xeyli inkişaf etmiş, atçılıq meydana çıxmışdır (Əliköməktəpədə e.ə. V minilliyə aid olan at skeletləri tapılmışdır). Tapıntılar belə bir iddia irəli sürməyə imkan verir ki, Azərbaycan bütün Avraşiya materikində atçılığın ilk vətəni olmuşdur. Azərbaycanın qərb bölgələrində xırda, Muğan bölgəsində isə iri buynuzlu mal-qaranın bəslənməsinə daha böyük yer verilmişdir. Artıq, eneolit dövründə bizə məlum olan ev heyvanlarının demək olar, hamısı əhəlləşdirilmişdi. Ovçuluq və balıqçılıq getdikcə əhalinin ikinci dərəcəli məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdir.

Eneolit dövründə Azərbaycanda toxə əkinçiliyi geniş yayılmışdır. Daş və sümük toxəlarla çayqırağı münbit, qumsal torpaqlarda, digər asan şumlanan sahələrdə 10-a qədər arpa və buğda növü, habelə düyü və s. yetişdirilirdi. Eneolit dövrünə aid Şomutəpədən Cənubi Qafqazda ən qədim oraq, Çalağantəpədə isə ən qədim sümük kürək (bel) tapılmışdır.

Eneolit dövründə sənətkarlıq istehsalı da xeyli inkişaf etmiş və daha da rəngarəng olmuşdur. Möhrə və çiy kərpiclə divarhərmə işi, meydana çıxmış divarların suvanılıb ağardılması və naxışlanmasına başlanılmışdır. Bu dövrdə ikigözlü dulus sobalarından (Əliköməktəpə) istifadə edilmiş, yüksək səviyyəli şirəli qablar da düzəldilmişdir.

Bu dövrdə hələ də xüsusi qəbiristanlıq yox idi. Ölülər çox vaxt evlərin arxası və ya içərisində basdırılsa da, dəfn adətlərində bir sıra yeniliklər müşahidə olunurdu. Eneolit dövrünə aid məskənlərdən ilk küp qəbir aşkar olunmuşdur. Bu dövrdə ölünün üzərinə qan rəmzi olan qırmızı boya çəkir, yaxud oxra adlanan qırmızı toz səpir, onu yanı üstə, bükülü vəziyyətdə basdırır, yanına silah və alətlər qoyurdular. Azərbaycanın eneolit dövrü əhalisinin həyatında müxtəlif dini ayinlər, ovsun mərasimləri də müəyyən yer tutmuşdur. Qobustandakı qayaüstü rəsmlərin bəziləri ovsun və dini rəsmləri əks etdirir.

Bildirdiyi kimi, mis yumşaq olduğundan ondan hazırlanan alətlər dözümlü deyildi və daş alətləri təsərrüfatdan tamamilə sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdi. Ancaq insanlar misə qalay (eyni zamanda qurğuşun, sürmə, və s. b. kimi əlvan metallar) qataraq yeni, suni metal olan-tunc əldə etməyi öyrəncə vəziyyət kökündən dəyişməyə başlamışdır. Yeni metal kifayət qədər dözümlü idi, ondan hazırlanmış əmək alətləri tezliklə daşalətləri sıxışdırıb aradan çıxarmış və ibtidai icmanın tarixində daş dövrü başa çataraq öz yerini Tunc dövrünə (e.ə. IV minilliyin sonundan e.ə. II minilliyin axırlarınadək) vermişdir.

Azərbaycanda erkən tunç dövrü ilk növbədə Kür-Araz mədəniyyəti adlandırılmış, çox geniş əraziyə səpələnmiş arxeoloji abidələr kompleksi ilə səciyələnilir. Erkən tunc dövrü abidələri Azərbaycan ərazisində daha çox Mingəçevir, Qobustan, Qazax, Xaçmaz, Təbriz, Qəbələ və s. bölgələrində aşkara çıxarılıb öyrənilmişdir.

Bu dövrdə toxa əkinçiliyi xıç əkinçiliyi ilə əvəz olunur, taxıl əkinçiliyi daha da püxtələşir, kətan becərilməyə, təsərrüfatda qoşqu qüvvəsindən istifadəyə başlanılır, suvarma əkinçiliyinin və bağçılığının bünövrəsi qoyulurdu. Yeni metalın (tunç) alətlərə tətbiqi əkinçilikdə əmək məhsuldarlığını xeyli artırır.

Əkinçiliklə yanaşı, təsərrüfat həyatının digər mühüm sahəsində - maldarlıqda da mühüm dəyişikliklər baş verir. Xırda və iribuynuzlu malqaranın sayı artır, düzənlik, dağətəyi və dağ otluqlarının sahəsi xeyli genişlənir, köçmə (yaylaq-qışlaq) maldarlığı meydana çıxır və maldarlıq təsərrüfatın əsas formasına çevrilirdi.

Erkən tunç dövründə sənətkarlıq da xeyli inkişaf etmiş, onun ayrı-ayrı sahələri - metal emalı, dulusçuluq, toxuculuq üçün yaşayış yerlərində xüsusi sahələr ayrılmasına başlanılmışdır. Gil qablar istehsalının həm çeşidi genişlənmiş, həm istehsal texnikası xeyli təkmilləşmiş, həm də məmulatların hazırlanma keyfiyyəti xeyli yüksəlmişdir. Mükəmməl metal və metaləitmə sahələri formalaşmağa başlamışdır. Evtikmə üsulları da xeyli inkişaf etmişdir. Erkən tuncda ocaq yeri ortada və ya divara yaxın olan, yarımqazma və ya yerüstü tikilən dairəvi damlı evlərə üstünlük verildirdi. Torpaq döşəmələr şirələnir, bəzən də rənglənirdi. Bu dövrdə yaşayış məskənləri üçün seçilən yerlər və onlardakı tikililərin xarakteri göstərir ki, artıq erkən tunç dövründə insanlar öz yaşayış məskənlərinin müdafiəsi qayğısına qalmalı olmuşdular. Bir sıra yaşayış məskənləri müdafiə üçün daha yararlı olan hündür təpələrdə tikilmiş və onlar müdafiə hasarları ilə əhatə olunmuşdu (Göytəpə, Yanıqtəpə və s.). Erkən tunc dövrü yaşayış evləri dairəvi planda olur, bünövrəsi daşdan divarları çiy kərpicdən tikilirdi. Erkən tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış qəbilə və tayfalar böyük tayfa ittifaqlarında birləşmişlər.

Erkən tunç dövründə icmanın ictimai həyatında baş vermiş ən böyük dəyişiklik patriarxal münasibətlərin hökəmrən mövqeyə yiyələnməyə başlaması idi. Xıç əkinçiliyi və köçmə (yaylaq-qışlaq) maldarlığın təsərrüfat həyatında mühüm yer tutması ilə qadının iqtisadi həyatda rolu xeyli məhdudlaşmağa başlamışdı. Təsərrüfat həyatında kişilər üslünü ələ alır və bu üstünlük icmanın həyatında da birinciliyin tədricən kişilərin elində cəmləşməsinə doğru aparırdı. Ana xaqanlığı öz yerini ata xaqanlığına verməyə başlamışdır.

Bu dövrdə yaşayış yerlərindən kənarında salınmış qəbiristanlıqlar meydana çıxmış, kurqan qəbirləri, meyidlərin yandırılması adəti təşəkkül tapmışdır. Dini ayınların icrası üçün ibadətqahlar tikilmişdir. Xaçmaz rayonundakı Şərkərtəpə, Qazaxda Babadərviş və Naxçıvanda II Kültəpə yaşayış məskənlərində dairəvi planlı böyük ibadət evləri aşkar edilmişdir.

E.ə. II minilliyin əvvəllərində ibtidai icmanın həyatında yeni dövr - Orta Tunç dövrü başlayır. Həmin dövrdə sənətkarlıq, xüsusən də metal emalı, tikinti, dulusçuluq və s. xeyli inkişaf etmiş, Ön və Mərkəzi Asiya, Misir və s. bölgələrlə ticarət əlaqələri meydana çıxmışdır. Orta tunc dövründə sosial və əmlak bərabərsizliyi artmış, tayfalar arasında əlaqələr genişlənmiş, iri yaşayış məskənləri yaranmışdır. Bu mərhələdə kənd tipli yaşayış məskənləri ilə yanaşı, ilkin şəhər mərkəzləri də yaranmışdır. Naxçıvan və Urmiya bölgəsindəki bəzi yaşayış məskənləri Qədim Şərqi Şərqi Şəhər mərkəzləri səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Belə mərkəzlər mühüm ticarət yolları üzərində yaranmış, əlverişli yerlərdə, əsasən də təbii təpələr üzərində, dərin yarıqanlı çay kənarlarında salınmış və möhtəşəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdur. Naxçıvanda II Kültəpə, Oğlanqala, Urmiya sahilindəki Göytəpə, Qarabağdakı Üzərliktəpə belə şəhər tipli yaşayış məskənləridir.

E.ə. II minilliyin II yarısını əhatə etmiş Son Tunç dövründə qəbilənin həyatında mühüm və ictimai təbəqələşmə, əmlak sərifdən xeyli müxtəlif təlimatlı qrupların formalaşması daha aydın nəzərə çarpır. Göygöl, Tərtər, Ağdam rayonlarında aşkara çıxarılmış son dərəcə dəbdəbəli və zəngin kurqan qəbirləri son tunc dövründə tayfa əyanlarının son dərəcə böyük qüdrətə sahib olduqlarından xəbər verir. Tayfa başçısının hakimiyyətinin qüvvətlənməsi, dini və hərbi rəhbərliyin onların əlində toplanması bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxarırdı. Bu dövrün dini etiqadları və mərasimləri içərisində oda sitayiş, suya, dağa, meşələrə, müxtəlif ağac növlərinə və heyvanlara inam da geniş yer tuturdu. Səma cisimlərinə (Aya, ulduza, Günəşə) inam dərin kök salmışdı. Bəzi hallarda dəfn kameraları 250 m²-ə çatan məzarlara tayfa başçısı ilə bərabər nəinki bərbəkək əşyaları, hətta tayfa başçısının nöqərləri və kənziləri də basdırılmışdılar. Azərbaycanda son tunc və erkən dəmir dövründə müdafiə tikililəri olan qalalar inşa edilmişdir. İbtidai icma quruluşunun sonunda daha davamlı yaşayış və təsərrüfat binaları tikilmiş, düşmənlərdən qorunmaq üçün bu yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkilmişdir.

İ F Ə S İ L

AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ İLK TAYFA İTTİFAQLARI. İLKİN DÖVLƏT QURUMLARI VƏ MANNA DÖVLƏTİ

2.1. İbtidai icma quruluşunun dağılması. İlk tayfa ittifaqları

Tunc dövrü ərzində ibtidai icmanın həyatında baş vermiş proseslər tamamilə yeni quruluşlu–sinifli cəmiyyətin meydana çıxması, dövlətin formalaşması üçün sanballı zəmin yaratmışdır. Dünyanın müxtəlif bölgələrində ibtidai icma quruluşunun dağılması və öz yerini yeni sinifli cəmiyyətə verməsi müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəkillərdə baş vermiş, özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Lakin bu təbii ki, müəyyən qanunauyğunluqla meydana çıxırdı.

Keçən əsrin sonlarına qədər bir qayda olaraq, dünya tarixşünaslığında sinifli cəmiyyətin başlanğıcı əsasən dəmir dövrünə (e.ə. II minilliyin sonu–e.ə. I minilliyin əvvəlləri) şamil edilsə də, bu qanunauyğunluqdan yayınma halları da istisna edilmirdi. Qədim Şərqi bir sıra ölkələrində sinifli cəmiyyətin erkən dəmir dövründən xeyli əvvəl meydana çıxması buna misal ola bilər. Qədim Misir, İkiçayarası və s. yerlərin mülayim iqlimi və digər əlverişli şəraiti qədim insanlara hələ dəmirdən istifadədən xeyli əvvəl daha yüksək əmək məhsuldarlığı əldə etməyə imkan vermiş və bunun nəticəsində ibtidai icma quruluşu öz yerini tədricən sinifli cəmiyyətə vermişdir. Beləliklə, eramızdan hələ 4-3 min il əvvəl istər Misirdə, istərsə də İkiçayarasında möhtəşəm dövlətlər, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış sivilizasiyalar formalaşmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycanda sinifli cəmiyyətin, ilk quldar dövlətlərin ancaq e.ə. I minilliyin ilk yarısından formalaşması fikrinin uzun müddət hökmran mövqə tutması bir qədər qəribə görünürdü. Axı antik müəlliflərin çoxu Azərbaycan bölgələrinin təbii–iqlim şəraitinin adları çəkilən bölgələrin şəraitindən geridə qalmadığını dəfələrlə qeyd etmişdilər.

Bizdə isə ən yaxşı halda e.ə. III–I minilliklərdə ilk tayfa ittifaqlarından danışılırdı. Halbuki artıq e.ə. IV minilliyin sonu–III minilliyin əvvəllərindən sinifli cəmiyyətin yaranıb inkişaf etdiyi İkiçayarasının qonşuluğunda yerləşən, bu bölgə ilə sıx əlaqələrə malik olan Azərbaycanda sosial–iqtisadi inkişafın bu qədər ləng getməsi inandırıcı görünmürdü. Lakin ötən əsrin son onillik-

lərində Azərbaycan alimlərinin bir qrupu hələ e.ə. IV–III minilliklərdə İkiçayarası ilə sıx əlaqələrdə olan Cənubi Azərbaycan bölgələrində mühüm ictimai təkamül nəticəsində e.ə. III minillikdə müxtəlif dövlət qurumlarının meydana gəlməsini bildirməyə başladılar.

Məhz həmin dövrdən başlayaraq maldarlıq inkişaf etdi və əkinçilikdən ayrıldı. Bununla da ictimai əmək bölgüsünün əsası qoyuldu. Bu dövrdə tayfalar arasında yeni sahələrin ələ keçirilməsi uğrunda mübarizə aparılırdı. Güclü, nisbətən zəif tayfalara basqın edərək, onların sərvətini ələ keçirirdilər. Bu hal eyni kökdən olan zəif tayfaların güclü tayfalar ətrafında birləşməsinə və bununla da böyük tayfa ittifaqlarının yaranmasına səbəb olurdu.

Azərbaycan ərazisində e.ə. III–II minilliklərdə Arazdan şimalda, Naxçıvanda və Mil–Qarabağ ərazilərində naçx, gərgər tayfaları, Urmiya gölü ətrafında isə lullubi, kuti, su, turukki tayfaları yaşamışdılar.

Tayfa ittifaqlarının özlərinə məxsus dini inamları formalaşmışdı. Onlar Səma, Ay, Günəş allahlarına, məhəbbət və məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər.

2.2. İlk dövlət qurumları

Aratta. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi, professor Y.B. Yusifov Şumer–Akkad mixi yazı qaynaqlarına və digər mənbələrə əsaslanaraq sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət qurumu Aratta e.ə. III minilliyin I yarısında Cənubi Azərbaycanda meydana çıxmışdır. Arattanın ərazisi Urmiya gölündən cənub istiqamətində Dialaya, cənub–şərq istiqamətində isə Zəncan–Qəzvin bölgəsinədək olan torpaqları əhatə edirdi. Bir çox qaynaqlarda “saf ənənələr ölkəsi” adlandırılan, en, yaxud ensi rütbəsi daşıyan hökmdarlar tərəfindən idarə olunan Arattanın İkiçayarası şəhər dövlətləri, xüsusilə, Urukla sıx əlaqələri olmuşdur.

Aratta əhalisi qızıl, gümüş, qurğuşun, mis, lacivərd və s. müxtəlif sənət sahələri, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. Çoxtanlığın mövcud olduğu Aratta bölgəsində bərəkət və məhəbbət ilahəsi İnannaya sitayiş geniş yayılmışdır. Zəngin faydalı qazıntı yataqlarına, gözəl təbii şəraitə malik olan Aratta İkiçayarası dövlətlərinin diqqətini çəksə də, Aratta bu mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilirdi.

Aratta dövlət qurumu bəzi qaynaqlarda Aronata şəklində də adlandırılır. Azərbaycanın ən qədim adlarından biri kimi də qəbul edilən “Aronata” adı “dağ”, “dağlıq ölkə” mənasını verir. Paytaxtla eyni adlı şəhər olmuş bu dövlət qurumu e.ə. III minilliyin I yarısında təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə qədim Ön Asiyanın sosial–iqtisadi, ictimai–siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayıb, kitabələrdə özünəməxsus ad qoymuşdur. Müxtəlif şumer, akkad

və assur qaynaqlarında saxlanılıb dövrümüzə qədər gəlib çıxmış çoxsaylı bilgilər də bunu bir daha sübut edir.

Lullubi dövlət qurumu. E.ə III minilliyin II yarısının başlanğıcında İkiçayarasında gedən mürəkkəb ictimai-siyasi və hərbi proseslərin nəticəsində burada Akkad hökmrənliyi bərqərar olduğu zaman Aratta bir siyasi qurum kimi artıq dünya sahnəsində yox idi. Onun qərb sərhədlərində isə Lullubi tayfa ittifaqı formalaşmaqda idi. Sonralar bu ittifaqa çox güman ki, Su və Turukki tayfaları da daxil olmuşdular. E.ə XXIII əsrdə isə Urmiya gölündən cənubdakı bölgələrdə, o cümlədən vaxtilə Arattanın yerləşdiyi torpaqların xeyli hissəsində ölkəmizin tarixində ikinci erkən dövlət qurumu sayılan Lullubum (Lullubi) dövləti meydana çıxmışdır.

E.ə XXIII əsrin sonlarında Lullubi hökmdarı Sanidin (e.ə. 2230-2200) özündə o qədər qüvvə hiss etmişdir ki, Akkad kimi möhtəşəm bir dövlətin Naramsuen kimi qüdrətli hökmdarına qarşı hərbi birləşmələrə qoşulmuş və akkادلara qarşı müharibələrdə iştirak etmişdir.

E.ə XXII əsrin otuz illiyində Lullubidə hakimiyyət başında olmuş hökmdar İmmatun (e.ə. 2200-2170) müəyyən səlahiyyətlərini saxlamaqda olan xırda yerli hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe edərək "padşahlar padşahına" çevirmişdir. Növbəti padşah Anubanınin dövründə (e.ə. 2170-2150) Lullubinin qüdrəti daha da artır. Bunu bu hökmdarın hələ Aratta dövründə qədim azərbaycanlılara məlum olan mixi (çivi) yazılar ilə həkk etdirdiyi məşhur "Daş sütun" abidəsi bir daha sübut edir. Bu sütun Diala çayının orta axınlarında Zohab şəhəri yaxınlığından Ur-miya gölündən az qala İran körfəzinədək olan əraziləri əhatə etmişdir. Lullubi padşahlığının əhalisi maldarlıq, dəmyə əkinçiliyi, və sənətkarlıqla məşğul olur, İkiçayarası ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. "Daş sütundan" məlum olur ki, Lullubi sakinləri Anum (Səma), İkitar (bərəkət və məhəbbət), Sin (Ay), Şaş-maş (Külək) tanrılarına və ilahələrinə sitayiş edirdilər.

Təxminən e.ə. III minilliyin sonlarında Lullubi dövlət qurumu süqut etmiş və onun yerində "çoxlu lullubi hökmdar" lıqları yaranmışdır.

Kuti dövlət qurumu. E.ə. III minillikdə Urmiya gölündən qərb və cənubi qərbdə mövcud olmuş kunti (quti) tayfa birliyi həmin minilliyin II yarısında dövlət qurumuna çevrilmişdir. Kutilər İkiçayarası ilə geniş əlaqələr saxlamış şumerlərlə yaxın münasibətlərdə olmuş, Akkad hökmdarlarının işğalına məruz qalmışdılar. Naramsuenin akkad qoşunları kutilər ölkəsinə və şumer torpaqlarına yürüşlər edərkən, kutilər və onların müttəfiqlərinin güclü müqavimətilə rastlaşmış, məğlub olub məqsədlərinə çata bilməmişdir. Kuti hökmdarı Enri Davazir (e.ə. 2225-2200) tərəfindən rəhbərlik edilən birləşmiş hərbi dəstələr

şumerlərin müqəddəs şəhəri Nippuru, bu şəhərdəki məşhur Enlil məbədinə akkad təcavüzündən qorumuşdur. Buna görə də Nippurda kutilərin şərəfinə xüsusi abidə ucaldılmış və bu abidənin kitabəsində özünün qüdrətli "Kuttium və dünyanın dörd səmtinin hökmdarı" adlandırılması şərəfinə nail olmuşdur.

Naramsuenin kutilərə qarşı Elamla ittifaq bağlamasına baxmayaraq, e.ə. XXIII əsrin sonu XXII əsrin əvvəllərində kutilərin İkiçayarasına hücumlarının qarşısını almaq mümkün olmamış, kuti hökmdarları Yaraqlaş və onun varisi Elulumieşin səyləri ilə e.ə. 2175-ci ildə İkiçayarasında kuti sülaləsinin hakimiyyəti bərqərar olmuşdur. Bu dövrdə kutilərin ixtiyarında olan torpaqlar Urmiyadan İran körfəzinədək uzanırdı. Kutilər İkiçayarasındakı 70 illik hökmrənlikləri dövründə yerli idarəçilik sistemində toxunmamış, bu bölgəni canişinlər vasitəsilə idarə etmişdilər. Kutilərə tabe olan, Şumer şəhərinin ensi titulu daşıyan hakimləri daxili idarəçilikdə kifayət qədər müstəqilliyə malik idilər. Ur, Nippur, Sippar, Umma və s. şumer şəhərlərinin tarixi üzrə müxtəlif qaynaqlar sübut edir ki, kuti-şumer münasibətləri kifayət qədər sıx və səmimi olmuş, bəzən müttəfiqlik xarakteri daşmışdır. Kutilərin hakimiyyəti illərində Mesopotamiyada şəhərlərarası toqquşmalara son qoyuldu, ticarət yollarında əmin-amanlıq yarandı. Mesopotamiyaya xarici hücumların arası kəsildi. Eyni zamanda Urmiya gölü ətrafındakı tayfalarla dinc əlaqələr inkişaf etmişdir.

İkiçayarası ilə geniş iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurmuş kutilərin mixi yazılarında kuti panteonunun geniş siyahısı verilir. İlahə tərəfindən başçılıq edilən bu panteondakı tanrıların əksəriyyətinə ancaq akkad adları verilərsə də adı Assuriya panteonunda günümüzədək gəlib çıxmış Assarın kuti tanrılarından olduğu güman edilir. Kutilər Ay, məhəbbət, bərəkət və məhsuldarlıq tanrılarına sitayiş edirdilər. Onlar Şumerdə ənənəvi məbəd tikintisini davam etdirir, yaxud sökülmüş məbədləri bərpa edir, Kuti hökmdarlarına kitabələr həsr edirdilər.

E.ə. 2104-cü ildə İkiçayarasında taxta çıxmış Tirikan şumer qaynaqlarında haqqında narazılıq bildirilən sonuncu Kuti hökmdarıdır. Tirikanın hakimiyyəti çox qısa, cəmi 40 gün olmuşdur. Bu zaman Uruk şəhərində şəhərin ensisi Utu-henqalın başçılığı ilə kutilərə qarşı qiyam qalxmışdır. Kutilər təxminən 70 il ərzində İkiçayarasında əmin-amanlıq yaratmış, ara müharibələri dayandırmış, məbədləri abadlaşdırmış, "Yuxarı dənizdən" (Urmiya gölündən), "Aşağı dənizdə" (İran körfəzinədək) ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmiş, yerli şumerlərlə geniş qohumluq əlaqələri yaratmışdır. Kutilər Umma şəhərindən bir qədər aralı Muru adlı yerdə məğlub olmuşlar. Döyüş meydanını məğlub kimi tərk edən Tirikan, tezliklə əsir alınmış və İkiçayarasından öz vətəninə qovulmuş. Beləliklə, e.ə. 2104-cü ildə İkiçayarasında Kuti hökmrənliyinə son qoyuldu.

Bu hadisələrdən az sonra Kutı dövlət qurumu tədricən tənəzzülə uğradı və öz yerini pərakəndə, xırda hakimiyyətlərə verdi. Azərbaycan ərazisində bu pərakəndəlik təqribən e.ə. II minilliyin əvvəllərindən, Manna quldar dövlətinin təşəkkül tapmasınadək davam etmişdir.

Turukki və Su tayfaları: E.ə. II minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində Turukki və Su tayfa ittifaqları mühüm hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilmişdi. Bu tayfalar e.ə. III minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud olan 3 dövlət qurumunun tərkibində olmuş, sonra isə bölgənin hərbi-siyasi proseslərində yaxından iştirak etmişdilər. Turukkilər tez-tez İkiçayarasına axışır, qonşu tayfalarla sıx əlaqə saxlayır, Assuriya kimi qüdrətli siyasi qurumun hüdudlarını hədələyirdilər. Onlar hətta assurların nəzarəti altında olan Şuşarra vilayətində möhkəmlənmiş (e.ə. XVIII əsrin I yarısında), bu vilayət uğrunda assurlar və kutı tayfaları ilə qarşıdurmadan çəkinməmişdilər. Şuşarra uğrunda Assuriya çarı I İşmedaqa və turukkilərin başçısı Lideya arasında getmiş amansız mübarizə barəsində İkiçayarası qaynaqlarında geniş və çoxsaylı məlumatlar vardır.

E.ə. XVIII əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycan ərazisinə yürüş təşkil edən məşhur Babilistan hökmdarı Hammurapi (e.ə. 1762-1760-ci illərdə) Subartu və Kutium ölkələrinin ordularına qalib gəlmişdir. Turukki tayfaları da bu münaqişələrə qoşulmuş, e.ə. 1755-ci ildə Subartu, Kutium və Turukkum ölkələrinin ittifaqı yaranmış və Hammurapi bu birliyin üzvlərinin müdaxiləsinə qarşı duruş gətirmək məcburiyyətində qalmışdır.

Azərbaycanın cənub bölgələrinə Assur hökmdarlarının müdaxilələri e.ə. II minilliyin II yarısında da davam etmişdir. Onlardan I Adadnirari, I Salmanasar, I Tiqlatpalasar və başqaları dəfələrlə burada məskunlaşmış tayfaların ərazilərinə soxularaq ölkəni çapıb talamış, şəhər və kəndləri xarabazara çevirmiş, əhalini qırmış və məbədləri dağıtmışlar.

Qədim Azərbaycan etnosları turukkilər, kutilər, lullubilər, habelə onlara qonşu tayfalar Assur müdaxilələri və istilalarına qarşı fasiləsiz mübarizə aparmış, öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa can atmışlar. Elə bu mübarizənin nəticəsi idi ki, Assur işğalçıları heç vaxt uzun müddət burada möhkəmlənib qala bilmədilər.

2.3. Dəmir dövrü

Bəşər tarixində ən inqilabi metal sayılan dəmirin Azərbaycanda emalına e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin ilk yarısında başlanılmışdır. Dəmir alətlərdən istifadə insan həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Dəmir xışdan istifadə nəinki şümun keyfiyyətini yaxşılaşdırır, həm məhsuldarlığı artırır, həm də əkinçiliyin əlçatmaz bölgələrdə də genişlənməsinə gətirib çıxarırdı.

Dəmir dövrünə aid olan Xocalı-Gədəbəy, Naxçıvan və Muğan-Talış mədəniyyətinin abidələri sübut edir ki, bu dövrdə Azərbaycanda silah istehsalı xeyli genişlənmiş, hazırlanan silahların kəsəri, gücü, keyfiyyəti və müdafiə ləvazimatının dözümlü xeyli artmışdır.

Ayrı-ayrı şəxslərin daha çox varlanması, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması ilə yanaşı, yeni işçi qüvvəsi də tələb edirdi. Çoxçeşidli və yüksək keyfiyyətli alətlər, silahlar, məişət və bəzək əşyaları sübut edir ki, dəmir dövründə sənətkarlıq istehsalı yeni, daha yüksək səviyyəyə qalxmışdır.

Bütövlükdə, dəmir dövründə sosial-iqtisadi proseslərin, yeni yüksək məhsuldarlığa malik metal əmək alətlərindən istifadə edilməsi məhsul istehsalını artırması nəticəsində insan əməyinin başqaları tərəfindən istismarı da tunc dövrünə görə xeyli dərəcədə artmışdı. Bu cür istismar maddi nemətlərin əsas hissəsini bir ovuc adamın əlində cəmləşməsi, əksər icmaçıların isə kasıblaşmış müflisləşməsi prosesində rəqabət və mübarizə gücünü də artırır. Əlinə külli miqdarda maddi nemət toplamış yuxarı təbəqə insanları, bu var-dövləti qoruyub hifz etmək, onu artırmaq, yeni ərazilər tutmaq və aşağı kütlləri itaətdə saxlamaq üçün qoşun, mühafizə dəstələri və nəzarətçilər qrupu yaradırdılar ki, bu da yeni mübarizələrin və dövlətlərin ortaya çıxması ilə nəticələnirdi.

2.4. Manna dövləti

Məlum olduğu kimi Azərbaycanın cənubunda və şimalında sinifli cəmiyyətin bərqərar olması müxtəlif tarixi dövrlərə təsadüf edir və cənubda dövlət qurumu daha əvvəllər təşəkkül tapmışdır. Bu həmin bölgənin İkiçayarası ərazisinə yaxın olması və buradakı dövlətlərlə əlaqəsi ilə izah olunur. Manna dövləti Azərbaycanın cənub ərazisində meydana gəlmiş dövlət qurumlarından biri olmuşdur. Daha sonralar bu ərazidə Atrapatena dövləti meydana gəlmiş, şimalda isə Azərbaycan Albaniya dövləti fəaliyyət göstərmişdir.

Adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə çəkilən, Assur, Urartu mənbələrində və Bibliyada Munna, Manna, Mannas (Mana), Minni və s. kimi adlandırılan Manna dövləti əsasən, Urmiya gölünün cənub-şərqindəki xırda hökmlərliklərin birləşdirilməsi nəticəsində təşəkkül tapmışdır.

Manna çarlığı qədimdən Lullubum adlanan Böyük Zamua vilayətinin bir hissəsində olan Daxili Zamuanın ərazisində meydana gəlmişdir. E.ə. I minilliyin başlanğıcına aid olan mənbələr Lullubum, Zamua və Manna anlayışları arasında varisliyi izləməyə imkan verir. Assur hökmdarı II Sarqon isə Manna çarlığının meydana gəldiyi Zamua vilayətini Zamua adlanan Lullume ölkəsi kimi təqdim edir. Mannanın sərhədləri cənubda Diyala və Zab çaylarına, Şərqdə təqribən Xəzər dənizinə, şimalda Araz çayına, qərbdə Urmiya gölünün qərb

sahillərinə kimi uzanırdı. Paytaxtı İzurtu (Zirtu) şəhəri idi. Dövlətin ərazisi canişinlər tərəfindən idarə olunan əyalətlərə bölünmüşdü. Gizilbunda, Zikertu, Andia, Uişdiş, Subi, Bari, Buştu belə əyalətlərdən idi. Ölkə ərazisində Zibia (Uzbiya, İzzibiya), Armait (Urmeyate), Uşkaya, Tarun, Tarmakisa, Buştu qalaları, müasir Həsənlı tapşınının yerində qala-şəhər mövcud olmuşdur. Dövlətin çiçəklənmə dövrü e.ə. VIII əsrin axırlarında İrənzunun (e.ə. 740-719) və onun sələflərinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. E.ə. 714-cü ildə Urartu çarı I Rusanın assur hökmdarı tərəfindən məğlub edilməsi Manna sərhədlərinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə yarımüstəqil ucqar hakimlərin torpaqları da (Uişdiş, Messi, Andia və s.) Mannaya tabe idi. Asılı vilayətlər də daxil olmaqla Manna həmin dövrdə Urmiya gölünün bütün cənub hövzlərini, Urmiya ilə Araz çayı arasındakı su ayrıncınadək gölün şərq sahilini, habelə, Qızılüzən çayı hövzəsinin xeyli hissəsini və ondan cənubda yerləşən rayonları əhatə edirdi. Manna ərazisi indiki Cənubi Azərbaycana təxminən uyğun gəlirdi. Bununla yanaşı Manna sərhədləri müəyyən dövrlərdə Araz çayından şimala tərəf də uzanmışdır. E.ə. IX-VIII əsrlərin hüduunda Manna artıq güclü bir dövlətə çevrilmişdi. Manna hökmdarları ölkəni vahid mərkəzdə birləşdirib, xarici hücumların qarşısını almağa çalışmışlar. Mannaya qarşı Assuriyanın hücumları ara vermişdi. Həmçinin Urartu dövləti Mannaya qarşı işğalçılıq siyasəti yeridirdi. Manna hökmdarı İrənzü Assuriya ordusunun III Tiqlatpalar dövründə Urartuya vurduğu zərbədən istifadə edərək Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geriyyə qaytardı, Manna vilayətlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi. İrənzunun hakimiyyəti zamanı Manna Urmiya gölü hövzəsində qüdrətli dövlətə çevrildi.

Bu dövrdə Mannanın xarici siyasətində iki meyil var idi. Bir qrup assuriya ilə ittifaqa meyil göstərir, bununla da Manna torpaqlarının bütövlüyünü saxlamağa çalışırdı. Başqa bir qrup isə Urartu ilə ittifaqa tərəfdar idi. Onların siyasəti ölkənin parçalanmasına, torpaqlarının isə Urartu tərəfindən işğalına şərait yaradırdı. Assuriyaya olan meyil Manna dövlətini Urartu işğallarından xilas etmiş və ölkənin birləşməsi üçün şərait yaratmışdır. Lakin İrənzunun e.ə. 719-cu ildə vəfatından sonra oğlu Aza (e.ə. 718-716) hakimiyyətə gələn zaman Urartu meyilli qüvvələr daha da fəallaşdı. Onun iki il davam edən hakimiyyəti zamanı Mannada daxili çekişmələr yenidən gücləndi. Dövlətin parçalanma qorxusu yarandı. Urartu hökmdarı I Rusa onlara yaxından kömək göstərirdi. E.ə. 716-cı ildə Aza sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Urartu meyilli qüvvələr hakimiyyətə Azanın qardaşı Ullusununu (e.ə. 716-680) gətirdilər. Onun hakimiyyətə gətirilməsinə Urartu hökmdarı I Rusa kömək etmiş və Ullusunundan 22 Manna qalasını almışdır. Bu vəziyyət Assur hökmdarı II Sarqonun e.ə. 716-715-ci ildə Manna və Urartuya yürüşlərinə səbəb oldu. E.ə. 714-cü ildə II

Sarqonun növbəti yürüşü zamanı Manna ilə əlaqədar bir neçə niyyəti var idi: buranı Urartunun təcavüzündən tamamilə azad etmək; Assuriyanın mövqeyini Mannada möhkəmləndirmək; Mannadan Assuriya xəzinəsinə vaxtılı-vaxtında xərac göndərilməsini təmin etmək.

Ullusununu ilə II Sarqon arasında Sirdakka şəhərində sövdələşmə oldu. Ullusununu II Sarqondan I Rusanı məğlub etməsini və başqa ərazilərdəki mannalıları öz yurdlarına qaytarmağını istədi. II Sarqon bu diləyi yerinə yetirəcəyinə söz verdi. Qanlı döyüşdə I Rusa və ona köməyə gəlmiş yerli canişinlər məğlub oldular. I Rusa Urartuya qaçdı. Urartu işğalı altında olan Mannanın Uişdiş və Subi vilayətləri azad olundu. Yürüşü davam etdirən II Sarqon Urartu ərazisinə daxil oldu və bir çox vlayəti ələ keçirdi. I Rusa daha müqavimət göstərə bilmədi və özünü öldürdü. Bundan sonra Urartu zəiflədi və bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi. Manna isə qüdrətli dövlətə çevrildi.

E.ə. VII əsrin ortalarına doğru Manna hökmdarı Ahşeri (e.ə. 675-650) müstəqil xarici siyasət yeridirdi. Onun hakimiyyəti dövründə Assuriya ilə olan ittifaq pozulmuşdu. Buna görə də, Assuriya hökmdarı Aşşurbonipel (e.ə.669-e.ə.627) Mannaya qoşun yeritdi. E.ə. 650-ci ildə baş verən döyüşdə Ahşeri məğlub oldu. Mannanın bəzi şəhərləri, o cümlədən paytaxt İzurtu ələ keçilərək dağıdıldı. Ahşerinin məğlubluğu faciə ilə qurtardı. Ona qarşı üsyan baş verdi və Ahşeri öldürüldü. Hakimiyyətə gələn oğlu Ualli (e.ə. 650-630) Assuriya ilə ittifaqı bərpa etdi. Bundan sonra Assuriya Midiya ilə mübarizədə təkllənən zaman Manna hərbi dəstələri ona kömək etdi. Bu mübarizədən sonra E.ə. 590-cı ildə Manna İrənin mərkəzində yaranmış Midiya dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Mannanın müstəqil dövlətçiliyinə son qoyuldu.

Mannalıların təsərrüfat həyatında əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlıq da mühüm yer tutmuşdur. Mannada peşəkar sənətkarlar yetişmişdir. Onlar qızıl, gümüş, tunc və misdən bəzək əşyaları, qab-qacaq və s. hazırlayırdılar. E.ə VIII-VII əsrlərə aid Zikiyə Manna qalasından zəngin sənətkarlıq nümunələri tapılmışdır. Həsənlı və Zikiyə tapıntıları Mannada metalışləmə sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Arxeoloji qazıntıları zamanı tapılmış əşyalar üzərindəki şəkil və naxışlar Manna təsviri sənətinin gözəl nümunələridir. Həsənlı qızıl camının üzərində çox maraqlı əfsanəvi səhnə təsvir olunmuşdur. Qızıl cam üzərindəki təsvirlər mannalıların dini görüşləri ilə bağlı olduğu təxmin olunur. Camın üzərindəki həyat ağacı üzərində günəş, ay və külək-yağış rəsmləri ilə mannalıların inandıqları tanrıları təsvir etmişlər. Mannada əhali tanrıların panteonuna və həyat şərcəsinə sityayış etmişdir.

Zikiyənin qızıl və gümüş qədəhləri (ritonlar) dağkeçisi, yaxud ceyran başı formasında hazırlanmışdır. Mannada yerli yazı nəvri də olmuşdur. Zikiyədən

tapılmış gümüş sını üzərində həkk edilmiş işarələr isə heroqlif yazı növünə aiddir. İşarələrin çoxluğu və müxtəlifliyi göstərir ki, bunların müəyyən oxunuşu olmuşdur. Bəzi işarələr güman ki, rəqəm bildirmişdir.

Mannada türk, hürri, iran dillərinin işləndiyi söylənilir. Manna ilə bağlı yer və şəxs adları burada qədim türk tayfalarının da yaşadığını göstərir.

2.5. Kimmer-İskit-Sak padşahlığı

E.ə.VII əsrin əvvəllərində şimaldan Azərbaycan ərazisinə kimmer, iskit və sak tayfalarının böyük köçü başlayır. Hələ e.ə.VIII əsrdə kimmerlər Şimali Qafqazda yaşayırdılar. Onların ilkin vətəni Şimali Qafqazın qərb bölgələri sayılsa da onlar Kerçdən Kırımədək bütün Qara dənizin şimal sahillərinə yayılmışdılar.

E.ə. VIII əsrin sonlarından etibarən, kimmerlər müxtəlif səbəblər üzündən doğma torpaqlarını tərk edərək müxtəlif yollarla Ön Asiyaya, Anadoluya köç etmiş, bir müddət Anadolu və İkiçayarası bölgələrinin hərbi-siyasi həyatının fəal iştirakçılarından birinə çevrilmişdilər.

Kimmerlərin yeni yerlərə köçməsinin əsas səbəbi e.ə. VIII əsrin II yarısında iskit-sak tayfalarının Şimali Qafqaz və Şimali Qara dəniz sahillərinə gəlmələri olmuşdur. Məhz iskitlərlə hərbi qarşıdurma nəticəsində kimmerlər bu torpaqlardan getmək məcburiyyətində qalmışdılar. İskitlər Avropadan qovduqları kimmerlərin ardınca Asiyaya soxulmuş, kimmerləri izləyərək Manna və Midiyaya gəlib çıxmışdılar. Məhz bu izləmələrin gedişində e.ə. VII əsrin ilk rübündə kimmer-iskit-sak tayfaları, çox güman ki, Dəryal və Dərbənd keçidləri vasitəsilə Azərbaycana axışmış və təxminən e.ə. VII əsrin 70-ci illərində Urmiya gölündən şimali-qərbdə, Araz çayı vadisində, Manna və Urartu arasındakı bölgələrdə möhtəşəm bir səltənət yaratmışlar ki, bu səltənət təxminən 30 il Ön Asiyanın ən qüdrətli hərbi-siyasi gücü rolunu oynamışdır. Tarixşünaslıqda qısa müddət ərzində Ön Asiyanın, habelə Cənubi Qafqazın tarixində dərin iz buraxmış iskitlərin etnik və dil mənsubiyyəti barəsində mübahisələr uzun müddətdir ki, davam edir. Müxtəlif qaynaqlarda keçən məlumatlar iskit, skit, işquz, aşquz, sak və s. kimi adlandırılan bu qüdrətli etnik birləşimin türk soyları toplusundan olduqları fikrini sübut edir.

E.ə.VIII əsrin sonu-e.ə. VII əsrin əvvəllərində iskitləri həmçinin sak adlandırıldılar. Adları müxtəlif antik və şərq qaynaqlarında öz əksini tapmış saklar (e.ə.VI-V əsrlərin ortokoribantları və e.ə. IV-I əsrlərin sakasenləri elə saklardırlar) cənubi-şərq Qafqazın, habelə Azərbaycanın onomastikasında dərin iz qoymuşlar. Sakasena, Zaqatala, Balasakan və s. adları mütəxəssislər haqlı olaraq saklarla bağlayırlar. Kimmer-skif axınları etnik tərkib baxımından çox rəngarəng olsa da, bu tayfaların içərisində o zamankı Azərbaycan əhalisinin əsas

hissəsini təşkil etmiş qədim türk soyları ilə qohum soylar böyük üstünlüyə malik olmuşdurlar.

Kimmer-skif-sak padşahlığı qısa müddətdə olsa da, Ön Asiyanın hərbi siyasi tarixində dərin iz buraxmışdır. Bəlkə də kimmer-iskit-sak axınları ərəfəsində Ön Asiya ölkələri, əsasən, iki cəbhəyə-assur və antiassur cəbhəsinə parçalanmışdır. Assuriyanın düşmənləri ilə ittifaqa girmiş kimmerlər təcavüzkar dövlətə (Assuriyaya) qarşı mübarizə apararı əsas qüvvəyə çevrilmişdilər. Ön Asiyaya axının gedişində müxtəlif hissələrə parçalanmış iskitlərin bir dəstəsi Partatuanın (Herodotda-Prototiy) başçılığı ilə Urartunun cənubunda, Hubuşkia ölkəsinə yaxın bölgələrdə, Şipakayanın başçılıq etdiyi iskitlər isə Mannanın şimal-qərb və qərb torpaqlarında məskunlaşdılar.

Tezliklə bu yeni sakinləri narahatlıqla izləyən Assur hökmdarı Asarhaddonla iskitlər arasında toqquşmalar başlayır. Toqquşmaların birində Asarhaddon "Manna ölkəsinin adamlarını dinc oturmayan kutilər" ilə yanaşı "skit Şipakayanın ordusu"nu əzdi. Assur hökmdarı Asarhaddonun qızının Partatua ilə nigahlanması göstərir ki, ola bilsin ki, assurlar iskitlər içərisinə nifaq salıb onları parçalaya bilmişdilər. Hubuşkanın qonşuluğundakı iskitlər Assuriyaya qarşı mübarizədən əl çəkmiş və iskitlər, mannalılar və midiyalıların bir müddət assurlara qarşı çıxışlarını dəstəkləmiş, antiassur qüvvələrini vahid cəbhədə birləşdirməyə çalışmışdılar. Assurların müttəfiqinə çevrilmiş Partatuanın oğlu Madi də bu ittifaqa sadıq qalmış, Kiçik Asiyada hərbi təsisatlara başlamış və Midiyanın üdaxiləsinə maneçilik törətmişdir.

E.ə. VII əsrin ortalarında vahid Kimmer-iskit-sak padşahlığına hökmdar Tuqdamme başçılıq edirdi. "Sak və kuti ölkələrinin hökmdarı" tituluunu daşıyan Tuqdamme e.ə.VII əsrin 60-50-ci illərində Assuriya hökmdarı Aşşurbonipalla ittifaqa girmiş və Kiçik Asiyada ardıcıl istilacı müharibələr aparmışdır. O, Kiçik Asiyaya səfərlərinin birində döyüşdə həlak olmuşdur.

Güney Azərbaycanın qərbində meydana çıxıb təşəkkül tapan, Quzey Azərbaycan da bir hissəsini əhatə edən Kimmer-iskit-sak padşahlığı Azərbaycanın böyük bir hissəsini özündə birləşdirən bir dövlət idi. Kimmer, iskit və sakların cəsur süvari və piyada döyüşçüləri olub. Döyüş zamanı ikitəkərli döyüş arabalarından istifadə ediblər. Onlar zireh geyir, xəncər, ox və yayla silahlanırdılar. Qarabağda Xocalı, Mingəçevir, Gədəbəy abidələrindən iskit və sak tipli ox ucluqları tapılmışdır. Ox ucları tunc və dəmirdən hazırlanmışdır; iki və üç-tillidir.

İskitlərdə incəsənət yüksək inkişaf etmişdir. İskit incəsənəti Manna sənətçiliyinə təsir etmişdir. Tapılan qızıl, gümüş ritonlarda, gümüş sını, qılınc dəstəyi, qın hissələri, kəmərlər və s. nümunələrdə iskit mədəniyyətinin təsiri görü-

nür. Kimmer-iskit-saklarda çoxtanlıq mövcud idi. Onlar torpağı, suyu müqədəs sayırdılar. İskit əyanları dəfn olunanda onların qəbri üzərində möhtəşəm kurqanlar qurulurdu. Kurqanlara məişət əşyaları, silahlar, bəzək əşyaları qoyurdular.

Lakin bəhs edilən dövrdə Ön Asiyada, o cümlədən Azərbaycanda hərbi-siyasi durum sürətlə dəyişirdi. Təxminən Kimmer-iskit-sak padşahlığı ilə eyni zamanda, indiki İran ərazisində təşəkkül tapan, 28 il (e.ə 653-625) sakların hökranlığı altında qalan Midiyanın çarı Kiaksarın (e.ə 625-585) işğalçı yürüşləri dövründə Midiya imperiyası ilə rəqabətə duruş gətirə bilməyən Kimmer-iskit-sak padşahlığı e.ə. VI əsrin əvvəllərində süquta uğramışdır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN MİDİYA VƏ ƏHƏMƏNİ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ. QƏDİM AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Midiya imperiyasının tərkibində

E.ə. I minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində görünən madalıların (midiyalıların) vətəni Mannadan cənubi-şərqdə, İranın mərkəzində yerləşirdi. Mannanın Qizilbunda vilayəti ilə həmsərhəd olan, sonralar paytaxtı Ekbatana (indiki Həmədan) olan dövlət yaratmış madalıların vətəninin adına ilk dəfə e.ə. IX əsrin 40-cı illərinə aid Assur hökmdarı III Salmanasarın (e.ə.860-825) kitabəsində, özünü də Amaday (Maday, Matay) formasında rast gəlinir. Qaynaqlarda 6 əsas Midiya tayfasının adları (maqlar, buslar, budilər, paretakenlər, arizantlar və struxartlar) çəkilir.

Midiya dövləti Assuriyaya qarşı mübarizədə meydana çıxmışdır. E.ə. IX-VIII əsrlərdə Midiya torpaqları dəfələrlə Assuriya şahlarının (V Şamşiadad, III Adad-nirari, III Tiqlatpalasar, II Sarqon və b.) vıranedici yürüşlərinə məruz qalmışdır. Assur işğalçıları çoxsaylı yaşayış məskənləri olan Midiyanı xarabalıqlara çevirir, əhalini qarət edirdilər.

Assur qaynaqlarına görə II Sarqonun yürüşü zamanı Midiya vilayətində hakimlik edən Manna canişini Dayaukku Urartuya uyaraq mərkəzi Manna hakimiyyətinə qarşı qiyam qaldırdığı üçün assurlar tərəfindən cəzalandırılaraq ailəsi ilə birlikdə Hamat şəhərinə köçürüldü. Mada tayfa ittifaqı, əsasən Cənubi Azərbaycandan şərqdə və cənubi-şərqdə, Xurvin, Marlik, Sialik və s. bölgələrdə təşəkkül tapmışdır.

Tarixin atası Herodot tərəfindən toplanmış rəvayətlərə görə Midiyada ilk mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq təşəbbüsü əfsanəvi Deyoka məxsus olmuşdur. Bəzi müəlliflərin Dayaukku ilə eyniləşdirdikləri (bəziləri tərəfindən isə onların eyniadlı iki müxtəlif şəxs olduqları, hətta "Dayaukku"nun şəxs adı yox, rütbə-vilayət ağası olduğu güman edilir) Deyok (e.ə. 712-675) e.ə. VIII əsrin sonunda Midiya tayfalarını birləşdirərək vahid dövlət yaratmış, Ekbatana ("yığıncaq yeri" deməkdir) şəhərini saldırmış və onu öz dövlətinin paytaxtı elan etmişdir.

İskitlərin Ön Asiyaya hücumları zamanı Midiya Assuriyaya qarşı mübarizəyə başladı. Bu mübarizəyə Kaştariti (e.ə. 672-653) rəhbərlik edirdi. E.ə. 672-ci ildə Midiya Assuriya təbəçiliyindən çıxaraq müstəqil dövlətə çevrildi. E.ə. 653-cü ildə Kaştariti Assuriyaya yürüş edən zaman iskitlər assurların köməyinə gəlmiş və midiyalılar məğlub olmuşdur. Kaştariti bu döyüşdə öldürülmüş və Midiya bir müddət iskitlərin hakimiyyəti altında qalmışdır. Midiyada iskit ağalığına hökmdar Kiaksar (e.ə. 625-585) son qoya bilməmişdir. O, Midiya dövlətini xeyli gücləndirmişdir. Kiaksar xırda vilayətləri özünə tabe edərək, Midiya tarixində ilk dəfə nizami ordu yaratmışdır. Özünə "Şahlar şahı" titulu götürən Kiaksar, e.ə. 616-cı ildə Babilistanla birlikdə Assuriyaya hərbi yürüş təşkil etdi. Bu müharibədə Manna Assuriyanın müttəfiqi kimi ona yardım göstərdi. Elə həmin il Qablin şəhəri yaxınlığında baş verən döyüşdə Assur-Manna qoşunu məğlub oldu. E.ə. 605-ci ildə midiyalılar Misir-Assur qüvvələrinin son dayanacağı olan Karkemış qalasını elə keçirdilər. Bununla da qədim dünyanın ən möhtəşəm dövlətlərindən biri olan Assuriya imperiyasına son qoyuldu. Bu hadisələrdən sonra Midiya hökmdarı Kiaksar Egey dənizi sahillərinə çıxmaq üçün Lidiya çarlığına qarşı mübarizəyə başlasa da, bu gözlənilən nəticəni vermədi. Məhz bu dövrdə Kiaksar tərəfindən Urartu, Manna və İskit padşahlıqlarına son qoyuldu. E.ə. 590-cı ildə Midiya dövləti Mannanın nisbi müstəqillinə son qoymuşdur. Bu tarixdən etibarən Azərbaycan böyük bir hissəsi Midiya imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

3.2. Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində

E.ə. 553-cü ildə əvvəllər Midiyanın tərkibinə salınmış, Fars vilayətinin hakimi Əhəmənilər sülaləsindən olan Kambiz oğlu Kuruş (II Kir) başda Midiya əyanı Qarpaq olmaqla narazı Midiya əyanları ilə ittifaqa girərək Midiya hökmdarı Astiaqa qarşı üsyan qaldırdı. Üç illik mübarizədən sonra ona qalib gələrək, Ekbatanı ələ keçirdi. Beləliklə, e.ə. 550-ci ildə Midiya dövlətinə son qoyuldu və yerində Əhəmənilər dövləti quruldu.

E.ə. 547-ci ildə II Kir Lidiya çarı Krezin ordusunu məğlub edərək, Egey sahillərindəki yunan torpaqlarını alaraq, Kiçik Asiyayı hakimiyyəti altına aldı. Sonra Babilistanı aldı. Misirə qədər Qərb ölkələrini Əhəmənilərə tabe etdi. Lakin e.ə. 530-cu ildə onun Azərbaycanda Araz çayının şimalında yaşayan massagetlər üzərinə yürüşü uğursuz oldu. Massaget hökmdarı qəhrəman qadın Tomris onlardan çəkinməyərək mübarizəni davam etdirərək, Əhəmənilərə qalib gəldi. Bu döyüşdə II Kir massaget əsgərləri tərəfindən öldürülmüş və Əhəməni ordusu isə məhv edilmişdir.

Azərbaycan tamamilə I Dara (e.ə. 522-486) zamanında Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə alınmışdır. O zamanlar Azərbaycanda yaşayan kaspı, uti,

mük, maq və b. bu kimi tayfalar da Əhəməni ordusuna cəlb edilmişdi. Kaspı tayfaları I Daranın və oğlu Kserksin Yunanıstana hərbi yürüşlərində iştirak etmişdi. I Daranın dövründə özünün ən qüdrətli dövrünü yaşayan Əhəməni imperiyası onun varisləri dövründə taxt-tac mübarizəsi nəticəsində zəifləməyə başladı.

E.ə. IV əsrin ortalarında Makedoniyalı II Filipp bütün yunan şəhər dövlətlərini özünə birləşdirə bildi. E.ə. 338-ci ildə Xeroneya döyüşündə əldə etdiyi qələbə nəticəsində bütün Yunanıstan II Filippin hakimiyyəti altına keçdi. Ardından İrana edəcəyi səfər hazırlıqları ərafəsində II Filipp öldürüldü. Yerinə 20 yaşlı oğlu İsgəndər (e.ə. 336-323) keçdi. E.ə. 334-cü ildə İsgəndər 35 minlik ordu ilə Şərq səfərinə çıxdı. Həmin ilin mayında Dardanel boğazını keçən İsgəndər Qranik döyüşündə Əhəməni ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. O, e.ə. 333-cü ildə İss şəhəri yaxınlığında (Suriyanın şimali) III Daranın ordusunu məğlub etdi. Bu döyüşdə III Daranın ailəsi İsgəndərin əlinə əsir düşdü. E.ə. 332-ci ildə İsgəndər Misiri işğal etdi. E.ə. 331-ci il oktyabrın 1-də İsgəndər Qavqamela (Cancal) döyüşündə III Dara ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. III Dara döyüşdən qaçaraq Ekbatana, oradan da Xəzər dənizinin cənubunda öz adamları tərəfindən tutularaq öldürüldü. Beləliklə, e.ə. 330-cu ildə Əhəməni imperiyası süqut etdi.

3.3. Atropatena dövləti

E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra onun yaratmış olduğu möhtəşəm imperiya onun sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Məhz bu dövrdə, Azərbaycanın cənubunda yerli dövlətçilik ənənələri bərpa olundu, Atropatena dövləti yarandı. Atropatena şimalda Araz çayı, qərbdə Zaqros dağları, cənubda midiyalılardan torpaqları ilə həmsərhəd idi.

Müxtəlif dilli antik və ilkin orta əsr qaynaqlarında vaxtilə Atropatena ərazisində yaşamış mük, kaspı, matien, mard (amard), kadusi, anariak və b. Tayfaların adları çəkilir.

Qədim Atropatena əhalisinin dil mənsubiyyəti haqqında mübahisələrə toxunmadan belə hesab edirik ki, antik dövrün coşqun etnosiyası prosesləri üzündən Atropatena əhalisi təbii ki, müxtəlif mənşəli dillərdə danışan etnoslardan ibarət olmuşdur. Bunların içərisində həm türk, həm də İran mənşəli (bəlkə də eyni zamanda digər mənşəli) dillərdə danışan müxtəlif tayfalar olmuşdur.

Atropatenanın adı barəsində fikirlərin tarixi bu ölkənin tarixi qədər qədimdir. Ən qədim yazılı mənbələr bu adın vaxtilə Əhəmənilərin canişini olmuş Atropatin adından yarandığını iddia edir. Bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki,

Atropatena "Atropata məxsus olan yer, ölkə" mənasını verərək indiki Azərbaycan adının ilkin forması olmuş, sonralar Atropatatakan, Adurbadaqan, nəhayət, Azərbaycan kimi formaları alaraq Xilafət dövründə bu günkü şəkə düşmüşdür. Həmin versiyanın tərəfdarlarının fikrincə Atropat adı güman ki, Əhəmənilər imperiyasının indiki Cənubi Azərbaycanı əhatə etmiş Kiçik Midiya satraplığının canişinin şəxsi adı yox, onun daşdığı baş atəşpərəst kahini vəzifəsinin adından ("atr"-od, atəş, "pat"-başçı) törəmişdir.

Lakin Y.B.Yusifov hələ e.ə I minilliyin əvvəllərindəki mixi yazılı qaynaqlara əsaslanaraq göstərir ki, artıq e.ə VIII-VII əsrlərdə Qızılzən çayının mənbəyində Andirpatanu (Andarpatian) məskəninin adı çəkilirdi. Bu ad "dağlı-təpəli düzən yer", "dağ silsiləsi", yaxud "dağaltı yer" mənasını vermiş, sonralar tədricən Midiyadan şimalda yerləşən bütün cənubi Azərbaycana şamil edilərək, fonetik dəyişikliklər nəticəsində (Andirpatianu, Andarpatianu, Andirpatyan, Andirpatiqan, Adirbican, Azirbican, Azirbaycan) indiki şəklini almışdır.

Qavqamela döyüşündə III Daranın qoşununun tərkibində midiyalılar, kadusilər, albanlar və sakasınların birləşmiş dəstələrinin başında duran Atropat, yunan-Makedoniya ordusuna qarşı döyüşdüyü üçün İsgəndər təbii ki, qazandığı qələbədə sonra onu vəzifəsindən kənarlaşdırdı və Midiyanın idarəsini Oksidat adlı bir nəfərə (sonralar onu Arsak əvəz etdi) tapşırırdı. Bəzi məlumatlar güman etməyə imkan verir ki, Atropat bir müddət İsgəndərə qarşı mübarizə haqqında düşünsə də bunun faydasız olduğunu başa düşüb, onunla yaxınlaşmaq yolunu tutmuş və e.ə. 328-ci ildə yenidən öz vəzifəsinə qaytarılmışdı. Atropat öz qızını İsgəndərin yaxın dostu, həmfikri, yunan-Makedoniya ordusunda süvarilərin komandanı Perdikkaya ərə verməklə öz mövqeyini möhkəmləndirdi. İsgəndər Hindistan səfərində olarkən e.ə. 324-cü ildə Bariaks adlı bir nəfərin başçılığı ilə qalxan üsyanı yatırdı. Bariaksı həbs edərək Babilə İsgəndərə təhvil verməsi Atropatın nüfuzunu daha da möhkəmləndirdi. Nisay düzündəki görüşdən sonra İsgəndər Atropatı öz yanından buraxmır, onu özü ilə birlikdə Suza apardı. Məşhur Suz döyüşlərində onun İsgəndərə başçılığını amazonkalar böyük uğurla çıxış etdlər. Beləliklə, Atropatın mövqeyi xeyli möhkəmləndi.

E.ə. 323-cü ildə İsgəndərin ölümündən sonra Perdikkanın dövründə Atropatın müstəqil hökmdar olduğuna şübhə yoxdur. Lakin Perdikkanın dövrü uzun çəkmədi və o, e.ə. 321-ci ildə Misirə-Ptolomeyə qarşı yürüş zamanı öz sərkərdələri tərəfindən öldürüldü. İsgəndərin imperiyası onun sərkərdələri tərəfindən yenidən bölüşdürüldü. Suriya və Babilistana sahib çıxmış sərkərdə Selevk (e.ə. 321-281) tezliklə İraq və Orta Asiyada böyük bir imperiya yaratdı. Bu imperiya uzun müddət romalılar və e.ə. III əsrin ortalarında Orta Asiyanın

cənubi-qərbində, indiki Türkmənistan ərazisində Arşakilər sülaləsinin başçılığı ilə meydana çıxan və beş əsr (e.ə. III əsrin ortalarından b.e.-nin 224-cü ilinədək) mövcud olan Parfiya dövləti ilə mübarizə apardı.

Baktriya, Soqdana və Parfiya müstəqillik əldə etdikdən sonra Selevki hökmdarı III Antiox (e.ə. 223-187) bu torpaqları geri qaytarmaq üçün son cəhd göstərdi. Onun Şərq yürüşü (e.ə. 209-205) uğurla nəticələndi və Hindistanədək torpaqlar Antioxun nəzarəti altına keçdi.

Hələ III Antioxun hakimiyyətinin əvvəllərində Midiya satrapı Molon Selevkilərə qarşı üsyan (e.ə. 222-220) qaldırdı. O, Artabazanın hökmdarlıq etdiyi Atropatənaya soxuldu və e.ə. 220-ci ildə bu ölkəni özündən asılı vəziyyətə saldı. Lakin çox yaşlı olan Artabazan III Antioxla döyüşə gəlməyərək öz müstəqilliyini, üsul-idarəsini saxlamaqla Selevkilərdən asılılığı qəbul etdi.

Lakin e.ə. 190-cı ildə Maqnesiya döyüşündə III Antioxun romalılara məğlubiyəti ilə Atropatena Selevki asılılığından xilas oldu. E.ə. II əsrin ortalarında Parfiya çarlığı Midiyanı, İkiçayarasını ələ keçirdi. Şübhəsiz ki, bu vaxtdan etibarən Atropatena da qüdrətli Parfiya çarlığının nüfuz dairəsinə düşdü. Bir müddət Ön Asiya Parfiya-Roma qarşılıqlı mübarizəsinin meydanına çevrildi.

E.ə. I əsrin əvvəllərində Kiçik Asiyada Roma-Pont münaqişəsi kəskinləşdi. Roma senatının şərqə göndərdiyi sərkərdə Lisini Lukull e.ə. 71-ci ildə Pont çarı VI Mitridatın qoşunlarını əzib Ərməniyyə ərazisinə girdi. Parfiya Arşakiləri tərəfindən Ərməniyyə taxtına əyləşdirilmiş II Tiqran (e.ə. 95-55) (o, bir müddət Arşakilərin yanında girov olmuşdur; bəzi məlumatlara görə ana tərəfdən arşakilərin qohumu idi) e.ə. 69-cu ildə öz paytaxtı Tiqranakertin yaxınlığında Lukulla döyüşündə alban, iber və atropatenalılardan etdikləri köməyə baxmayaraq məğlubiyətə uğradı. O, e.ə. 68-ci ildə Artaksat şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə Lukulla yenə uduzdu. Lakin Lukullun arxayınlaşmasından istifadə edən II Tiqran Kappadokiyanı tutaraq dağıtdı.

E.ə. 66-cı ildə Roma senatının Lukullun yerinə təyin etdiyi məşhur sərkərdə Qney Pompey II Tiqranı tezliklə Romaya tabe etdi. Amma Pompeyin aldığı ölkələr içərisində Atropatənənin adı çəkilmir.

E.ə. 36-cı ildə Atropatena digər Roma sərkərdəsi-Misir hökmdarı Kleopatra ilə evlənmiş Antoninin hücumuna məruz qaldı. Antoni Ərməniyyə çarı II Artavazdın təhriki ilə Atropatənaya soxuldu və ölkənin ən mühüm qalalarından biri olan Fraaspanı mühasirəyə aldı. Bu zaman Parfiya şahı IV Fraatla ittifaqda olan Atropatena kifayət qədər hərbi-siyasi qüvvəyə malik idi. Qazaka kimi paytaxtı, Vera, Aqnazana, Fraaspa və Fanaaspa kimi qalaları olan Atropatena dövləti 40 min piyada və 10 min süvari qoşun çıxara biləcək gücdə idi.

Fraaspa ekspedisiyası zamanı IV Fraat və Atropatena hökmdarı III Artabaz Antohinin qoşunlarına rahatlıq vermirdi. Erməni çarı öz müttəfiqləri olan romalıları döyüş meydanında tək qoyub qaçdı (bu xəyanətə görə Antoni e.ə. 34-cü ildə İsgəndəriyyədə onun boynunu vurdu, başını və torpaqlarını Atropatena çarına hədiyyə verdi) və Antoni 35 min döyüşçü itirərək Atropatenedən geri çəkildi. Bu uğurdan sonra romalılardan əldə olunmuş qənimətlərin bölüşdürülməsi üstündə Parfiya və Atropatena hökmdarları arasında nifaq düşdü. E.ə. I əsrin sonu - b.e. I əsrinin əvvəllərində Atropatenanın Artabaz, II Ariobarzan kimi hökmdarları Roma ilə ittifaqda çıxış edir, Romanın əli ilə bir müddət Ərməniyyə taxt-tacına da sahib olurlar.

Lakin tezliklə Atropatena yenidən Parfiya ilə yaxınlaşdı. Eramızın 20-ci illərində Atropat sülaləsinin son nümayəndəsi Ariovastdan sonra parfiyalılar Atropatena taxtına ana tərəfdən Arşakilərlə qohum olan nəslı gətirdilər. Atropat nəslinin 350 illik hakimiyyətindən sonra taxta çıxmış Kiçik Arşakilər sülaləsi III əsrin əvvəllərində-Sasanilərin işğalınadək ölkəni idarə etmişdir. Atropatena quldar dövləti e.ə. IV əsrin 20-ci illəri-b.e. III əsrində bölgənin həyatında mühüm rol oynamış dövlətlərdən biri idi. Atropatena Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin bərpası və inkişafında, Azərbaycanda etnik birliyin təşəkkül prosesində mühüm rol oynamışdır.

3.4. Azərbaycan Albaniya dövləti

E.ə. IV əsrin sonu - III əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalı və indiki Dağıstanın cənub bölgələrində daha bir qədim Azərbaycan Albaniya dövləti təşəkkül tapmışdır. Albaniya şimalda Sarmatya, qərbdə İberiya, cənubda isə Atropatena ilə həmsərhəd idi. Şərqdə onun hududları Xəzər dənizinə söykənirdi. İndiki coğrafi şərait baxımından qədim Albaniya Azərbaycan Respublikasının, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının bir hissəsini, Dərbəndi və Cənubi Dağıstanı əhatə edirdi. Bu dövlətin paytaxtı əvvəl Qəbələ, sonra isə Bərdə olmuşdur.

Heredot, Ptolomey, Strabon, Böyük Plini, Plutarx, Yuli Solin, Arrian (albanların adına ilk dəfə sonuncu müəllifdə rast gəlinir) və b. Albaniya əhalisinin etnik cəhətdən rəngarəng olduğunu qeyd etmişlər. 26 dildə danışan əhaliyə (Strabon) malik Albaniyada alban, sakasen, mük, uti, qarqar, sovde, kaspi, qel, leh, mard, silv, sodi, lupen, və s. tayfalar məskunlaşmışdılar.

Hazırda antik Albaniya əhalisinin etnik və dil mənsubiyyəti ətrafındakı elmi araşdırmalar onu göstərir ki, bu ölkənin qədim əhalisi etnik və dil baxımından müxtəlif olsa da, onların içərisində türkdillərində danışanlar aparıcı rol oynamışlar. Onlarla yanaşı Albaniyada həm Qafqaz, həm də İran mənşəli dillərdə danışan tayfalar da yaşamışlar.

Bəziləri "alban" adının hələlik izahsız qaldığını iddia etsələr də Azərbaycan, türkmən, qazax və b. türk dillərində "alban", "alpan" adlarının qalması həmin adın türk mənşəli olduğunu göstərir. Kökləri qədim türk dilindəki alp, alb (casur, igid, ər) sözünə söykənən Albaniya "igidlər, casurlar, ərənlər ölkəsi" mənasını verir.

Albaniyanın mərkəzi, xüsusən də aran rayonları əsasən türk etnoslarının, Dağıstana yaxın rayonları isə Qafqaz-İberdilli tayfalarının məskəni olmuşdur. Çoxdillilik əsasən sonuncu bölgəyə xas xüsusiyyət idi. Albaniya ərazisində ilkin tayfa ittifaqları hələ e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin başlanğıcında meydana çıxmışdır.

E.ə. VI-IV əsrlərdə Əhəmənilərin təsir dairəsinə düşmüş Albaniyada artıq e.ə. IV əsrin sonlarından etibarən dövlətin bəzi əlamətləri açıqca seçilirdi. Məsələn, məlumdur ki, casur alban, kaspi və sakasələrdən ibarət qoşunlar Qavqamela döyüşündə III Daranın ordusunun tərkibində müstəqil hərbi hissələr kimi döyüşmüşdülər. Bilavasitə III Daranın ətrafındakı mövqelərin şimal tayfalarına etibar olunması onların yüksək hərbi keyfiyyətlərindən xəbər verirdi.

Bəzi antik müəlliflər Albaniya adını İsgəndərin işğal etdiyi ölkələr sırasındakı cəksələr də, Makedoniya hökmdarının vəfatından sonra Albaniya artıq müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Görünür ki, ayrı-ayrı xırda vilayət başçılarının mərkəzi hakimiyyətə tabe olunması prosesi hələ Əhəmənilər dövründə başlamış və İsgəndər dövründə başa çatmışdır.

Romalılar Albaniyanı işğal etmək niyyətindən əl çəkmirdilər. Artıq yuxarıda qeyd ediləyi kimi II Pont hökmdarı VI Mitridat Yevpator və onun müttəfiqi II Tiqranın Roma imperiyasının Kiçik Asiya mütləklərinə həmlələri onların özü üçün acı nəticələrə gətirib çıxarırdı.

VI Mitridati darmadagin edən, II Tiqranı əzən Roma sərkərdəsi Lukullun bəzi qətiyyətsiz addımlarından sonra Roma senatı onun yerinə Qney Pompeyi şərq əyalətlərinin canişini təyin etdi. E.ə. 66-cı ildə Pompeyin başçılığı ilə II Tiqranı yenidən diz çökdürən romalıları elə həmin il VI Mitridatı izləyərək Cənubi Qafqaza yeridilər. Alban hökmdarı Oroys Kur sahilində 40 minlik ordu ilə romalıları hücum etdi. Oroys hücum üçün yaxşı vaxt seçsə də (Romalıları özlərinin Saturnali bayramlarını qeyd edirdilər) qəfil hücum alınmadı. Vaxtında hücumdan xəbər tutan Pompey döyüşü uddu və Oroysu müqavilə bağlamağa vadar etdi. Pompey bundan sonra İberiyaya üz tutsa da, albanlar ona rahatlıq vermirdi, romalıları tələfata məruz qoyur, qiyamlar qaldırırdılar.

Qəzəblənmiş Pompey geriyə qayıdaraq Kürü keçdi və e.ə. 67-ci ilin əvvəllərində Alazan sahilində Oroysun qardaşı Kozisin başçılıq etdiyi 72 min nəfərlik (60 min piyada və 12 min süvari) alban qoşunu ilə üz-üzə gəldi. Roma sərkər-

dəsi hərbi hiylə işlədərək albanları tələyə saldı. Qanlı döyüşün gedişində Kozis qılıncı ilə özünə yol açaraq Pompeyin dayandığı düşərgəyə soxulub Roma sərkərdəsini nizə ilə vurdu. Pompeyi ancaq zireh xilas etdi və o, əks nizə zərbəsi ilə Kozisi ölümcül yaraladı. Alban qadınlarının (amazonkaların) da iştirak etdikləri bu döyüşdə romalıların qələbəsi ilə bitdi. Dağlara çəkilən Oroys yenidən Pompeylə sülh bağlamalı oldu. Lakin albanların sonrakı müqaviməti Pompeyə Xəzər sahillərinə irəliləməyə imkan vermədi.

Eramızın I-II əsrlərində Albaniyanın tarixi haqqında məlumatlarımız azdır. Roma, Parfiya qoşunlarının tez-tez Albaniyaya yürüşləri sübut edirdi ki, albanlar öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilirdilər. Eramızın I əsrin 80-90-cı illərində romalılar Xəzər sahillərində gəlib çıxsalar da burada möhkəmlənə bilməmişlər. Məşhur Roma imperatoru Trayanın (96-117) şərq yürüşü zamanı ərazisinin toxunulmazlığını qoruyub saxlamış albanlarla imperator Adrian (117-138) da dostluq əlaqələri saxlamışdır.

E.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın şimal hissəsində sosial, mülki və sinfi bərabərsizliyin yaranması, sinifli cəmiyyətin formalaşması prosesi başlamışdır. E.ə. I minilliyin ortaları və II yarısında Midiya və Əhəməni imperiyaları ilə yaxın qonşuluq, sıx qarşılıqlı əlaqələr quldarlıq münasibətlərinin Albaniyanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatına təsir göstərilməsinə gətirib çıxarmaya bilməzdi. Belə yaxın qonşuluq əlaqələri, habelə arxeoloji materiallar sübut edir ki, Azərbaycan Albaniyasında quldarlıq münasibətləri mühüm yer tutmuşdur.

Sosial-iqtisadi inkişafına görə qonşularından heç də geridə qalmayan Azərbaycan Albaniya dövlətində Strabonun qeyd etdiyi kimi, göy cisimlərinə sitayiş mühüm yer tutmuşdur. Albanlar Zevs, Helios və Selena (Göy, Günəş, Ay) tanrılarına sitayiş edirdilər. Ölkənin şimal-qərbində Ay ilahəsinin şərəfinə ucaldılmış məbədin baş kahini ölkədə hökmdardan sonra ən nüfuzlu şəxs sayılırdı.

3.5. Qədim Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və mədəni həyatı

İqtisadi həyat. Albaniyada və Atropateneda quldarlıq klassik quldarlıq səviyyəsinə qalxmamış, qul əməyindən əsasən, məbəd təsərrüfatında və ev işlərində istifadə olunmuşdur. Antik müəlliflər Albaniyada ölkənin qərbindəki "müqəddəs vilayətin" (Ay ilahəsi məbədinin yerləşdiyi vilayət), məbəd təsərrüfatında herodul (müqəddəs qul) adlandırılan qulların əməyindən istifadə edilməsi barədə məlumat verirlər.

Azərbaycan əhalisinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq idi. Strabon yazırdı ki, Alban düzənliyi "Babilistan və Misirdəkindən daha yaxşı suvarılır". A.Marselli isə Atropateneda əkinçiliyin geniş inkişaf etməsi barəsində ətraflı məlumat verir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış xıç, kirkirə, sürtəc, vəl və s. kənd təsərrüfatı alətlərinin qalıqları əkinçiliyin bu dövrdə qədim Azərbaycan insanının əsas məşğuliyyəti olması fikrini bir daha təsdiq edir. Münbit torpaqlar, mülayim iqlim, əlverişli coğrafi şərait əkinçiliyi ən gəlirli sahələrdən birinə çevirmişdir. Sıx suvarma şəbəkəsinə malik olan Albaniyada bəzi torpaqlar ildə 2-3 dəfə məhsul verirdi. Əkinçilikdə başlıca sahələr taxılçılıq və bağçılıq idi. Alban əhalisinin məşğuliyyətində balıqçılıq da geniş yer tuturdu. Bu barədə yunan müəllifi Elian yazırdı: "Kaspilərin ərazisində böyük göl var. Bu göldə uzunburun adlanan balıqlar yaşayır. Kaspilər onları ovlayır, duzlayır və ya qurudur, dəvələrə yükləyib Ekbatan şəhərinə aparırlar. Bu balıqların piyindən sürtgü yağı hazırlayır və və ya onu duzlayırlar. İyi olmayan bu yağ bədənərinə sürtürlər. Balıqların içəlatını bişirərək, ondan yapışqan hazırlayırlar. Bu yapışqan hər şeyi möhkəm yapışdırır. Elə yapışdırır ki, on gün su da saxlayanda da qopmur. Hətta fil sümüyü ilə işləyən ustalar da bu yapışqandan istifadə edir və çox şeylər hazırlayırlar".

Əlverişli və geniş yem ehtiyatlarına malik olan otlaqların mövcudluğu bir sıra maldarlıq sahəsinin inkişafı üçün gözəl şərait yaradırdı. Azərbaycanın qədim sakinləri qoyun, keçi, at, dəvə və s. saxlayırdılar. Yunan-Roma müəllifləri Albaniya torpaqlarının çox bərəkətli, əhalisinin sıx yaşadığını yazırlar. Düzənlikdəki əkin sahələri yaxşı suvarılırdı. Albaniya geniş otlaqlarla zəngin idi.

Taxıl iri xüsusi quyularda və saxsı küplərdə saxlanılırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qəbələ, Mingəçevir, Şamaxı və qədim yaşayış yerlərində taxıl quyuları və iri küplərdə kömürlənmiş taxıl qalıqları, dəmir oraqlar aşkar olunmuşdur.

Taxılı, əsasən qayıqvari olan daşlar ilə üyüdürdülər. Əl dəyirmanlarından da istifadə edilirdi. Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq su dəyirmanlarından da istifadə olunmağa başlanmışdır.

Albaniyada bağçılıq və bostançılıq inkişaf etmişdi. Strabon bu barədə yazır: "Bu ölkədə yabani meyvələr və becərilən ağacların meyvələri boldur. Burada həmşə yaşıl bitkilər və hətta zeytun da bitir". Bununla yanaşı təsərrüfatda üzümçülük və şərabçılıq xüsusi yer tutmuşdu.

Sənətkarlıq və ticarət. Arxeoloji materiallar sübut edir ki, Albaniyada metal işləmə, zərgərlik, dulmuşçuluq, toxuculuq, əmək alətlərinin hazırlanması və s. bu kimi sənətkarlıq sahələri inkişaf edirdi.

Strateji cəhətdən çox mühüm mövqedə yerləşən qədim Azərbaycan dövrləri həm də ticarət mərkəzləri, tranzit karvan ticarət yollarının kəsişdiyi və keçdiyi məntəqələr rolunu oynamışdılar. Burada həm ölkənin müxtəlif hissələrinin, həm də müxtəlif ölkələri əlaqələndirən yerli və beynəlxalq karvan ticarət yolları keçirdi.

Qazaka, Kabalaka (Qəbələ), Vera, Aynian, Anariak və b. Azərbaycan şəhərləri antik dünyanın Yunan, Makedoniya, Roma, Parfiya və digər dövlətləri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Ölkəmizin ərazisindən tapılmış xarici sikkələr və digər əşyalar deyilənləri təsdiq edir.

Albaniyada dulusçuluq çox mühüm sənətkarlıq sahəsi olmuşdur. Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı antik dövrə aid çoxlu dulus küreləri aşkar edilmişdir.

Albaniyada eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq yerli istehsal olan şüşə qablar hazırlanmışdır. Dövlətin yaranması ilə Albaniyada möhürlər meydana gəlmişdir. Möhürlərin əksəriyyəti üzük formasında düzəldilmiş və bəzək əşyası kimi barmağa taxılmışdır.

Zəngin yerli filiz yataqlarının olması metal işləmə sənətkarlığının inkişafına şərait yaratmışdır.

Xəzər dənizi sahili boyu keçən, şimalda cənubu birləşdirən beynəlxalq ticarət yolu iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmaqda xüsusi rol oynamışdır. Antik mənbələrdə göstərilir ki, Albaniyadan keçən beynəlxalq su yolu da çox əhəmiyyətli olmuşdur.

Arxeoloji abidələrdən tapılmış pul dəfینələri və çoxlu miqdarda tək-tək pullar göstərir ki, albaniyada ticarətdə puldan geniş istifadə edilmişdir. 1958-ci ildə Şamaxıda, 1968-ci ildə Qəbələdə tapılmış gümüş pul dəfینələri albanların ticarətdə puldan istifadə etdiyini və özlərinin də pul kəşdiyini sübut edir. Albaniya ərazisində tapılan ən qədim pullar Makidoniyalı İsgəndərin adından kəsilən gümüş pullardır.

Dini görüşlər. Antik dövrdə Azərbaycan əhalisi içərisində müxtəlif dini təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Ulu babalarımızın dini görüşləri içərisində totemizm və fetişizm, ölkənin cənubunda isə atəşpərəstlik kimi dini politeist (çoxtanrılıq) dinləri geniş yayılmışdır.

Təxminən e.ə. VI əsrin sonundan etibarən atəşpərəstlik əsasında formalaşan zərdüştilik dini, onun müqəddəs kitabı "Avesta"-nın Yasna, Yaşt, Videvat hissələrində öz əksini tapmış dini müddəalar Atropatena əhalisinin mənavi-dini həyatında mühüm rol oynamışdır. Orta Asiya, İran, Əfqanıstan və Cənubi Azərbaycanda yayılmış bu dinin banisi Zərdüşt rəvayətə görə e.ə. VII əsrin II yarısı-VI əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Onun vətəninin Azərbaycan olması barədə məlumatlar vardır.

Zərdüştilik dini təlimi dünyanın iki qüvvəsinin - xeyir və şərin, bu qüvvələri təmsil edən Ahuramazda və Əhrimənin mübarizəsi kimi qələmə verir.

Atropatena ilə yanaşı "Avesta" təliminin Şimali Azərbaycanın bəzi cənub bölgələrində də yayıldığı güman edilir. Lakin Şimali Azərbaycan, Albaniya əha-

lisi içərisində səma cisimlərinə, Helios, Zevs, xüsusən də Selenaya sitayiş daha geniş yayılmışdır. Bir sıra müəlliflər bu halı ilk növbədə yunan panteonunun burada geniş yayılması ilə izah etməyə çalışsalar da unutmmaq olmaz ki, qədim türk etnosları içərisində Göy tanrısına etiqad əsas rol oynamış, səma cisimlərinə, Günəşə, Aya, bütövlükdə səmaya sitayiş geniş yayılmışdır. Azərbaycanda habelə məhsuldarlıq, Ay ilahəsi kimi sayılan Anahit ilahəsinin kultu da möhkəm mövqelərə malik idi. İstər zərdüştilik kahinləri - maqlar, istərsə də alban məbədələrinin başçıları, xüsusən də Ay ilahəsi məbədinin baş kahini ölkənin ictimai-siyasi həyatında güclü nüfuzə malik olmuşdur.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN SASANI DÖVLƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ

4.1. Sasani dövləti və Azərbaycan

224-cü ildə İranın cənubundakı Fars vilayətinin Sasan nəsindən olan hakimi Ərdəşir Babəkan Arşaki hökmdarı V Artabanı məğlubiyətə uğratdı. 226-cı ildə özünü "İran şahənşahi" elan etdi. Dəclə çayı üzərindəki Ktesifon Sasanilərin paytaxtı oldu. I Ərdəşir (226-241) dövlətə tabe olan ölkələri canişinliklərə böldü. 227-ci ildə Atropatena Sasanilərə tərəfindən işğal edildi. I Şapurun dövründə (241-272) 262-ci ildə Sasanilərə tabe olan ölkələr içərisində şimali Azərbaycandan da (Albaniya) adı çəkilir. I Şapurun Nəqş-i Rüstəm vadisində Kəbəi Zərdüş adlanan od məbədlərində tapılmış yazısında Roma, Suriya və Ərməniyyəyə qarşı yürüşdən danışılır. Qafqaz dağları, Alban keçidi, həmçinin Azərbaycanın da ona tabe olmasından bəhs edilir.

IV əsrdə İranın təsiri altında olan ölkələrdə xristianlıq yayılırdı. Sasanilər isə əksinə xristianlığın əvəzində zərdüşütlüyün və onun ehkamına çevrilən atəşpərəstliyin, yəni oda sitayişin mövqeyini dövlət dini kimi möhkəmləndirir, xristianlıq Roma imperiyasının dövlət dini kimi təqib olunurdu. Sasani şahları ölkədə güclənmiş xristian dairələrinin Bizansla yaxınlaşması təhlükəsini aradan qaldırmağa çalışırdılar. Sasani şahı ilə Romalılar arasında Ərməniyyə uğrunda uzun sürən mübarizə 387-ci il müqaviləsi ilə başa çatdı. Ərməniyyədə hakimiyyət ləğv edildi. Albaniya ərazisi də Sasani hakimiyyətinə tabe edildi.

Sasani şahı I Yezdəgird (399-421) isə, IV-V əsrlərdə Bizansda qüvvətlənən xristian dininin İran və Ön Qafqazda genişlənməsinə imkan yaratdı. Lakin Bizansın təsirinin ölkəyə yayılması I Yezdəgirdi qorxuya saldı. V Bəhram Gurun dövründə (421-438-ci illər) Zərdüş və atəşpərəstlik dini məsələləri Mihr-Narseyə tapşırıldı. Onun hakimiyyəti zamanı Ərməniyyə Sasani dövlətinin canişinliyinə çevrilmişdi (428-ci il). Albaniya isə siyasi müstəqilliyini saxlasa da, sasanılardan asılı vəziyyətdə idi.

V əsrin ortalarında Albaniyada hakimiyyətdə olan II Yezdəgirdin bacısı oğlu II Vaçə (440-463) türk mənşəli Arsaqenin oğlu idi. Onlar Urnayırın qohumları kimi Sasani hakim dairələri ilə nigah əlaqələrində olsalar da əslində türk mənşəli arani sülaləsindən idilər. Albaniyada vəziyyət gərgin idi. Gələcək Sünyik

hakimi Vasak (443-451) Dərbənd qapılarını bağlatdıraraq hunların Ön Qafqaza keçməsinə imkan verməmişdir.

II Yezdəgirdin vəfatından (457-ci il) sonra İranda (457-459) hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı II Vaçə atəşpərəstlikdən imtina etdi. O, Albaniyada xristianlığı yaymağa başladı. Hakimiyyətə gələn Sasani şahı Firuz (459-484) Cora (Dərbəndə yaxın) dərəsini tutdu. Qafqazın on bir hökmdarı ilə ittifaqa girdi. Moisey Kalankaytuclu göstərir ki, ilk əvvəl Vaçə Firuzun şərəfinə indiki Bərdə yaxınlığında Firuzabad adlı şəhər saldırdı. Lakin xristianlıq məsələsinə görə onların münasibətləri gərginləşdi. II Vaçə 460-cı ildə sasanilərə qarşı mübarizəyə başladı. Firuz hunları alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Hətta haylantürk (onoqur) hunlarını öz tərəfinə çəkdi. 462-ci ildə onlar Albaniyaya soxuldular. Nəticədə 463-cü ildə II Vaçə hakimiyyətdən əl çəkdi. Firuz onun xahişini nəzərə alıb, ata-baba yurduna toxunmadı və buranı onun özünün idarəçiliyinə verdi.

Bundan sonra Mömin Vaçaqana qədər Albaniya 30 il hökmdarsız idarə olundu. 470-ci ildə Vaçenin ölümündən sonra, hakimiyyətə gələn III Vaçaqan, sadəcə Arsaxın hökmdarı kimi işə başlayır. Hətta deyilənə görə o, atəşpərəstliyi qəbul edir. Sasani şahı Balasş dini etiqadın azad təbliğinə icazə verir. Moisey Kalankaytuqlu Vaçaqanın hakimiyyətə gəlməsini belə qələmə alır: "O zaman bir padşahlığa cəmlənmiş alban əhalisi hökmdar övladlarından cəsur, müdrik, ağıllı, nəzakətli və ucaboylu Vaçaqanı, alban hökmdarı II Vaçenin qardaşı oğlunu götürüb fars (Sasani) hökmdarı Balasşın köməyi ilə hakimiyyətə qoydular. O, Albaniyaya gələrək maqların allahdan üz döndərən dinini rədd etmək üçün vasitə və bəhanə axtarmağa və Xristosun həqiqi Allah olduğunu söyləməyə başladı". Beləliklə, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Albaniyada Sasani sülaləsinə qarşı 481-484-cü illər üsyanı Sasani şahı Balasş (484-488) qorxuya saldı. O, 485-ci ildə Nearsak sülhünü bağlayaraq Albaniyada çar hakimiyyətinin bərpasına icazə verdi. Bununla da Albaniyada yerli hökmdar hakimiyyəti bərpa olundu və 487-ci ildə III Vaçaqan Albaniyada hökmdar oldu. Bu hadisə Balasşın icazəsi ilə olsa da, 488-ci ildə Balasş taxtdan salınanda, III Vaçaqan da hakimiyyətini ancaq Arsaxın ərazisi ilə məhdudlaşdırmalı oldu. İranda hakimiyyətə I Qubad (488-531) gəldi. III Vaçaqan 493-cü ildə Albaniya hakimiyyətinə sahib oldu (493-510). III Vaçaqan Albaniyada bədpərəstləri təqib edərək xristianlığın yayılmasına çalışırdı. Buna görə də, digər din xadimləri, dinlərə etiqad edənlər təqib olunurdu. Hətta bu dini təbliğ etmək üçün məktəblər açıldı. III Vaçaqan vəziyyətdən çıxmaq üçün 498-ci ildə Aquen məclisini qurdu. Bu məclisdə 10 xristian din xadiminin iştirakı ilə xristian dininə aid qanunlar qəbul edildi və vergilərin miqdarı müəyyənləşdirildi.

V əsrin II yarısında arası kəsilməyən sasanı müharibələri kasıbların hesabına iri feodal mülklərinin yaradılması və kəndlilərin feodallardan asılı vəziyyətə salınması, ölkədə ictimai hərəkatın başlanmasına şərait yaradırdı. 481-529-cu illəri əhatə edən bu hərəkatlardan ən güclüsünə Məzdək Bəmdad oğlu başçılıq edirdi.

Hərəkatın əsas səbəbləri dövrün sosial-iqtisadi tələbatından irəli gəlirdi. Sasanilərdə əhali dörd zümərəyə ayrılırdı. Ən çox istismar olunan zümərə əkinçiləri, maldarları, sənətkarları, ticarətlə məşğul olanları birləşdirən "vergi verənlər" zümərəsi idi. Torpaq sahiblərinin, dövlətin və kahinlərin istismarına məruz qalan əhali ağır vergiləri ödəməli olurdu. Şahənşahın xarici siyasəti üçün tələb olunan xərcləri də bura əlavə etsək, vəziyyət bir qədər də çətinləşir.

Xalqı və dövlət idarəçilərini özünə inandırmaq və bu yolla da hakimiyyəti ələ keçirtmək istəyən Məzdək hiyləyə başvuraraq, özünü yeni peyqəmbər kimi qələmə verə bildi. Siyasi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə və iri ayanları özünə tabe etməyə çalışan I Qubad isə, təzyiqlə altında məzdəkilərə qəyümlüq etdiyi üçün aclıq zamanı Məzdəkin məsləhətilə dövlətin taxıl anbarlarını əhalinin üzünə açır. Onun fikrinə, "Əmlak insanlar arasında bölüşdürülmüşdür, onların hamısı isə Allahın qulları və Adəmin övladlarıdır. Kim ehtiyac hiss edirsə, qoy bir-birinin əmlakından istifadə etsin, belə ki, heç kəs ehtiyac və yoxsulluq duymasın, hamı mövqecə bərabər olsun."

Əyanların ali təbəqəsi, Qubadı taxtdan salıb onun yerinə qardaşını oturdular. Lakin Qubad ehtalilərin (Mərkəzi Asiya hunları) köməyi ilə taxt-tacını geri qaytara bildi. Məzdəkilərin ciddi qüvvəyə çevrildiyini görən şah, onları müdafiə etməkdən əl çəkdi və hərəkatın iştirakçılarını divan tutmağa başladı. Xüsusilə, bu işdə fəal olan oğlu I Xosrov Ənuşirəvan (531-579) məzdəkilərə diyan tutdu. O, Məzdəkin hiyləsini ifşa edərək, onu 529-cu ildə edam etdirdi. Məzdəkin tərəfdarları da təqiblərə məruz qaldılar, əmlakları isə şah xəzinəsinə verilməklə müsadirə olundu. Bəziləri isə Azərbaycan, Deyləm, Təbəristanın dağlıq yerlərində özlərinə sığınacaq tapırdı. Beləliklə, məzdəkilər hərəkatı dövlətin iç üzünü açdı, zəif cəhətlərini üzə çıxardı, onu sarstı. I Xosrov Ənuşirəvan ölkənin idarə sistemini, iqtisadiyyatını yoluna qoymaq üçün hərbi, inzibati və vergi islahatları keçirilməli oldu.

Albaniya uğrunda Bizansla İrandan gedən mübarizə sasanilərin xeyrinə həll olundu. I Qubad və oğlu I Xosrov şimalın dağ keçidlərini bağlasalar da, istehkamlar tikdirib, hərbi dəstələr yerləşdirsələr də, türkdillilə etnosların (hunların, xəzərlərin, sabirlərin, onoqurların və s.) axınının qarşısını almaq mümkün olmurdu. Onların bir qismi Albaniyada qalaraq yerli qohum alban tayfaları ilə qarışır, bir hissəsi isə Albaniyada düşərgə salaraq qonşu torpaqlara hücum

edir, hətta xristianlığı da qəbul edirdilər. Hunlar özlərini köhnə din pərəstişkarlarının havadarları kimi də göstərirdilər. 532-ci ildə hunlar Kürü keçib Xalxalda düşərgə salırlar, buradan Albaniya, İberiya və Ərməniyyəyə hücumlar edirlər. Bizans imperatorları və Sasani şahları isə hunlardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar.

İrandan münasibətləri pisləşən türk xaqanı Bizansla ittifaqa girir. Sasani şahı IV Hörmüz (579-590) türklərlə hərbi münasibətlərə başlayır. Hörmüzdən sonra hakimiyyətə gələn II Xosrov Pərviz (590-628) atasının hakimiyyəti zamanı sasanilərin məşhur sərkərdəsi Bəhram Çubinin üsyanından qorxaraq Bizansa qaçır. Bizans imperatoru Mavrikidən kömək alan Xosrov Bəhrama qalib gələrək 591-ci ildə İrandan taxt-tacına qayıdır və Bizansla sülh müqaviləsi bağlayır. Müqavilənin şərtinə görə II Xosrov Pərviz Ərməniyyəyə və Gürcüstanın bir hissəsini Bizans imperatoruna güzəştə gedir. Digər tərəfdən Albaniya sasanilərin hakimiyyəti altına keçir. II Xosrov Pərviz tədricən Sasani dövlətinin siyasi qüdrətini möhkəmləndirir. Xristian dininin sərbəst ibadətinə imkan verir. Bu onun imperiyada əhali içərisində əmin-amanlıq yaratmaq siyasəti idi. II Xosrov Pərviz Zərdüşt (atəşpərəstlik) dininin sadıq ardıcılı olsa da, xristianlığın monofizit etiqadına rəğbət bəsləyirdi.

4.2. Mehranilər sülaləsi

VII əsrin əvvəllərindən Albaniyada Mehranilər sülaləsi hakimiyyətdə olmuşdur. Sülalənin banisi Mehran Sasani hökmdarı II Xosrovlə qohum idi. II Xosrov 591-ci ildə taxt-tacı geri qaytardıqdan sonra atasının ölümündə günahkar olanları cəzalandırmağı qərara alır. Qətdə əli olan Mehran qorxusundan ona tabe olan 30 min ailəni götürüb Albaniyaya keçir və Uti vilayətinə gəlir. Oradan isə Xəzərlərin yanına getmək və Sasani dövlətinə qarşı onlara qoşulmaq istəyirdi. Mehran və onun tərəfdarları türklərlə birləşməyə meyl edirdi. II Xosrov Mehranın gələcək vəziyyətindən ehtiyat edərək ona Albaniya ərazisində çoxlu mülk təklif edir. Mehran onun təklifini Girdimanda almış, orada Mehran şəhərini saldırmış və onunla gələn ailələrlə birlikdə həmin yerdə məskunlaşmışdır. Bu bir əfsanəyə bənzəsə də onun üçün münasib tarixi şərait mövcud idi. II Xosrovun hakimiyyəti illərində Sasani imperiyasının yüksəlişi zamanı Mehranilər sülaləsinin İrandan çıxması barədə əfsanə yaranmışdı. Lakin bu sülalə nümayəndələrinin gah Bizans, gah da türk meyilli (hun) siyasəti əfsanənin tarixi həqiqətə uyğun olmasını təkzib edir. Əslində Girdiman vilayətinə VI əsrin 70-ci illərində türkmənşəli sabir tayfaları tərəfindən məskunlaşmışdı. 574-cü ildə Bizans ordusu Albaniyaya daxil olanda, Kur sahilində sabir və alan etnoslarına rast gəlmişdi. Həm Bizans, həm də İrandan sabirlərin hərbi qüvvəsindən is-

tifadə edirdi. Ehtimal ki, Mehranilər sülaləsinin əsasını sabirlər qoymuşlar, lakin sonralar sülalə iranmənşəli nəslə şamil edilmişdir. Bəzi tarixi qaynaqlar səhv olaraq Mehraniləri farsmənşəli hesab edir, hətta onların məskunlaşmasını Sasanilərin indiki Ermənistan və Gürcüstan sərhədində yerləşən Girdiman vilayətində möhkəmlənmək tədbiri kimi qələmə verirlər. Amma bu da məlumdur ki, Bizansla müqaviləsinə görə Albaniya, Girdiman, Tiflis, Divinə qədərki ərazi daxil olmaqla Sasanilərin hakimiyyəti altında qalmışdı. Bu geniş ərazidə azəri türkləri daha üstünlük təşkil edirdilər. Girdimanda albanlarla yanaşı, dil və etnik cəhətdən onlara qohum olan sabirlər də yaşayırdılar. Mehranilər alban-sabir mənşəli olmaqla siyasi şəraitə uyğun olaraq, tədricən bütün Albaniya üzərində öz hakimiyyətini bərqərar edirdi.

Sonra Mehran (570-590) yerli ayanların 12 nəfərini öldürüb bütün Girdiman vilayətinə sahib olur. Onun varisi Cəsur Vardan (599-615-ci illər) Girdiman qalasını tikdirir. Vardanın nəvəsi, xristian adı qəbul etmiş – Varaz Qriqor (625-636) Bizans imperatoru İraklinin Qafqaza yürüşü zamanı Girdimanda idi. Türklər (xəzərlər) Bizansla ittifaqa girib Sasanilərə qarşı mübarizə apardığı zaman Varaz Qriqor Albaniyanın hakiminə çevrilir. O, dini etiqadına görə alban xristianlığından fərqləndiyinə görə, 630-cu ildə Sasani əsirliyindən qayıdan katalikos Viro onu xristianlığın monofizit təriqətinə qayıtardı.

Varaz Qriqorun varisi Cavanşir (636-681) bütün Albaniyanın hakiminə çevrilir. Partavi (Bərdəni) paytaxt edir. Xilafət ordusunun yürüşü zamanı o, Sasani şahı III Yezdəgirdin tərəfində vuruşur. Sasani imperiyası dağıldıqdan (651) sonra xilafətdən asılı vəziyyətə düşür. Xilafətdə daxili çekişmələr olanda Cavanşir Qafqazın digər feodalları kimi Bizans imperatorun tərəfinə keçir. Cavanşir Bizans imperatoru II Konstantinin sayəsində İberiya sərhədlərində Araz çayına və Hun darvazalarında (Dərbənd keçidi) bütün ərazini əhatə edən Albaniyanın hakiminə çevrilir. Bu zaman xəzərlərin Albaniyaya hücumları baş verir. Cavanşir Xəzər xaqanının qızı ilə evlənir və onlardan asılı vəziyyətə düşür. Xilafətin yüksəlişi dövründə Cavanşir Albaniyanın bütövlüyünü saxlamaq üçün xəlifənin himayəsini qəbul etməyə məcbur olur.

4.3. İnzibati idarə sistemi

Sasanilər dövründə inzibati idarəçilikdən danışırkən aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır. Bu ərazi şəhərlərdən (ölkə, vilayət) ibarət idi. Vilayətləri hakimlər, şəhriyarlar, əyalətləri payqos-panlar idarə edirdi. Vilayətlərin bəzilərinin hakimləri şah titulu daşıyır, daha kiçik mülklərin hakimləri xvaday (hökmdar) adlanırdı. Sasanilər zamanı özünü idarə edən şəhərlər şəhərlər tərəfindən idarə olunurdu. Məlumatda Kust termininə tez-tez rast gəlinir. V-VII əsr bullaların

tədqiqinə görə (dövlət sənədlərinə bağlanan möhürlər) vilayət, nahiyə və ya bir neçə nahiyə mənasını verir. VI-VII əsr bullalarında Azərbaycan şəhərabı Şimal kustunun bir parçası olan bütün Azərbaycan vilayəti paytaxtının hakimi nəzərdə tutulurdu.

Mərzbanlar adlı-sanlı nəsilərin nümayəndələrindən təyin edilirdi. Snahbed və nayqospandan fərqli olaraq mərzbanlar daha kiçik əraziyə nəzarət edirdilər.

Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati islahatı nəticəsində imperiya dörd kustaka bölünmüşdü. Azərbaycan ərazisi şimal kustakına daxil olmuşdu. İnzibati-idarə sistemində kust (tərəf) və şəhər kust (vilayət) inzibati idarə vahidlərindən sonra nəhəng (nahiyə) gəlir. Nəhəng rustaqlara (rayona) bölünürdü. Rustaq kənd yerlərini özündə birləşdirirdi.

Dövlət mülkiyyəti işlərini ostandarlar və maliyyə məmurları, kilsə işlərini mobedlər və radlar idarə edirdilər. Maliyyə məmurları xəzinəsinin əmlakına nəzarət edir, vergi və mükəlləfiyyətləri təyin edib toplayırdılar. Sasani "Qanunnaməsi" nə görə mobedlərin rəsmi möhürü ilk dəfə şahənşah Qubad dövründə tətbiq edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar Azərbaycan, Gilan, Rey, Həmədan və başqa vilayətlərin mobedlərinə, həmçinin Şizdən Adurquşnaspi od məbədinin mobedinə məxsus möhürlər tapılmışdır.

Rad məbədin xəzinəsinə daxil olan gəlirlərə nəzarət edir, bura daxil olacaq əmlaka qiymət qoyur, vergi təyin edir, eyni zamanda mülki geri almaq hüququnu daşıyırdı.

Bütün Sasani dövlətində olduğu kimi Azərbaycanda da əhali sinfi strukturuna görə dörd zümrəyə bölünürdü: kahinlər, döyüşçülər, katiblər, vergi verənlər. Çox nadir hallarda bir zümrədən daha imtiyazlısına keçmək olurdu.

Qullar heç bir zümrəyə aid deyildi. III-VII əsrlərdə Azərbaycanın cənubunda quldarlıq inkişaf etmişdi. Onlar kənd təsərrüfatında, şah mədənlərində, məbəddə təsərrüfatlarında çalışırdılar. VI əsrdə Məzdək hərəkatından sonra quldarlığın əsasları sarsıldı. Məzdəkilər hərəkatı sonrakı xalq çıxışlarına da öz təsirini göstərmişdir.

III-VI əsrlərdə borc köləliyi geniş yayılmışdı. Köləliyin bu forması can vergisi əvəzinə özünü satmaqdan, ya da borcunu ödəmədiyi və yaxud ödəmək iqtidarında olmadığı üçün iri torpaq sahibləri tərəfindən zorla qul edilməkdən yaranmışdı.

4.4. Torpaq mülkiyyət formaları

Dövlətin iqtisadiyatında qullar mühüm rol oynasa da, əməkçi əhalinin əsas hissəsini icmalarda birləşən azad kəndlilər təşkil edirdilər. Azad icmaçı kəndli feodaldan asılı vəziyyətə düşür, kənd icması isə öz funksiyasını dəyişirdi.

Şahənşahın torpağı adlı-sanlı adamlara paylanması nəticəsində bir çox kənd icmaları xüsusi mülk sahələrinə düşürdü. Torpaq mülkiyyətinin bir neçə növü mövcud idi: icma torpaqları, hökmdarın şərti mülkiyyət kimi bəxşiş verdiyi xüsusi sahibkar torpaqları, vilayətlərin irsi sahibləri olan iri feodalların torpaqları, məbəd və şəhər torpaqları.

Xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti iki formada idi: dəstgird (dastakert) və xvस्ताq (xoştak). "Torpaq sahəsi, mülk, malikanə" mənasında olan dəstgird irsi torpaq mülkləri idi. Dəstgirdlər nəsil-dən-nəsilə keçir, satılır, alınır, bağışlanır, girov qoyulurdu. Şərti torpaq mülkü olan xvस्ताq "əşya, əmlak", "torpaq sahəsi" mənasında işləndirirdi.

Renta pulla ödənilməkdə torpaqdan istifadə müzd, natura ilə ödənilməkdə isə icarə adlanırdı. Renta mütləq icarə edilən sahədən məhsulla ödənilməli idi.

Torpaq mülkiyyətinin icarəyə verməyin növü yarıdarlıq idi. Torpaq sahibi icarəyə verdiyi sahədən məhsulun üçdə birindən dördüdə üçünə qədərini alırdı. Əkinçilikdə süni suvarmadan istifadə olunurdu.

Sasanilər zamanı vergi və mükəlləfiyyətdən ən əsası qazıdağ, xaraq və xariq idi. Bunlar mənşəcə arami olsa da, İran mühitinə uyğunlaşdırılmışdı. I Xosrovun vergi islahatından sonra qazıdağ "can vergisi" (gezit) adlanırdı. Xaraq isə həmin dövrdən torpaq vergisinə aid edilib, iki mənada idi: "mükəlləfiyyət, biyar" və "vergi".

Kiçik torpaq sahibləri torpaq vergisini ödəyə bilməyəndə onun satılması baş verdi. Bu isə onların torpaqsızlaşmasına səbəb olurdu. Torpağı əlindən çıxan xırda sahibkar əvvəllər ona məxsus torpağı indi icarəçi və ya yarıdar kimi becərməli, ya da muzdur işçiyə çevirməli olurdu. Xırda sahibkarın torpaqsızlaşması və həmin torpaqların iri sahibkarların əlində toplanması baş verirdi.

Həmişə olduğu kimi, Sasanilər dövründə də Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahələri-əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq idi. Əlverişli təbii coğrafi mühiti olan Azərbaycanda taxıl bitkiləri becərilirdi. Xışdan, kərənti, oraq, döyümdə xırman, kəmədən, istifadə olunurdu. Taxılı gil küplərdə, xüsusi toxunan səbətlərdə saxlayırdılar. Həm dəmyə, həm də suvarma əkinçiliyindən istifadə olunurdu. Suvarma kanallarından Govurax hələ də durur. Bağçılıq, bostançılıq, qiymətli zəfəran, boyaq bitkisi (marena) əkilirdi. Dəniz və çay sahilində balıqçılıqla məşğul olurdular. Təbii şərait yaylaq maldarlığı ilə məşğul olmağa və oturaq həyat keçirməyə imkan verirdi.

III və V əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri yaranmağa başladı. Feodal münasibətlərinin təşəkkülü prosesində torpaqların bir hissəsi ali zümrələrin mülkiyyətinə keçdi. Azərbaycanda formalaşmaqda olan feodal münasibətləri Qərbi Avropadakı feodal münasibətlərindən fərqlənirdi:

1. Azərbaycanda feodalların şəxsi təsərrüfatı demək olar ki, yox idi. Çünki süni suvarma şəraitində bu əlverişli deyildi.
2. Kəndlilər asılı olsalar da, təhkimli deyildilər.
3. Avropada feodal münasibətləri gec yaranıb (V əsr), tez süqut etdiyi (XVII əsrin ortaları) halda, Azərbaycanda tez yaranıb (III əsr), gec süqut etmişdir (XIX əsr).

Sənətkarlar yun, kətan, ipək parçalar toxuyurdular. İpəkçilik mərkəzlərindən biri Bərdə idi. Bərdə ipəyi İrana aparılırdı. Dərbənddə kətan parça istehsal olunurdu.

Dəmir, qızıl, gümüş, mis, tikinti materialları, daş, mərmər, meşə ağacları hasil edilirdi. Saxsı və şüşə qablar hazırlanırdı. Ziyət əşyaları düzəldilirdi.

Ticarət əlaqələri həm ölkədaxili, həm də başqa ölkələrə aparılırdı. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edir, sasani pulları və yerli pullar dövriyyədə idi. Sənətkarlıq və ticarət şəhər həyatının inkişafına səbəb olurdu. Erken orta əsrlərdə Dərbənd, Bərdə (Partav), Qəbələ (Kabalaka), Çola (Çopa), Hunakert (Hunlar kəndi), Paytakaran, Təbriz, Şiz, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə (Qanzak), Şəki, Şəmkir, Şabran, Xalxal, Beylaqan və b. şəhərlər var idi. Şimal tayfalarının bu şəhərlərə axının qarşısını almaq üçün sədlər çəkilmişdi.

Beşbarmaq dağından dənizə kimi uzanan Şirvan səddi, Beşbarmaq divarından 23 km şimalda Gilgilçay səddi, Çıraç-Qala bu səddin üzərində, digəri Samur çayından şimalda, ən əzəmətli müdafiə səddi isə Dərbənd yanında tikilmişdi. Dərbənd səddi dağ təpəsindən dənizə qədər uzanırdı. Səddin ortasında qala tikilmişdi. Sasanilər bununla kifayətlənməyib Azərbaycanın şimal hissəsində özlərinə siyasi dayaq yaratmaq üçün İran dilli əhalini ora köçürüb məskunlaşdırırdılar. Sasanilərin bu siyasəti torpaqsız İran əhalini münbit torpaq sahələri ilə təmin etmək məqsədi güdürdü. Nəticədə İran dilli əhali şimaldan cənuba uzanan və strateji əhəmiyyəti böyük olan yollar ətrafında məskunlaşdırıldı. Bular indi tat adlanırlar. Tatların dili pəhləvi-fars dilinin ləhcəsi kimi formalaşmışdı. Dini cəhətdən atəşpərəst və bədpərəst olan tatlar Albaniya şəraitində qismən xristianlığı və yəhudi dinin qəbul etdilər. Bu ərazilər tədricən Dağıstan (ləgi qrupunun da) dillərində danışan əhali tərəfindən də məskunlaşdırdı. Sonralar farsdilli lahıclar İran Lahic kəndindən İsmayilliyə köçürülmüşlər.

Albaniyada kəndli sənətkarlar, yoxsul təbəqələr, əsas istehsalçılar şinakan ("kənd sakini"), ramik ("şəhər əhli") adlanırdı. Azərbaycan (xüsusən Albaniya) iqtisadiyyatının inkişafına xarici müdaxilələr-Bizans, İran hökmdarlarının yürüşləri, şimal tayfalarının hücumları, daxili çəkişmələr təsir edir, təsərrüfat həyatına zərər vurur, əhalini var-yoxdan çıxarırdı.

4.5. Mədəniyyət

Azərbaycanın erkən orta əsr mədəniyyəti mürəkkəb siyasi şəraitdə inkişaf edirdi. Şəhərsalma ənənəsi qədim zamanlarda meydana gəlmiş, orta əsrlərdə inkişaf etmişdi. II Vaçə Sasani hökmdarının şərfinə şəhər saldırıb adını Firuzabad qoymuşdur.

Şimalda sədlər, saraylar tikilmişdi. Alban kilsələri xüsusi memarlar tərəfindən tikilirdi. Torpaqqala (Alazan çayı sahilində), Kavurqala (Ağdam rayonu) və Şabrandada erkən orta əsr yaşayış kompleksləri aşkar edilmişdir. Bu dövrün məbədləri Qəbələ, Qax (Ləkit məbədi), Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Mingəçevir, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və s. bölgələrə salınmışdı. Alban məbədləri xristianlığın yayıldığı dövrdə kilsə tikintilərinin əsasını təşkil edirdi. Cavanşir (İsmayilli rayonu), Çiləbord (Ağdərə rayonu) qalaları erkən orta əsrlərdə salınmışdır.

Qəbir formaları, xüsusilə Albaniyanın ərazisində müxtəlif olmuşdur. Albaniyada küp və daş qutularda, katakombalarda dəfnətmə ayinləri öz varlığını saxlayırdı. Xristian və müsəlman dəfn ayini qədim basdırma adətinin tətbiqini məhdudlaşdırırdı.

V F Ə S İ L

AZƏRBAYCAN ƏRƏB XİLAFƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ

5.1. Azərbaycanın fəthi

VII əsrin əvvəllərində Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə üç iri dövlət öz arasında mübarizəyə başladı. Bu dövlətlər Sasani dövləti, Bizans imperiyası və Xəzər xaqanlığı idi. Belə bir dövrdə Ərəbistanda baş verən tarixinin son dini olan İslam dini nazil oldu. İslam dininin müjdəçisi isə, Hz. Məhəmməd peyğəmbər oldu.

630-cu ilin əvvəllərində ərəblərin çox hissəsi Hz. Məhəmmədin peyğəmbərliyini tanıdılar. Tezliklə Hz. Məhəmməd peyğəmbərin rəhbərliyi ilə İslam dövləti yaradıldı. Hz. Məhəmməd peyğəmbərin 632-ci ildə vəfatından sonra onun bu işini davam etdirənlərə xəlifə, genişlənən İslam dövləti isə Xilafət adlandı. İslamı bütün ərəblər arasında yaymaq məqsədi ilə xəlifə Hz. Əbu Bəkr (632-634) Sasanilərin və Bizansın tabeliyində olan İraq və Şama Xəlid ibn Vəlid və İyad ibn Fəhmin başçılığı ilə qoşun dəstələri göndərdi. Yərmoq döyüşündə Bizansın məğlub olması bu ərəzələrin islamlaşmasıyla nəticələndi. Bundan sonra şərqə doğru islam dininin yayılması nəticəsində bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatı köklü şəkildə dəyişilmişdir.

633-cü ildə ərəblər ilk olaraq İraq tərəfdən Sasani imperiyasının sərhədlərini keçdilər. Müsəlmanların hücumlarını dəf etmək və kömək məqsədi ilə III Yezdəgird özünə tabe olan ölkələrin hakimlərindən qoşun dəstələri tələb etdi. Müsəlmanlar ilə döyüşlərdə 634-cü ildən başlayaraq Xorasan hakimi Fərruxzad oğlu Rüstəmin rəhbərlik etdiyi Sasani ordusu tərkibində Albaniya hökmdarı Varaz Qriqorun dörd oğlundan biri olan, alban qoşunlarının spərapeti – baş sərkərdəsi Cavanşir də iştirak etmişdi.

Cavanşir, Rüstəmin rəhbərlik etdiyi İran ordusu tərkibində "Ölü suların" (İraqda əl-Bətaix – bataqlıqlar) sahilində, Kadisiyyə yanında baş verən (636-cı ildə) vuruşmada iştirak etdi və bu döyüşdə İran ordusu ağır şəkildə məğlub oldu.

637-ci ildə müsəlmanlar Ktesifonu mühasirəyə aldılar. Cavanşir üç minlik alban qoşunu ilə altı ay Ktesifonun müdafiəsində dayandı. İran-Sasani ordusu

yenə məğlub oldu (638). III Yezdəgird isə, Dəclə çayı sahilindəki qalaların birində gizlənməyə məcbur qaldı. Moisey Kalankaytuklu göstərir ki, Cavanşir 639-640-cı illərdə müsəlmanlara qarşı vuruşsa da bunun faydasız olduğunu görüb vətəninə qayıtdı.

Məhz həmin illərdə (639-640) müsəlmanlar Azərbaycana doğru irəliləməyə başlayırlar. IX əsr ərəb tarixçisi Bəlazuri Azərbaycanın hicri 18 (639)-ci ildə Hüzeyfə ibn Həmənin başçılığında sülh yolu ilə alındığı barədə məlumat verir. İslam ordusu bundan sonra Azərbaycanın bir sıra ərazilərini ələ keçirir. Lakin imperiyanın mərkəzində iflasa uğramış Sasani üsul idarəsi ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarında İran qoşunları tərəfindən müdafiə edilirdi. 642-ci ildəki Nihavənd döyüşündə İslam ordusunun qələbəsi, ərəblərin Sasani imperiyasının şimal bölgələrinə, sonra isə digər vilayətlərə gedib çıxmasıyla başa çatır. Beləliklə, VII əsrin 50-ci ilində Mədəin müharibəsindəki zəfəriylə xilafət ordusu Sasani imperiyasına son qoyur (651).

Azərbaycan xəlifə Hz. Ömər (634-644) zamanında alınmaya başlasa da, bu fəth prosesinin tam olaraq bitməsi Hz. Osman (644-656) və Hz. Əli (656-661) dövrlərinə qədər sürmüşdür. 643-cü ildə Hz. Ömər əmrinə əsasən Abdullah və Utba ibn Farkadın başçılıq etdiyi xilafət qoşunları Azərbaycan üzərinə gəlirlər. Azərbaycan əhalisindən yığılmış orduya başçılıq edən İsfəndiyar, Cərmidan dağı yaxınlığındakı döyüşdə məğlub olunca cizyə vergisi vermə anlaşmasını qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Elə həmin ildə Dərbənd alındıqdan sonra xilafətin sərkərdələri xəzərlərlə mübarizə aparmalı oldular. Dərbənd və Azərbaycanın şimal hissəsi xəzərlərə güvənərək tez-tez üsyan edərək xilafət hakimiyyətini tanımırdılar. Bu üzəndən 652-653-cü illərdə Salman ibn Rəbia dörd minlik dəstəylə Dərbənd və Şirvanı özünə tabe edərək, xəzərlərin üstünə getdi. Bələncər yaxınlığında baş verən II Bələncər döyüşündə xəzərlər qalib gəldi və Salman ibn Rəbia də bu döyüşdə şəhid edildi.

655-ci ildə Həbib ibn Məlsəmə yeni orduyla Azərbaycana göndərildi. Bu sülh yoluyla çalışmalar da fayda verməyincə, Qafqaz hakimi təyin olunan Hüzeyfə ibn Həmənin adından vəkil olaraq canişinliyə Sultan ibn Zafir gəldi. O, on ildən artıq sürən bu müqavimətləri qıraraq Azərbaycanın şimal hissəsini xilafətə bağladı. Bu dövrdə daxili müstəqilliyini vergi verərək saxlayan Albaniya hökmdarı Cavanşir, Əməvilər dövlətinin (661-750) qurucusu olan Müaviyənin dövründə yenidən danışıqlara başladı. O, 667 və 670-ci illərdə Dəməşqə (o vaxtlar Şam adlanırdı) gedərək, xəlifə Müaviyə ilə görüşüb daxili müstəqilliyini qoruya bildi. Xəlifə Müaviyə ilə bağlanmış sülhə görə, Albaniyanın daxili müstəqilliyinə toxunulmadı. Albaniya ərazisindən alınan vergi üçdə birə qədər azaldıldı. Xəlifənin güzəştə getməsinə səbəb Albaniyanın müdafiəyə əlve-

rişli dağlıq coğrafi mövqeyi və Cavanşirin şəxsi nüfuzu idi. Xəlifə Cavanşirə bir sıra qiymətli hədiyyələr verdi və Sünük knyazlığının idarəsini də ona havala etdi. Beləliklə, Azərbaycanın cənub hissəsi tamamilə, şimal hissəsi isə vassal şəklində xilafətin tərkibinə alınması tamamlanmış oldu.

Cavanşirin bu addımı ölkə daxilində nisbi əmin-amanlıq, təsərrüfatın inkişafına və abadlıq işlərinə imkan yaratdı. Lakin onun siyasətindən narazı qalan bizanspərəst feodallar 681-ci ildə sui-qəsd təşkil edərək onu öldürdülər. Cavanşirin öldürülməsini bəhanə edən xəzərlər, sonra isə xilafət Albaniyaya hücum etdilər. Varaz Tırdatla sülh bağlayan xəzərlər geri qayıtdılar. Xilafət ordusu isə Bərdəni tutub, 705-ci ildə Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Beləliklə, Albaniyanın daxili müstəqilliyi ləğv edildi. Ölkəni xilafət canişini-əmir idarə etməyə başladı.

5.2. Azərbaycanda islam dininin yayılması

Tədqiqatçıların yazdığına görə Azərbaycanda islam dininin yayılması təqribən 80-90 il müddətdə sürüb. Bu prosesin sərbəst bir şəkildə həyata keçirildiyi bilinir. Çünki müsəlmanlar xalqı yeni dinə məcburi sövq etmədilər. Xəlifə Hz. Əbu Bəkr xilafət ordularının sərkərdələrinə belə bir göstəriş vermişdi: "Düşmənləri şikəst etməyin, nə kiçik uşaqları, nə çox qoca adamları, nə də qadınları öldürməyin. Yemək üçün lazım olandan artıq qoyun, inək və dəvələri kəsməyin... Sizi qəbul edən hər bir şəhər və xalq ilə müqavilə bağlayın, onlara verdiyiniz vədlərə sadıq olun, qoy onlar biz gələndə (İslam dini yayılana qədər) əməl etdikləri qayda və qanunlarla yaşasınlar".

Müsəlmanlar gəlmədən əvvəl Azərbaycan xalqı Bizans-İran müharibələrindən çox əzab çəkmişdi. Bu vəziyyətdə olan əhali yeni İslam dininin onlara səadət və əmin-amanlıq gətirəcəyinə inandılar. Tədricən İslamın saf, təmiz və ülvəli yönələrini də öyrənməklə müsəlmanlığı qəbul etməyə başladılar.

Bu vaxtlar Azərbaycanda əsasən, atəşpərəstlik, xristianlıq və qismən də başqa dinlərin nümayəndələri yaşayırdı. İslamı təbliğ edən müsəlmanlar "kitab əhli" (İncil, Tövrat, Zəbur olanlardan daha çox, qeyri kitab əhli (atəşpərəst, bütperəst və s.) insanlara diqqət yetirir və onlarla yaxından maraqlanırdılar. İslamın yayılmasının ilk onilliklərində Xilafətin Azərbaycandan aldığı vergi və töycülər Sasanilər dövründəkindən xeyli az idi. Əməvilər zamanında isə, islamı qəbul etməyəni bəşəri xidmətə gətirməyənlərin hamısından cizyə adı ilə can vergisi alınmaya başlandı. Bu səbəbdən müsəlmanlığı qəbul edənlərin bəzi vergilərdən azad olması da islamı yayılmasına təsir göstərdi.

İslam dininin etnik-əxlaqi-tərbiyəvi üstünlüklərini başa düşən Azərbaycan cəmiyyəti bu dini tərəddüdsüz qəbul edirdi. Xilafətin ticarətə və sənətə

rəğbətini nəzərə alan tacirlər və sənətkarlar da yeni dini mənimsəməkdə ləngimirdilər. İslam dinini qəbul edənlər bəzi yardımlar da alırdılar. Bu da şəhər yoxsullarına, kəndlilərə və başqa kasıb təbəqələrə islamın qəbulu üçün şərait yaradırdı.

Tam olaraq islamın Azərbaycanda yayılmasına nəzər saldıqda görürük ki, yeni din atəşpərəstliyin, büt-pərəstliyin təmsil olduğu cənubi Azərbaycanda, Muğanda, Mildə, Xəzər sahilində, Kür və Araz çayları boyunca, xüsusilə şəhərlərdə nisbətən sürətlə yayılırdı. Xristian dininin daha çox olduğu dağlıq və dağətəyi yerlərdə isə İslam dininin az yayıldığı gözə çarpır. Bu da çöl şəraitində yaşamış ərəblərin dağlıq bölgəyə alışa bilməmələrindən qaynaqlanırdı. Beləcə, Azərbaycanın bəzi dağlıq bölgələrində xristian və yəhudilər varlıqlarını bir müddət sürdürdülər. O zamanlar indiki Dağlıq Qarabağ bölgəsi Alban xristianlarının yaşadığı yer idi. Ərəb fəthlərindən sonra tədricən Alban dövlətinə son qoyuldu (705-ci ildə) və Alban adı yerinə Arran (Aran) ifadəsi istifadə olunmağa başlandı. Bu ad Kür və Araz çayları arasındakı bütün bölgəni əhatə edirdi. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağ əhalisindən sadəcə xristian olanlara alban deyilirdi.

Hadisələrin bu cür inkişaf etməsi Xilafət tərkibinə alınmış Dəbil və Ani qalaları ətrafında məskunlaşmış ermənilərin işinə yaramışdı. Çünki Bizans və Alban kilsəsi arasında məzhəb birliyi vardı, ikisi də xristianlığın diyofizit məzhəbindəndi. Ermənilər isə monofizit xristianlarından olub, bizanslılarla yaxşı münasibətdə deyildilər. Bu səbəbdən məzhəb birliyinə görə güya Bizans və albanların işbirliyinə girərək Xilafətə xəyanət edəcəklərini uydurdular. Əslində Alban kilsəsini özlərinə tabe etmək istədikləri üçün müsəlmanlara yaltaqlıq edirdilər. Erməni katalikoslarının səyi nəticəsində Əməvi xəlifəsi I Əbdülməlik (685–705) albanların Bizans ilə əlaqə yaradacaqları barədə ermənilərin məlumatlarına inanaraq Alban kilsəsini erməni kilsəsinə birləşdirdi. Beləcə, siyasi olaraq Xilafətə tabe edilən Alban torpaqları, dini işlər üzrə isə, ermənilərə həvalə edildi. Bu tarixdən etibarən din işlərində Alban kilsəsi ermənilərə tapşırıldığından bəzi tarixçilər tərəfindən Arran vilayəti, Ərməniyyənin bir parçası zənn edilmiş və bir çox Ərəb qaynaqlarında belə təqdim olunmuşdur. Məsələn, Bələzuri "Fütuh əl-Büldan" adlı əsərində Arrandan Ərməniyyə torpaqları deyə bəhs edir. Halbuki o zamanlar Arran nə dil, nə mədəniyyət, nə etnik, nə də siyasi baxımdan Ərməniyyənin bir parçası olmamışdır. Yalnız xristian olduqlarına görə Xilafətin tərkibində Ərməniyyə inzibati vahidinə daxil olunmuşdur. Halbu ki, ta qədimdən buralarda əsasən türk və Qafqaz dilli tayfalar yaşamışdı. Ermənilərin siyasi oyunlarına inanan Xilafətin və erməni kilsəsinin təzyiqli nəticəsində Dağlıq Qarabağın xristian əhalisi VIII əsrdən başlayaraq X əsrə qədər əsl mənada mədəni və ideoloji assimilyasiyaya məruz qalmışdır.

Cənubi Qafqaz bölgəsi, xüsusən, Dağlıq Qarabağ heç bir zaman ermənilərin yaşadığı yer olmamışdır. Ermənilər Avropa irqi olub, ilk yaşayış yerləri Balkanların Frakiya vilayətidir. E. ə. VIII–VII əsrlərdə Kiçik Asiyaya köçüb və yaxud da yunanlar tərəfindən köçürüldülər.

Beləliklə, erməni kilsəsinin hiyləsi nəticəsində Alban kilsəsi erməni kilsəsinə birləşdirilmişdir. Bundan sonra Alban əsilli din adamları həbs edilmiş və ya öldürülmüş, yerlərinə erməni keşişləri vəzifəyə gətirilmişdir. Bu dövrdə Albaniyada mövcud olan əsərlərin bir hissəsi yandırılmış, bir hissəsi isə erməni dilinə tərcümə edilmişdir.

5.3. Xilafət dövründə idarəçilik sistemi. Vergi siyasəti. Torpaq mülkiyyət formaları

İnzibati idarə sistemi. Xilafət, hakimiyyətinə qatdığı yeni torpaqların idarəetməsində yerli qaydalardan istifadə edirdi. Azərbaycan da daxil olmaqla köhnə Sasanı torpaqlarında mərzbanlıqlara bənzər əmirlik sistemi yaradıldı. Əvvəllər əmirliklərin sayı 5 idisə, Abbasilər dövründə (750–1258) bu sayı 14 oldu. Azərbaycan bölgəsi əvvəlce dördüncü, sonra isə üçüncü əmirliyə daxil edildi. Azərbaycanın cənub sərhədi Həmədan şəhəri, şimal sərhədi isə, Dərbənd şəhəri müəyyən edilmişdi. Əmirliklər mahallara, hər mahal 12 məntəqəyə, hər məntəqə isə 12 kəndə bölünürdü. Əmirliyə başçılıq edən əmir bütün hərbi və mülki hakimiyyəti öz əlində cəmləmişdi.

Xilafətdə mülki işlərə baxan və vergilərin toplanmasına nəzarət edən məmura amil deyirdilər. Qazı isə, məhkəmə idarəsinin başçısı idi və vəqf işlərinə nəzarət edirdi. Xilafətin poçt-rabitə sistemi bəril adlanırdı. Rabitədə təlim görmüş göyərçinlərdən də istifadə olunurdu.

Azərbaycanda xilafətin əsas dayağı ordu və məmurlar aparatı idi. Geniş ərazini əldə saxlamaq üçün böyük orduya ehtiyac duyulurdu. Əvvəllər xilafət ordusu müsəlman ərəblərdən və mövlalardan (islami könüllü qəbul etmiş yerli əhalidən) ibarət idi. Abbasilər dövründə isə, zimmilər (xilafət ordusunda könüllü xidmət edən xristianlar) qvardiyası yaradıldı.

Vergi siyasəti. Sasanilərdən fərqli olaraq müsəlmanlar ilk vaxtlar vergilərin adam başına bölünməsi işinə qarışmırdılar və onları verginin ölkə üzrə ümumi miqdarı maraqlandırırdı. Ərəblər vergi siyasətində öz sələflərinin yolu ilə gedirdilər. Vergilər ilk vaxtlarda müqavilələrə əsasən, onun şərtlərinə uyğun alınırdı. Əsas vergilər; torpaq vergisi xərac, qeyri müsəlmanlardan alınan can vergisi isə cizyə adlanırdı.

Cizyə müsəlman qanunvericiliyinə əsasən hər il hərbi xidmətə aparılmayan qeyri müsəlman kişilərdən, onların sənət və ya ticarətdən əldə etdikləri qazan-

cından asılı olaraq alınır. Varlılar 48, ortabablar 24, yoxsullar isə 12 dirhəm ödəyirdilər. Sonralar bu qiymətlər ya artır, ya da azalır.

Xilafətin mülkiyyəti sayılan bütün torpaqlar xərac torpaqları olduğundan toplanılan xərac yalnız xəzinəyə gedirdi. İlk dəfə köklü vergi islahatı xəlifə Hz. Əli (656-661) tərəfindən həyata keçirildi. O, əsas diqqətini xərac toplamağa deyil, torpağı səmərəli becərməyə yönəlmişdi. Əməvilər sülaləsinin (661-750) hakimiyyəti dövründə, 725-ci ildə əhali, mal-qara və torpaqlar siyahıya alındı. Vergilərin artırılması nəticəsində nəinki kəndlilər, hətta orta və iri feodallar da müflisləşdi. Abbasilər dövründə (750-1258) xəlifə əl-Mehdinin (775-785) sərəncamı ilə, bu vaxta qədər alınan Misəha xəracı (torpağın sahəsinə görə alınan vergi) Müqasəmə xəracı (məhsula görə alınan vergi) ilə əvəz olundu. Həm də suvarılan topaqlardan məhsulun yarısı, dəmyə və gübrə ilə suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/3-i, dulubə suvarma çarxları ilə suvarılan torpaqlardan isə məhsulun 1/4-i alınır.

Bu iki vergidən başqa müsəlman əhalidən alınan xüms, uşr və digərləri də var idi. Xüms mülkiyyətdən, əmlakdan, əmək haqqından, mədən və dəfinələrdən, zimmi və kafirlərin müsəlmanlardan satın aldığı torpaqdan, hərbi qənimətdən pul və ya natura şəklində alınır. Uşr-məhsulun 1/10-ni təşkil edir və bir sıra məhsullardan natura ilə alınan vergi idi. Ümumiyyətlə, Xəlifə xəzinəsinə alınan vergilərə gəldikdə isə, Azərbaycandan ildə 2-4, 5 milyon dirhəm, Albaniyadan isə 2 milyon dirhəm xərac alınır. Kilsə xristian əhalisini itaətdə saxlamaq üçün xilafətə kömək etdiyinə görə vergidən azad olunmuşdu.

Xilafətdə vergi xaricində zəkat, zəkat-əl-fitrə, sədəqə kimi bəzi dini inanc gərəyi olan mükəlləfiyyətlər də var idi. Zəkat yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından və mal varlığından ildə bir dəfə alınır. İmkanlılardan alınan zəkat dənli bitkilər, giləmeyvələr, daş-qaş, ev heyvanları üzərinə də qoyulur.

Zəkat əl-fitrə ildə bir dəfə, orucluğu ayının başa çatması münasibəti ilə imkanı müsəlmanlardan alınır və 2 cür; məhsul və ya pul ilə verilən pay şəklində olur. Sədəqə - yoxsullara verilən ianə idi.

Pul sistemi. İslam fəthlərinin ilk illərində əvvəlki dövrlərdə işlədilən pul sistemi saxlanılmışdı. Belə ki, torpaqların alınmasından sonrakı ilk yarım əsrdə Sasani drahmı və Bizans miliarisi qüvvədə idi. İlk pul islahatı 661-ci ildə xəlifə Müaviyənin adı ilə bağlı olsa da, yeni pul vahidləri əhali arasında inam qazana bilmədiyindən islahat cəhdi alınmadı.

Xəlifə I Əbdülməlikin (685-705) dövründə həyata keçirilmiş yeni pul islahatı Xilafətin bütün ərazisinə tətbiq edildi. Bizans (qızıl), Sasani (gümüş) sikkələri ərəblərin qızıl dinarları və gümüş dirhəmləri ilə əvəz edilsə də, yeni pullar Azər-

baycana az gətirildiyindən əski Sasani sikkələri yenə də istifadə edilirdi. Bundan əlavə Dərbənddə, Bərdədə və bəzi şəhərlərdə yerli zərbxanalarda kəsilən pullardan da istifadə olunurdu. Xilafət dövründə Arranda zərb edilən və üzərində "Arran" möhürü olan ilk sikkə hicri 89-cu (707-708) ilə aiddir.

723-724-cü illərdən etibarən Şəmkir, Qəbələ, Beylaqan, Ərdəbil və Marağa şəhərlərinin zərbxanalarında zərb yeri sadəcə olaraq "Azərbaycan" kimi qeyd edilmiş dirhəmlər kəsilməyə başladı. Əməvi pullarının kəsilməsi 748-749-cu illərə kimi davam etdi, Abbasilər hakimiyyət başına gəldikdən sonra Arran ərazisində zərb edilən ilk Abbasi sikkələri 757-758-ci illərdə Yazıdiyyədə, 760-cı ildə isə Bərdədə kəsilən mis fəlsələr olmuşdur.

Abbasilərin hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda qızıl pul kəsilməsə də, xeyli gümüş sikkə tədaviyə buraxılmış, mis sikkələrin zərbi isə artmışdı.

Torpaq siyasəti. Xilafət tərkibində bütün əkilən torpaqlar müsəlman icmasının mülkiyyəti elan edilmişdi. Bu torpaqlar əvvəlki sahiblərinin əlində qalsa da, onlar xəzinəyə vergi ödəyirdilər. Müharibələrdən sonra sahibsiz qalmış torpaqlar (Savafi) xəlifənin ixtiyarına keçmişdi. Xəlifə də öz növbəsində bu torpaqların bir hissəsini vəzifəli şəxslərə, döyüşçülərə paylayırdı. Ümumiyyətlə, Xilafət dövründə Azərbaycanda aşağıdakı torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi.

- 1. Xəlifə və ya sultan torpaqları.** Bu torpaqlar vəfat etmiş və ya vəzifəsindən çıxarılmış məmurların mülklərinin müsadirəsi və ya satınalma yolu ilə artırdı.
- 2. İqta.** Adamlara onlardan əldə edilən gəlirlə birlikdə xidmət müddətinə və ya ömürlük verilir, yəni torpaq iqta sahibinin mülkünə çevrilirdi. Lakin sahiblik hüququna heç də həmişə riayət olunmurdu. İqta sahibi heç bir hərbi mükəlləfiyyət daşımır, əvəzində xəzinəyə vergi verirdi. Sahiblik hüququna görə əsasən iqta 2 yerə bölünürdü. Bağışlanan iqta (təmlik) – bu cür torpaqlar şəxsin tam mülkiyyətinə verilir və irsən keçirdi. İkinci kateqoriya aid olan icarə iqtası isə hərbiçilərə verirdi. İqtaların özü də sahiblərdən asılı ola-raq bir neçə yerə bölünürdü. Bunlar mülki (şəxsi), xüsusi (xass), hərbi və xəlifə iqtaları idi.
- 3. Mülk torpaqları.** Yerli feodal əyanların irsi ixtiyarında olan və mülk adlanan xüsusi torpaq sahələri idi. Mülk torpaqlarını alıb-satmaq, özgəyə bağışlamaq, irsən vermək olardı. Bu torpaqların sahibləri əlavə vergi ödəyirdilər, lakin hərbi xidmətdə olmurdular.
- 4. Vəqf torpaqları.** Bir kimsənin öz mülkü olan torpağını Allah mülkü elan edərək, xeyir və faydalı işlər üçün ayırmasına vəqf olunmuş torpaqlar deyilirdi. Vəqf torpaqları daha çox dini təsisatların ixtiyarına verilir. Bu tor-

paqlar müqəddəs yerlər, məscid və qalaların tikilməsi və s. üçün ayrılırdı. Bundan başqa vəqf torpaqlarından aldə edilən gəlirlərlə abadlıq işləri aparılır təhsil və səhiyyə sahəsi də maliyələşdirilirdi.

5. **İcma torpaqları.** Kənd sakinlərinə məxsus olub, otlarla, örüş yerləri, yarıcaq toplanan yerlər, qəbiristanlıq və sairədən ibarət olurdu.

5.4. Xilafət əleyhinə ilk çıxışlar. Xürrəmilər hərəkatı

Əməvilər dövründə baş verən iç problemlər və əyalətlərdə məmur özbaşınalığı əhəlinin narazılığını artırırdı. Yalnız yoxsullar deyil, vəzifədən uzaqlaşdırılan, torpaq hüququ və imtiyazları məhdudlaşdırılan feodallar da narazı idi. VIII əsrin ortalarında Xilafətin mərkəzində Əməvilərə qarşı üsyanlar baş qaldırdı. Nəticədə, 750-ci ildə Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu və dövləti Abbasilər sülaləsi idarə etməyə başladı.

Azərbaycanda Xilafətə qarşı çıxışlar 748-752-ci illərdə geniş vüsət aldı. Hərəkata yerli feodallar başçılıq etsə də, onda əhəlinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. 748-ci ildə Beylaqanda başlanan üsyan tezliklə Bərdə və Ərdəbilə də yayıldı. Üsyançılar vilayət əmirini əsir aldılar. Lakin Xəlifənin göndərdiyi yeni ordu, Müsafirin rəhbərliyi altında davam edən Beylaqan üsyanını 752-ci ildə yatırılı bildi. VIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Xilafətə qarşı çıxışlar yenidən gücləndi. Xilafətə qarşı üsyanların ən yüksək forması isə Xürrəmilər hərəkatı idi.

İbn ən-Nədim (X əsr) xürrəmiləri atəşpərəst müxəmmirilər-məzdəkilər və babəkilər olmaqla ikiye ayırırdı. Lakin mənbələrə əsasən qəti söyləmək olar ki, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər-babəkilər öz ideya və əməlləri ilə fərqləndirildilər. Onlar ilk əvvəl ərəb hakimiyyətinə qarşı çıxışlar da, sonraları isə, onların gətirdiyi İslam dininə qarşı çıxır və atəşpərəstliyi təbliğ edirdilər.

"Xürrəm" istilahına gəldikdə isə bəzi alimlər bunu Ərdəbil yaxınlığındakı Xürrəm adlı kəndlə əlaqələndirirlər. Bir sıra tədqiqatçılar "xürrəm" sözünü zahiri mənasına görə (farsca "şad xürrəm") izah edirlər. Z.Bünyadov və digər alimlərin araşdırmaları, bu sözü "xur, xvar"- "od, günəş" anlayışı ilə əlaqələndirir və Babək hərəkatının ideologiyaları ilə "Avesta"dakı "xürrəm" anlayışı arasında bağlılıq olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, "xürrəm" – kölgə ilə müəyyən olunan ilk mücərrəd işığa tapınma kimi idealist dünya görüşündən irəli gəlir. Xürrəmilər sosial-bərabərlik ideyasını irəli sürür, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyəti rədd edir, hakim sınıflar və Xilafətin əleyhinə çıxırdılar.

Xürrəmilər VIII əsrin ortalarından başlayaraq Xilafət əleyhinə olan çıxışlarda iştirak etməyə başlamışdılar. Onlar 755-ci ildə Sumbatın, 778-ci ildə Əbu əl-Qərranın, 796-797-ci illərdə Əmr ibn Məhəmmədin başçılıq etdikləri üsyanlar-

da iştirak etmişdilər. 808-809-cu illərdə İsfahan, Rey və Həmədanda baş vermiş üsyanlarda xürrəmilər ön sıralarda dururdular. Bu çıxış xəlifə Harun ər-Rəşi (786-809) tərəfindən yatırıldı.

IX əsrin ilk onilliyində xürrəmilərin rəhbərləri Cavidan və Əbu İmran arasında ədavət başlandı. Bu ədavət 816-cı ildə açıq döyüşlə başa çatdı. Nəticədə Əbu İmran döyüş meydanında, Cavidan isə 3 gündən sonra öldü. Cavidandan sonra xürrəmilər hərəkatına Cavidanın Bilalabad kəndindən gətirdiyi Babək başçılıq edirdi.

Xatırladaq ki, Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda əl-Əmin (809-813) və əl-Məmun (813-833) qardaşları arasında gedən mübarizənin nəticələri Babəkin işini çox asanlaşdırdı. Artıq, Xilafətə qarşı olan hər kəs Babəkin yanına gəlməyə başladı. Bunlara Xilafətin tanınmış xadimləri olan Təbəristan hakimi Məzyər, Əmir Mingicəhu, Mərənd hakimi İsmə əl-Kürdi, Cənubi Qafqaz hakimi Xətim ibn Hərsəni misal göstərmək olar.

Babək təqribən 20 il Xilafətə qarşı üsyanı davam etdirdi. 819-cu ildə Babək müsəlmanlar üzərində ilk qələbəsini qazandı. O, IX əsrin 20-ci illərində Süniki, Bərdəni, Beyləqanı və Qarabağı ələ keçirdi. 829-cu ildə baş verən I Haştadsər döyüşündə Babək yenə qələbə qazandı. Bu döyüşdə Xilafətin məşhur sərkərdəsi Məhəmməd əl-Tusi öldürüldü. 830-cu ildə baş vermiş I Həmədan döyüşündə də Babək qalib gəldi. Bu onun nizami ordulara qarşı sayca beşinci qələbəsi idi. Babəkin qələbələrinin əsas səbəbi Xilafət idarəçilərinə qarşı etiraz edən xalq kütləsinin mübarizəsi əzminin olması və xalqın birliyində idi. Xilafətin uğursuzluğunun başqa səbəbləri isə: İç problemlər, Suriya və Misirdə də üsyanların baş verməsi və Bizansla aparılan müharibələr idi.

833-cü ildə xəlifə əl-Məmun ölünə yerinə qardaşı əl-Mötəsim (833-842) keçdi. Mötəsimin İshaq ibn İbrahim başçılığı altında göndərdiyi ordusu II Həmədan döyüşündə ilk dəfə xürrəmiləri məğlub edə bildi. Daha sonra Bizansla gedən müharibəyə dörd il (833-837) fasilə verərək bütün gücünü Babəkin üstünə yönəltdi. Ərdəbil-Zəncan-Samirə arasındakı qalalar və rabitə sisteminin bərpa edilməsindən sonra, 835-ci ildə Xilafətin məşhur sərkərdəsi olan Afşin Heydər ibn Kavus bütün xəlifə qoşunlarının başçısı təyin edildi. Afşinin səbri, təcrübəsi və bacarığı sayəsində xürrəmilərin içində xəyanət baş qaldırdı. Nəticədə Babəkin yaxın adamlarının çoxu öldürüldü, bir qismi də Afşinin tərəfinə keçdi. Afşin Babəklə danışıqlara girib onu öz tərəfinə çəkməyə çalışsa da, Babək buna razı olmadı. 837-ci il avqustun 26-da Bəzz qalası alındı. Babəkin oğulları öz ailələriylə əsir düşdülər. Babək və qardaşı bu mühasirədən çıxma bidilər. Xürrəmilərin köhnə tərəfdarlarından olan Səhl ibn

Sumbat Babəkə onu gizlədib Bizansa yola salacağını söyləyərək yanına dəvət etdi. Səhl ibn Sumbat, sözündə durmayaraq, vəzifə almaqdan ötrü Babəkin yerini Afşinə bildirdi. 837-ci ildə Əbu Sac ibn Divdad tərəfindən yaxalanan Babək 15 sentyabrda Bərzəndə, 838-ci il yanvar ayının 4-də isə Xilafətin paytaxtı Samirəyə gətirildi və martın 14-də əvvəlcə qolları, sonra da başı kəsilərək edam olundu.

Babəkin məğlub olmasının bir sıra səbəbləri var idi: 1. Vaxtı ilə Babəkə qoşulmuş imtiyazlı təbəqələrin nümayəndələrinin xəyanəti; 2. Cəsur türk sərkərdələrinin (Afşin, Əbu Sac və b.) Babəkə qarşı müharibəyə cəlb edilməsi; 3. Xilafət ordusunun verdiyi ağır itkilərə baxmayaraq, yeni qüvvələrlə təmin edilməsi.

5.5. Xilafət dövründə Azərbaycan mədəniyyəti

Elm və təhsil. Xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışiq dili kimi qəbul etməsi, ərəb-müsəlman mədəniyyətini, qədim Şərq və antik dünya xalqlarından qalmış ənənələrlə zənginləşdirirdi. Xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqı, o cümlədən azərbaycanlılar XI əsrədək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda ərəb dilini işlətməyə başlamışdılar.

Quranın yazıldığı dildə öyrənilməsi, ümumiyyətlə, ərəb dilini bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildiyindən bu dili öyrənmək vacib sayılırdı. Ərəb dilini öyrənmək məqsədi ilə bir çox azərbaycanlıni Ərəb Şərqinin mədəni mərkəzləri sayılan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə şəhərlərinə oxumağa göndərilirdilər. Lakin çox keçmədi ki, Azərbaycanda da, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı şəhərlərində tikilən təhsil ocaqları, kitabxanalar, məscidlər xilafətin ən mədəni mərkəzlərinə çevrildilər. Azərbaycanda ərəb dilinin geniş yayılmasının digər səbəbi də başqa şərq xalqları ilə olan ticarət-iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətləri idi.

VII-X əsrlərdə Azərbaycanda ədəbiyyat, təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astrologiya və bir sıra digər ictimai və dəqiq elmlər yaxşı inkişaf etmişdi. Azərbaycan alimlərindən Məhəmməd ibn Musa "Məntiq", Əbubəkr Məhəmməd ər-Razi (865-925) tibb, Əbu Abdulla əl-Bəttani (858-929) astrologiyaya dair əsərləri ilə məşhurlaşmışdılar. Azərbaycan nümayəndələrindən Əbusəid Əhməd ibn Hüseyn əl-Bərdəi (929-da ölüb), Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdulla əl-Əbhəri, Yaqub ibn Musa əl-Ərdəbili kimi hüquqşünaslar, Əhməd ibn Harun əl-Bərdəi, Cəfər ibn Məhəmməd əl-Maraği kimi hədis toplayanlar bütün Xilafətdə məşhur idilər.

VIII əsrdə Zühd əsasında formalaşan sufizmin (təsəvvüf) tanınmış şəxsləri arasında IX-X əsrlər Azərbaycan mütəfəkkirlərinin də - Hüseyn ibn Cibril əl-Mərəndi, Əbubəkr əz-Zəncani, İbrahim ibn Yəhya ət-Təbrizi, Səid ibn Qasım əl-Bərdəi, Məhəmməd əl-Bakuvinin adları da çəkilir.

O dövrdə Xilafətdə fəaliyyət göstərən "Safliq qardaşları" cəmiyyətinin məşhur baş müəllimindən biri azərbaycanlı Əbdülhəsən Əli ibn Harun əz-Zəncani idi. Elmi-fəlsəfi fikrin inkişafında böyük rol oynamış, bu cəmiyyətin digər azərbaycanlı nümayəndələrindən Yəqub əl-Kindi, Əbunəsr əl-Farabinin də adlarını çəkmək lazımdır.

Ədəbiyyat. Ərəb dili ədəbi-elmi yaradıcılıqda hakim dil olsa da, Azərbaycanın zəngin folkloru, atalar sözləri, ədəbi nümunələri, zərb məsələləri, eləcə də dastanları var idi. "Oğuznamə"lər içərisində ən məşhurlarından olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı bu dövr (bəzi mənbələrə görə daha qədimlərə) aiddir.

Yerli əhali arasından ərəb dilində yazan və bu dili mükəmməl bilən şair və yazıçılar çıxdılar. İki mədəniyyətin-öz milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçisi olan bu şairlərdən Musa Şəhəvət, İsmayıl ibn Yasar, onun oğlu İbrahim və qardaşı Məhəmməd, Əbu-l-Abbəs əl-Əmanini misal göstərmək olar.

Memarlıq. Bu dövrdə Azərbaycanda çoxlu sayda məscidlər, mədrəsələr, bazarlar, karvansaralar, hamamlar və başqa qurğular tikilmişdi. Artıq zərdüstlərin və xristianların dini obyektləri məscidlərə çevrilirdi. Şamaxıda, Ağsuda və digər bölgələrdə məscidlər tikilmişdi. Beyləqan, Bərdə, Dərbənd, Mərənd, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Gəncə, Qəbələ, Şirvan, Naxçıvan, Təbriz, Şamaxı, Şəmkir, Şabran kimi şəhərlərdə əzəmətli saraylar və başqa memarlıq nümunələri ucaldılmışdı. Bu dövrdə 743-cü ildə Əməvilər dövlətinin hakimiyyəti zamanında Şamaxıda inşa edilən Cümə məscidini xüsusilə qeyd etmək olar.

VİFƏSİL

IX-XI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ

Abbasilər dövründə xilafətə daxil olan ölkələri bürüyən azadlıq hərəkatları, yerlərdə əyalət hakimlərinin güclənməsi ilə, IX yüzilliyin ortalarında xilafət zəifləmiş, feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində isə feodalların mövqeyi xeyli möhkəmlənmişdi. Xilafətə tabe edilmiş ölkələrdə müstəqillik meyli xeyli güclənmişdi. Bu ölkələrin başında olan feodallar mərkəzi hakimiyyətə tabe olmur, topladıqları vergiləri dövlət xəzinəsinə verməkdən boyun qaçırır və kiçik feodal dövlətlərə - əmirliklərə çevrilirdilər. Bu dövlətləri əsasən keçmiş ərəb canişinləri - əmirlər idarə edirdilər. Onların nəsiləri zaman keçdikcə özlərinin ərəb mənşəyini itirir, yerli xalqlarla qarışdırılar. Hələ xilafətin tərəqqisi dövründə Şimali Azərbaycanda, xüsusilə, müsəlman olmayan bölgələrdə ərəblərdən asılı olan Sunik, Varsan, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və s. kimi feodal dövlətləri vardı. Lakin onlar dini baxımdan azad olsalar da tam müstəqil deyildilər. Xürrəmilər hərəkatı yatırıldıqdan sonra IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər yarandı. Sayıları beş olan bu Azərbaycan dövlətlərindən birincisi Şirvanşahlar dövləti idi (861- 1538).

6.1. Şirvanşahlar dövləti

Şirvan Azərbaycanın şimal-şərqində bir vilayət olub, Dərbənddən Kür çayına qədər Xəzər sahillərindəki əraziləri əhatə edirdi. Bu ərazini ərəb mənşəli Məzyədilər idarə edirdilər. Məzyədilər mənşəcə Rəbiə adlı ərəb tayfasına mənsub olub, hələ VII əsrin ortalarında Aranı ələ keçirən Salman ibn Rəbiənin dövründə Azərbaycanda möhkəmlənməyə başlamışlar. Məzyədilərin nümayəndəsi olan görkəmli sərkərdə Yezid ibn Məzyəd xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) dövründə Cənubi Qafqaz vilayətlərinin hakimi təyin olunmuşdu.

Məzyədilər Aranda yarımmüstəqil dövlət olan Bərdə əmirliyini yaratmışdılar. Bu əmirliyin mərkəzi Bərdə şəhəri idi. Yezidin ölümündən sonra növbə ilə onun oğulları Əsəd, Xalid və Məhəmməd Cənubi Qafqaz valisi təyin edildilər. 859-cu ildə Məhəmməd ibn Yezid qədim Gəncə şəhərini bərpa etdirdi və öz iqa-mətqahını bura köçürdü.

861-ci ildə Məhəmməd ibn Yezidin qardaşı oğlu Heysəm ibn Xalid özünü Şirvanın müstəqil hakimi elan etdi və mərkəzi hökumətlə əlaqəni kəsdi. Beləliklə, müstəqil Şirvanşahlar dövləti yarandı. IX əsrin sonlarında Arran, o cümlədən Bərdə Sacilərin əlinə keçdiyindən Məzyədilərin buradakı nümayəndələri də Şirvana köçdülər.

Şirvanşahlar dövlətinin ilk paytaxtı Şirvan şəhəri idi. Şirvanşahlar bəzi vaxtlar Azərbaycanın Cənub torpaqlarında yaranmış Sacilər və Salarilər dövlətlərinə vergi verməli olsa da, onun bu asılılığı nominal xarakter daşıyırdı.

917-ci ildə qonşu Lahicanşahlıq Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Şirvanşah Əbu Tahir (917-948) qədim Şamaxını bərpa etdirib, paytaxtı Şirvan şəhərindən bura köçürdü. O dövrdə Şamaxı Yezidiyyə adlanmağa başladı.

Salarilər dövləti suquta uğradıqdan sonra Şirvanşahlar dövləti tam müstəqil bir dövlətə çevrildi və hətta qonşu torpaqlara hücum edərək onları zəbt etdi. Şirvanşahlar 981-982-ci illərdə Qəbələni, 982- ci ildə Bərdəni, 983-cü ildə Şabranı ələ keçirərək öz ərazilərini genişləndirdilər. 988- ci ildə ərəb mənşəli Haşimilər tərəfindən idarə edilən Dərbənd əmirliyi Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Məlumdur ki, Dərbənd yerləşdiyi ərazidə qədimdən bəri, hələ məsagətlər dövründən elliklə türklər yaşayırdılar. Əski türk qaynaqlarında qədim Azərbaycan şəhəri olan Dərbənd "Dəmir qapı" adlandırılırdı. Şirvanşahlar Dərbənd səddini və şəhərin qala divarlarını təmir edərək Şirvanşahlar dövlətinə qatdı. Vaxtaşırı Şəki hakimləri də Şirvanşahlardan asılı vəziyyətdə olurdular. Şirvanşahlar dövlətinin yaranması Azərbaycan ərazisində dövlətçiliyin dirçəlməsinə, şimaldan Azərbaycan torpaqlarına olan hücumların dəf edilməsinə şərait yaratdığına görə mütərəqqi hadisə idi.

1027-ci ildə Şirvanda Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Şirvan şahlığında hakimiyyət Kəsrənilər sülaləsinin (1027-1382) nümayəndələrinə keçdi. Məhz bu dövrdə Səlcuq türkləri böyük kütlə halında Azərbaycana daxil oldular. 1066-cı ildə Şirvanşahlar dövləti Səlcuqların yaratdığı böyük imperiyadan asılı vəziyyətə düşdü. 1086-cı ildə isə "şirvanşah" titulu səlcuqlar tərəfindən ləğv olundu. Lakin bu asılılıq uzun çəkmədi. Tezliklə Şirvanşahlar dövləti öz müstəqilliyini bərpa etdi.

6.2. Sacilər dövləti

IX-X əsrlərdə Azərbaycanın cənub torpaqlarında da feodal dövlətləri yaranmışdı. 879-cu ildə burada paytaxtı əvvəl Marağa, sonra isə Ərdəbil olan Sacilər dövləti yarandı. Bu dövləti mənşə etibarilə türk olan Sacilər (879-941) sülaləsi idarə edirdi. Ərəb ordusunun məşhur sərkərdəsi Afşin Heydər ibn Kavus da bu nəsiləndən çıxmışdır.

Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdad idi. O, Xilafət qoşunlarında xidmət etmişdi. Sacilər dövlətinin əsasını qoymuş Məhəmməd ibn Əbu Sac Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Sacilər dövlətini yarada bilmiş və Qərbi Azərbaycan torpaqlarını (indiki Ermənistan) öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. 901-ci ildə hakimiyyətə keçən Yusif ibn Əbu Sac dövlətin qüdrətini daha da artırırmışdı.

912-ci ilə kimi Azərbaycanı müstəqil idarə edən Sacilər Xilafət xəzinəsinə ildə 120 min dinar xərc göndərirdilər. 912-ci ildən sonra Xilafətə pul göndərilmədi. Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan ərazisini ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü feodallarının qoşunlarını dəfələrlə məğlubiyyətə uğratmış, 914-cü ildə verdiyi andı pozan və dikbaşlıq edən erməni hakimi I Sınbatı Dəbildə (Dvində) ələ keçirib edam etdirmişdi. Yusif Şirvanşahlar dövlətini də özündən asılı vəziyyətə salmış və xəzərlərin hücumu zamanı dağıdılmış Dərbənd sədini bərpa etdirmişdi. O, həmçinin Rey, Qəzvin, Zəncan vilayətlərini də özünə tabe etmişdi. Beləliklə, X əsrin əvvəllərində Sacilər dövləti cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Bununla da Sacilər dövləti, bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid bir dövlətin tərkibində birləşdirə bilmişdi. Bu dövlətin müstəqil olduğunu göstərən amillərdən biri də, IX əsrin sonlarından başlayaraq burada pul kəsilmişidir.

Sacilər dövlətinin hökmdarları içərisində ən nüfuzlu Yusif Əbu Sac olmuşdur. O, 24 il bu dövləti idarə etmişdi. 927-ci il dekabrın 27-də Kufə şəhəri yaxınlığında qərimətlərlə döyüş zamanı Yusifin qoşunu məğlub olur, özü isə əsir düşür və öldürülür. Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət onun sərkərdəsi Deyşəmin əlinə keçdi. Onun dövründə ayrı-ayrı feodal qrupları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gərginləşdi. Bundan istifadə edərək Deyləm hakimi Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) 941-ci ildə axırıncı Saci hökmdarı Deyşəmi məğlub etdi və Ərdəbili tutdu. O, Salarilər tayfasına mənsub olduğundan dövlət Salarilər dövləti (941-981) adlanırdı.

6.3. Salarilər dövləti

Salarilər dövlətinin paytaxtı Ərdəbil idi. Salarilər dövləti ərazilərini genişləndirmək üçün qonşu ölkələrlə mübarizələr aparırdılar. Eyni zamanda Salarilər hökmdarları Azərbaycan ərazisini şimaldan basqın edən köçəri tayfalardan qorumaq olurdular. Hakimiyyətlərinin müəyyən dövrlərində Salarilər Şirvanşahlar dövlətini özlərindən asılı vəziyyətə salmışdılar. Salarilərin şimal sərhədləri Dərbəndə qədər uzanırdı. Onlar erməni feodallarını da özlərinə tabe edə bilmişdilər.

Hələ möhkəmlənməkdə olan Salarilər dövləti 944-cü ildə slavyan tayfalarının hücumuna məruz qaldı. Onlar Qafqazın mirvarisi, "Arranın anası" adlandırılan Bərdə şəhərinə hücum etdilər. Görünməmiş qırğınlar və talanlar törətdilər. Şəhər əvvəlki əzəmətini itirdi. Bundan istifadə edən Mosul hakimi Azərbaycanın Salmas şəhərinə basqın etdi. Salarilər hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd özünü Salmasa çatdıraraq, düşməni məğlubiyyətə uğratdı və Azərbaycanın cənub-qərb vilayətlərindən onları qovduqdan sonra, şimal-qərb və qərb (indiki Ermənistan) vilayətlərini öz hakimiyyəti altına keçirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənub-şərq torpaqları—Zəncan, Əbhər və Qəzvin İsfahan hakiminin asılılığında idi. Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanın qərbdə sərhədlərinin bütövlüyyəinə nail olmaq niyyətilə 948-ci ildə Qəzvinə yürüş etdi. Lakin Mərzban bu yürüşdə məğlubiyyətə uğradı və əsir düşdü. O əsirlikdə olduğu dövrdə dövlətdə hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışdı. Hakimiyyət uğrunda mübarizəni Mərzbanın atası, qardaşı Vəhsudan və Sacilər dövlətinin sonuncu hakimi Deyşəm aparırdı.

953-cü ildə Mərzban əsirlikdən qaçıb Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti ələ keçirdi. Deyşəm qorxusundan əvvəlcə Mosula, sonra isə Bağdada qaçdı.

Ara müharibələri ölkənin təsərrüfat həyatına ağır zərbə vurur, xalq kütlələrinin güzəranını ağırlaşdırır, bu isə onların narazılığına və üsyanlara səbəb olurdu. Belə üsyanlardan biri 955-ci ildə Dərbənddə baş vermişdi. Mərzban bu üsyanı yatırmağa gedən zaman Deyşəmin fərsətdən istifadə edərək Salması ələ keçirdi. Lakin tezliklə Mərzban ibn Məhəmməd onu tutaraq gözlərini çıxartdırıb zindana saldırdı. Bundan sonra ölkədə mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndi. Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsinin vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi ölkədə iqtisadiyyatın inkişafına təkan verdi. Salarilər hökmdarı dövlətdə vergi sistemini qaydaya salmaq məqsədilə 955-ci ildə vergi islahatı keçirdi. Onun dövründə dövlətdə iki cür vergi toplanırdı. Onlardan biri torpaq və əmlak vergisi, digəri isə asılı ölkələrdən alınan illik xərc idi. Salarilərin muzdlu ordusu var idi. Onların dövründə Azərbaycanda ilk dəfə ticarət donanması yaradıldı.

957-ci ildə Salarilər hökmdarı Mərzban öləndən sonra onun oğulları və qardaşları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu mübarizədə Mərzbanın qardaşı Vəhsudan qalib gəldi və hakimiyyəti ələ keçirərək iki qardaşı oğlunu öldürdü. Mərzbanın sağ qalmış oğlu İbrahim 961-ci ildə qüvvə toplayıb əmisi ilə mübarizəyə girdi və hakimiyyəti ələ ala bildi. İbrahim hakimiyyət uğrunda mübarizə dövründə zəifləmiş Salarilər dövlətinin əvvəlki qüvvəsini bərpa edə bilmədi.

Şirvanşahlar dövləti Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə (971-ci ildə) Arranın bir hissəsi və Qərbi Azərbaycan tor-

paqları (indiki Ermənistan) da onların əlindən çıxdı. 981-ci ildə Təbriz, Marağa və Əhər hakimi Əbul-Heyca Rəvvadi sonuncu Salari hökmdarı İbrahimi məğ-lub edib əsir aldı və Ərdəbili tutdu. Salarilər dövləti süquta uğradı.

6.4. Şəddadilər dövləti

971-ci ildə Şimali Azərbaycanda yeni bir müstəqil feodal dövləti yarandı. Bu Şəddadilər dövləti idi. Şəddadilər əvvəllər Dəbilin ətrafında məskunlaşmış-dılar. Salarilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək, onlar 951-ci ildə Dəbili zəbt edib Dəbil əmirliyini yaratdılar. Bu əmirliyin başçısı Məhəmməd ibn Şəddad oldu.

Dəbil əmirliyi Salarilər dövründə və onların ərazisində meydana gəlmişdi. Dəbilin Şəddadilər tərəfindən zəbti Salari hökmdarı Mərzbanın İsfahan hakiminin əsiri olduğu vaxtda baş verdi. Lakin Mərzban əsirlikdən qaçıb, hakimiyyətinə bərpa etdikdən sonra Dəbili özünə qaytardı.

971-ci ildə Məhəmməd ibn Şəddadın oğulları Fəzl və Ləşkəri Gəncəyə gəl-dilər və Salari İbrahimın naibini qovaraq burada hakimiyyəti ələ keçirdilər. Yeni qurulan dövlətin ilk hökmdarı Ləşkəri oldu. İbrahim ibn Mərzban Şəddadilər dövlətini tanımaq məcburiyyətində qaldı. Tez bir vaxtda Şəddadilər Aranda olan kiçik feodal hakimlərini və Dəbil vilayətini də özlərinə tabe edə bildilər. Onlar gürcü çarı Baqratın basqınlarının qarşısını almaq üçün Gürcüstana hü-cum etdilər.

Fəzl ibn Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə (985-1030) Şəddadilər dövləti daha da möhkəmləndi. O, 1027-ci ildə Araz üzərində Xudafərin körpüsünü saldırdı. Bu körpünün tikilməsi Azərbaycanın şimal torpaqlarının cənub torpaqları ilə iqtisadi, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə xeyli təkan verdi. Bu körpünün hərbi əhəmiyyəti də var idi.

Şəddadilər "nigah diplomatiyasından" istifadə edərək Şirvanşahlar dövləti ilə dostluq münasibəti yaratmışdılar. Bu dövrdə müstəqil müsəlman əmirliyi təşkil edən Tiflis də Şəddadilərlə dostluq əlaqəsi saxlayırdı. Gürcü hakimi Baqrat Tiflis müsəlman əmirliyini ləğv etmək niyyəti ilə Tiflisi dəfələrlə mühasirəyə almışdı. Lakin hər dəfə Şəddadi qoşunları Tiflis əmirinin köməyinə gələrək gürcü qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur edirdi.

XI əsrin 30-cu illərində Oğuz tayfalarının Azərbaycandan Arazdan şimalda olan torpaqlarında məskən salması Şəddadilər dövlətinin hərbi qüdrətini daha da artırdı. 1037-ci ildə Dəbili ələ keçirməyə çalışan Bizans-erməni qoşunlarına ağır zərbə vuruldu. 1038-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyini ləğv etmək cəhdi göstərən Bizans və gürcü feodallarının qüvvələri də dəf edildi.

Erməni və gürcü feodalları Bizansa arxalanaraq, Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. Onlara qarşı mübarizədə Şəddadilər oğuz türkləri ilə əlbir hərəkət edirdilər.

Görkəmli Şəddadi hökmdarı olan Əbüləsvər Şavurun dövründə (1048-1067) dövlətin paytaxtı olan Gəncə şəhəri möhkəmləndirildi. Onun ətrafına hasar çəkildi. Dəmirçi İbrahim Osman oğlu 1063-cü ildə Gəncənin məşhur qala darvazalarını düzəltdi. 1054-cü ildə Şavur Səlcuqların vassallığını qəbul etməyə məcbur oldu. 1088-ci ildə Səlcuq sultanı Məlikşah öz qoşununu Gəncəyə göndərdi və Gəncəni tutdu. Sonuncu Şəddadi hakimi III Fəzl əsir götürüldü və Bağdada göndərildi. O, 1091-ci ildə əsirlikdə öldü.

6.5. Rəvvadilər dövləti

VIII əsrdə Rəvvadilər Marağa, Təbriz və Əhərin hakimi olmuşdular. Əbul-Heyca Rəvvadi Salarilərə tabe olan və onlara xərac verən nüfuzlu feodallardan idi. 981-ci ildə Əbul-Heyca İbrahim Salarini hakimiyyətdən kənar edib öz dövlətini yaratdı. Rəvvadilər dövlətinin paytaxtı Təbriz idi. Təbriz Şərqi ölkələrini Aralıq və Qara dəniz sahilləri ilə, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsilə Volqaboyu və Şərqi Avropa ilə birləşdirən ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi. Bu isə onun əhəmiyyətini daha da artırır. Beləcə Rəvvadilər Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmləndilər, Muğan hakimiyyətini də özlərindən asılı vəziyyətə saldılar. 987-ci ildə Əbul-Heyca Ərməniyyəni özünə tabe etdi. Xoy və Urmiya hakimləri də ona tabe oldular.

Rəvvadi Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə (1020-1059) dövlətin nüfuzu daha da artdı. Mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndi. 1028-ci ildə Mahmud Qəznəvinin Xorasanda oğuz türklərini sıxışdırması nəticəsində 2000 oğuz ailəsi Azərbaycana köçdü və Vəhsudanın icazəsi ilə burada məskən saldı. 1038-ci ildə Reydən daha bir oğuz dəstəsi gəlib Azərbaycanda məskunlaşdı.

1042-ci ildə Təbrizdə güclü zəlzələ baş verdi. Bunun nəticəsində bir çox binalar və qala divarları dağıldı. Şəhərin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi. XI əsrin ortalarında Səlcuqlar Təbrizə hücum etdilər. Vəhsudan müqavimət göstərmədən 1054-cü ildə səlcuqların vassallığını qəbul etməyə məcbur oldu. Bir müddət sonra, Səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) Rəvvadilərin daxili müstəqilliyini tamamilə ortadan qaldıraraq, 1065-ci ildə Təbrizə səlcuq əmiri təyin edib, Rəvvadilər dövlətini süquta uğratdı.

IX-XI əsrlərdə yaranmış Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri hökmdarların mənşəyindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində yaranmış və milli zəmində təşəkkül tapmışdılar. Bu dövlətlərin yaranması Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

6.6. Slavyanların qarətçi yürüşləri

IX əsrin sonu-X əsrin əvvəllərində şərqlə slavyanlarının Azərbaycana qarətçi yürüşləri başladı. 909-cu ildə slavyanlar yürüş edərək Xəzər dənizində Abaskun adasını tutdular. 910-cu ildə Sarı adasında talanlar törətdilər. Bu hücum Gilanşahın və Şirvanşahın qüvvələri tərəfindən dəf edildi.

914-cü ildə slavyanların Xəzər sahillərinə daha dəhşətli yürüşü baş verdi. Onlar xəzərlərin torpağından keçdikləri üçün ələ keçirəcəkləri qənimətin yarısını Xəzər xaqanına verməyi vəd etmişdilər. Slavyanlar vədlərinə əməl edib Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərini, Bakı ətrafını talan edib geri qayıdanda qənimətin yarısını Xəzər xaqanına göndərdilər. Lakin xaqanlıqın müsəlman-türk əhalisi din qardaşlarını əsir apararaq ruslarla döyüşə girib, onlara divan tutdular. Bundan sonra 30 il slavyanların Xəzər sahillərinə yürüşü olmadı.

944-cü ildə Kiyev knyazı İqorun drujinaları və muzdlu dəstələri "Arranın anası" adlandırılan Bərdəni ələ keçirib, Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün cəhd göstərdilər. Salarilərin Bərdədə qüvvəsi az olduğuna görə slavyanlar şəhəri ələ keçirib onu amansız şəkildə qarət etdilər. Salarilər hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd 30 minlik qüvvə ilə Bərdəni mühasirəyə alsada, Mosul hakiminin Xoy və Salmas şəhərlərini ələ keçirməsi xəbərini aldığı üçün mühasirəni yarımçıq qoyub geri qayıtmışdı. Əhəlinin müqavimətini və mübarizə əzmini tam şəkildə qıra bilməyən, vaxt uzandıqca daha çox tələfat verən və yolxucu xəstəliklərdən qırılmağa başlayan slavyanlar Bərdəni tərk etdilər. Bərdə şəhəri 944-cü il faciəsindən sonra bir daha özünə gələ bilmədi. Sənətkarlıq və ticarət tənəzzülə uğradı. Şəddadilərin Gəncəni paytaxt seçməsi Bərdənin süqutunu daha da sürətləndirdi.

987-ci ildə Dərbənd hakimi ona itaət etməyən yerli əyanlara qarşı mübarizədə slavyanlardan yardım istədi və onları Dərbənddə dəvət etdi. O, öz yanında slavyanlardan ibarət mühafizə dəstəsi saxlayırdı. 1030-cu ildə slavyanlar Şirvanşahların qoşunlarını Bakı yaxınlığında məğlubiyyətə uğradaraq burada düşərgə saldılar. Bu zaman Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin oğlu Musa Beylaqanda qiyam qaldırmış qardaşını məğlub etmək üçün slavyanları köməyə çağırırdı və qardaşına qalib gəlirdi.

1032-1033-cü illərdə ruslar alanlar və sərirlərlə birlikdə Şamaxını talan etdilər. Lakin onlar geri qayıdarkən Dərbənd hakimi Mənsur tərəfindən məğlub edildilər. Slavyanların Xəzərsahili ərazilərə qarətçi yürüşləri sonralar da davam etdi. Bütün ölkə ərazisini əhatə edən uzunmüddətli vahid dövlətin olmaması, feodal dağınlığı və siyasi hərc-mərclik, dənizdə hərbi donanma yaradılması slavyanların basqınlığının qarşısını almağa mane olurdu.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏLCUQ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR DÖVLƏTİ

7.1. Azərbaycan və Səlcuq dövləti

XI əsrin ortalarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri arasında sabit siyasi və iqtisadi əlaqə zəif idi. Əksinə, onlar bir-biri ilə çəkişirdi. Feodal ara müharibələri ölkənin inkişafını ləngitməklə yanaşı, onun xaricdən olan hücumlara qarşı ümumi müdafiə qüvvəsini zəiflədirdi. Belə bir tarixi sərəitdə Orta və Yaxın Şərqdə mühüm hadisə baş verdi, Böyük Səlcuqlar imperiyası yarandı. Orta Asiya, İran, İraq, Suriya, Misir, Kiçik Asiya, Ön Qafqaz xalqları ilə birlikdə Azərbaycan da səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. Azərbaycandakı feodal dövlətlər və onları idarə edən sülalələr tədricən öz istiqlalyyət və hakimiyyətlərini itirdilər.

Mənbələrdə cəsur və cəngavər bir şəxs kimi tərənnüm edilən Səlcuq, oğuzların *qınıq* tayfasına-boyuna mənsub idi. Onlar oğuzların 24 türk tayfasından biri idi. Oğuzların başçısı Oğuz xaqan hesab edilirdi. O, ömrünün 50 ildən artığını at üstündə, hərbi yürüşlərdə keçirmişdi. Səlsiz-hesabsız ölkələr fəth etmişdi. Fəzlullah Rəşidəddin "Oğuznamə" əsərində Oğuz xaqanının əfsanəvi igidliyini belə təsvir edir: "Vardığımız hər ölkə bizdən nə əmr edilmişsə, yerinə yetirdi. Keçdiyimiz yerlərdə almadığımız bir ölkə, boyun əyməyən və itaət yolunu tutmayan bir hökmdar qoymadıq qala". Əsərdə həmçinin Oğuz xaqanının Şirvana, Arrana və Muğana gəlməsi, əhali ilə rəftarı haqqında da məlumat verilir.

Tarixən geniş ərazidə yaşayan türklər vaxtaşırı yerdəyişməyə məruz qalırdılar. İllər keçdikcə Azərbaycana türk tayfalarının yeni-yeni dəstələri gəlirdi. Sasanilər dövründə Dərbənd keçidi yolu ilə türk tayfalarının Azərbaycana güclü axını başlandı. Sasani hökmdarlarının Albaniya ərazisində tikdirdikləri daş divarlar, sədlər və qalalar da onların qarşısını dayandıra bilmədi. Onlar burada yaşayan xalqlar ilə birləşir, qaynayıb qarışır və məskunlaşırıdılar.

Səlcuq isə, bir əsrdən artıq ömür sürmüş, İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu dinin bütün türklər arasında yayılması uğrunda mübarizə aparmışdı. Oğuzlar İslam dinini qəbul edəndə qədər totemlərə və şamanizmə sityaş edirdilər.

XI əsrin əvvəllərində oğuzların bir hissəsi Səlcuqun varislərinin başçılığı ilə Xorasan tərəfindən Yaxın Şərqi ölkələrinə, digər hissəsi Xəzərin şimalından köçməklə Şərqi Avropaya və Balkan yarımadasında yayıldı. Azərbaycana gəlmiş səlcuqlar yerli türklərlə eyni dil yaxınlığına malik idilər. Türk tayfalarının Azərbaycana ikinci kütləvi axını IX əsrin birinci yarısında Səlcuq türklərinin gəlişi ilə başladı və sonrakı əsrlərdə də davam etdi. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq Səlcuq türkləri Şimaldan Dərbənd yolu ilə deyil, ölkənin cənubundan İran yolu ilə gəldilər.

Səlcuqlar IX əsrdə Xəzər dənizi ilə Aral gölü arasındakı ərazidə yerləşir. Qəznəvi dövlətinin başçısı Sultan I Mahmud (988-1030) Səlcuqların başçılarından Mikayılı və İsraili həbs edərək, Səlcuq tayfalarını isə, 1009-cu ildə Xorasan ərazisinə sürgün etdi. Lakin mənbələrdə deyildiyi kimi onlar burda dayanmadılar. Səlcuğun nəvələrindən Toğrul bəy, İbrahim Yanal, Çağrı bəy Davud, Musa Yaqubu Kolyan bəy və başqaları Səlcuqları öz bayraqları altında birləşdirərək mübarizəyə başladılar. Mübarizədə daha çox fərqlənən Toğrul bəy 1038-ci ildə Nişapurı ələ keçirdi və özünü Sultan elan etdi. Beləliklə, Yaxın və Orta Şərqdə ən güclü orta əsr feodal dövlətlərindən olan Səlcuq imperiyasınının (1038-1157) bünövrəsini qoydu. Bu hadisədən iki il sonra Toğrul bəy Dəndənəkən yaxınlığındakı döyüşdə Qəznəvi Sultanı Məsudı qalib gələrək bütün Xorasan əyalətinə sahib oldu. Oğuz tayfalarının hərbi-siyasi birliyi yaranı. Siyasi hadisələrin gedişi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə Nişapur (1038), Rey (1043) və İsfahan (1087) Səlcuq imperiyasınının paytaxtı oldu.

Qəznəvilər dövlətini məğlubiyyətə uğradıb Xorasana sahib olan Səlcuqlar bununla kifayətlənməyib, geniş istilaçılıq siyasətinə başladılar. Toğrul bəy (1038-1063) 1045-ci ildə Həmədanı, 1050-də İsfahanı ələ keçirdi. Daha sonra Səlcuqlar elə bir ciddi müqavimətə rast gəlmədən bir-birinin ardınca İrani, İraqı, Kiçik Asiyayı, Suriyanı, Ön Qafqazı bir sözlə Türkünstandan Aralıq dənizinə, Dərbənddən Fars körfəzinə qədər əraziləri ələ keçirdilər.

Sultan Toğrul bəyin başçılıq etdiyi Səlcuq qoşunu XI əsrin 50-ci illərinin ortalarında Azərbaycana daxil oldu. Hələ bundan əvvəl onlar Azərbaycana bir neçə dəfə gəlmişdilər. Lakin Sultan Toğrul bəyin gəlişi əvvəlkilərə bənzəməzdi. Ravvadi hakimi Vəhsudan və Şəddadi hakimi Şavur siyasi hakimiyyəti əldə saxlamaq məqsədi ilə pul və hədiyyələr verməklə müqavimətsiz olaraq tabe oldular. Azərbaycan hakimlərinin belə müqavimətsiz olmalarının səbəbi hərbi gücsüzlükləri idisə, digər səbəbi Səlcuqların özlərini dini bir, dili bir, soykökü bir, doğmaları hesab etmələri idi.

Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra Sultan Toğrul Ərməniyəyə doğru hərəkət etdi. Yürüşü qələbə ilə başa çatdıran sərkərdə qışı Reydə keçirdi. 1055-ci ilin

yazında Xilafətin paytaxtı Bağdadı tutdu və siyasi hakimiyyəti ələ keçirdi. O, 1063-cü ildə Reydə vəfat etdi. Hakimiyyətə onun qardaşı oğlu Alp Arslan (1063-1072) keçdi və öz sələfinin başladığı işi davam etdirdi. Bu siyasət ona uğur qazandırdı. O, Reydə işləri sahmana saldıqdan sonra əvvəlcə Mərəndə, oradan da Naxçıvan istiqamətində Arazın kənarına gəldi. Naxçıvanı tutduqdan sonra Ərməniyəyə getməyə qərar verdi. Lakin bu zaman Xoy və Səlmas əhalisi Səlcuqlara qarşı ixtişaş törətdiyindən o, nəzərdə tutduğu yürüşü təxirə salaraq üsyançılara qarşı qoşun göndərdi. Üsyanı yatırdı, onun rəhbərlərini cəzalandırdı.

Sultan Alp Arslan, Bizans səfəri öncəsi Azərbaycandakı dövlətlər üzərində hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədi ilə 1067-ci ilin payızında Arrana səfər etdi. 1069-cu ilin yanvarında Gəncəyə gələndə Şəddadi hakimi Fəzl qala qapılarını və xəzinənin açarlarını ona təqdim etdi və Sultana xeyli qiymətli hədiyyələr verdi. Şirvanşah Fəriburz da Gəncəyə, Alp Arslanın hüzuruna gələrək ona itaət göstərdi. Sultan Alp Arslan 1070-ci ilin noyabırında Gəncədən Şəkiyə gəlib oradan Gürcüstana yürüş etdi.

Səlcuqların uğurlu xarici siyasətindən vahiməyə düşən Bizans imperiyası onların qərb istiqamətində yürüşünü dayandıрмаq məqsədilə böyük hərbi hazırlıqdan sonra 1071-ci ildə Malazqird şəhəri yaxınlığında döyüşə başladı. Sultan Alp Arslanın cəngavərləri onları darmadağın edərək Bizansa daxil oldu və kiçik Asiyanın xeyli hissəsini ələ keçirdi. Bu hadisə Səlcuq imperiyasınının ərazisini genişləndirməklə yanaşı, Sultanın şöhrətini də yüksəltdi. Alp Arslanın Azərbaycandan uzaqlarda başının müharibəyə qarışmasından istifadə edən Şəddadi hakimi III Fəzlun Səlcuqlara vergi verməkdən boyun qaçırdı. Səlcuq sultanı Alp Arslanın onu cəzalandırmağa ömrü çatmadı. 1072-ci ildə Alp Arslan vəfat etdi. Hakimiyyətə oğlu Məlikşah (1072-1092) keçdi. Səlcuqlar imperiyası Sultan Məlikşahın dövründə öz siyasi inkişafının ən yüksək pilləsinə qalxdı. Sultan Məlikşah ona sədaqətli olmayan və müstəqilliyə can atan hakimləri cəzalandırmaq məqsədilə, sərkərdəsi Buğanın başçılığı ilə 1088-ci ildə Azərbaycana qoşun göndərdi. Buğa Gəncəni aldı və Şəddadilərin sonuncu hakimi III Fəzlunu hakimiyyətdən kənar etdi. Bununla da Şəddadilər dövlətinə son qoyuldu. Sultan Məlikşah öz oğlu Məhəmmədi Gəncəyə hakim təyin etdi. Bundan sonra sultan Məlikşah Şirvanşah I Fəriburzu Gəncəyə - öz iqamətgahına dəvət etdi. Burada onu birdəfəlik 70 min dinar bac və hər il 40 min dinar xərc verməyə məcbur etdi.

Səlcuqlar dövləti Ön Qafqazda çiçəkləndiyi zaman türk tayfalarının Azərbaycana yeni axını gücləndi. Onlar burada tezliklə oturaq həyat tərzinə keçdilər və məskunlaşdılar.

Səlcuqlar dövlətinin ilk sultanlarının (Toğrul bəy, Alp Arslan və Məlikşah) həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və hərbi tədbirlər feodal münasibələrini daha da möhkəmləndirdi, sənətkarlığın, ticarətin və mədəniyyətin inkişafına müəyyən qədər zəmin yaratdı. Lakin Səlcuq dövləti hərbi-feodal xüsusiyyətli dövlət olduğundan hərbi-siyasi birlik iqtisadi birlikdən güclü idi. Məlikşahın hakimiyyəti imperiyanın çiçəklənməsinin son mərhələsi oldu. Onun ölümündən sonra oğlanları arasında hakimiyyət üstündə bir neçə il mübarizə getdi. Börgüyarığın və qardaşı Məhəmmədin dövründə dövlətin ərazisi iki yerə parçalandı. Sultan Məlikşahın 3-cü oğlu Sultan Səncərini vaxtında (1118-1157-ci illər) dövlət tənəzzül etdi və onun ərizisi bir neçə yerə bölündü. Kirman, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanlığı və Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı. Azərbaycan İraq sultanlığına daxil idi. Səlcuq sultanları formal şəkildə hökmdar sayılırdılar. Əslində dövləti onların atabəyləri idarə edirdilər.

119 il fəaliyyət göstərən Səlcuqlar türkdilli xalqların hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına güclü təsir göstərdi. Məsələn, hərbi-siyasi sahədə: hərbi-siyasi birləşmənin təşəkkülü və yeni-yeni ərazilərin ələ keçirilməsi; iqtisadi sahədə isə təsərrüfatın canlanması, sənətkarlığın, ticarətin inkişafı, şəhərlərin tərəqqisi; ictimai münasibətlər sahəsində: feodal və kəndli siniflərinin formalaşması və daha da təkmilləşməsi, onların arasındakı sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, feodal rentasında pul sistemə marağın artması, torpaq münasibətlərində kəndlilərin daha çox asılı vəziyyətə salınması, onların yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlərin və vergilərin çoxalması, türkdilli yerli əhalinin iqtisadi və siyasi mövqeyinin möhkəmlənməsi; mədəni sahədə: türk dilinin ictimai həyatda geniş istifadə olunması, onun əhatə və təsir dairəsinin genişlənməsi, folklorun, ədəbiyyat və incəsənətin, elmin inkişafı və s. ilə xarakterizə edilir. Səlcuqların hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda görkəmli səirlər, alimlər, məmarlar, sənətkarlar himayə edilmiş, gözəl məscidlər, binalar, mədəniyyət abidələri tikilmiş, şəhərlər abadlaşdırılmışdır.

Orta əsrlərdəki digər imperiyalar kimi Səlcuqların hakimiyyəti də əbədi olmadı. Səlcuq imperiyasının daxilində onun təşəkkülünə, tərəqqisinə təkan verən amillərlə yanaşı, tənəzzülünə və parçalanmasına gətirib çıxardan səbəblər də vardı. Onlardan biri, imperiyaya tabe olan xalqların istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi idi. Sultan Məlikşahın ölümündən sonra, sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi dövləti təqətdən saldı.

Azərbaycanda "iqta" sistemi Sasanilərin və ərəblərin hakimiyyəti dövründən mövcud olsa da, Sultan Məlikşahın dövründə daha da genişləndi. Hakim sülalənin üzvlərinə və iri feodallara "iqta" adı ilə şəhərlər və əyalətlər bağışlanırdı. "İqta" torpağında çalışan kəndlilər vergini "iqta"nın sahibinə verir və onun tələb etdiyi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

İqta sahibi kəndlilərdən aldığı verginin bir hissəsini dövlətə verməklə yanaşı, lazım gəldikdə sultana qoşun dəstəsi də verirdi. Kəndlilər iqtə torpağını buraxıb başqa yerə gedə bilməzdilər. İqtənin sayəsində böyük şəhərlərə, əyalətlərə sahib olan və onun hesabına kəndlidən artıq varlanan iri feodallar tədricən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan boyun qaçırır və müstəqilliyə can atırdılar. Səlcuq dövlətinin parçalanmasının əsas səbəblərindən biri bu idi. Səlcuqlar bac və xəracdan əlavə əhalidən müxtəlif vergi və töycülər də toplayırdılar. Vergilər həm pul, həm də məhsul şəklində alınır. Bir neçə digər vergi, məsələn, "paltar pulu", "silah pulu" və s. növü də var idi. Səlcuq qoşununun saxlanması xərci də əhalinin üzərinə düşürdü. Mənbələrdə Səlcuq sultanlarının Azərbaycanda aldıkları bəxşilər, vergilərin və töycülərin miqdarı haqqında məlumat verilir. Feodallara və xəzinəyə verilən vergilərin bütün zəhmətkeş əhalinin, xüsusilə, kəndlilərin üzərinə düşürdü. Ona görə də feodal zülmü gücləndikcə sinfi mübarizə də güclənirdi. Ölkənin daxilində sinfi mübarizənin şiddətlənməsi, xaricdən olan təhlükə və basqınlar da dövlətin tənəzzülünə səbəb olurdu. Səlcuqlar dövlətinin parçalandığı şəraitində Azərbaycanda feodal dövlətlərin yenidən bərpa olunması üçün şərait yarandı.

7.2. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225)

Yaxın Şərqdə baş verən siyasi dəyişikliklər zəminində, XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda tarixi hadisə baş verdi – Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225) meydana gəldi. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı dövrünün uzaqgörən dövlət xadimi Şəmsəddin Eldəniz idi. Valideynlərini çox erkən itirən Şəmsəddin, kömək və qayğıdan məhrum qalmış, hətta qul bazarlarında satılaraq əldən-ələ keçmişdi. Sonradan həyat üzünə gülərək onu Sultan II Toğrulun sarayına gətirib çıxardı.

Şəmsəddin Eldənizin fitri istedadı, qabiliyyəti, hərbi sahədəki bilikləri, at çapmaq, ox atmaq kimi məharətləri diqqəti cəlb edirdi. Sultan II Toğrulun həyat yoldaşı Mömünə xatunun ağıllı məsləhəti sayəsində o, saraydakı münasibətlərə qoşulmayıb, sultan və onun ailəsinə sadiq qaldı. Bu xüsusiyyətinə görə tədricən bəzi vəzifələrə gətirildi. Sultan II Toğrul 1135-ci ildə ölümündən bir müddət əvvəl onu az yaşlı oğlu Arslan şahı atabəy təyin etdi. Toğruldan sonra Sultan Məsud Şəmsəddin Eldənizi Mömünə xatunla evləndirərək, onu bu ailəyə daha da yaxınlaşdırdı. O, atabəyi olduğu Arslan şahın həm də atası oldu. Eldənizlə Mömünə xatunun evliliyindən Eldənizlər dövlətinin gələcəkdə böyük hökmdarları olacaq Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan dünyaya gəldi.

Sultan Məsud siyasi addım ataraq, 1136-cı ildə Arranı iqtə şəklində Eldənizə bağışlayıb, onu Bərdəyə yola saldı. Eldəniz əmirlərin psixologiyasına yaxşı

bələd olduğundan onları öz tərəfinə çəkərək, tədricən bütün Azərbaycana sahib oldu. Beləliklə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin əsası qoyuldu.

Səlcuq şahzadələri arasında gedən mübarizədən istifadə edən Eldəniz Sultan Məsudun asılılığından xilas oldu və İraq sultanları ilə mübarizəni davam etdirdi. O, 1160-cı ilin payızında 20 min süvari ilə Həmədana daxil oldu və silah gücünə atabəyi olduğu Arslan şahı Sultan taxtına əyləşdirdi və başına tac qoydu. Həmin tarixdən Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq dövlətinin böyük atabəyi adlandı. Əslində dövləti o özü idarə edirdi. Sultan Arslan şah onun bütün tələblərini yerinə yetirən bir hökəmdar idi. Dövlətin siyasi həyatında iqtə sahibi olan hərbi feodallar və ali təbəqədən olan müsəlman ruhaniləri əsas rol oynayırdı. Eldəniz sultanın və özünün imkanlarından istifadə edərək oğlanlarının ən yüksək vəzifələrdə möhkəmlənməsinə nail oldu. Cahan Pəhləvanı hacib, Qızıl Arslanı isə sultan ordusunun baş sərkərdəsi təyin etdi. Mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndikcə ara müharibələri dayandı, əhali sakit yaşamağa başladı. Məhsuldar qüvvələrin inkişafına, təsərrüfatın canlanmasına şərait yaradıldı. Beləcə, Eldənizin daha çox qaçığı göstərdiyi Naxçıvan və Təbriz ardıcıl olaraq Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı oldu. Səlcuq sultanlarının əsas paytaxtı isə, Həmədan şəhəri idi.

Eldənizin nüfuzundan qorxuya düşən xəlifə Arslan şahın sultanlığını təsdiq etmədi. Eldənizə qarşı özünə yaxın olan əmirlərlə hərbi ittifaqa girdi. Bundan xəbər tutan Eldəniz 1161-ci ilin yayında Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə onları məğlub etdi. Rey vilayətini iqtə şəklində oğlu Cahan Pəhləvana verdi. Eldənizin vassallığını qəbul edən Rey hakimi, qızı İncə xatunu Cahan Pəhləvana əra verdi. Tədricən Qum, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Kirman əyalətlərinin hakimləri Azərbaycan Atabəylərindən asılı vəziyyətə düşdülər. Eldənizin nüfuzu təkcə Azərbaycanda deyil, Səlcuq sultanlarının hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərdə yüksəldi. Ziya Bünyadov yazır: "Atabəy Eldəniz əsil hökəmdar idi. Əmirləri o verir, iqtə torpaqlarını o paylayır, dövlət xəzinəsinə o nəzarət edirdi. Sultan Arslan şah ibn Toğrulun ancaq adı hökəmdar idi".

Eldənizin xarici siyasətində gürcü hakimi III Georgi ilə düşmənçilik münasibəti və onların arsındakı qanlı müharibələr ilk mənbələrdə ətraflı əks olunmuşdur. Hər iki ölkənin hakimi 60-70-ci illərdə dəfələrlə bir-birinin ərazilərinə hücumlar etmişlər. Eldəniz hər dəfə gürcülərin hücumlarını daha ağır zərbələrlə dəf etmişdir. 1174-cü ilin yayında Eldənizin Gürcüstana növbəti hücumu zaman baş verən taun xəstəliyi orduya xeyli tələfat versə də o, Naxçıvana böyük qənimətlə qayıtdı. Bir mənbədə deyilir: "Abxazlar darmağının edildiyi, müsəlmanlar elə bir qələbə çaldı ki, beləsinə kimsə xatırlaya bilmirdi."

Gürcüstana hərbi yürüşdən qayıtdıqdan sonra 1175-ci ilin noyabrında Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvanda vəfat etdi (ondan bir ay əvvəl həyat yoldaşı Möminə Xatun vəfat etmişdi). Qısa müddət sonra Sultan Arslan şah da vəfat etdi. Sultanlıq taxtına Arslan şahın 7 yaşlı oğlu III Toğrul keçdi. Eldənizin böyük oğlu Cahan Pəhləvan Sultan Toğrulun atabəyi təyin edildi. Onun hakimiyyətinin ilk dövründə Gürcüstanla müharibələr ara verməyə də mərkəzi hakimiyyət daha da möhkəmləndirildi, ölkədə əmin-amanlıq yaradıldı. O, Azərbaycanın idarə olunmasını qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı və eyni zamanda onu oğlu Əbu Bəkrin atabəyi təyin etdi. Dövlətin paytaxtı Həmədana köçürüldüyündən Təbriz Azərbaycan hakimi Qızıl Arslanın iqamətgahına çevrildi.

Atabəy Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti (1175-1186) dövründə Eldənizlə dövlətinin ərazisi daha da genişləndi. Dövlət iqtisadi və siyasi cəhətdən qüvvələndi. Eldəniz qardaşları Səlcuq sultanları tərəfindən paylanmış iqtə torpaqlarını öz tərəfdarları arasında yenidən bölüşdürməklə siyasi dəyəqlərini möhkəmləndirdilər və onların hesabına 50 min nəfərlik süvari ordu yaratdılar. Beləliklə, Azərbaycan Atabəyləri orta və yaxın şərqin ən nüfuzlu dövlətinə çevrildi. Şərqi Ərməniyyə, Şirvan, Əxlat, Diyarbək, Fars və digər əyalətlərin hakimləri yuxarıda deyildiyi kimi Eldənizlərin vassalı oldular. Cahan Pəhləvanın nüfuzu sayəsində xəlifə onların daxili işlərinə qarışa bilmədi. Cahan Pəhləvan diplomatik məharətini, təcrübəsini və təşkilatçılıq qabiliyyətini mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsinə sərf etdi. Onun iradəsinə təbə olmaq istəməyən əmirləri cəzalandırdı və özünə yaxın adamlarla əvəz etdi. Yaxın adamlarından 70 nəfərini mühüm dövlət vəzifələrinə yerləşdirdi. Onun son dərəcə inzibətçiliyi və tələbkarlığı sayəsində dövlətdə intizam yarandı. O əslində dövləti təkbəşinə idarə edirdi. Mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsi xarici siyasət sahəsində müsbət təsirinə göstərdi. Eldənizlərin gücünə bələd olan gürcü çarı onun tələbləri ilə razılışıb sülh bağladı. Həmçinin Xarəzmişah Təkiş onunla hesablaşaraq dostluq etməyə başladı.

Xarici siyasət sahəsində 80-ci illərin ortalarında Misirin və Suriyanın hakimi Sələhəddin Yusiflə münasibətlər kəskinləşərək müharibə həddinə çatdı. Cahan Pəhləvan Qızıl Arslanı qoşunla Mosula göndərərək özü 1185-ci ildə Əxlatla gəldi. O, münəqişəni dinc yolla öz xeyrinə həll etdi. Bu onun axırıncı diplomatik qələbəsi idi. Cahan Pəhləvan geri qayıdarkən xəstələndi və 1186-cı ilin martın 23-də vəfat etdi.

Cahan Pəhləvan öldükədən sonra hakimiyyət məsələsi ciddi münəqişəyə səbəb oldu. İncə xatunun və tərəfdarlarının təşəbbüsünə baxmayaraq hakimiyyətə Atabəy Qızıl Arslan keçdi. Onun hakimiyyəti (1186-1191) dövründə ölkədə sakitlik pozuldu. Cahan Pəhləvanın dul qadını İncə xatun sultan III Toğrulla birləşib nüfuzlu əmirləri pulla ələ alaraq Qızıl Arslana qarşı mübarizə

zəni davam etdirdi. Xarəzmşah Təkəş öz casusları vasitəsilə sultan III Toğrulla Qızıl Arslan arasındakı çəkişməni qızışdırdı. 1188-ci ilin martında Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə müxalifət ordusu Atabəy Qızıl Arslanı məğlubiyətə uğratdı. Buna baxmayaraq Qızıl Arslan mübarizəni dayandırmadı. Tezliklə müxalifətçilər arasında ixtilaf başladı, onların qüvvəsi parçalandı. Xəlifə Nasirlə ittifaqa girən Qızıl Arslan onun hərbi qüvvələrindən istifadə etdi. Digər tərəfdən o qardaşının dul qadını İncə xatunla evlənib onu və oğlanlarını öz ittifaqına cəlb etdi. Qüvvələr nisbəti onun xeyrinə dəyişdi. 1190-cı ilin payızında baş verən həlledici döyüşdə atabəy Qızıl Arslan qələbə çaldı. Sultan Toğrul oğlu Məlikşahla birlikdə ələ keçirdi, onları Naxçıvan yaxınlığındakı zindana saldırı. Onun bütün mülkünü və iqta yerlərini özünə yaxın feodallara payladı. 1191-ci ildə Qızıl Arslan Abbasi xəlifəsi Ən-Nasirin razılığı ilə sultan elan edildi.

Hakimiyyəti əlində möhkəmlətdikdən sonra Atabəy Qızıl Arslan xarici siyasətini davam etdirdi. Əvvəlcə Van sahilinə getdi, Bitlisi ələ keçirdi. Sonra yolunu azmı əmirlərə, vassallara və III Toğrulun Azərbaycandakı tərəfdarlarına divan tutmaq üçün qoşunu ilə hərəkətə başladı. Gəncə yaxınlığında ikən böyük şair Nizami Gəncəvini öz düşərgəsinə dəvət etdi. Nizami Gəncəvi təzəcə yazıb tamamladığı "Xosrov və Şirin" poemasını ona oxudu. Görüş zamanı Qızıl Arslan yaxınlıqdakı Həmdünya kəndini şairə başışladı. Lakin şair həmin kənddən vergi toplamaqdan imtina etdi. Kənd çox xırda və kasıb idi.

Qızıl Arslan Şirvana hücum edərkən Şirvanşah Axsitanı Şamaxıdan Bakıya köçməyə məcbur etdi. Sonra Gürcüstana yürüşə başladı və oradan çoxlu qənimət ələ keçirib Həmədana qayıtdı. Ömrünün sonlarına yaxın eys-ışrətə və keyf məclislərinə çox meyl göstərən Qızıl Arslana qadını İncə xatunun və onun yaxın adamlarının inamı yox idi. Ondən ehtiyat edirdilər. Sarayda ona qarşı gizli qəsd hazırlanırdı. 1191-ci ilin sentyabrın 21-də o, yatağında öldürüldü.

Atabəy Qızıl Arslanın ölümündən sonra Cahən Pəhləvanın qadınları və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşdi. Xəlifənin və Xarəzmşah Təkəşin bu mübarizədə iştirakı siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Eldənizlərin yaratdığı mərkəzi hakimiyyət parçalandı. İraq, Rey, Mosul, İsfahan onların asılılığından xilas oldu. Eldənizlərin əlində ancaq Azərbaycan torpaqları qaldı. Cahən Pəhləvanın həyat yoldaşlarından olan Quteybə xatun öldürülmüş Qızıl Arslanın barmağından sultanlıq üzüyünü çıxarıb öz oğlu Əbu Bəkirin barmağına keçirdi. Əmirlər onun namizədliyini müdafiə etdilər. O, Azərbaycan hakimi oldu. Həmədanı və qonşu əyalətləri İncə xatunun oğlanları Qutluq İncə və Əmir Əmiran Ömər tutdu. Rey şəhəri İncə xatunun öz əlində qaldı. Qardaşlar arasında mübarizə davam etməkdə idi. Əbu Bəkir 1192-ci ildə Təbriz yaxınlığında qardaşları Qutluq İncə və

Əmir Əmiranın qoşununu məğlubiyətə uğratdı. Qutluq İncə Xarəzmşah Təkəşin yanına, Əmir Əmiran isə Şirvanşah Axsitanın yanına qaçdı.

Sultan III Toğrul 1192-ci ildə həbsdən azad edilərək Təbrizə hücum etdi. O, Qutluq İncənin qoşunu üzərində qələbə çalaraq Həmədana daxil oldu və sultanlıq taxtını ələ keçirdi. Lakin onun hakimiyyəti çox davam etmədi. Xarəzmşah Təkəşlə ittifaqa girən Qutluq İncə 1194-cü ilin martında onu məğlub etdi və özünü də öldürdü. Xarəzmşah Həmədanı tutdu. Xarəzmşah Təkəşin ölümündən sonra Əbu Bəkir qardaşı Özbəyi Həmədana əmir təyin etdi və Reyi yenidən ələ keçirdi. Atabəy Əbu Bəkirin hakimiyyəti (1191-1210) dövründə ölkənin daxilində feodal ara müharibələrin güclənməsindən istifadə edən gürcü qoşunu XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycana tez-tez hücumlar edirdi.

Sultan Əbu Bəkir sələflərinin ənənələrini yaşada bilmədi. O, 20 illik hakimiyyəti dövründə təmsil etdiyi dövlətin zəifləməsinin qarşısını ala bilmədi. Onu dövlət işlərindən daha çox sanki, şəxsi istirahəti maraqlandırırı. Bütün bunların nəticəsi olaraq xəzinəyə gələn ümumi gəlir xeyli azalmış və dövlətin iqtisadiyyatı sarsılmışdı. 1210-cu ildə Əbu Bəkirin ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Atabəy Özbək keçdi. Onun hakimiyyəti dövründə (1210-1225) Azərbaycan Atabəylər dövləti daha da zəiflədi. Onun hakimiyyətinin ilk illərində gürcü çarı Tamaranın və Xarəzmşah Məhəmmədin Azərbaycana hücumları artdı. Hətta iş ələ yerə gəldi ki, o, Xarəzmşahın asılılığını qəbul etməli oldu. Xarəzmşahlər Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini qərar etdilər. Atabəylərin bütün xəzinəsi Xarəzmşahlərin əlinə keçdi və Azərbaycan şəhərlərində öz hərbi dəstələrini yerləşdirdilər. Atabəy Özbək gürcü çarlarının Azərbaycana hücumlarının qarşısını ala bilmədiyindən Xarəzmşahdan kömək istədi. Monqol hücumları zamanı Özbək ölkənin müdafiəsini təşkil edə bilmədi. Özbək əhali arasında demək olar ki, hörmətini itirmişdi. Əslində dövləti onun qadını-Sultan III Toğrulun qızı Mələkə Mehrican xatun idarə edirdi. Monqolların birinci yürüşündən sonra Xarəzmşahın oğlanları Qeysəddin və Cəlaləddin Azərbaycan hücum etdi. Atabəy Özbək onlara müqavimət göstərə bilmədi. Bacısı Cəlaləyanı Qiyasəddinə verib onunla qohum oldu. 1225-ci ilin yayında Cəlaləddin Təbrizi tutanda Atabəy Özbək əvvəlcə Gəncəyə, oradan da Əlinçə qalasına qaçdı və həmin il orada öldü. Bununla da Eldənizlər dövlətinin tarixi sona çatdı.

Orta əsrlərdəki Şirvanşahlər və digər feodal dövlətləri kimi Azərbaycan Atabəylər dövlətində də hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı. Dövləti Eldənizlər nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. Şəmsəddin Eldəniz adlı-sanlı kübar ailədən çıxmasa da, onun varisləri bu imtiyaza malik idilər. Atabəylərin hakimiyyəti təkcə Azərbaycan torpaqları ilə məhdudlaşmırdı. Onlar atabəyləri olduqları Səlcuq sultanlarının əvəzində bütövlükdə İranın, İraqın, Yaxın Şərqi

xeylı hissəsini əhatə edən Səlcuq dövlətini idarə edirdilər. Sultanların hakimiyyəti formal xarakter daşıyırdı. Ordunu, xəzinəni və əsas dövlət aparatını əllərinə alan Eldənizlər sultanlarla hesablaşmır, müstəqil xarici siyasət yeridir, fərmanlar verir, iqtalar bağışlayır, öz yaxın adamlarını mühüm dövlət işlərində yerləşdirirdilər. Dövlətdə əsas sima Atabəy Eldəniz və ya ondan sonrakı hökmdarlar idi. Eldənizlər dövlətinin idarəsində ikinci sima vəzir hesab edilirdi. Baş vəzir hökmdarın müavini və məsləhətçisi sayılırdı. Vəzir cəmiyyətdəki bütün hərəkətlər üçün hökmdarın qarşısında cavab verirdi. Divan məmurlarının başçısı olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin edir və dövlətin bütün maliyyə işlərinə; maaşa, təqaüdə, vergi sistemində və xəzinəyə nəzrət edirdi.

Dövlət aparatında vəzirdən sonra gələn hörmətli vəzifə haciblik idi. Bu vəzifəni icra edənlər ən mühüm, məxfi və vacib işlərlə məşğul olurdular. Onlar hökmdarların və ailəsinin tələblərini yerinə yetirir, ölkədə və onun sərhədlərindən kənar da baş verən hadisələr haqqında hökmdara məlumat verir, xaricdən gələn rəsmi qonaqları qarşılayır, təntənəli saray mərasimləri və tədbirləri keçirirdilər. Hökmdarın bütün tapşırıq və göstərişlərini vəzifəli şəxslərə hacib çatdırırdı.

İnzibati aparatdan biri hökmdarın şəxsi əmlakını idarə edən "şəxsi divan" deyilən təşkilat idi. Dövlətin əsas xəzinəsi Əlinçə qalasında yerləşirdi. Mühüm dövlət idarələrindən biri də hökmdarın və onun əyalətlərdəki valisinin dəftərxanası idi. Belə dəftərxanaların başçısı tuqrayı adlanırdı. Başqa mühüm idarələrdən biri də "hərbi idarə" idi. Ona sahib divan başçılıq edirdi. Bu idarə hərbi iqtalara nəzarət etməklə yanaşı, bütün rütbələrdən olan hərbcilərin ərizə və şikayətləri ilə məşğul olurdu. Dövlət idarələrindən biri də poçt idi. Burada rabitə xidmətlərini yerinə yetirməklə yanaşı kəşfiyyat işləri də aparılırdı.

Digər iri dövlətlər kimi Eldənizlər dövlətinin ərazisi də inzibati cəhətdən əyalətlərə bölünürdü. Hökmdar tərəfindən təyin edilən əyalət hakimi-vali bir növ onun müavini hesab edilirdi. Əyalətdəki bütün mülki və hərbi işlərə vali rəhbərlik edirdi. O, ruhanilərə diqqət və qayğı göstərməli, dini işlərdə onlardan məsləhət almalı idi. Əyalətdəki bütün idarələr, məmurlar, xüsusi ilə maliyyə idarəsi valiyə tabe idi. Hətta hər bir valinin vəziri olurdu. Bu dövlətdə şahzadələr kiçik yaşlarından əyalətlərə vali təyin edilirdi. Bir qayda olaraq əyalətləri idarə edən əmirələr Eldənizlər nəslindən təyin edilirdilər. Onlara idarə işlərində müstəqillik verilirdi. Hər bir vilayət hakimi qoşun saxlayırdı. Həmin qoşunları müharibələrdə və feodal istismarı əleyhinə çıxışları yatırmaqda istifadə edirdilər. Bundan əlavə iri şəhərlə xüsusi naiblər tərəfindən idarə olunurdu. Şəhərdəki məsəb sahiblərindən biri də vergi və rusumları toplamaq, bazarlarda ticarət qaydalarının gözlənilməsinə nəzarət etmək işi ilə məşğul olan darğalar idi.

XII əsrdə Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətlərin yaranması və bir əsrdən artıq fəaliyyət göstərməsi müsbət bir hadisə idi. Xarici hücumların dəf edilməsi və ölkə daxilində feodal ara müharibələrinin dayandırılması, əmin-amanlığın bərqərar edilməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafına və təsərrüfatın bütün sahələrinin canlanmasına, mədəniyyətin çiçəklənməsinə təkan verirdi. Lakin, Azərbaycandakı feodal dövlətlər arasında sabit iqtisadi və siyasi əlaqənin olmaması, düşmənçilik münasibətlərinin davam etməsi ölkənin ümumi müdafiə potensialını zəiflədir və xarici istilaların hücumlarını asanlaşdırırdı. XIII əsrin əvəllərində monqolların və Xarəzmşahların Azərbaycana hücumları belə bir dövrə təsadüf etdi.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ

8.1. Monqolların Azərbaycana yürüşləri

1206-cı ildə Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olan Monqol dövlətinin yaranması və qonşu ölkələrə yürüşləri ərafəsində, Azərbaycanın xarici və daxili vəziyyəti gərgin olaraq qalırdı. Orta Asiyada iqtisadi cəhətdən birləşməyə möhkəm əlaqədə olmayan vilayətlərin birləşməsindən təşkil olunmuş Xarəzmşahlıq dövləti monqollara qarşı mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi. Azərbaycan ərazisində isə vahid dövlət yox idi və feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Ölkədə Atabəylər və Şirvanşahlıq dövləti mövcud idi. Marağada Rəvvadilər nəslindən olan Ağsunqurilər sülaləsi (1108-1227) hakimiyyətdə idi. XII əsrin sonunda Eldənizlər dövləti öz əvvəlki qüdrətini itirdi. Eldənizlərin Əbu Bəkrinə əvəz etmiş son nümayəndəsi olan Özbək isə feodal quruluşlarının əlində oyuncağa çevrildi, ölkədə feodal çəkişmələri daha da gücləndi.

Qonşu ölkələrdə mövcud olan vəziyyətdən istifadə edən Çingiz xan (1206-1225) öz işğalçılıq yürüşlərinə başladı və bir sıra ölkələri tutduqdan sonra 1219-cu ildə Xarəzmşahlıq dövlətinə basqın etdi. Xarəzmşah Məhəmməd və oğlu Cəlaləddin məğlub olaraq İrana qaçdılar. Onları təqib edən monqollar 1220-ci ilin sonunda ilk dəfə Azərbaycana yürüş etdilər. Monqollara başçılıq edən sərkərdələr Cəbə və Subutay Zəncan, Ərdəbil, Sərab və başqa şəhərləri talan edib Təbrizə yaxınlaşdılar. Atabəy Özbək monqollarla sazişə girmək məcburiyyətində qaldı. Külli miqdarda xərac alan monqollar qışlamaq üçün Muğana yollandılar və buradan Gürcüstana basqın etdilər. Monqollar 1221-ci ilin əvvəllərində Gürcüstandan yenidən Təbrizə tərəf yönəldilər. Şəhər hakimi Şəmsəddin Tuğrai xərac verməklə yenə də şəhəri qarətdən xilas etdi. Monqollar qəflətən Marağaya hücum edib, şəhəri talana başladılar. Onlara müqavimət göstərən əhaliyə isə qanlı divan tutdular. Onlar Marağadan Həmədana qaıyaraq şəhərdə baş vermiş üsyanı yatırdılar. Daha sonra Ərdəbil şəhərini ələ keçirərək talan etdilər. Monqollar buradan üçüncü dəfə Təbriz şəhərinə yollandılar, bu dəfə Atabəy Özbək Naxçıvana qaçdı. Şəmsəddin Tuğrai yenə də Təbrizliləri mübarizəyə səfərbər etdi. Monqol sərkərdələri bir daha xərac almaqla kifayətləndilər. Onlar Sərab şəhərini zəbt

etdikdən sonra Beyləqanı talan edib və oradan da Gəncəyə tərəf üz tutdular, lakin şəhər əhalisinin ciddi müqavimətinə rast gəlib xərac almaqla kifayətləndilər və Gürcüstana yollandılar. Gürcüstandan Şirvana soxulan monqollar Şamaxını ciddi müqavimətdən sonra ələ keçirdilər. Şamaxının tamamilə talan edilməsindən sonra monqollar Azərbaycan ərazisini tərk etdilər. Onlar 1222-ci ildə Dərbəndə keçərək şimal istiqamətində geri qayıtmaq qərarına aldılar. Lakin şəhərin ciddi mühafizə olunduğunu bilən monqollar hiyləyə əl atdılar və Şirvanşaha xəbər göndərərək onunla sülh bağlamaq istədiklərini bildirdilər. Şirvanşah bu təklifi qəbul etdi və danışıq üçün on nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Monqollar elçilərin birini öldürüb, digərələrini məcbur etdilər ki, onları gizli yollarla Dərbənddən şimala keçirsinlər. Beləliklə, monqollar öz niyyətlərinə nail oldular və Monqolustana qayıtdılar. Monqolların ilk yürüşü kəşfiyyət məqsədi güdsə də, eyni zamanda gələcək istilalar üçün zəmin yaradırdı.

Əvvəlki gücünü itirmiş Eldənizlər dövləti ölkənin vəziyyətini nizama salmaq iqtidarında deyildi. 1223-cü ildə qıpçaq dəstələri Şimali Qafqaz çöllərindən keçərək Dərbəndə gəldilər və yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycana soxuldular. Onlar Qəbələ şəhərinə böyük ziyan vurdular və Gəncəyə tərəf irəlilədilər. Lakin qıpçaq dəstələri Gəncə, gürcü və Dağıstan xalqlarının onlarla mübarizəsinə davam gətirə bilməyərək məğlubiyyətə uğradılar. Bu ittifaqa baxmayaraq, gürcü feodalları 1225-ci ildə Gəncəyə hücum edərək şəhəri qarət etdilər.

Orta Asiyada monqol hücumları nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olunmuş Xarəzmşah Cəlaləddin, 1225-ci ildə Azərbaycana soxulmağa başladı. Cəlaləddin cənubdan hücumə keçərək Marağa şəhərini tutdu və bir müddət şəhərdə bərpə işləri apardıqdan sonra Təbrizə yürüş etdi. Atabəy Özbək Gəncəyə, sonra isə Əlinçə qalasına qaçdı və orada öldü. Onun ölümü ilə Azərbaycanda Eldənizlər dövləti süqut etdi. Təbrizlilər Şəmsəddin Tuğrainin qardaşı oğlu Nizaməddinin başçılığı ilə düşməne qarşı mübarizəyə qalxdılar. Onlar 7 gün mərdliklə vuruşdular. Lakin Cəlaləddin şəhər ayanları ilə sazişə girib şəhəri tutdu və Nizaməddin Tuğraini şəhər rəisi təyin etdi. Gəncə, Beyləqan, Bərdə, Şəmkir və s. şəhərlər də istila olundular. Şirvanşahlıq ildə yüz min dinar xərac vermək şərtinə Cəlaləddinin hakimiyyətini qəbul etməli oldu.

Azərbaycanın idarəsi Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkün ixtiyarına verildi. Onun Təbrizdə qeyri-qanuni vergilər toplanması şəhər əhalisinin üsyanına səbəb oldu. Cəlaləddin Gürcüstandan Təbrizə gəldi. Şəmsəddin Tuğrai zindana atıldı, qardaşı oğlu Nizaməddin isə öldürüldü. Lakin çox keçmədən Şəmsəddin həbsdən azad edildi və öz malikanəsinə sahib oldu. Cəlaləddinin siyasətindən narazı olan yerli feodalların bir qismi Təbrizdə hakimiyyəti ələ almaq

və Eldənizlər dövlətini bərpa etməyə cəhd göstərsələr də, tərəflər arasında baş vermiş qanlı döyüşdə məğlub oldular. Bir müddət sonra Təbrizdə Xarəzmşahlara qarşı şəhər rəisi Bahəddin Məhəmməd ibn Bəşir Yarbəyin başçılığı altında üsyan oldu. Xalq hərəkatı bütün Azərbaycana bürüdü.

1231-ci ildə Cəlaləddinə qarşı baş vermiş Gəncə üsyanı xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi oldu. Sənətkar Bəndərin başçılığı ilə gəncəlilər şəhər hakiminin sarayını dağıtdılar, dövlət məmurları və qulluqçularından bir neçəsini öldürdülər, şəhərdəki Xarəzm qarnizonu məhv edildi. Cəlaləddin üsyanı çətinliklə də olsa yatırdı, onun başçılarından 30 nəfər edam olundu, Bəndər isə tikə-tikə doğrandı. Azərbaycanın Xoy, Mərənd, Naxçıvan və s. şəhərlərində də azadlıq hərəkatı geniş vüsət aldı.

1231-ci ildə Cormoğonun başçılığı ilə monqol qoşunları Rey və Həmadanı işğal etdikdən sonra ikinci dəfə Azərbaycana soxuldular. Ölkədə mövcud olan daxili vəziyyət düşməne qarşı qəti mübarizə aparmağa imkan verməsə də, bir sıra şəhərlərdə, xüsusilə Marağada işğalçılar ciddi müqavimətə rast gəldilər. Təbrizə yaxınlaşan monqollar şəhər əyanları ilə danışıqlar apardılar və şəhəri tutdular. Bir çox tanınmış sənətkarlar monqolların tələbi ilə Qaraqoruma-monqolların paytaxtına göndərildilər. Monqollar Təbrizdən Gəncəyə yollandılar. Onlar uzun müddət şəhər əhalisinə qarşı vuruşmalı oldular və yalnız 1235-ci ildə şəhəri tuta bildilər və böyük dağıntılar törətdilər. Gəncə 4 il müddətində xaraba vəziyyətində qaldı. Şəmkir şəhəri isə yandırıldı, əhalisi qılıncdan keçirildi. Bir müddət sonra Bakı, Tovuz və digər şəhərlər də tutuldu. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin zəbti ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila olundu. İlk yürüşlərdən fərqli olaraq, monqolların ikinci yürüşdə əsas məqsədi zəbt etdikləri ölkələrdə, ilk növbədə Azərbaycanda möhkəmlənməkdən ibarət idi. Odur ki, onlar qələbə əldə etdikdən sonra Monqolustana qayıtmadılar və yeni ərazilərdə möhkəmləndilər. Azərbaycan və eləcə də Ön Qafqaz ərazisi 1239-1256-cı illər ərzində Ali Monqol xaqanlarının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunmağa başladı. Bu dövrdə Monqol canişinlərinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yerli feodalları köçəri monqol əyanlarından asılı vəziyyətə gətirməkdən ibarət idi.

8.2. Azərbaycan Hülakular dövlətinin tərkibində

Ön Asiyada, Qafqazda və Kiçik Asiyada hələ də müstəqil fəaliyyət göstərən iri feodal malikanələrinə qarşı Ali monqol xaqanları tərəfindən mübarizəyə göndərilmiş monqol şahzadəsi Hülaku xan (1256-1265) 1256-cı ildə Azərbaycana, 1258-ci ildə Bağdadı istila etdi və 500 ildən artıq hökm sürən Abbasilər sülaləsini süquta uğrattı. Beləliklə, yeni zəbt edilmiş ərazilər hesabına 5-ci

monqol milli dövləti olan-Hülakular dövləti quruldu. Dövlətin paytaxtı müxtəlif illərdə Marağa (1256-1265), Təbriz (1265-1304 və 1316-1357) və Sultaniyyə (1304-1316) şəhərləri olmuşdur. Beləcə, Azərbaycan dövlətin siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilmiş, xüsusilə Təbriz şəhəri Abaqa xanın zamanından başlayaraq dövlətin paytaxtı kimi inkişaf etdi və nəinki Orta Şərqi, həm də dünyanın böyük şəhərlərindən birinə çevrildi.

Azərbaycanda köçəri monqol əyanlarının idarəsi başlandı. Şahzadə Yusu- mut Muğan, Şirvan və Dərbəndin hakimi təyin olundu. Azərbaycanın əksər ərazisində, xüsusilə, onun şimal hissəsində monqolların güclü hərbi hissələri məskən saldılar. Hülaku xan oturaq əhalinin istismarı və yerli feodalların sıxışdırılması nəticəsində tezliklə iqtisadi cəhətdən qüvvətlənmiş və mərkəzləşdirilmiş dövlət təşkil edə bildi. Lakin belə vəziyyət çox davam etmədi. Hülaku xanın ölümündən sonra mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə başladı. Bu, Abaqa xanın (1265-1282) hakimiyyətinin sonlarında daha da gücləndi və açıq şəkildə başladı. 1275-ci ildə Aranda Abaqa xana qarşı üsyan baş verdi və çətinliklə yatırıldı. Abaqa xan dövründə ən yadda qalan və əhəmiyyətli hadisə Təbrizin 1265-ci ildə Elxanilər dövlətinin paytaxtı olmasıdır. Abaqa xandan sonra hakimiyyətə sahib çıxan Əhməd xan (1282-1284), İslami qəbul edən ilk Hülakular hökmdarı oldu və özünə sultan titulu götürdü. Bu səbəbdən hakimiyyətdə daha çox söz sahibi olan köçəri monqol feodalların səyi ilə taxtdan salındı və Arqun xan (1284-1291) səltənətə çıxdı. Onun dövründə feodal ara çəkişmələri artdı. Digər tərəfdən, ölkənin xarici vəziyyəti də sabit deyildi. Hülakular dövləti təsis edildiyi ilk vaxtlardan başlayaraq Azərbaycan ərazisi uğrunda Hülakularla digər monqol dövləti, Cuci nəslidən olan Qızıl Ordalılar arasında gedən müharibələr ölkənin vəziyyətini sarsıdırdı. Azərbaycana tutmağa can atan Qızıl Orda xanları Hülaku xanın, Abaqa xanın və Arqun xanın zamanında dəfələrlə Azərbaycana yürüş etmiş və ölkədə dağıntı törədərək geri qayıtmışdılar. Elxanilər taxt-tacı uğrunda mübarizə Arqun xanın ölümündən sonra şiddətləndi. Keyxatu xan (1291-1295) elə ilk anlardan feodal qruplarının əlində oyuncağa çevrildi. Mərkəzi dövlət aparatı zəiflədi və qüvvələrə qarşı mübarizə apara bilmədi. 1295-ci ildə Azərbaycanda iki elxan dəyişdi. Baydu xan bir neçə ay hökmranlıq etdikdən sonra taxt-tacdan məhrum oldu. Qazan xan (1295-1304) Hülakular səltənətinin sahibi oldu.

Qazan xan öz səltənətində yerli feodallarla əlaqəni möhkəmləndirilməsi xəttini yeritdi. Bu məqsədlə o, islam dinini qəbul etdi və xüsusi islahatlar keçirdi. Qazan xanın qəbul etdiyi islahatlar ordudan savayı bütün səhələri əhatə edirdi. Buna baxmayaraq köçəri feodallar Qazan xana qarşı kəskin mübarizəyə qalxdılar, iğtişaşlar, üsyanlar baş verdi, sui-qəsdlər təşkil olundu. Lakin Qazan xan yerli feodallara arxalanaraq baş vermiş bütün iğtişaşları yatıra bildi, mər-

kəzi dövləti möhkəmləndirdi. Köçəri feodalların çoxu Qazan xanın hakimiyyətinə tabe edildilər. Ölkədə nisbətən sabit vəziyyət yarandı və bu sabitlik Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti zamanında da qismən də olsa davam etdirildi. Lakin 12 yaşlı Əbu Səidin (1316-1335) hakimiyyətə çıxması ilə vəziyyət kökündən dəyişdi, feodal ara çəkişmələri yenidən başladı və getdikcə gücləndi. Faktiki hakimiyyəti Sulduzilər nəslindən olan baş əmir Çobanın əlində cəmləşməsi bir çox feodalların narazılığına və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmalarına səbəb oldu. 1318-ci ildə bir tərəfdən Xorasanda əmir Yasavur mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdısa, digər tərəfdən ölkə ikitərəfli xarici hücumlara məruz qaldı. Misir qoşunları cənubdan, qızılordalılar isə şimaldan hücum keçdilər. Şirvan ərazisi şimal hücumundan çox ziyan çəkdi. Əbu Səid əsas qüvvələrini Azərbaycana göndərdi və qızıl ordalılar hücumunu dəf edə bildi. Sonra isə digər istiqamətlərə qoşun hissələri göndərdi.

1319, 1320 və 1322-ci illərdə dövlətin müxtəlif ərazilərində iğtişaşlar qalxdı. Əbu Səid Əmir Çobanın köməyi ilə həmin iğtişaşları yatıra bildi. Mərkəzi hakimiyyət nisbətən qüvvələndi. 1325-ci ildə Qızıl Orda dövlətinə müzəffər yürüş təşkil edən əmir Çoban artıq dövlətin faktiki hakimi kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. O, dövlətin mühüm vəzifələrini və vilayətlərini idarəsini öz oğullarına tapşırırdı. Əbu Səid yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün Çobandan narazı feodalların köməyindən istifadə etdi və 1328-ci ildə Əmir Çobanı və onun tərəfdarlarını dövlət idarəsindən uzaqlaşdırdı. Əmir Çoban və iki oğlu öldürüldü, onların əmlakı qarət olundu. Lakin Əbu Səidin müstəqilliyi uzun sürmədi. O, tezliklə Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidin başçılıq etdiyi feodal qrupunun təsirinə düşdü. Ölkədə yeni iğtişaşlar qalxdı, 1334-cü ildə Sultaniyyədəki üsyan çətinliklə yatırıldı. 1335-ci ildə Qızıl Orda xanı Özbək yenidən Azərbaycana soxuldu. Əbu Səid dövlətin əsas qüvvələrini Özbəyə qarşı mübarizəyə səfərbər etdi və özü də Kür çayının sahilinə gəldi. Lakin o, feodal ara çəkişmələri nəticəsində öldürüldü. Onun vəfatı ilə Hülakülər dövləti getdikcə tənəzzülə uğradı və müxtəlif hissələrə parçalandı. Qısa müddət ərzində hakimiyyətdə bir neçə şahzadə - Arpa xan (1335-1336), Musa xan (1336-cı il), Məhəmməd xan (1336-1338) bir-birini əvəz etdi. Məhəmməd xanın dövründən başlayaraq hakimiyyət uğrunda mübarizə yeni forma aldı: feodal qrupları vahid Hülakülər sultanətini ələ keçirmək məqsədi deyil, dövlətin ayrı-ayrı vilayətlərində müstəqilləşmək uğrunda mübarizəyə girişdi. Nəticədə, Hülakülər dövlətinin ərazisində qoşa və çoxpadşahlıq meydana çıxdı. Hülakülər sultanətini mühafizə etmək bəhanəsi ilə aparılan mübarizələrdə Çobanların, Cəlairilərin və Xorasən əmirlərinin başçılıq etdikləri feodal qrupları daha fəal iştirak etdilər.

Əmir Çobanın nəvəsi Şeyx Həsən Çobani 1338-ci ildə öz rəqibi Şeyx Həsən Cəlairiyə qalib gələrək Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satıbəy xatunu (1338-

1340) padşah elan edib, dövləti onun adından idarə etməyə başladı. Beləliklə, Azərbaycanda və ona qonşu ərazilərdə Çobani feodal qrupunun ağalığı başlandı. Şeyx Həsən Çobani 1340-cı ildə Satıbəy xatunu sultanətindən məhrum edib Süleyman xanı (1340-1344) padşah elan etdi. Həsən Çobani öldürüldükdən sonra Azərbaycanda hakimiyyət, faktiki olaraq, onun qardaşı Məlik Əşrəfin əlinə keçdi. Çobani feodallarının zülmündən cana gəlmiş Təbriz əhalisi 1344-cü ildə üsyana başladı. Təbrizlilər şəhərdəki Çobani əmirlərini və onların yaxın qohumlarını asir etdilər, şəhərə daxil olan yollarda xəndəklər qazıb su ilə doldurdular. Şəhər əhalisi ilə Çobani dəstələri arasında qanlı vuruşma baş verdi. Məlik Əşrəf üsyanı çətinliklə yatıra bildi. O, Hülaku şahzadəsi Ənuşirəvani (1344-1355) padşah elan etdi və dövləti onun adından idarə etməyə başladı. Məlik Əşrəf 1347-ci ildə Şirvana və Bağdada, 1350-ci ildə İsfahana yürüş təşkil etdi. O, 1355-ci ildə Ənuşirəvani hakimiyyətdən saldı və onun əvəzinə Həsən xanı sultanətə çıxardı. Məlik Əşrəfin yeritdiyi qarətçilik siyasəti xalq kütlələrinin bütün təbəqələrinin narazılığına səbəb oldu. Çobani feodallarının zülmündən azad olmağa can atan Azərbaycan əhalisi və bir sıra yerli feodallar Qazi Məhiyyəddin Bərdəi və Şirvanşah Kavusun (1345-1372) başçılığı ilə Qızıl Orda xanı Canıbəyi Azərbaycana dəvət etdilər. Canıbəy 1357-ci ildə Azərbaycana gəldi və yerli feodalların köməyi ilə hakimiyyəti ələ aldı. Çobani əmiri Məlik Əşrəf edam edildi. Bununla da, çobanların "Hülakülər dövlətinin mühavizəsi uğrunda" apardıqları mübarizəyə son qoyuldu və Azərbaycanda Hülakülər dövləti süqut etdi.

8.3. Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibində

Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan Canıbəy, oğlu Bərdi bəyi Təbrizdə sultanətdə oturdu və özü isə Qızıl Ordaya qayıtdı. Lakin 1 ay sonra Bərdi bəy atasının ölümü ilə bağlı geri qayıtmalı oldu. Azərbaycan Əxicuqun başçılıq etdiyi Çobani əmirlərinin əlinə keçdi və onlar bir il hakimiyyətdə qaldılar. Ölkədə daxili və xarici vəziyyət gərgin şəkil almışdı. Bundan istifadə edən Cəlairli əmiri Şeyx Üveys (1356-1374) 1358-ci ildə Azərbaycana yürüş etdi və Çobanilərlə vuruşmada qələbə qazanaraq hakimiyyətə yiyələndi, lakin az sonra Bağdada çəkilməli oldu. Azərbaycan yenidən Əxicuqun ixtiyarına keçdi. 1359-cu ilin payızında Fars hakimi Məhəmməd Müzəffər Yazdi Azərbaycana hücum edib Təbrizi tutsa da, bir həftədən sonra şəhəri tərk etməli oldu. Buna səbəb, Cəlairli Şeyx Üveysin yenidən Azərbaycan sərhədlərində görünməsi idi. Şeyx Üveys Təbrizə girdi. Azərbaycan Cəlairililər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Təbriz dövlətin paytaxt şəhərinə çevrildi. Şeyx Üveysin zamanında idarə sistemi möhkəmləndi, iqtisadiyyatda və təsərrüfatda canlanma baş verdi.

Şeyx Üveysdən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Sultan Hüseyn dövründə (1374-1382) ölkədə feodal pərəkəndəliyi gücləndi, mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə şiddətləndi. Şiraz hakimi Şah Şüca 1376-cı ildə Cəlairli qoşununu məğlub edib Təbrizi tutdu. 1377-ci ildə Sultan Hüseyn Təbrizi azad edə bildi və qaraqoyunlu Bayram Xoca və Qara Məhəmmədi də itaəti altına aldı. 1378-ci ildə Bağdad əmirləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdılar və on minlik qoşunla Ucana, Sultanın yay iqamətgahına hücum etdilər, lakin qələbə əldə edə bilmədilər. Azərbaycanı tutmaq niyyətindən əl çəkməyən Şiraz hakimi Şah Şüca 1381-ci ildə bir daha Təbrizə doğru hərəkət etsə də, geri qayıtmalı oldu.

Hakimiyyəti ələ almağa can atan Cəlairli Sultan Əhməd oturaq əhali ilə birlikdə, yerli feodalların narazılığından istifadə edərək qardaşı sultan Hüseynə qarşı çıxdı, Muğan və Aranda güclü qoşun hissələri təşkil edib 1382-ci ildə Təbrizə tərəf irəlilədi. Nəticədə Sultan Hüseyn öldürüldü. Sultan Əhməd (1382-1410) Cəlairi səltənətinə sahib oldu. Onun hakimiyyətə çıxması Cəlairi dövlətinin siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişiklik yaratmadı. Feodal ara müharibələri əvvəlki kimi davam edirdi. Sultaniyyə hakimi əmir Adil Sultan Əhmədin qardaşı Bəyazidi padşah elan edib Təbrizə gəldi, şəhəri tuta bildisə də, tezliklə onu tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Sultan Əhməd daxili ara çəkişmələri və xüsusilə öz qardaşları ilə aparılan müharibələr nəticəsində tez-tez Təbrizdən çıxmalı olurdu. Şirvanşah Hüşəng (1372-1382) qardaşlar arasında danışıqlar aparılmasına nail oldu. Nəticədə Cəlairililər dövlətinin ərazisi bir müddət qardaşlar tərəfindən şərikli idarə olundu. Amma çox keçmədən sultan Əhməd yenidən bütün hakimiyyəti ələ ala bildi.

8.4. Əmir Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri

Orta Asiyada Teymur imperiyasının yaranması və onun qonşu ölkələrə hücumları, eləcə də, Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycanı tutmaq niyyətilə göstərdiyi cəhdlər ölkənin vəziyyətini daha da gərginləşdirdi. Xarici həmlələr nəticəsində Azərbaycanın əsas ərazisi Cəlairilərin nüfuz dairəsindən çıxdı və müxtəlif zamanlarda Teymurun canişinlərinin, bir sıra yerli feodalların və Qaraqoyunluların sərəncamında oldu. Sultan Əhməd bir neçə dəfə Azərbaycanda hakimiyyəti bərpa etməyə çalışsa da, buna nail ola bilmədi.

XIV əsrin son rübündə Orta Asiyada öz dövlətini yaradan Teymur (1370-1405) qısa zamanda Səmərqəndi, Buxaranı, Amudərya və Sirdərya çayları arasındakı torpaqları ələ keçirərək, öz dövlətini qurdu. Xarəzm dövlətindən sonra, Azərbaycan da Teymurun hücumlarına məruz qaldı. 1385-ci ildə Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşü baş versə də, bu yarımçıq qaldı. Çünki, Teymur Xorasanda baş verən üsyanla bağlı yürüşü dayandırmalı oldu. Teymurun baş ver-

miş hadisələrlə əlaqədar Sultaniyyədən Xorasana qayıtməsi nəticəsində yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ildən sonlarına doğru 90 minlik ordu ilə Dərbənddən Şirvana soxuldu və Təbrizə yaxınlaşdı. Təbrizlilər şəhərin müdafiəsinə qalxdılar, şəhərdə xəndəklər qazdılar, küçə səngərləri yaradıldı. Toxtamış danışıqlar aparmağa məcbur oldu, tərəflər arasında razılıq əldə olundu. Şəhər ayanları Toxtamışa veriləsi xəracın toplanması ilə məşğul oldular, əhali isə sülhə inanıb silahı yerə qoydu. Bundan istifadə edən Toxtamış qoşunu şəhərə yeritdi. Təbrizlilər 8 gün işğalçıların zülmünə məruz qaldılar, şəhərdə ciddi dağıntı törədildi, qarətlər oldu. Qadınlar, uşaqlar ayəğiyəlin, başıaçıq küçələrdə, qarın içində qaldılar. Toxtamış qoşunu Təbrizdən Marağağa getdi, şəhəri qarət etdikdən sonra iki hissəyə bölünən qoşunun bir dəstəsi Mərənd və Naxçıvan tərəfə yollandı, bir dəstəsi isə Əhər yolu ilə irəlilədi. İstilaçılar həmin şəhərləri və ətraf əraziləri qarət etdikdən sonra Qarabağa gəldilər və orada birləşib Qızıl Ordaya gətdilər. Azərbaycandan çoxlu qənimət və 200000 əsir apardılar.

1386-cı ilin baharında Teymur "üçlük yürüş" kimi tanınan səfərində Azərbaycana hücum edərək Sultaniyyəni və ardından da Təbrizi tutdu. Cəlairi əmirlərinin bir qismi Əlinca qəlasına, bir qismi də Bağdadə çəkildi. Teymur Təbrizdən Naxçıvana ordu göndərdi. Özü isə Ucana çatdığında Sultan Əhmədin Bağdadə qaçdığını eşidib Təbrizə qayıtdı. Bu ərəfədə çox sayda Təbrizin girkəmlə mədəniyyət adamları Teymurun əmriylə Səmərqəndə göndərildi. Bir qədər sonra Orta Asiyada ixtişaşların baş qaldırması ilə əlaqədar olaraq Teymur Azərbaycanı tərk etməli oldu. Ancaq ölkə artıq Teymurun canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başladı. Miranşah zəbt olunmuş ərazinin hakimi təyin olundu. O, Təbrizin idarəsini Məhəmməd Dəvaqiyyə və Qara Bəstama tapşırırdı. Əxi Padşah Sultaniyyənin, Şah Əli Marağanın, Hacı Əhməd Pişkinin hakimi təyin olundular. Lakin elə ilk vaxtlardan Teymurun canişinləri arasında çəkişmələr düşdü və ölkədə yerli feodalların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi şiddətləndi.

Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almağa çalışan feodallar bir tərəfdən Teymurun canişinlərinə qarşı vuruşur, digər tərəfdən isə öz aralarında mübarizə aparırdılar. Təbriz şəhəri, öz hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan Sultan Əhmədin Əlinca qəlasındakı əmirləri, Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Qara Yusifin başçılığı ilə Qaraqoyunlular, Marağa hakimi Yadigar şahın dəstələri, Təbrizin yerli əmirləri və nəhayət, hakimiyyətdə möhkəmlənməyə can atan Teymuri əmirləri tərəfindən aparılan müharibələrin mərkəzinə çevrildi. Təbrizin ələ keçirilməsi Azərbaycanı tutmaq üçün əsas meyar olduğundan şəhər uğrunda mübarizə ciddi şəkildə aldı. 1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə hücum edildi və 14 hücumun nəticəsində şəhər bir feodal qrupundan digərinin əlinə keçdi. Yerli feodallar əsas qüvvələrini Teymura qarşı mübarizəyə sə-

fərbər etmək əvəzinə bir-birləriylə vuruşurdular və qüvvələrini tükəndirirdilər. Nəticədə Teymur 1392-ci ildə Azərbaycana gəldi və Təbrizi tutdu. Hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən feodallar öz vilayətlərinə çəkildilər.

Cəlairi əmirləri Əlincə qalasında idilər və Teymura tabe olmamışdılar. Qala Sultan Əhmədin oğlu Sultan Tahirin başçılığı ilə əmir Altun və Qalabayı Cövhər tərəfindən müdafiə olundu. Qalada Cəlairilərin 300-dən yuxarı əsgəri var idi. Teymur Təbrizdən Bağdada yürüş etdi, oranı qarət edib geri qayıtdı və Əlincəyə qoşun göndərdi. Lakin qalanı tutmaq ona bu dəfə də müəssər olmadı. O, Gürcüstana yürüş etdi, oranı dağıtdı, sonra Şəki vilayətinə soxuldu və yerli hakim Sidi Əlini məğlub etdi. 1395-ci ildə Dərbənddən Qızıl Ordaya hücum edən Teymur Səmərqəndə qayıtdı və Hindistana səfərə çıxdı.

Əlincə qalası istisna olmaqla, bütün Azərbaycan Teymurilərin sərəncamında idi. Teymur özü Hindistan səfərində olarkən, Azərbaycanın və eləcə də Ön Qafqazın bir çox yerli feodalları öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə apararaq Teymurilərə itaət etməkdən boyun qaçırtdılar. Əlincə qalası Ön Qafqaz xalqlarının yadellilərə qarşı mübarizəsinin əsas dayağına çevrildi. Qalanın müdafiəçiləri ilə birləşib Şəki və Gürcüstan hakimləri Teymura qarşı vuruşdular və hətta qələbə əldə etdilər. Miranşahın yeritdiyi siyasət xalq kütlələrinin və bir çox feodalların narazılığına səbəb oldu. Kəskin sinfi ziddiyyətlər nəticəsində feodalların və yadellilərin zülmünə, qarşı meydana çıxan hürufizm Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə də şəhər sənətkarlarının mübarizə proqramına çevrildi.

Azərbaycanda və Ön Qafqazda baş vermiş hadisələrdən xəbər tutan Teymur Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra 1399-cu ilin sentyabrında, tarixdə "yeddi illik yürüş" adalanan yürüşə çıxdı, Azərbaycana gəldi və Qarabağda məskən saldı. Azərbaycanın və Ön Qafqazın bir sıra vilayət hakimləri, o cümlədən Şəki hakimi Seydi Əhməd, Şirvanşah İbrahimin vəsatətçiliyi ilə Teymurun hüzuruna getdilər və onunla ittifaq bağladılar. Teymurun bu yürüşü zamanı uzun müddət (14 il) cəsarətlə müdafiə olunan Əlincə qalası, qala daxilində baş vermiş ara çəkişmələri nəticəsində təslim oldu. Teymur bundan sonra Ön Qafqazın digər ərazilərinə və Bağdada yürüş etdi, nəticədə Sultan Əhməd öz müttəfiqi Qara Yusif ilə Misirə qaçmalı oldu. 1402-ci ildə Ankara döyüşündə Osmanlı dövlətini məğlub edən Teymur, iki il sonra Səmərqəndə qayıtdı və 1405-ci ildə Çinə edəcəyi səfər hazırlığı əsnasında öldü. Azərbaycan bu dövrdə Miranşahın oğlu Mirzə Ömər tərəfindən idarə olunurdu, Şirvan isə Şeyx İbrahim hakimiyyəti altında idi.

Teymurun ölümündən sonra Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd Misirdən Azərbaycana qayıtdı və Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldı. Lakin onun əhali ilə amansız rəftarı və qeyri-qanuni vergilər toplanması ciddi narazılığa səbəb oldu. O, ye-

nidən Bağdada qaçdı. Sultan Əhməd 1410-cu ildə bir daha Təbrizə yürüş etdi, lakin Qara Yusiflə döyüşdə öldürüldü. Beləliklə, Azərbaycanda Cəlairilər dövləti qəti olaraq süqut etdi.

8.5. Şirvanşahlar dövləti XIII-XIV əsrlərdə

Monqolların birinci yürüşü zamanı Şamaxı ciddi zərər görmüşdü. 1225-ci ildə atası Güstəsbə taxtdan salan III Fəriburz (1225-1243), Xarəzmşah Cəlad-dinlə müqavilə bağlayaraq, ona xərac verməyi qəbul etdi. III Fəriburzdən sonra hakimiyyətə gələn II Axsitan (1243-1260) Hülakulərdən asılılığı qəbul etdi və bununla da Şirvanşahlar dövləti müstəqilliyini itirməyə başladı. Şirvanşahlar XIV əsrin 40-cı illərinə qədər Hülaku hakimləri tərəfindən idarə olundu. Azərbaycanda Cəlairilərin hakimiyyətə yiyələndiyi dövrdən sonra, Şirvanşahlar bir müddət öz müstəqilliklərini qoruyub saxladılar. 1367-ci ildə isə Sultan Üveys Şirvana hücum edib, Şirvanşahları özündən asılı vəziyyətə saldı. Bu dövrdə Kavusdan sonra hakimiyyətə gələn Huşəng üsyan nəticəsində öldürüldü və 1382-ci ildə hakimiyyətə əmisi oğlu Şeyx İbrahim gəldi. Onun övladları bir zamanlar Dərbəndi idarə etdiyi üçün yeni sülalə Dərbəndilər adlandırıldı. Bu sülalə Şirvanşahlar dövlətini 1538-ci ilədək idarə etmişdir.

Cənubdan Teymurun, şimaldan Toxtamışın hücumlarına məruz qalan I İbrahim 1386-cı ildə Qarabağda Teymurun hüzuruna getdi. Teymur onu yüsək qiymətləndirib, Şirvan hakimi kimi tanıdı. Şimal sərhədlərinin mühafizəsini Şirvanşaha tapşırırdı. Teymur ilə bağlanmış ittifaqla Şirvan Teymurun talanedicisi hücumundan xilas oldu və Toxtamışa qarşı qüdrətli müttəfiq qazandı. Şirvanşah Toxtamışa qarşı yürüşdə iştirak etdi. 1399-cu ildə Teymur üçüncü dəfə Azərbaycana yürüş edəndə o, Miranşaha qarşı qiyam etmiş Cənubi Qafqaz feodallarının, o cümlədən Şəki hakimi Seyid Əhmədin Teymurla ittifaq bağlamasına nail oldu.

Teymurun ölümündən sonra Azərbaycan 1406-1410-cu illərdə Teymurilər, Cəlairilər və Qaraqoyunlular arasında mübarizə meydanına çevrildi. Vəziyyətdən istifadə edən I İbrahim Teymurilərə qarşı çıxıb, Gəncəni və Qarabağın xeyli hissəsini tutdu. O, gürcü çarı, Şəki və Ərdəbil hakimləri, habelə Qaramanlı Yərəhmədlə ittifaqa girib, 1405-ci ilin yayında Teymuri Mirzə Öməri məğlub etdi. Bu zaman Təbrizdə Teymuri Əbu Bəkrə qarşı üsyan qaldıran əhali I İbrahimi Təbrizə dəvət etdi. 1406-cı ildə I İbrahim Təbrizə daxil oldu. Lakin Cəlairi Sultan Əhmədin və Qaraqoyunlu Qara Yusifin Təbrizə doğru hərəkət etdiyini eşidən I İbrahim Şirvana qayıtdı.

8.6. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı

Monqol yürüşləri Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına ağır zərbə vurdu. Ölkədə feodal pərakəndəliyi daha da artdı. Monqolların keçdikləri ərazilərdə mədəniyyət abidələri, ticarət yolları dağıdıldı, əkin sahələri tapdandı, xırmanlar yandırıldı. Bəcərilən torpaqlar otlaqlara çevrildi. Mönqol yürüşləri şəhər həyatına və sənətkarlığa da mənfi təsir göstərdi. Düşmən şəhər və qalaları dağıdır, əhalini qırır, sağ qalanları qula çevirirdi. Sənətkarlar paytaxt Qaraqoruma aparılırdı.

XIII əsrin ortalarında Hülaku dövlətinin yaradılması və tədricən mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsi təsərrüfatda müəyyən canlanmaya səbəb oldu. Hülaku və Abaqa xanın zamanında torpaq və vergi siyasəti nisbətən müəyyənləşdi və mərkəzi idarə sistemi yarandı. Elxanilərin iqtisadi siyasətinin əsasını yerli feodallara hər vasitə ilə torpaq sahibliyindən məhrum etmək və rəiyyətin amansız istismarından alınan bütün gəlirləri mənimsəmək təşkil edirdi. İşğal olunmuş torpaqlar incu (hökmdar və xan nəslinə məxsus) və divan (dövlət) torpaqlarına çevrilmişdi. Monqollar əvvəlki vergiləri saxlamaqla yanaşı, yeni vergilər (qoqçur, tamğa, kalan) təyin etmişdilər. Vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 40-dan artıq idi. XIII əsrin sonunda Keyxatu xan xəzinənin boşalmasını qarşısını almaq üçün çao adlanan kağız pulları dövriyyəyə buraxsa da, islahat özünü doğrultmadı.

Qazan xan baş vəziri Fəzlullah Rəşidəddinlə birlikdə dini, torpaq, vergi, məhkəmə, rabitə və ticarət sahələrində islahatlar keçirdi. O, islam dinini qəbul edərək yerli əhalinin dəstəyini qazandı. Qazan xanın islahatları maliyyə-vergi sistemini nizamlamağa yönəlmişdi. O, dövlət xəzinəsini sabit gəlir mənbələri ilə təmin etməyə çalışırdı.

Torpaq islahatı keçirməklə Qazan xan mongol döyüşçülərinə incu, divan və bayrat torpaqları hesabına iqtalar payladı. İqta torpaqlarındakı kəndlər və suvarma şəbəkələri iqtadarın sərəncamına verildi. Həmin torpaqlar satıla və bağışlana bilməzdi. Qazan xanın 1303-cü il fərmanı ilə iqta torpaqlarında yaşayan kəndlilərin başqa yerə getməsi, təsərrüfatı tərk etməsi qadağan olundu.

Qazan xanın vergi islahatı ilə vergilərin növləri, toplama üsulları və vaxtı dəqiqləşdirildi. Qanunsuz vergilərin yığılması qadağan olundu, vergi toplanmasının iltizama (icarəyə) verilməsi üzərinə nəzarət qoyuldu. Onun toplanması mərkəzi divana həvalə olundu.

Məhkəmə islahatında əsas məqsəd ölkədə hüquqi özbaşınalığlara və qanunsuzluqlara son qoymaq idi. Əsas diqqət qazi vəzifəsinə layiqli din xadimlərinin təyin olunmasına, məhkəmələrdə həyata keçirilən əmlak alqı-satqısı işində qayda-qanun yaradılmasına yönəlmişdi.

Rabitə islahatına əsasən ölkədə vahid rabitə-post sistemi tətbiq edildi, hər 3 fərsəxdən (1 fərsəx- təqribən 5,5 km) bir rabitə dayanacaqları-yamlar yaradıldı. Rabitə-poçt xidmətləri üçün əhalidən vəsait tələb olunması qəti qadağan edildi. Yollarda karvansaraylar tikildi. Qazan xan ticarəti inkişaf etdirmək üçün vahid pul sistemi yaratdı; ölçü və çəki vahidlərini sabitləşdirdi. Karvanların və ticarət mərkəzlərinin qorunması, yollarda və bazarlarda gömrük rüsumunun toplanması üçün tədbirlər gördü.

Qazan xanın islahatı nəticəsində əhalinin vəziyyəti nisbətən yaxşılaşdı; iqtisadiyyatda canlanma baş verdi, dövlət məmurlarının vəzifədən sui-istifadə halları azaldı, dövlətin tənəzzülü bir qədər ləngidi və mərkəzi hakimiyyət müvəqqəti olsa da qüvvətləndi.

XIV əsrin 30-cu illərində ölkənin iqtisadi vəziyyəti yenidən pisləşməyə başladı. Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra Cəlairi Şeyx Üveysin islahatları iqtisadiyyatda müəyyən canlanma yaratsa da, XIV əsrin son onilliklərində Əmir Teymur və Toxtamışın Azərbaycana aramsız yürüşləri təsərrüfatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərdi.

Hülakulər dövründə təsərrüfatda yaranan canlanma monqolların ilk yürüşləri vaxtında dağıdılmış Azərbaycan şəhərlərinin bərpasına və inkişafına müsbət təsir göstərdi. Marağa, Təbriz və Sultaniyyə dövlətin paytaxt şəhərləri kimi daha sürətlə inkişaf edirdi. Şəhər əhalisinin tərkibində sənətkarlar və tacirlər üstünlük təşkil edirdilər. Bu dövrdə Şamaxı ipəyi, Beylaqan qənnadı məmulatı, Zəncan yaxınlığındakı Kağızkonan isə kağız istehsalı ilə tanınırdı. Şəhər əhalisinin bir hissəsi əxi adlanan dini ictimai-siyasi təşkilatlarda birləşmişdi.

IX FƏSİL

XV ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ

9.1. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468)

Qaraqoyunlular oğuzların Yivə boyundan olub, Elxanilər dövründə Azərbaycan və İrandan köçərək, cənub-şərqi Anadoluya yerləşmişlər. Qaraqoyunluların Türküstandan Azərbaycan və Qərbi İrana gəlmələri VIII-IX əsrlərdə baş vermişdir. Tayfa qayda-qanunları ilə yaşayan qaraqoyunlular monqol hücumlarından sonra intensiv olaraq Fərat və Dəclə çayının yuxarı bölgəsi olan Van gölü övzəsinə yerləşməyə başlamışdır. Onların danışiq dilləri Azərbaycan türk dili idi.

XIV əsrin sonlarında qaraqoyunlu ağsaqqallarının razılığı ilə tayfa ittifaqına başçılıq etmək işi Qara Yusifə (1389-1420) verildi. Qara Yusif atası Qara Məhəmmədin qisasını düşmənləri olan başqa bir qaraqoyunlu əmiri Qara Pirhəsəndən almaq məqsədi ilə Mardin və Ağqoyunlulara başçılıq edən Qara Yuluk Osmanla ittifaqa girir. Nəticə etibarıyla Pirhəsən əsir tutularaq Teymura göndərilir.

Qara Yusifin başlıca məqsədi Azərbaycan torpaqları olduğundan o, 1391-ci ildə Təbrizi ələ keçirir. Ancaq Əlincə hakimi Altunun Təbriz üzərinə yürüşü onu, şəhəri tərk etməyə məcbur etmişdir. Bu hadisədən bir il sonra, 1392-ci ildə Qara Yusif yenidən Teymur tərəfindən sərbəst buraxılan Qara Pirhəsənə müharibəyə başlayır. Aralarındakı döyüş Qara Yusifin qələbəsiylə nəticələnir. Bundan sonra o, Təbrizə yaxınlaşaraq Şənbi Qazan deyilən yerdə düşərgə salır. Təbriz şəhərinin başçısı Mahmud Xalxali qorxaraq şəhəri tərk edir. Bu vasiləylə bir aya qədər Təbrizi əlində tutan Qara Yusif, Teymurun ora doğru gəldiyini eşidib şəhərdən çıxır. Həmin ilin sonlarında Teymurun əsgərləri qaraqoyunluların mərkəzi olan Van şəhərini də tuturlar. Bu səbəbdən qaraqoyunlular teymurilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Cəlairilər ilə ittifaqa girir. 1394-cü ilin yayında Teymurun qoşunları qaraqoyunlu və cəlairilərin birləşmiş qoşunlarını məğlub edirlər.

Bu məğlubiyyətdən sonra çarəsiz qalan Qara Yusif Cəlairi Əhmədlə birlikdə Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazidin (1389-1402) himayəsinə girirlər. Teymur bu iki lideri geri tələb etsə də, İldırım Bəyazid bundan qəti surətdə boyun qaçırır.

Qara Yusif vəziyyəti daha da gərginləşdirmək istəmədiyindən Osmanlı dövlətini tərk edərək, öz adamlarını ətrafında toplaya bilir. Sonra isə Teymura qarşı fəaliyyət göstərmək üçün Cəlairi Sultan Əhmədlə birgə Misir hökmdarı Bərkükün yanına gedir. Teymur bundan xəbər tutunca onların geri təhvil verilməsini tələb edir. Misir sultanı Bərkük isə Teymura qarşı qaraqoyunlu və cəlayiri qüvvələrindən istifadə etmək istədiyindən Teymurun bu təklifini qəbul etmir. Bərkükün ölümündən sonra onun yerinə oğlu Sultan Fərəc keçdi. Hakimiyyətə yeni gələn Sultan Fərəc, Teymurla münasibətlərini pisləşdirməmək məqsədiylə Qara Yusif və Sultan Əhmədi Şam şəhərində dustaq etməyə razılıq verdi. Beləcə həbsdə Qara Yusif və Cəlairi Əhməd eyni zamanda gələcək siyasi həyatları üçün də bəzi planlar qurdular. 1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra həbsdən canlarını qurtaran Qara Yusif və Sultan Əhməd belə qərarlaşdırmışdılar ki, Bağdadı Teymurun nəvəsi Əbu Bəkrin əlindən alsınlar. Bu dövrdə Azərbaycan, İran və İraq torpaqları Teymurun övladları tərəfindən idarə olunurdu. Həbsdən qurtulan Sultan Əhməd Bağdadda, Qara Yusif də doğma yurdu Azərbaycanda möhkəmlənməyə qərar verdilər.

Bu dövrdə Azərbaycanda Teymuri şahzadələri arasında hakimiyyət uğrunda başlanan aramsız mübarizə Qara Yusifin Teymurilər üzərində qələbə qazanmasına əlverişli imkan yaratdı. 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvan yaxınlığında baş verən döyüşdə Teymuri qüvvələri məğlub edildi və Əbu Bəkr qaçaraq xilas oldu. Qələbədən sonra Naxçıvana gələn Qara Yusif, Təbriz üzərinə getmək üçün həm siyasi, həm də hərbi hazırlığa başladı. Nəhayət, 1408-ci ildə qardaşı Şahruxun 20 minlik ordusunun köməyinə arxalanan Əbu Bəkr, Təbrizin cənubunda yerləşən Sərdrud düzündə Qara Yusiflə qarşılaşdı. Əbu Bəkrin atası Miranşahın da iştirak etdiyi bu döyüşdə Teymurilər məğlub oldular və Miranşah öldürüldü. Artıq Təbriz də daxil olmaqla bütün Azərbaycan torpaqları Qaraqoyunluların əlində idi. Bu vəziyyət isə Cəlairi Sultan Əhmədi qorxuya saldı. Şirvanşah I İbrahim Qara Yusifdən çəkindişi üçün Sultan Əhmədə kömək edirdi. Çünki, 1409-cü ilin payızında Şəkiyə səfər edən Qara Yusif onların gözünü qorxutmuşdu.

Qara Yusif Cəlairi-Şirvanşah qüvvələrinin birləşməsinə imkan verməmək üçün Şərqi Anadoludakı əsgərlərini toplayıb Təbrizə doğru irəlilədi. 1410-cu il avqustun 30-da o, Təbriz yaxınlığında Şənbi Qazan adlı yerdə keçmiş müttəfiqi Cəlairi Sultan Əhmədlə döyüşdə qalib gəldi və onu ələ keçirərək öldürdü. Qara Yusif bu qələbə nəticəsində paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini qurdu. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yaranarkən ərazisi Kür çayından cənuba Azərbaycan torpaqlarını, Şərqi Anadolunu, Əcəm və Ərəb İraqını əhatə edirdi.

Bu bölgədə Qaraqoyunlu dövlətinin ən böyük rəqibi Teymuri hökmdarı Şahrux idi. Şahrux Osmanlı dövləti üçün də böyük təhlükə idi. I Mehmedin (1413-1421) Osmanlı dövlətini təkrar gücləndirməsi onu narahat edirdi. Məktub göndərərək səbəbini soruşunca, I Mehmed Anadolu bəyliklərinin Avropaya qarşı hücumlarını əngəllədikləri üçün belə etdiyini bildirmişdi. Teymurlilərlə Osmanlılar arasında Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması Osmanlı dövlətini xeyli arxayınlaşdırmışdı.

Qara Yusifin ticarət əhəmiyyəti böyük olan Sultaniyyə və Qəzvin şəhərlərini ələ keçirməsi Şahruxu ciddi addımlar atmağa vadar etdi. Beləliklə, 1420-ci ilin yayında 200 min nəfərlik Teymuri ordusu Azərbaycana girdi. 50 min əsgərə sahib olan qaraqoyunlular Təbriz yaxınlığında düşərgə qurdular. Qara Yusifin Ucanda gözlənilməz ölümü Qaraqoyunlu ordusuna ciddi mənəvi zərbə vurdu. Buna görə də, Teymurlilər bu döyüşü asanlıqla qazandılar. Buna baxmayaraq, Qaraqoyunlu dövləti dağılmadı. Qaraqoyunlu dövləti Qara Yusifin böyük oğlu İsgəndər tərəfindən idarə olunmağa başladı. İsgəndər Şahruxa qarşı mübarizəni davam etdirərək, 1421-ci ildə Aləşgərd yaxınlığında döyüşə girdi. Bu döyüşdə Teymuri ordusunun Qaraqoyunlu ordusuna nisbətən 4-5 dəfə çox olması və Hindisdandan gətirilmiş döyüş fillərinin iştirakı Şahruxun qələbə qazanmasını təmin etdi. Bununla yanaşı, Ağqoyunlu Qara Yuluk Osman və Şirvanşah Xəlilullah da Şahruxa kömək edirdi. Şahrux Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədi. O, 1421-ci ildə Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Buna görə, İsgəndər Təbrizə gəldi və Qaraqoyunlu dövlətində hakimiyyəti yenidən ələ aldı. Bu vəziyyət 1429-cu ilə qədər davam etdi.

Azərbaycanın şimal-qərbindəki Şəki hakimiyyəti və Şirvanşahlar Teymurlilərlə münasibətlərini sürdürərək onun vassallığını qəbul etmişdir. Ağqoyunlular Şahruxu müdafiə etsə də, Ərdəbil hakimi və Osmanlı dövləti Qaraqoyunluları dəstəkləyirdi. Lakin onlardan İsgəndərə heç bir kömək gəlmirdi. Azərbaycanı hakimiyyəti altına qatmaq istəyən Şahruxun qarşısında başlıca maneə Qaraqoyunlu dövləti idi. 1429-cu ildə Şahrux 100 min nəfərlik orduyla ikinci dəfə Azərbaycana hücum etdi. Həmin il sentyabrın 17-sindən 19-una qədər sürən Salmas döyüşündə Şahrux İsgəndər üzərində növbəti dəfə qələbə qazandı. Lakin bu qələbəyə baxmayaraq, Şahrux Azərbaycanı yenə də hakimiyyəti altına ala bilmədi. O, İsgəndəri ələ keçirə bilmədi. Döyüşdən sonra Qarabağda qışlayan Şahrux Qara Yusifin kiçik oğlu Əbu Səidi yanına çağıraraq onu Azərbaycana hakim təyin etdi. Lakin bu hakimiyyət uzun sürmədi. İsgəndər 1431-ci ildə Əbu Səidi hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq yenidən Qaraqoyunlu taxtına sahib oldu. Təbrizə qaıydan İskəndər qardaşı İsfahan Mirzəni də məğlub edərək Bitlis və Əxlat ərazisini nəzarət altına aldı. Oradan da Şirvana yürüş planladı. Şirvanşah I Xəlilullah hadisəni Şahruxa bildirərək, Ağqoyunlu Qara Yuluk Os-

mandan kömək istədi. 1435-ci ildə Şahrux Azərbaycana 3-cü yürüşünü etdi. İsgəndər Təbriz yaxınlığında Teymurlilərə məğlub olaraq Ərzuruma qaçdı. Ərzurumda isə Ağqoyunlularla qarşılaşan İsgəndər Qara Osmanın qüvvələrini məğlub etdi və Osmanlı torpağı olan Toqata sığındı. Bu döyüşdə Ağqoyunlu Qara Yuluk Osman aldığı yarıdan vəfat etdi.

Qarabağda olan Şahrux Qara Yusifin Vanda olan başqa bir oğlu Cahanşahı (1438-1467) hüzuruna çağıraraq 1436-cı ilin mayında onu Azərbaycana hökmdar təyin etdi. Teymuri Şahruxun Azərbaycanı tərk edərək Səmərqəndə dönməsini xəbər alan İsgəndər öz ordusunu toplayaraq Toqatdan Cahanşahla hesablaşmağa gəldi. Cahanşah Qaraqoyunlu və Şirvanşah ordusuyla birləşərək Ərdəbildən Təbrizə doğru irəlilədi. 1438-ci ilin yazında baş vermiş müharibədə qalib gələ bilməyəcəyini gören İsgəndər Naxçıvanda Əlinca qalasına sığındı və burada da oğlu Şahqubad tərəfindən öldürüldü. Cahanşah, Teymurlilərə bağlılığı qəbul edərək, Qaraqoyunlu taxtına oturdurdu. İki ilə yaxın daxili münaqişələri düzəltməklə məşğul oldu. İlk səfərini Gürcüstana edən zaman Qaraqoyunlu dövlətinin müttəfiqi olan Səfəvi müridləri də yanında idi. Bu səfərdə Ərdəbil Şeyxi İbrahim də iştirak etmişdir. Cahanşah 1445-ci ildə Bağdad hakimi olan qardaşı İsfəndiyarın ölümündən sonra bu şəhəri də əlinə keçirdi və Ərəb İraqını Qaraqoyunlu torpaqlarına qatdı. Cahanşah hakimiyyətinin ən parlaq dövrü 1447-ci ildə Şahruxun ölümü ilə başlamışdır. Özünə "Sultan" və "Xaqan" titulları vermiş, adına xütbə oxudub pul kəsdirmişdi. Ticarət əhəmiyyətli Sultaniyyə və Qəzvin Teymurlilərdən almışdı. Düzdür, bu hadisə bölgəni idarə edən Məhəmməd Sultanla münasibətinə pis təsir etsə də, tezliklə qohumluq əlaqələri quraraq münasibətləri yaxşılaşdırdı və Əcəm İraqı Cahanşaha verildi.

Bundan sonra sərbəst hərəkət edən Cahanşah Teymuri şahzadələri arasında bölüşdürülməyən İran torpaqlarını yavaş-yavaş almağa başladı. Azərbaycan və Bağdadı hakimiyyətində saxlayan Qaraqoyunlular 1453-cü ildə İranın Qum, İsfahan və Şiraz kimi böyük şəhərlərini ələ keçirdi. 1454-cü ildə Kirman və Yazd şəhərlərini alan Cahanşah 1457-ci ildə də Xorasanda yaranan daxili çekişmələrdən istifadə edərək Xəzər sahilindəki Mazandaran və Astarabadı tutdu. Ardından Məşhəd və Nişaburu, 1458-ci ilin yayında isə, Teymuri dövlətinin mərkəzi olan Heratı aldı. Beləliklə, qısa bir zamanda paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycan, İran, İraq, indiki Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyənin bəzi şərq vilayətlərinə hökm edəcək vəziyyətə gəldi.

Cahanşah, atası Qara Yusif və qardaşı İsgəndərdən fərqli olaraq dövlətin idarəsində daha tarazlı siyasət yürütmüşdü. O, Şahruxa itaət etməsi ilə zaman qazanaraq dövlətin genişlənməsini və güclənməsini təmin etmişdi. Teymurlilər

və Ağqoyunlularla dostluq münasibətində olan Şirvanşahlara qarşı da mülayim siyasət yürütmüşdü. Cənub-qərbdə Ağqoyunlularla apardığı mübarizələr, Cahanşahın yuxarı bölgələrə, yəni İrana doğru istiqamətlənməsinə səbəb olmuşdu. XV əsrin ortalarında Qaraqoyunlu dövləti, artıq Əcəm İraqı və Ərəb İraqı da daxil olmaqla bütün Azərbaycana hökmdarlıq edirdi. Əvvəllər Teymurilərdən asılı olan Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu hakimiyyətindən asılı hala düşmüşdü.

Qaraqoyunlu-Teymurlu münasibətlərindəki önəmli nöqtələrdən biri də Qara Yusifin oğullarına etdiyi vəsiyyətdir. Qara Yusif Cağatay əsgərlərinin zəif nöqtələrini yaxşı bildiyi üçün onların sayca çox olmasından qorxmamağı və bunun səbəblərini daima oğlanlarına təlqin etmişdi. Məhz, İsgəndərin çəkinmədən uzun illər mübarizə aparması və Cahanşahın Teymurilərə qarşı müvəffəqiyyət qazanması bununla bağlı idi. Əks halda Teymurilərin bu bölgədəki hakimiyyəti kim bilir nə zamana qədər davam edəcəkdirdi!

9.2. Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti (1468-1501)

Ağqoyunlular xalqımızın tarixində mühüm rol oynamış oğuz mənşəli tayfələrdənir. Oğuzların Bayandur boyundan olan ağqoyunlular hələ erkən orta əsrlərin başlanğıcında Cənubi Qafqazda, əsasən Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında, Göyçə gölü ətrafında, Alagöz yaylaqlarında yaşayırdı. XIII əsrdə monqol hücumları zamanı Cənub-Şərqi Anadoluya çəkilən Ağqoyunlu tayfaları Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra Turalı bəyin rəhbərliyi altında siyasi mübarizəyə başladılar. Ağqoyunlu tayfa birliyi Turəlinin varisi Kutluqun (1363-1388) dövründə daha da gücləndi. Əmir Teymurun yürüşləri zamanı Ağqoyunlu Qara Osmanın (1394-1435) onun mütəfiqinə çevrilməsi ağqoyunluların Diyarbəkr bölgəsində möhkəmlənməsini təmin etdi.

Qara Osmanın 1435-ci ildə ölümündən sonra Ağqoyunlu bəyliyinə hakimiyyətə oğlu Əli bəy keçdi. Lakin 1438-ci ildə qardaşı Həməz Mirzə taxt-tacə yiyələndi. Ağqoyunlu taxt-tacı uğrunda mübarizə xeyli müddət davam etdi.

XV əsrin ortalarında mərkəzi Amid (Diyarbəkir) olan Ağqoyunlu bəyliyinə başında Cahangir Mirzə (1444-1453) dururdu. Buna baxmayaraq mərkəzi idarəçiliyin güclü olmaması qardaşlar arasında səltənət mübarizəsi başlatmışdı. Tayfalar birliyindən ibarət olan Ağqoyunlular, hər tayfanın bir qardaşa verdiyi dəstək nəticəsində daxili mübarizədən istifadə etdi. Cahangir Mirzə bu birliyi qura bilmədiyinə görə Uzun Həsənin köməyindən istifadə etdi. Beləliklə, 1452-ci ildə Uzun Həsən, qardaşları Qasım, Cəfər və Qılınc Aslanı mübarizədən uzaqlaşdırdı. Bundan sonra Cahangir Mirzənin taxtdan uzaqlaşdırılması üçün fürsət güddü.

Uzun Həsən 1452-ci ilin sentyabrında qəribə və cəsarətli bir əməliyyat nəticəsində Cahangir Mirzənin yerinə keçdi. Əbu Bəkr Tehraninin yazdığına görə, Cahangir Mirzə Amid qalasından kürd tayfalarına qarşı mübarizə aparmaq üçün ayrılmışdı. Qalanın boş olduğunu bilən Uzun Həsən özü ilə bərabər 4 süvari silahlandıraraq qala qapısına doğru hərəkət etdi. İki nəfəri qapıçıları məşğul etmək üçün əvvəlcədən göndərdi. Özü isə arxadan hücuma keçərək qapıda duranları öldürüb giriş qapısını nəzarəti altına aldı. Sonra qalanın yanından gözəllən əsgərlər içəri daxil oldular. Beləliklə, şəhərdə əmirilər olmadığına görə xalq Uzun Həsənin hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Hadisələrdən xəbərdar olan Cahangir Mirzə eşitdiklərini dəqiqləşdirmək üçün ordunu Mardində buraxıb Amidə gəldi və həqiqəti gözləri ilə gördükdən sonra Mardinə qaçdı. Amid qalasının alınması o demək deyildi ki, Uzun Həsən tamamilə Ağqoyunlu taxtını ələ keçirib. Çünki Cahangir Mirzə, Mardin və onun ətrafına hökm edərək hakimiyyətdəki şerikliyi sürdürürdü. 1453-cü ilin yanvarında Amid yaxınlığındakı döyüşdə Uzun Həsən qalib gəldi. Məğlubiyyətdən sonra Mardinə qaçan Cahangir Mirzə, daha sonra Qaraqoyunlu Cahanşaha sığınaraq Uzun Həsəni yixmaq üçün kömək istədi. Uzun Həsən isə artıq hakimiyyətini qüvvələndirməyə başlamışdı. O, Təbriz-Ərzincan arasında yerləşən və ticarət əhəmiyyəti böyük olan Qaraqoyunlulara aid bir çox qalanı ələ keçirdi. Şimalda ermənilərin yaşadığı məntəqələri talan edərək, Van gölü ətrafındakı Qaraqoyunlu məntəqələrinə də basqın etmişdi. 1453-cü ildən rəsmi şəkildə Ağqoyunlu bəyi olan Uzun Həsən, bu bölgədəki bir çox tayfaya vədlər verərək onları hakimiyyəti altına almışdı. Uzun Həsənin bu uğuru qonşu Qaraqoyunlu dövlətini çox narahat edirdi. Cahanşah İran şəhərlərini ələ keçirməklə yanaşı, Ağqoyunluların daxili işlərinə də müdaxilə etməyə başlamışdı. Hətta, Cahangir Mirzənin çağırışı üzərinə sərkərdələrindən Rüstəm İbn Tərxanın və Baharlı Əli Şəkərin rəhbərliyi ilə Qaraqoyunlu ordusunu oraya göndərdi. 1457-ci ilin mayında Uzun Həsənlə Cahangir Mirzə və birləşmiş Qaraqoyunlu qüvvələri Amid yaxınlığında qarşılaşdılar. Döyüşün əvvəlində Uzun Həsənin ordusu nəzarəti itirmişdilər. Daha sonra qüvvələrini bir yerə gətirərək arxadan güclü hücumə keçdilər. Nəticə etibarilə Uzun Həsən ilk meydan savaşını qazanmış oldu. Cahangir Mirzə canını çətinliklə də olsa xilas edərək Mardinə qaçmış, Rüstəm İbn Tərxan isə öldürülmüşdü.

Bu zəfər Uzun Həsən üçün çox əhəmiyyətli bir uğur idi. Cahangir Mirzə anası Saray xatunun işə qarışması nəticəsində qardaşı ilə barışmış və Mardin bölgəsi ona iqtə olaraq verilmişdi. Bölgenin ağır siyasi şərtləri Uzun Həsəni xarici ölkələrlə yaxşı münasibət saxlamağa vadar edirdi. Qaraqoyunlu, Osmanlı və Misir Məmlükləri kimi güclü dövlətlərin arasında qalması onu xarici münasibətlər qurmaq üçün bir çox fəaliyyətlərə yönəlmişdi. Bunlardan biri Ər-

dəbil şeyxlərindən Cüneydi öz himayəsinə alması olmuşdur. Əvvəllər şeyxə o qədər də etimad göstərməyən Uzun Həsən, məmlüklərlə Hısnıkef qalası məsələsini yoluna qoymaq üçün şeyxi göndərmiş, uğurla döndükdən sonra ona etimadı artmışdı. Uzun Həsən, belə etməklə Şeyx Cüneydin geniş mürid küt-ləsindən istifadə edərək bu gücü Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı istifadə etmək istəmişdi. Şeyx Cüneyd 3 il Ağqoyunlu sarayında qalmış, Uzun Həsənin bacısı Xədicə Bəyimlə evləndikdən sonra Ərdəbilə qayıtmışdı. Səfəvi şeyxi Cüneydin Uzun Həsənlə yaxınlığı gələcəkdə Azərbaycan və Yaxın Şərqdə Səfəvi dövlə-tinin qurulmasında çox böyük rol oynayacaqdı.

Uzun Həsənin Trabzon Rum dövləti və Qərb ölkələri ilə münasibətlərinin mahiyyəti isə Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq idi. Fateh Sultan II Məhmədin Trabzon səfəri bir növ bu ittifaqı qırmaq üçün edilmişdi. Anadolu bəylərinin Uzun Həsənin yanında yer alması Osmanlı-Ağqoyunlu münasibət-lərini daha da gərginləşdirmişdi. Ardınca da Candarlı Qızıl Əhməd və Qara-manlı Pir Əhməd bəyin Ağqoyunlulara sığınması bu gərginliyi daha da artır-mışdır.

Qaraqoyunlu dövləti əvvəlki gücünü 1460-cı ildən sonra itirməyə başladı. Cahanşah bir tərəfdən İrən cənub-şərqi və Orta Asiyaya hökm edən Teymu-rilərdən çəkinir, digər tərəfdən isə daxilə oğlanlarının başladığı üsyanlarla məşğul oldu. Bu səbəbdən 1461-ci ildə Uzun Həsənlə saziş bağlandı. Əvvəllər Qaraqoyunlulara tabe olan Bayburt qalası 1463-cü ildə Ağqoyunluların haki-miyyətinə keçdi. Bunun ardınca oğlu Həsən Əli Uzun Həsənə sığındı. Sonra Uzun Həsən Həsən Əlini rafizi düşünəcə və hərəkətlərinə görə Bağdada qovdu.

Cahanşahın oğlu Pir Budaq 1465-ci ildə Bağdadda atasına qarşı qiyam qal-dıraraq atasının hakimiyyətini tanımadı. Cahanşah böyük bir ordu toplayaraq Bağdada gəldi. Bir il yarımə yaxın mühasirədən sonra, 1466-cı ildə Bağdadı ələ keçirərək Pir Budağı öldürdü. Bu hadisədən sonra Cahanşah böyük bir ordu toplayıb Uzun Həsənlə qarşılaşmaq üçün hərəkətə keçdi. Cahanşah Ağqoyunlu səfəri üçün Osmanlı dövlətindən kömək istəmişdi. Fateh II Məhmədin hök-müylə Amasya hakimi II Bəyazid hazırlıq görməyə başlamışdı. Fateh II Məhməd onsuz da bu hadisəni gözlədiyi üçün Cahanşahı hücumə həvəslən-dirirdi. Qaraqoyunlular 1467-ci ilin baharında Ağqoyunlu sərhədlərini aşaraq kürd tayfalarının məskunlaşdığı bölgələrə gəldi. Uzun Həsən oğlu Xəlil Mir-zənin əmrində olan 2 min nəfərlik qüvvəsini Qaraqoyunluların üstünə gön-dərdi. May ayında Ağqoyunlu qüvvələri ilə Qaraqoyunlu qüvvələri arasında Muş ətrafında döyüş oldu və bu döyüşdə Ağqoyunlular qələbə qazandı. Bin-göl ərazisinə çəkilən Qaraqoyunlular, oktyabr ayına qədər Ağqoyunluların kiçik hücumlarına məruz qalmışdılar. Qışın gəlişi ilə əlaqədar olaraq Cahanşah, səfə-

rini gələn ilə buraxaraq yanındakı əmirləri sərbəst buraxdı. Ağqoyunlu cəsusları Bingöl ərazisində olan Cahanşah ordugahının boş olduğunu bildirəndə Uzun Həsən vaxt itirmədən 6000 nəfərlik ordusuyla bərabər Cahanşaha gecə bas-qını etdilər. 1467-ci ilin 10 noyabrında həyata keçən bu hücumda Cahanşah öl-dürüldü, oğlanları Əbu Yusif və Məhəmmədi Mirzə əsir götürüldü. Əsirlərin arasında Cahanşahın nəvəsi Teymuri şahzadəsi Şahruxun oğlu Yadigar Mə-həmməd də var idi.

Cahanşahın ölümü Qaraqoyunluların tənəzzülünə və Ağqoyunluların yük-səlişinə səbəb oldu. Bu zəfərdən sonra Uzun Həsən Azərbaycan torpaqlarına doğru irəliləməyə başladı. 1468-ci ilin yayında Cahanşahın oğlu Həsənəli Qa-raqoyunlu qüvvələrini toplayaraq Mərənd yaxınlığında Ağqoyunlularla qarşılaşdı. Lakin məğlub olaraq Teymuri hökmdarı Əbu Səidə sığındı. Uzun Həsən heç bir müqavimətə rast gəlmədən Təbrizə daxil oldu. Beləliklə Azərbaycanda pay-taxtı Təbriz olmaqla Ağqoyunlu dövləti quruldu.

Təbrizin alınması Teymuri hökmdarı Əbu Səidi çox narahat edirdi. Buna görə də, Azərbaycan səfəri üçün ordu toplamağa başladı. Hadisədən xəbər tutan Uzun Həsən Əbu Səidi fikrindən döndərmək üçün anası Saray Xatunu onun yanına göndərdi. Sazişi qəbul etməyən Teymuri hökmdarı 1468-ci ilin payızında Əcəm İraqını alaraq ordan da Azərbaycan torpaqlarına girdi. Yolda yazdığı bir məktubda Uzun Həsəndən Azərbaycana tərək edib Diyarbəkərə qa-yırtmasını istədi. Uzun Həsən bu təklifin hiylə olduğunu, Əbu Səidin Azərbay-canı Cahanşahın oğlu Həsənəliyə, Diyarbəkəri və ətrafını isə Mahmuda verəcə-yini çox yaxşı bilirdi. Bu səbəbdən onun məktubunu cavabsız qoydu.

Teymuri hökmdarı isə qışlamaq üçün Qarabağa doğru yönəldi. Əslində bu hərəkəti ilə Cahanşahın səhvini təkrar edirdi. Uzun Həsən dərhal klassik hər b taktikasını tətbiq etməyə başlayaraq Teymurilər yolda mühasirəyə aldı. Sərt qışın təsiri ilə ərzaq qıtlığı çəkən Teymurilərdən bir çox tayfa rəisi Uzun Həsənin tərəfinə keçdi. Əbu Səid vəziyyətin pisləşdiyini görəncə Xorasana doğ-ru geri çəkildi. 1469-cu ilin yanvarında Uzun Həsənin oğlanları Xəlil Mirzə və Zeynal tərəfindən gecə hücumu nəticəsində Teymurilər məğlub edildi və əbu Səid əsir olaraq tutuldu. Uzun Həsən məşvərət qərarıyla Əbu Səidi aralarında düşmənçilik münasibəti olan Şahrux oğlu Yadigar Məhəmmədə təslim etdi. O da, 1469-cu ilin fevralında Əbu Səidi edam etdirdi. Beləliklə 1470-ci ildə Bağdadın alınması ilə Azərbaycan, Gilan, Mazandaran, Əcəm İraqı Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə keçmiş oldu.

Ağqoyunlu dövlətinin qüvvətlənməsi, Qaraqoyunlu və Teymurilər dövlət-lərinə qarşı qazanılan zəfərlər qonşu Osmanlı və Məmlük dövlətlərini narahat edirdi. Orta şərqdə siyasi hakimiyyətin əldən ələ keçməsi bəzi ictimai-iqtisadi

tarazlığın pozulmasına səbəb olmuşdu. Ağqoyunluların Azərbaycan hakimiyyəti ilə Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoludan çox sayda Türkmən tayfası Uzun Həsənin yanına sığınmış və bu bölgələrin boşalmasına səbəb olmuşdu. Uzun Həsənin bu uğurları Avropa ölkələri yanında etibarını artırmış və münasibətləri gücləndirmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisələr Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərini ciddi şəkildə gərginləşdirdi. Artıq Osmanlı dövlətinin qarşısında Trabzon səfərindəki Ağqoyunlu bəyliyi yerinə Qaraqoyunlu və Teymuri dövlətlərini məğlub edən Azərbaycan, Əcəm İraqı və Ərəb İraqını əhatə edən Ağqoyunlu dövləti var idi. Uzun Həsən, Avropa ilə münasibətlərini düzəltmədən sonra Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarşır, hətta Osmanlı torpaqlarına belə girirdi. Bu səbəblə Fateh II Məhməd, qəti olaraq Uzun Həsən ilə hesablaşmağı qərara aldı.

9.2.1. Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti.

Avropa ölkələri ilə münasibətlər

Ağqoyunlu dövləti Avropa ilə daha geniş əlaqə yaratmış ilk Azərbaycan dövləti idi. Qərb dövlətləri ilə belə geniş əlaqələr saxlamaqda Uzun Həsənin əsas məqsədi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini ilk növbədə ipək ticarətini sahmana salmaqdan və ordunu müasir odlu silahlarla təchiz etməkdən ibarət idi. O, ölkəyə Avropa ölkələrindən artilleriya mütəxəssislərini dəvət etmək istəyirdi.

Ağqoyunluların xarici siyasətində əsas istiqaməti Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər təşkil edirdi. Sultan II Mehmed Azərbaycan ipəyinin daşındığı Avropa-Şərq ticarətində vasitəçiliyin tamamilə Osmanlı dövlətinin əlinə keçməsinə çalışırdı. Bu ipəyin hesabına Bursa və İstanbulda toxuculuq inkişaf edirdi. II Mehmed tərəfindən Kiçik Asiyanın Şərqi tutulması Ağqoyunlu dövləti üçün ciddi təhlükə törədirdi. Münasibətlərin kəskinləşməsində Trabzon məsələsi də az rol oynamadı. Uzun Həsən Kiçik Asiyanın şərqində yerləşən Yunan Trabzon dövlətinin (1204-1461) imperatoru IV Yohansın qızı Feodora (Dəspina) ilə evlənmişdi. Ağqoyunlular Trabzona öz mülkləri kimi baxırdı. Eyni zamanda Trabzon, Ağqoyunlu tacirlərinin Qara dənizə yeganə çıxış yolu idi. Buna görə II Mehmed Ağqoyunlulara qarşı müharibəyə Trabzon üzərinə hücumla başladı. Uzun Həsən Trabzonun müdafiəsinə qalxdı. 1461-ci ildə Trabzona hücumu keçən Osmanlılarla Ağqoyunlular arasında ilk döyüş Qoyluhasır adlanan yerdə oldu. Osmanlı ordusuna ağır zərbə vuran Uzun Həsən anası Saray Xatunu II Mehmedlə danışıqlara göndərdi. Sultan Yassıçəməndə öz düşərgəsində Saray Xatunu hörmətlə qarşıladı. Onlar bir-birinə "Ana"- "Oğul" deyə müraciyyət etdilər. Saray Xatun II Mehmedə Ağqoyunlular üzərinə yürüş etmək

fikrindən daşındırsa da, Trabzona hücumdan döndərə bilmədi. II Mehmed Ağqoyunlu elçilərini də özü ilə götürüb, Trabzona hücum etdi. 30 günlük mühasirədən sonra 1461-ci il avqustun 15-də Trabzon tutuldu. Bundan sonra Saray Xatun Trabzon xəzinəsindən öz gəliri Dəspinə xatuna çatan payı alıb, geri qayıtdı. Onunla birlikdə II Mehmedin elçiləri də Yassıçəmən sülhünü təzələmək üçün Ağqoyunlu sarayına gəldilər. Trabzonun Osmanlılar tərəfindən fəthi ilə Ağqoyunlular öz müttəfiqini və Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdilər.

Uzun Həsən Osmanlı dövlətinə zərbə endirmək üçün Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa başladı. Avropanın xristian dövlətləri Osmanlı dövləti ilə bağlı "arxadan zərbə vurmaq" siyasəti yeridir, əslində Uzun Həsəndən Osmanlılara qarşı istifadə edirdilər. Uzun Həsən Qaraman bəyliyi, Kipr, Rodos kimi xırda dövlətlərlə və Venesiya respublikası ilə ittifaq bağlamışdı.

Venesiya ilə Ağqoyunlular arasında bağlanan ittifaqa görə 1472-ci ilin yayında Ağqoyunlu ordusu Osmanlılara qalib gələrək Aralıq dənizi sahillərinə çıxdılar. Lakin Venesiyanın vəd etdiyi odlu silah və artilleriya mütəxəssislərini gətirəcək gəmilər gəlib çıxmadı. Çünki Venesiya bu zaman Osmanlı dövlətindən ticarət imtiyazları almaq üçün gizli danışıqlara başlamışdı. Şahzadə Mustafanın başçılıq etdiyi 60 min Osmanlı ordusu Yusif Mirzənin başçılığı altında Ağqoyunlu qoşununun Beyşehir yaxınlığında məğlubiyyətə uğradı. 1473-cü ilin yayında Osmanlılarla Ağqoyunlular arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. 1473-cü il avqustun 1-də Fərat çayı sahilində baş vermiş Malatya döyüşündə Uzun Həsən Xasmurad Paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun əsas zərbə qüvvəsini məğlub etdi. Osmanlı sultanı II Mehmedin sülh təklifi qəbul edilmədi. 1473-cü il avqustun 11-də Otluqbəli (Tərçan) döyüşündə Uzun Həsən odlu silahlarla təchiz olunmuş Osmanlılar tərəfindən məğlub edildi. Bu döyüşdə Osmanlı yeniçeri alayları xüsusi ilə fərqləndilər. Tarixi mənbələrdə yazıldığı kimi, Ağqoyunlular ona görə məğlub oldular ki, "onlar belə top-tüfəng davası" görməmişdilər. Avropa ölkələri Osmanlılara üzərinə hücumu keçmədilər. Venesiya verdiyi vədləri yerinə yetirmədi. Uzun Həsən Osmanlılara qarşı mübarizə aparən Misir və Suriya qüvvələrindən istifadə edə bilmədi.

Uzun Həsən məğlubiyyətdən sonra Osmanlı dövləti ilə döyüşə girdiyindən peşman oldu və oğullarına Osmanlılarla bir daha heç savaşmamalarını vəsiyyət etdi. Çünki Otluqbəli döyüşü, Ağqoyunluları zəiflətdiyi kimi, Osmanlı dövlətini genişlətməmiş və gücləndirmişdi. Uzun Həsən Otluqbəli döyüşündən sonra bəzi daxili problemlərlə məşğul olmağa başladı. 1477-ci ildə Gürcüstandan Təbrizə dönəndə ağır xəstələndi və dövlət işlərindən əl çəkdi. Bu səbəbdən idarə işlərini xanımı Səlcuqşah Xanım yürütmüş oldu. Şahzadə Xəlil, hələ atası həyatda ikən Təbrizə gəlmiş və onun tövsiyələrini almışdı. Uzun Həsən 1478-

ci il yanvarın 5-də Ramazan bayramı gecəsində 54 yaşında vəfat etmişdir. Təbrizdə özünün inşa etdirdiyi Nəsryyə Mədrəsəsində dəfn edilmişdir.

Otluqbeli döyüşündən sonra Ağqoyunlu dövlətində ortaya çıxan bütün daxili problemlər hələ Uzun Həsənin sağlığında həll olunmuşdu. Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətə oğlu Xəlil (1478 yanvar) gəldi. Ancaq, çox fərqli və mürəkkəb siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni quruluşa malik olan bir dövləti idarə etmək Sultan Xəlil üçün heç də asan olmadı.

Sultan Xəlilin ilk işi atasına üsyan etmiş Uğurlu Məhəmmədə dəstək verən başqa qardaşı Maqsudu öldürmək oldu. Şirazda Fars bölgəsinin hakimi olarkən ətrafında toplanan və güvəndiyi İran əsilli adamları yüksək vəzifələrə gətirdi. Beləcə dövlətdəki qeyri türk əmirlərin nüfuzu gücləndi. Sultan Xəlil uzun sürməyən səltənəti dövründə Osmanlı dövləti ilə münasibətləri təkrar yoluna qoymağa çalışdı. Bir növü atasının vəsiyyətinə əməl edərək Şeyxülislam Qazı Ələəddin Beyhəqin başçılığı altında bir Ağqoyunlu heyətini İstanbula göndərdi. Gələnlər arasında məşhur Nəqşbəndi şeyxi dərviş Siracəddin Qasim də vardı. Beləliklə, göndərilən heyət Osmanlılarla Ağqoyunlular arasında sülh müqaviləsi bağlayaraq münasibətləri bərpa etmiş oldular.

Sultan Xəlilin başlıca səhvi onu iqtidara, səltənətə gətirən anasına qarşı çıxması olmuşdu. İdarə işlərinə qarışması səbəbi ilə anasının sahib olduğu vəzifələri əlindən alındı. Ağqoyunlu dövlətinin quruluşunu, idarəsini Sultan Xəlildən yaxşı bilən Səlcuqşah Bəyim ikinci oğlu Yaqubun yanına gedərək onunla birgə Diyarbəkərə gəldi. Sultan Xəlilə qarşı olan qüvvələr Diyarbəkirdə birləşdilər. Bunlar arasında Bayandır bəy, Süleyman bəy kimi məşhur sərkərdələrlə yanaşı, Ərzurum və Bayburtda yaşayan tayfalardan Dühərililər, Çəpnilər, Mo-sullular və Pornaklar da onların yanında yer aldılar.

Sultan Xəlil bu qarşıdurmanı yatırımaq üçün böyük bir ordu ilə Diyarbəkərə doğru irəlilədi. İki tərəf arasında 1478-ci il iyulun 15-də Mərənd bölgəsində Xoy çayı kənarında şiddətli döyüş oldu. Sultan Xəlil məğlub oldu. Bayandır bəy tərəfindən başı kəsilərək öldürüldü. Sultan Xəlilin beş aylıq hakimiyyətindən sonra Ağqoyunlu dövlətində yeni bir səhifə açan Sultan Yaqub (1478–1490) dövrü başladı.

Ağqoyunlu dövləti Uzun Həsəndən sonra ən möhtəşəm dövrünü Sultan Yaqubun zamanında yaşadı. Sultan Xəlilə məğlub etdikdən sonra Təbrizə gələn Sultan Yaqub siyasi gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Mərənd döyüşündə iştirak edənləri əfv etdi. Buna baxmayaraq, Sultan Xəlilin oğulları Əli və Əlvənd Mirzənin sultana qarşı çıxması onu pis vəziyyətdə qoydu. Əlinin onunla barışaraq müxalifətdən çəkilməsi və Əlvənd Mirzənin Şirazda gözlənilməz ölümü Sultan Yaqubu bu vəziyyətdən xilas etdi.

Sultan Yaqubun hakimiyyətinin ilk günlərində Ağqoyunlu dövlətinə qarşı qonşu dövlətlərin hücumları artmışdı. Teymurilər Kirman tərəfdən Ağqoyunlu torpaqlarına girmişdilər. Bütün gücünü Kirmana yönəldən Ağqoyunlular, Teymuri hökmdarı Əbu Bəkir və Qaraqoyunlu Cahənşahın nəvəsi Məhəmmədi Kirmandan çıxarda bildilər. Bir il sonra Məmlüklərin Mosul hakimi Yaşbəkin idarəsindəki böyük bir ordu Urfanı hədələməyə başladı. Sultan Yaqub məşhur sərkərdələri Sufi Xəlil bəy, Süleyman bəy Bican və Bayandır bəyin sayəsində Məmlükləri məğlub etməyi bacardı. 1481-ci ildə Osmanlı dövlətində baş verən taxt dəyişikliyi nəticəsində Ağqoyunlu-Osmanlı-Məmlük münasibətlərində siyasi tarazlıq fərqli şəkil aldı. Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlılarla ən yaxşı münasibəti Sultan Yaqubun dövründə gerçəkləşdi.

Sultan Yaqubun səltənəti dövründə qarşılaşdığı ən təhlükəli hadisə Ağqoyunlu dövlətinə bağlı, ancaq özünə xas qayda-qanunla fəaliyyət göstərən Ərdəbil Səfəvi təriqəti lideri Şeyx Heydər hərəkatı oldu. Bu hərəkat 1488-ci ilin iyulunda Şeyx Heydər Dağıstan yaxınlığında öldürülməsi ilə sona çatdı.

1490-cı ildə Təbriz də daxil olmaqla geniş bir ərazini vəba xəstəliyi bürümüşdü. Bu səbəbdən Sultan və ailəsi çox vaxt paytaxtdan kənarəda yaşamaq məcburiyyətində qalırdı. Vəba xəstəliyi axırda sultan və ailəsini də tutdu. Sultan Yaqub, 24 dekabr 1490-cı ildə 27 yaşında məhz bu xəstəlikdən vəfat etdi.

9.2.2. Ağqoyunlu dövlətində taxt-tac uğrunda mübarizə

Sultan Yaqubun ölümündən sonra oğlanları arasında taxt-tac mübarizəsi başladı. Ağqoyunlu taxtına Sultan Yaqubun vəsiyyəti ilə 9 yaşlı oğlu Sultan Baysunqur (1490-1492) keçdi. Sultan Baysunquru dəstəkləyənlərin başında Sultan Yaqubun atabəyi olan Mosullu tayfasının rəisi Sufi Xəlil bəy dururdu. Sultanın yaşı az olduğundan Sufi Xəlil bəy ona hamilik etdi. Tayfası və 18 oğlu sayəsində dövlətin bütün gücünü əlinə keçirən Sufi Xəlil qəddar idarə tərzini yaratmağa başladı. O, 1491-ci il yanvarında Şeyxülislam Qazı İsa Savəcini təqsirləndirərək edam etdirdi. Sultan Yaqub dövründə maliyyə işləri vəziri olan Şah Mahmud Can isə canını zorla qurtarıb Qəzvinə qaçdı.

Digər tərəfdən Bayandır və Pornak tayfaları Teymurilərin dəstəyi ilə Uzun Həsənin oğlu Məsih Mirzəni sultan kimi tanıdılar. Müxalifət və hakimiyyət arasında Təbriz yaxınlığındakı Sultanabad döyüşündə Məsih Mirza və silah dostları öldürüldü. Onların arasında olan Uzun Həsənin nəvəsi Maksudun oğlu Rüstəm bəyi isə tutaraq edam etmək istəsələr də, Sultan Baysunqur onu bağışlayaraq Əlincə qalasına saldırdı.

Ağqoyunlu dövləti iqtidar mübarizəsi apararkən qonşu dövlətlər bu fürsətdən faydalanmaq üçün bəzi hazırlıqlar görməyə başladılar. Bu zaman Uğurlu Məhəmmədin oğlanlarından Əhməd Mirza İstanbula, Hüseyn Mirza isə Qa-

hərədə idi. Hüseyin Mirzənin Hicaz yaxınlığındakı gözlənilməz ölümü, Məmlüklərin Ağqoyunlulardakı taxt-tac mübarizəsinə müdaxilə planını aradan qaldırdı. Digər tərəfdən, II Bəyazid vaxtı gələndə Əhməd Mirzəni Ağqoyunlu taxtına gətirmək üçün fürsət gözləyirdi.

Sufi Xəlil bəyin idarə sistemində bir müxalifət də ölkənin cənubundakı Diyarbəkirdən gəldi. Burada, Sultan Yaqubun qayını və böyük sərkərdəsi Süleyman bəy Bican üsyan qaldırdı. Ağqoyunluların məşhur komandirlərindən olan bu şəxs, 1491-ci ildə Təbrizdən göndərilən Mosullu Gülabi bəyi Amid yaxınlığında məğlub etdi. Həmin ilin qışında Süleyman bəy Bican ilə Sufi Xəlil bəyin ordusu qarşılaşdı. Bu döyüşdə Sufi Xəlil və yaxınları öldürüldü. Bundan sonra Sultan Baysunqurun naibliyini üzərinə götürən Süleyman bəy Bican 1492-ci ilin əvvəllərində Təbrizə gəldi. Süleyman bəyin gətirdiyi bəzi məhdudiyətlər əmirləri və tayfaları narahat edirdi. Bu səbəbdən Qacar, Mosullu və Pornak tayfaları ilə üləmə sinfi Rüstəm bəyi hakimiyyətə gətirmək üçün birləşdilər.

Eybə Sultan olaraq bilinən Dana Xəlil oğlu İbrahim bəyin başçılığı altındakı birləşmiş qüvvələr, Rüstəm bəyi Əlincə qalasından xilas edərək Sultan elan etdilər. Eybə Sultana məğlub olan Süleyman bəy keçmiş vilayəti Diyarbəkirə qaçdı. Burada Diyarbəkir hakimi Eybə Sultanın qardaşı Nur Əli bəy tərəfindən ələ keçirilərək öldürüldü. Sultan Baysunqur isə qardaşları Həsən və Muradı yanına alaraq babası Şirvanşah Fərrux Yasarın yanına qaçdı.

Rüstəm Padşah (1492-1497) 1492-ci ilin mayında Ağqoyunlu taxtına oturdu. Buna baxmayaraq, 15 yaşında olduğu üçün Eybə Sultan ona hamilik edib dövlət işlərini idarə edirdi. Digər tərəfdən Şirvanşahın yanında olan Baysunqur təhlükə olaraq qalmaqda idi. Bu səbəbdən, 1492-ci ilin yazında Rüstəm Padşah Şirvana hərəkət etdi. Ancaq Şirvanşah Fərrux Yasarın dəstəyini alan Baysunquru məğlub edə bilmədi. Vəziyyəti sakitləşdirmək üçün sazıq bağlayaraq Araz çayının şimal hissəsini Baysunqura verdi. Rüstəm padşah və Eybə Sultanın Baysunqura qarşı mübarizə planının ilk cəhdi, etiqadca şiə olan Şeyx Məhəmməd Quzucü və Şah Mahmud Can Deyləmini dövlətin dini və maliyyə işlərinin başına gətirmələri oldu. Daha sonra əmirlər arasında edilən məşvərətdə Şirvanşaha qarşı olan düşmənçilikdən ötrü Səfəvilərin dəstəyinin alınması qərarlaşdırıldı. Beləcə, 1493-cü ilin baharında Səfəvi Şeyx Heydərin oğulları Sultan Əli, İsmayıl və İbrahimlə birlikdə anaları Aləməşah Xatun əsir olduqları İstəx qalasından çıxarılaraq Təbrizə gətirildi. Rüstəm Padşah Sultan Əlini çox yaxşı qarşıladı. Bu hadisə Səfəvi təriqətinə mənsub qüvvələrin qısa zamanda Təbrizə toplanmasına səbəb oldu.

Bu zaman Baysunqur Şirvan qüvvələri ilə birlikdə İsfahan hakimi Kosa Hacı'nın da dəstəyini alaraq Təbrizə hücum etdi. Sultan Əli Ağqoyunlu ordusu-

nun başına keçərək, iki dəfə Baysunquru və bir dəfə də İsfahan hakimini məğlub edə bildi. Rüstəm Padşah bu hadisəyə bir tərəfdən sevinməyə, digər tərəfdən çox məyus olmuşdu. Çünki artıq Ağqoyunlu dövlətinin problemlərini bir təriqət şeyxi həll edirdi. Bu vəziyyət Rüstəm Padşahı o qədər qorxutdu ki, şeyxi 1494-cü ildə Təbrizə çağıraraq yanında saxlamağa və sonra da onu öldürməyə qərar verdi. Sarayda olan Səfəvi çəuslarından biri, o gecə Sultan Əlinin Ərdəbilə qaçmağını təmin etdi. Vəziyyətdən xəbərdar olan Rüstəm padşah dərhal Eybə Sultanı şeyxin ardınca göndərdi. Ərdəbil yaxınlığındakı Şəmasi kəndi yaxınlığında Ağqoyunlularla Səfəvilər arasında baş verən döyüşdə Şeyx Sultan Əli öldürüldü. Ancaq şeyx ölümündən qabaq qardaşı İsmayılı yerinə təriqət rəisi olaraq təyin edib, İbrahimlə birlikdə Ərdəbilə göndərə bilmişdi. Səfəvi problemini bu şəkildə həll edən Rüstəm Padşah, gənclik tənbelliyin verdiyi rahatlıqla səltənət illərini əyləncə məclislərində keçirməyə başladı. Bu idarəçilikdən məmnun olmayan əmirlər taxta çıxarmaq üçün yeni şahzadə axtarmağa başladılar. Ancaq ölkədə buna yaşı uyğun olan şahzadə qalmamışdı. Bu dəfə növbə Osmanlı dövlətində yaşayan Uğurlu Məhəmmədin oğlu Əhməd Mirzəyə gəlmişdi. Uzun Həsənin nəvəsi olan Əhməd Mirzəni dəstəkləyənlərin başında Misirə qaçmış Nur Əli bəy dururdu. II Bəyazid Əhməd Mirzəni qızı Aynışah Sultan ilə evləndirərək onu özünə kürəkən etmişdi. Boyu qısa olduğundan ona Gökək Əhməd deyirdilər.

Osmanlı qaynaqlarının yazdığına görə Ağqoyunlu əmirlərindən gələn təkliflər üzərinə Gökək Əhməd vəziyyəti II Bəyazidə bildirmiş, ondan getmək üçün icazə və hərbi qüvvə istəmişdi. Ancaq II Bəyazidin razılığı olmayınca, vəzir-əzəm Davud Paşanın köməyi ilə İstanbuldan dəniz yolu ilə ayrılaraq Ərzincana gəlmişdi. Gökək Əhməd Ərzincanda Nur Əli bəyin qoşunları ilə birləşdi. Bu xəbəri eşidən Rüstəm Padşah Təbrizdən ayrılaraq o tərəfə gəldi. 1497-ci ilin mayında iki tərəf Çoban körpüsü yaxınlığında qarşılaşdı. Eybə Sultan və ona bağlı komandirlərin Gökək Əhməd tərəfinə keçməyi Rüstəm Padşahı çətin vəziyyətə saldı. Bu səbəbdən Rüstəm Padşah məğlub olaraq Araz çayını keçib Qarabağa qaçdı. 1497-ci ilin iyununda Gökək Əhməd (iyun-dekabr 1497) Təbrizə girərək səltənətini elan etdi. Rüstəm isə Qacar tayfasının dəstəyi ilə təkrar mübarizəyə başlasa da, Eybə Sultan tərəfindən 1497-ci ilin dekabrında məğlub edilərək öldürüldü.

Sultan Gökək Əhməd Ağqoyunlu dövlətinə yeni bir idarə sistemi tətbiq etmək istədi. Bu səbəbdən, 6 aylıq səltənəti dövründə Osmanlı idarə sistemini Ağqoyunlulara uyğunlaşdırmağa çalışdı. Bu işi yerinə yetirmək üçün yanında gətirdiyi Nöktacıoqlunu özünə vəzir seçdi. Ancaq Osmanlı dövlət sistemi tayfaların hökmrən olduğu Ağqoyunlu idarə ənənəsinə yad idi. Eyni zamanda

Gödək Əhməd dəstəkləyən Ağqoyunlu əmirlərinin düşüncəsi ona bu yolda kömək etmək deyildi. Onlar, Ağqoyunlu dövlətinin vəziyyətini yaxşı bilməyən Gödək Əhməd, bu vasitə ilə öz mənafeylərinə görə müdafiə edirdilər. Bütün bunları çox yaxşı başa düşən Gödək Əhməd ətrafındakı Ağqoyunlu əmirlərini aradan götürmək üçün gizli bir plan hazırlamışdı. Ancaq saray xidmətçilərindən biri bu planı əmirlərə xəbər verincə, onlar sultana qarşı çıxmağa başladılar. Qarşı çıxan əmirlərin başında Eybə Sultan gəlirdi. Şahzadələrdən Cahangir oğlu Qasım Bəylə birləşən Eybə Sultan, 1497-ci ilin dekabrında İsfahan yaxınlığında Gödək Əhmədin ordusu ilə qarşılaşdı. Gödək Əhmədin yanında olan Ağqoyunlu komandirlərinin xəyanəti nəticəsində tək qalan Gödək Əhməd Osmanlı mühafizləri ilə birlikdə öldürüldü. O, hadisələrə yad, Osmanlı şərtlərində böyümüş biri idi. Ağqoyunlu əmirləri arasındakı qarışıqlıq nəticəsində kimin nə etdiyi bəlli deyildi. Bunu Eybə Sultan prototipində görmək mümkündür. Eybə Sultan 3 şahzadəni sıra ilə həm dəstəkləyib, həm də bitərəf edən bir əmir idi. O, son olaraq Yusif oğlu Əlvənd Bəy tərəfində yer aldı. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinin qısa vaxt ərzində parçalanaraq dağılması, Eybə Sultan və onun kimi davranan əmirlərin özbaşınalığının nəticəsində baş verdi.

Ağqoyunlu sultanı Gödək Əhmədin öldürülməsindən sonra taxt-tac mübarizəsi daha da şiddətləndi. Bu zaman Təbrizdən savayı əyalətlərin hər birində səltənətdə olan şahzadələr ortaya çıxdı. Mübarizəyə girən beş şahzadədən Yusif oğlu Əlvənd (1498-1504) və Yaqub oğlu Murad (1498-1504) axırda qalib gəldilər. 1500-cü ilin payızında onlar arasında baş verən döyüşdən heç bir nəticə alınmayınca müqavilə bağlandı. Müqaviləyə əsasən Ağqoyunlu dövləti iki yerə bölündü. Azərbaycan, Qarabağ və Diyarbəkr Əlvəndə, Əcəm İraqı, Ərəb İraqı, Kirman və Fars vilayətləri isə Murada verildi. Qızılüzən çayı onlar arasında sərhəddə çəvrildi.

9.3. XV əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı

Torpaq sahibliyi, vergi və mükəlləfiyyətlər. XV əsrdə Azərbaycanda feodal torpaq sahibliyi formalarında bəzi dəyişikliklər əmələ gəlmişdi. Dövlət (divani), sülalə (xass), Xüsusi (mülk) və daha çox müsəlman ruhanilərin nəzarətində olan vəqf torpaqları var idi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşununun dayağı olan hərbi köçəri əyanlara xidmət üçün iqtə əvəzinə irsən keçən soyurqal adlanan torpaq paylanırdı. İqtəyə nisbətən soyurqal sahibinin hüquqları daha geniş idi. Onlar vergi toxunulmazlığı hüququna malik idilər.

Azərbaycan kəndliləri və sənətkarları 40-dan çox vergi və mükəlləfiyyət icra edirdilər. Məlcəhət adlanan məhsul vergisi rəiyyəti var-yoxdan çıxarırdı. Mal-

cəhət Uzun Həsənin "Qanunnaməsinə" əsasən məhsulun 5/1 hissəsini təşkil edirdi. Kəndlilər sudan istifadə müqabilində bəhrə adlı vergi ödəyirdi. Malqaralardan çobanbəyi vergisi alınır. Sənətkarlar və tacirlər tamğa və bac vergisini verirdilər.

XIV əsrin 70-ci–XV əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda şəhər həyatı, ticarət, xüsusilə də sənətkarlıq ticarəti tənəzzül etmişdi. Bu, ölkənin həyatında baş vermiş ictimai-iqtisadi, hərbi və siyasi hadisələrlə sıx bağlı idi. Lakin XV əsrin 30-80-ci illərində ölkədə vəziyyətin qismən sabitləşməsi tənəzzül prosesinin dayandırılmasına səbəb oldu. Cahənşahın, Uzun Həsənin və Sultan Yaqubun hakimiyyətləri dövründə şəhər həyatı xeyli canlanmışdı. Uzun Həsənin həyata keçirdiyi islahat şəhərlərin yüksəlişini təmin etdi.

Təbrizin ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi rolu yenə də güclü idi. XV əsrin ikinci yarısında Xəzərdə başlıca limana çevrilən Bakı şəhəri Moskva knyazlığı və Mərkəzi Asiya ilə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Burada neft hasil olunur, sənətkarlıq və ticarət inkişaf edirdi. Şamaxı da Azərbaycanın mühüm şəhəri olaraq qalırdı. XV əsrdə Təbriz, Gəncə, Ərdəbil və Şamaxı şəhəri ölkəmizin mühüm toxuculuq mərkəzləri sayılırdı. Gəncə əhalisi ipəkqurdunun yetişdirilməsində və ipəyin hazırlanmasında mahir idi. Şirvanın ipək parçaları dünya şöhrəti qazanmışdı.

XV əsr Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafında mühüm mərhələdir. Beynəlxalq bazarlarda Təbriz və Şirvan xalçaları xüsusi şöhrət qazanmışdı. Ölkəmizdə duluculuğun ən böyük mərkəzi Təbriz idi. Təbriz ustalarının yaratdıqları göy, mavi və firuzəyi rəngli tikinti materialları bir çox ölkələrdə tikintiləri bəzəyirdi.

XV əsrdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri genişləmişdi. Azərbaycanla Venesiya, Macarıstan, Çexiya, Neapol, Kipr, Rodos krallıqları və Burgindiya hersoqluğu arasında ticari əlaqələr yaranmışdı. Avropa ilə Asiyanı əlaqələndirən mühüm beynəlxalq karvan yolları Azərbaycandan keçirdi. Avropalılar Azərbaycanın ticarət mərkəzlərindən çeşidli şərq malları, xüsusilə xam ipək, pambıq parçalar və s. alıb aparırdılar. Azərbaycan tacirləri də Bursa, İstanbul, Trabzon, Hələb, Şam kimi məşhur ticarət mərkəzlərində avropalılarla qızgın ticarət edirdilər. Qərb ölkələri ilə ticarətdə Azərbaycan ipəyi mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan ipəyinin əsas alıcısı İtalyan tacirləri idi.

XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri müsəlman Şərqiyyənin ən güclü dövlətlərindən biri idi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət aparatında Azərbaycan tayfalarının hərbi feodal əyanları olan Baharlı və Bayandur tayfaları rəhbər rol oynayırdılar. Hər iki sülalənin dövlət başçıları padşah titulu daşıyırdılar. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar ol-

duğunu qeyd etmək məqsədi ilə sultan titulu qəbul etmişdi. Şirvanda isə dövlət hakimiyyəti feodal əyanlarına mənsub idi. Şirvanşahlar dövlətinin başçıları özlərini şah adlandırırdılar.

Ordunun hakim sülalə üzvlərindən və ya məşhur əmirlərdən təyin olunan baş komandanı əmir-əl-ümərə (əmirlər əmiri) titulu daşıyır, padşahdan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Sonrakı yerdə sədr-əzəm dayanırdı. O, ruhanilərə rəhbərlik edir, vəqf mülklərinə, dini müəssisələrə başçılıq edir, məhkəmə işlərini nizamlayırdı. Mərkəzi dövlət aparatında sonrakı yeri baş vəzir tuturdu. O, daxili inzibati və xarici işlərə, dövlət gəlirlərinin hesablanmasına və maliyyə işlərinə baxırdı. Mənbələrin məlumatına görə, ordu hissələri ox, nizə, qılınc, qalxan, toppuzla silahlanmışdılar. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hər birinin imtiyazlı qvardiya dəstələrindən əlavə, təqribən 100 min, Şirvanşahlar dövlətinin isə 60 minə qədər əskəri olan qoşunu vardı.

X FƏSİL

XI-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

IX-XI əsrlərdə yaranan müstəqil feodal dövlətləri və daha sonra yenidən bərpa edilən Şirvanşahlar və Azərbaycan Atəbəylər dövlətinin yaranması xalqın taleyinə və tarixi inkişafına güclü təsir göstərdi. Təsərrüfatın bütün sahələri gücləndi. Sənətkarlıq, elm, ticarət, şəhərlər, ədəbiyyat tərəqqi yoluna qədəm qoydu. Əhali artdı və məhsuldar qüvvələr xeyli inkişaf etdi. Ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər öz əksini mədəniyyət sahəsində daha qabarıq şəkildə büruzə verdi.

Məktəb, elm və sənət: Ümumiyyətlə XI-XII əsrlərdə müsəlman şərqində elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə idi. Şəhərlərdə məscidlərin yanında mədrəsələr və məhəllə məktəbləri olan mollaxanalar vardı. Bu mədrəsələrdə və məktəblərdə dini elmlərlə bərabər, ərəb dilinin sərf-nəhri, təbabət, şərq dilləri, məntiq və başqa fənlər tədris olunurdu. Məktəblərdə daha çox oxuyanlar feodalların, tacirlərin və ruhanilərin övladları idi. Feodal əyanlar öz övladlarını ali təhsil almaq üçün Yaxın Şərqi mərkəzi şəhərlərinə göndərirdilər.

XI-XII əsrlərdə şəhərlərin dirçəlməsi və şəhər həyatının canlanması ilə əlaqədar dünyəvi elmlər sırasında nücum elmi diqqəti daha çox cəlb edir. Fazil Fəridəddin Şirvani 30 ildən artıq müddətdə müntəzəm olaraq astronomiya elmi ilə məşğul olmuşdu. Örnəqalada arxoloji qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhə Azərbaycanda astronomiya elminin inkişaf etdiyini göstərir. Həmin lövhənin üzərində göy qübbəsinin şəkli çəkilmiş planetlərin yerlərini dəyişmə yolları qeyd olunmuşdur. Bu dövrdə məntiq və fəlsəfə sahəsində daha böyük irəliləyiş nəzərə çarpırdı. Tacik filosofu İbn Sinanın məntiq, fəlsəfə sahəsindəki böyük əsərləri habelə qədim Yunan fəlsəfinin, xüsusilə Aristotel fəlsəfə irsinin Yaxın Şərqdə yayılması Azərbaycanda elmə marağı daha da artırmışdı. Görkəmli filosof Bəhmənyar İbn Mərzban İbn Sinanın şagirdi və davamçısı olmuşdur. Bəhmənyar hələ XI əsrdə göstərirdi ki, hər şeyin əsasını ən ümumi mənada varlıq təşkil edir. O, hərəkət, zaman və məkan fəlsəfi kateqoriyalarının düzgün elmi şəhrini vermiş, onların bir-biri ilə möhkəm vəhdətdə olduğunu göstərmişdir. Onun "Məntiqə dair zinat kitabı", "Təhsil kitabı", "Musiqi kitabı", "Mətofizika elminin mövzusunda dair traktat" və.s. əsərləri müəllifə ölməz şöhrət

qazandırmış və müxtəlif vaxtlarda bir neçə xarici dildə çap olunmuşdur. Təkcə Azərbaycanda deyil, orta əsrlərdə müsəlman şərqində də fəlsəfi fikirin inkişafında Bəhmanyarın böyük rolu olmuşdur.

Görkəmli filosof Xətib Təbrizi də bu dövrdə yaşayıb yaratmışdır. O, fəlsəfə, məntiq, sintaksis və ədəbiyyatşünaslığa dair bir neçə tanınmış əsərin müəllifi idi. Xətib Təbrizi Təbrizdə doğulmuş, Bağdadda, Şamda və Misirdə təhsil almışdır. O, Əbülülə Məəri kimi məşhur ərəb filosofunun tələbəsi olmuş, Bağdaddakı "Nizamiyyə" mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. Müsəlman şərqində iradəli və istedadlı alim kimi tanınmışdır. Onun əsərlərinin bir hissəsi Avropa dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Hüquqşünaslıq sahəsində Əbubəkir Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd İbn Abdulla məşhur idilər. Məhəmməd İbn Abdulla Bərdədə doğulmuş, Bağdadda yaşamışdır. O, müsəlman hüququna aid "Müxalifətçilərə cavab", "Müsəlman hüququnun əsaslarına dair məsələ" və s. əsərlərin müəllifidir.

Bu dövrdə elmlə yanaşı Azərbaycanda nəqqaşlıq və xəttatlıq da yaxşı inkişaf edirdi. Görkəmli nəqqaşların saxsı qablar üzərində nəqş etdikləri müxtəlif heyvan, insan və bitki rəsmləri insanı heyran edirdi.

Monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycana gəlişi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafına təsir etdi. İlk monqol yürüşlərinin, eləcə də monqolların həyata keçirdikləri siyasətin ağır təzyiqinə baxmayaraq zaman keçdikcə, Azərbaycanda elm və mədəniyyət inkişaf etdi, yeni-yeni nailiyyətlər əldə olundu. Azərbaycan Şərqin elm və mədəniyyət mərkəzi olaraq qaldı. İstər dəqiq, istərsə də humanitar elmlər sahəsində dünya şöhrətli əsərlər meydana gəldi. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri; alimləri, mütəfəkkirləri, şairləri, din xadimləri bütün Şərqdə məşhurlaşdılar.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin bütün sahələrində inkişaf baş verdi. Astronomiya, tibb, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, memarlıq, incəsənət və s. elm sahələrində yeni-yeni nailiyyətlər əldə olundu. 1259-cü ildə Marağada Nəsrəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tikilmiş rəsədxana, həmçinin XIV əsrin əvvəllərində Şam Qazanda tikilmiş rəsədxana Şərqdə nücum elminin mərkəzinə çevrildi. Marağa rəsədxanasında aparılan tədqiqatlar Avropada elmin inkişafına, Uluqbəy, Pekin və bir sıra Qərbi Avropa rəsədxanalarının elmi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərdi. Marağa rəsədxanasının fəaliyyətində onun banisi görkəmli alim, dövlət xadimi Nəsrəddin Tusinin rolu əvəzsizdir. Bir müddət Ələmut qalasında həbsdə qalan Tusi, Hülaku xanın əmri ilə azad edildi, əvvəl onun məsləhətçisi, sonra isə Abaqa xanın vəziri oldu. Onun dövlət idarəçiliyində, ölkənin maliyyə sisteminin tənzimlənməsində rolu böyük idi. Tusi Bağdada səfər zamanı 1274-cü ildə vəfat etdi. Tusi bir çox əsərlərin müəllifi idi. Bunlar

dan "Zici-Elxani" (Elxani cədvəlləri), "Əxlaqi-Nasiri", "Risaleyi-fəlsəfi", "Qəvaidi-elmi-tibb" və s. əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alimin ilk əsərində planetlərin geosentetik orbitinin əsas elementləri, çoxlu riyazi, astronomik və coğrafi cədvəllər verilmişdir. "Əxlaqi-Nasiri" isə Yaxın və Orta Şərq məktəblərində əxlaq dərslisi kimi şöhrətlənmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin digər sahələrində, xüsusilə dəqiq elmlərdə yüksək inkişaf baş verdi, qiymətli əsərlər meydana gəldi. Mühasibat və hesabdarlıq sahəsində Abdulla Təbrizinin "Qanun əs-Səadət" və "Səadətnamə", riyaziyyat üzrə Şəmsəddin Übeyd Təbrizinin "Risalat əl-hesab" əsərləri yazıldı. Ə. Cüveyini, F. Rəşidəddin, Ş. Vəssaf, H. Qəzvini, Ş. Yəzdi və başqa alimlərin əsərləri dövrün tarixinin işıqlandırılmasında mühüm rol oynadı. Hülakulər dövlətinin baş vəziri, tanınmış təbib, tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin tarix sahəsindəki fəaliyyəti diqqəti daha çox cəlb edir. Ömrünün əsas hissəsini Təbrizdə keçirən alim bir neçə əsərin müəllifi olub. Alimin "Came at tavarik" əsəri dövrün tarixinin işıqlanmasında xüsusi yer tuturdu. Əsərdə Hülaku xandan Qazan xanın hakimiyyətinin sonuna kimi olan dövr müfəssəl şərh olunur.

Monqol hücumları Azərbaycan mədəniyyətinə mənfi təsir göstərsə də, onu inkişafdan saxlaya bilmədi. Bu dövrdə də təhsil sisteminin əsasını məktəb və mədrəsələr təşkil edirdi. Yetim uşaqlar üçün "Dar ül-itam" (Yetimlər evi), "Beytül təlim" (Təlim evi) adlanan məktəblər var idi. XIII-XIV əsrlərdə Təbrizdə Qazaniyyə, Qiyasiyyə, Fələkiyyə, Məqsudiyyə, Nəsrəddin adlı mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Təbrizin Rəbi-Rəşidi məhəlləsində Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən yaradılan ali mədrəsə Bağdaddakı nizamiyyə mədrəsəsindən sonra Şərqdə ən böyük ali təhsil ocağı idi. Burada təbiətşünaslıq, tarix, fəlsəfə, təbabət, ilahiyyat, astronomiya şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Rəşidiyyə adlanan bu mədrəsədə (universitetdə) 500-ə qədər alim dars deyir və 7 min tələbə oxuyurdu. Tələbələrin 6 mini müxtəlif ölkələrdən gəlirdi. Burada tələbə yataqxanası, dərxana (aptek), yeməcxana habelə 60 min kitabı olan kitabxana da olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə dəqiq elmlərin inkişafı da yüksək səviyyədə idi. Abdulla Təbrizi mühasibat və hesabdarlıq sahəsində "Səadətnamə", Übeyd Təbrizi isə, riyaziyyat üzrə "Risalat ül-hesab" əsərlərini yazmışdı.

XIII-XIV əsrlər "Şərq tarixşünaslığının qızıl dövrü" adlanır. Bu dövrdə F. Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, Zeynəddin Qəzvini, Əbu Bəkr əl-Əhərinin əsərlərində Azərbaycan tarixinə xüsusi yer verilmişdir. Dilçilik sahəsində Hinduşah Naxçıvani və onun oğlu Məhəmməd Naxçıvani daha çox tanınırdı. Azərbaycan məşhur filosof alimi olan Məhəmməd Naxçıvani uzun müddət Hülakulər dövlətinin katibi və ölkənin baş qazisi kimi fəaliyyət göstərmişdi. O, İbn Sina kimi sağlamlığı insanın əqli və fiziki inkişafının əsası hesab edərək, ölkədə müalicə

evlərinin yəni, dar'üş-şəfaların olması haqda ətraflı məlumat vermişdir. Dövrün başqa məşhur filosofları da Əminəddin Təbrizi, Şihabəddin Sührəverdi və Mahmud Şəbüstəri olmuşdur.

XV əsrdə Azərbaycanda fəlsəfə və sufizmin tanınmış nümayəndələrindən biri də Seyid Yəhya ibn Bəhaəddin Bakuvi (ö. 1466) olmuşdur. O, "Şərhe-gül-şəni-raz", "Əsrar ət-talibin" (Həqiqət axtaranların sirləri), "Şəfa əl-əsrar" (Şəfanın-yəni sufiliyin sirləri) kimi 20-dən çox fəlsəfi əsərin müəllifidir. Seyid Yəhya Bakuvi, eyni zamanda dövrünün məşhur pedaqoqlarından biri olaraq çox sayda elm adamı da yetişdirmişdir. Yusif Miskuri Seyid Yəhya Bakuvinin ardıcıllarından biri idi. O, "Bəyan ül-əsrar" (Sirlərin bəyanı) və "Silsilət ül-uyun" (Eyniliklər silsiləsi) adlı fəlsəfi əsərlərini ərəb dilində yazmışdır.

Bu dövrdə məntiq sahəsində tədqiqatlara da böyük diqqət yetirilirdi. Şükrrullah Şirvani (ö. 1486) və Bədrəddin Seyid Əhməd Laləvi (1436-1506) məntiq dair maraqlı əsərlər yazmışdılar.

Ədəbiyyat. Azərbaycanda baş verən ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələr öz bədii əksini ədəbiyyat sahəsində tapırdı. Şifahi və yazılı ədəbiyyat inkişaf edirdi. Şəhərlərdə və oturaq əhali içərisində ən çox sehirlə nağıllar və dini rəvayətlər yayıldığı halda, maldar əhali arasında aşiq yaradıcılığı və bayatılar daha çox inkişaf edirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatında əsatir, yazılı ədəbiyyatda isə real həyat ünsürləri güclü idi. Maldarlıqla məşğul olan əhali şəhər mədəniyyətindən nisbətən geri qalırdı. Onların daimi məskəni yox idi. Köçərilər arasında ozanların böyük nüfuzu var idi. Onlar oymaq-oymaq gəzərək, xalq qəhrəmanlarının adına dastanlar düzəldir və onu təbliğ edirdilər. Ozanlar eyni zamanda xalqın məsləhətçisi, bilicisi hesab olunurdular. Ən məşhur ozanları xalq hörmətlə "dədə" adlandırırdı.

XI əsrin yadigarı olan "Dədə Qorqud" dastanını da bu ozanlar yaratmışdılar. "Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şifahi xalq yaradıcılığının ana dilində qələmə alınmış, hələlik ən böyük ədəbi abidəsidir. Bu dastanlarda əsasən oğuzların məişəti təsvir olunur. Bu dastanlarda təsvir edilən hadisələr Azərbaycanda cərəyan edir. Əsərdə Göyçə gölünün, Əlincə qalasının, Şərur, Bərdənin, Gəncənin, Dərbəndin adı çəkilir. Bu əsərin dili qrammatik quruluşuna görə türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dilinə yaxındır və onun müəyyən inkişaf mərhələsini əks etdirir. "Dədə Qorqud" dastanındakı bütün obrazlar, ifadələr canlı danışq dilindən alınmışdır. Bu abidə sonrakı şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda da dərin izlər buraxmışdır.

Xalq ədəbiyyatından fərqli olaraq, yazılı ədəbi nümunələr əsasən, ayrı-ayrı feodal hökmdarların saraylarında, həmçinin iri şəhərlərdə formalaşan ədəbi mühitdə meydana gəlirdi. Odur ki, bu cür əsərlər xalq həyatını şifahi ədəbiyyat

nümunələri qədər dolğun əks etdirmirdi. Digər tərəfdən yazılı ədəbiyyat nümunələri, bir qayda olaraq, ərəb-fars dillərində yaranırdı. Azərbaycan xilafətinin tərkibindən çıxdıqdan sonra ərəb dilində yaradılan yazılı ədəbiyyat tədricən azaldı, fars dilində yazılan ədəbi nümunələr isə, artmağa başladı. Bu bir tərəfdən ərəb-fars dillərinə üstünlük verən Azərbaycan hökmdarlarının sifarişləri ilə, həmçinin feodal saraylarında hökmdarlıq edən ədəbi mühitlə bağlı idisə, digər tərəfdən görkəmli Azərbaycan ədiblərini ərəb və fars dillərinin dövlət dili olduğu şərq ölkələrinin geniş ədəbi mühiti ilə sıx əlaqələr saxlamaq mənafeyindən irəli gəlirdi.

XII əsrin görkəmli filosof-şairlərindən biri də Eynəlqüzzat Miyanəçi idi. Qısa ömründə bir çox qiymətli fəlsəfi əsərlər yaratmış bu nadir şəxsiyyət özündən sonra həm də olduqca şirin rübailər, incə fəlsəfi ruha malik olan şeir nümunələri qoyub getmişdir.

Görkəmli şair Nizaməddin Əbül-ülə Gəncəvi dövrünün ustad şairlərindən idi. Gəncədə doğulmuş və Nizamiyə qədərki dövrdə şairlər arasında böyük nüfuzə malik olmuşdur. Ömrünün son dövrünü Şirvanşahlar sarayında yaşayan şairə "Məliküş-şüara" rütbəsi verilmişdir. Əbul-ülə Gəncəvinin müasiri olan digər görkəmli şair Fələki Şirvani də Azərbaycan intibah ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi idi. Şirvanşaha mədhiyyələr yazan şairin taleyi uğursuz olmuş, malı mülkü əlindən alınaraq məhbəsa atılmışdır. Elə bu münasibətlə yazdığı məşhur "Həbsiyyə" qəsidəsi də şairə şöhrət qazandırmışdır.

XII əsr intibah ədəbiyyatının inkişafında Əbul-ülə Gəncəvi, Xaqani, Fələki və başqa sənətkarlarla yanaşı Əmir İzzəddin Şirvaninin də mühüm xidməti olmuşdur. Şairin incə ruhlu poeziyasında insanla təbiət vəhdəti əlvan boyalarla vəş olunur.

XII əsir ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutan Mücürəddin Beyləqani Eldənizlər sarayında xidmət etmiş, ömrünü Təbrizdə başa vurmuşdu. Mücürəddin Beyləqani böyük Xaqaninin təsiri altında yazdığı mədhiyyələrini Eldəniz hökmdarları Məhəmməd Cahən Pəhləvan və Qızıl Aslana həsr etmişdi.

XII əsrdə yaşamış görkəmli şairlərdən biri də Qivəmi Gəncəvi idi. Bəzi məlumatlara görə, bu böyük sənətkar Nizami Gəncəvinin qardaşı və ya əmis oğlu imiş.

Qətran Təbrizi. Təbriz yaxınlığında Şadiabad kəndində dünyaya gəlmiş bu böyük sənətkar intibah ədəbiyyatımızın ilk görkəmli nümayəndələrindən biri idi. Böyük şair insana məhəbbət, təbiətə vurğunluq nümunəsi olan nadir poeziya incilərini Təbriz və Gəncə saraylarında yaratmışdır. Qətran Təbrizi lirik şeirlər divanından başqa, farsca "Ət-tafasir" adlı izahlı lüğətin də müəllifidir.

Qətran Təbrizinin Azərbaycan hökmdarlarını mədh edən qəsidələri eyni zamanda şairin dövrünü öyrənmək üçün qiymətli ədəbi qaynaqlardır. Şairin şahidi olduğu 1042-ci ildə Təbriz zəlzələsinə həsr etdiyi qəsidədə, habelə bir çox başqa şeirlərində XI əsr tariximizi öyrənmək üçün çox qiymətli məlumatlar vardır. Qətran Təbrizi öz şeirlərində Azərbaycan hökmdarlarını dostluğa, birliyə çağırır, onların əl-ələ verib yadellilər üzərində çaldıqları qələbələri vəsf edir.

Məhsəti Gəncəvi. XII əsr Azərbaycan intibah ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Məhsəti Gəncəvi idi. İndiyədək şairin 200-dən çox rübəyisi araşdırılmışdır. İntibah dövrünün başqa şairləri kimi, Məhsəti Gəncəvini də ilk növbədə real insan, onun arzuları, duyğuları, məhəbbəti, sevinci, kədəri maraqlandırır. Şair öz rübəylərinin bir çoxunu müxtəlif peşə adamlarına həsr etmişdir.

Əfzələddin Xaqani. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri də Əfzələddin Xaqanıdır. Şamaxıda sənətkar ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini də savadlı bir şəxs olan əmisi Kəfiəddin Ömər Osman oğlundan almışdır. Əfzələddin Xaqani uşaqlıqdan elmə böyük maraq göstərirdi. O, ərəb və fars dillərində sərbəst danışır, dilçiliyi, məntiqi, fəlsəfəni, nücumu, riyaziyyatı, qanunşünaslığı və şəriyyəti gözəl bilirdi. Coşğun təbib və şairlik istedadı Əbul-ülta Gəncəvini cəlb etdiyindən Əfzələddin Şirvanşahlar sarayına dəvət olunmuş və tezliklə "Xaqani" təxəllüsünü qazanmışdır. Şair 1156-cı ildə saray həyatından usanaraq Yaxın Şərqə səyahətə çıxır. Səfər zamanı "Mədəyin xərabələri" adlı fəlsəfi şeirini və "Töhvətül İraqeyn" məsnəvisini yazmışdır. Onun yüksək mənə daşıyan məşhur "Mədəin xərabələri" adlı əsərində saraya və şahə olan nifrəti açıq şəkildə hiss olunur. "Töhvətül İraqeyn" əsərində isə səfər zamanı gördüyü şəhərlərdən, xalqlardan, tanış olduğu dövlət xadimlərindən, alimlərdən bəhs olunur. Xaqani 1160-cı ildə səyahətini başa çatdırıb yenidən saray mənəsinə düşür. O, Şirvanşah Axistanın təhqirlərinə dözməyərək 1170-ci ildə Beyləqana qaçarkən şahın adamları tərəfindən tutulub geri qaytarılır və Şabran qalasına salınır. Həbsxanada olduğu 7 ay müddətində o, "Həbsiyyə" adlı şeirini yazır. Onun ictimai və fəlsəfi mənə daşıyan bir sıra şeirləri həbsdə olduğu zaman qələmə alınmışdır. Xaqani 1173-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Təbrizə köçür, ömrünün sonuna qədər orada yaşayır.

Nizami Gəncəvi. Milli mədəniyyətimizin qızıl əsərini yarıdanlardan ən görkəmli Nizami Gəncəvi olmuşdur. Onun yaradıcılığı ilə orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni bir dövr başlamışdır. Nizaminin əsərləri dünya şeir xəzinəsinin nadir incilərindəndir. Poetik kəşfləri ilə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının özündən sonrakı inkişaf yollarını işıqlandırmış Nizami, bu gün də bizim mənəvi müasirimiz kimi yaşayır. Şairin istər zamanə-

mizə qədər yalnız müəyyən hissəsi gəlib çatmış lirik irsi, istərsə də vəfatından az sonra "Xəmsə" adı altında birləşdirilən iri həcmli epik əsərləri-"Sirlər Xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl" və 2 kitabdan-"Şərəfnamə" və "İsgəndərnamə"-dən ibarət ictimai və mənəvi işıq, xeyir, gözəllik və ulviyyətdən bəhs açan misilsiz bədii-psixoloji və bədii-sosioloji nümunələrdir.

Niazmi Gəncəvi XII əsr Azərbaycanın yetişdirməsidir. Bu dövrdə bir tərəfdən orta əsrlərin zülmət səltənəti-feodal ağalığının nöqsanları, dini cəhəlat, hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələr ölkəni didib parçalayıb, digər tərəfdən Azərbaycanda renessans şəfaqları parlayırdı. Azərbaycanın bir çox şəhərləri, o cümlədən Nizaminin doğulduğu qədim Gəncə strateji əhəmiyyətə malik tranzit məntəqə sayılırdı. Nizami çox gənc yaşlarında yazıb-yaratmağa başlamış və öz hünərini ilk dəfə lirik şeirlər üzərində sınımış, şöhrət qazanmışdır. Əlimizdə olan lirik parçalar şairin ömrünün sonuna kimi böyük epik əsərlərlə yanaşı lirik şeir nümunələri də yazdığını və "Divan"ının illər keçdikcə zənginləşdiyini göstərir. Mənbələr Nizaminin 20 min beytdən ibarət "Divan"-ı olduğunu xəbər verir. Lakin "Divan"a daxil olan əsərlərin bir qismi itib batmışdır. Qorunub saxlanılan bu nümunələr Nizaminin zəngin lirik irsindən kiçik bir qismi olsa da, ideya-sənət baxımından şairin bütün yaradıcılığı ilə sıx vəhdətdə olduğunu, eyni həyat axarından qüvvət aldığını sübut edir. Şer sənət dünyasının əbədi yaşarlarından olan Nizami Gəncəvi xüsusən öz doğma xalqı üçün əzizdir. Şairin əsərləri Azərbaycan dilində dəfələrlə çap olunmuş, Nizami irsinin bir çox aktual problemləri Azərbaycan alimləri tərəfindən öz obyektiv həllini tapmış, yazıçılarımız, heykəltaraşlarımız, rəssamlarımız Nizaminin həyat və əsərlərini əbədləşdirmişdir.

XIII əsr Azərbaycan ədəbi həyatında mühüm dönüş dövrüdür. Bu dövrdə ana dilində poeziyanın yarandığını görməktəyik. İlk Azərbaycan dilində yazan şair kimi İzzəddin Həsənoğlunun bir neçə qəzəli günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatından sonra yazılı ədəbiyyatımızda da Azərbaycan türkçəsində əsərlər qələmə alınmağa başlamışdır.

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalqının mədəniyyəti daha da inkişaf edirdi. Təbrizdə, Şamaxıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində görkəmli mədəniyyət xadimləri, şairlər, alimlər, memarlar, musiqiçilər yaşayıb və yaradırdılar. Şairlərin əksəriyyəti əsərlərini doğma Azərbaycan türkçəsində yazırdılar. XIV əsrin II yarısında Azərbaycan mədəniyyətinin böyük xadimləri Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi şöhrət qazanmışdılar. Arif Ərdəbili Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının motivləri əsasında özünün məşhur "Fərhadnamə"sini yazmışdı. Lakin Nizamidən fərqli olaraq öz yaradıcılığında sosial məsələlərə toxunmamışdır. Əssar Təbrizi "Mehr və Müştəri" poemasında qəhrəmanlığı və dostluğa tərənnüm etmişdir.

Şamaxı torpağının yetirdiyi İmadəddin Nəsimi XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur şair idi. Nəsimi fəlsəfə və nəğmə lirikasının gözəl nümunələrini yaratmışdır. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi canlı xalq dilində yazılan şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bədii formalar və surətlərlə zənginləşdirmişdir.

XV əsrdə Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm dönüş dövrüdür. Bu dövrdə ana dilində yaranan poeziya daha da qüvvətlənir. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub əsərlərini doğma dildə yazan Həbib, Kişvəri kimi şairlərə xüsusi qayğı göstərmişdir. Kişvəri Təbrizinin lirik şeirləri, Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" poeması, Həqirinin "Leyli və Məcnun", Xələfinin "Xəmsə" və Bədr Şirvanın əsərləri geniş yayılıb şöhrət tapmışdı. Nizami motivləri üzərində fars dilində "Xəmsə" yaratmış Əşrəf Marağayı daha çox tanınmışdı. XV əsrdə Azərbaycanın mədəni həyatında görkəmli rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri də Cahənşah Həqiqidir. Həqiqi şeirə, musiqiyə, folklorla böyük həvəs göstərmiş, dövrünün mütərəqqi şəxsləri ilə yaxın əlaqə saxlamış, elmə və maarifə rəğbət bəsləmişdir.

Memarlıq və incəsənət. XI-XII əsrlərdə memarlıq sahəsində intibah baş verdi. Bu zaman Azərbaycanda dünya memarlığının nadir inciləri yaranırdı. Azərbaycan memarlığının özünəməxsus gözəl xüsusiyyətləri var idi. Memarların Təbrizdə, Marağada, Ərdəbildə, Bakıda, Beyləqanda, Gəncədə, Şamaxıda, Naxçıvanda və digər şəhərlərdə yaratdıqları abidələr öz gözəlliyi, orijinallığı, üslub və möhkəmliyi ilə dünya memarlığının inkişafına xeyli təsir göstərdi. Yaqut Həməvi yazır ki, Marağada çoxlu qədim abidələr, binalar, məktəblər vardır. Bu fikri Azərbaycanın başqa şəhərləri haqqında da söyləmək olar. Maraqlıdır ki, XI-XII əsrlərdə yaradılan memarlıq abidələrinin bir hissəsi mühafizə edilərək dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu ölməz sənət nümunələrini yaradanlar xalq içərisindən çıxmış məşhur sənətkarlardır.

Bu dövrün görkəmli sənətkarlarından biri Naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr oğlu idi. Onun Naxçıvanda tikdiyi Yusif ibn Quseyrin və Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Mömünə xatun türbəsi başdan-başa həndəsi nəqşlər və kitabələrlə bəzədilmişdi. Hər iki abidə Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindəndir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsiri ilə Əlincə çay sahilindəki Xanəgah kəndində sərdabə, Urmiyada "Üç günbəz", Marağada "Göy günbəz" və başqa abidələr yaradılmışdır. Bunlardan əlavə Azərbaycan memarları onlarla gözəl saraylar, məscidlər, karvansaralar, körpülər, bürclər və qalalar ucaltmışdılar.

Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü, Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstən qalası, Ağsu çayı yaxınlığındakı Qələybuğrud qalası, Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalası, Lerikdəki Oğlan qala, Bakıdakı Qız qalası və digərləri belə möh-

təşəm abidələrdəndir. Müdafiyyə əhəmiyyətli qalalar və bürclər içərisində həm sənətkarlıq baxımından, həm də hərbi strateji baxımdan Qız qalası xüsusilə fərqlənir.

Bakı memarlıq məktəbinin ən gözəl və əzəmətli abidəsi olan Qız qalası XII əsrdə yaradılmışdır. Bununla belə bu abidənin daha əvvəl tikilməsi haqqında da maraqlı fikirlər vardır. Qız qalası sal qaya üzərində ucaldılmışdır. Memarlıq formasına görə Şərqdə məşhur abidə hesab olunan bu qalanın memarı Məsud ibn Davud olmuşdur. Abidənin hündürlüyü 28 metr, diametri 16 metr, divarının qalınlığı 4-5 metrdir. Bürçün içərisi 8 mərtəbəlidir. Mərtəbələr yanma daşlarından hörülmüş günbəzlərlə örtülmüşdür. Mərtəbələr arasında əlavə yonulmuş daşlar hörülən pilləkənlər vastəsiylə saxlanılır. Bu mərtəbələrdə eyni vaxta 250 adam yerləşə bilər. Bürçün yuxarı hissəsində düzəldilmiş meydan-dan düşməyə qarşı müdafiyyə vasitəsi kimi istifadə olunurdu.

Uca dağ başında inşa edilmiş Gülüstən qalası təbii qayalar və daş divarlarla əhatə edilmişdir. Bu alınmaz qalada Şirvanşahların sarayı yerləşirdi. Yaxınlıqdakı bulaqdan saxsı borularla qalaya su çəkilmişdir. Həmçinin qaladan çıxmaq üçün gizli qala altı yolu vardı.

Azərbaycan memarlıq məktəbinin nümayəndələri Orta Asiyanın və Yaxın Şərqi Səmərqənd, Ürkənc, Buxara, İsfahan, Bağdad kimi zəngin və qədim şəhərlərində əzəmətli abidələrin tikintisində də iştirak etmişdilər. Lakin başqa sənətkarlar kimi, memarların da güzəranı xoş keçmirdi. Onların yaratdığı gözəl saray, qəsir və qalalarda feodal ayanlar yaşayırdılar. Bəzən isə yaratdıqları abidələr məşhur memarlara bədbəxtlik gətirirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq daha da inkişaf etdi. Bu diyar yeni abidələri ilə tanındı. Aran, Naxçıvan, Şirvan, Təbriz, Abşeron memarları qiymətli sənət nümunələri yaratdılar. Türkiyədə, Orta Asiyada, Şimali Qafqazda və s. yerlərdə məşhurlaşdılar. Elxanilər dövrünün geniş beynəlxalq mədəni əlaqələri mühitində formalaşan Təbriz memarlıq məktəbi, Beyləqandan Həmədana, Qəzvinə Şərqi Anadoluya kimi olan böyük bir ərazidə şəhərsalma işini geniş inkişaf etməsinə mühüm rol oynadı.

Monqol yürüşlərinin dağıdıcı nəticələrinə baxmayaraq, zaman keçdikcə ölkədə tikinti və şəhərsalma sahəsində dirçəliş baş verdi. Dağılmış şəhərlərin bərpası ilə yanaşı, yeni şəhərlər salındı, qalalar tikildi, məscidlər, karvansaralar, mədrəsələr, türbələr inşa edildi. Monqolların ikinci yürüşündə tamamilə dağıdılan Gəncə 1239-cu ildən bərpa olunmağa başladı. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində Sultaniyyə şəhəri tikildi. Qazan xan Xəzər dənizi yaxınlığında Mahmudabad şəhərini inşa etdirdi.

Tarixi memarlıq abidələrindən olan Abşeron qalalarından dördü-Mərdəkandakı dairəvi qala və dördkünc qala, Nardaran və Ramana qalaları XIII-XIV əsrlərdə inşa olundu. Elxani vəzir Tacəddin Əlişahinin Təbrizdə tikdirdiyi Əlişah məscidi sonra istehkama çevrilərək Ərk qalası adı ilə tanındı və müdafiə işində mühüm rol oynadı. Naxçıvanın Çuğa kəndi yaxınlığında tikilmiş Gülüstan türbəsi Mömünəxatun türbəsi üslubunda inşa olundu.

Sultan Üveysin əmri ilə Təbrizdə 100 otaqdan ibarət Dövlətxana (Dövlət evi) tikildi. Abşeronda Mərdəkan, Nardaran, Ramana qalaları, Təbrizdə "Əlişah məscidi", Naxçıvanda Gülüstan türbəsi, Sultaniyyədə Olcaytu Xudabəndə türbəsi, Bərdə türbəsi, Qarabağlar kompleksindəki Qoşaminarəni birləşdirən Beştağ XIII-XIV əsrlərin qiymətli memarlıq abidələridir.

XV əsrdə Bakıda ucaldılan Azərbaycan memarlığının incisi sayılan Şirvanşahlar sarayı kompleksinin binalarından biri divanxanadır. Burada məhkəmə işlərinə baxılır, əyanların yığıncaqları keçirilirdi. Şirvanşahlar sarayı kompleksində qabarıq təsvirlərdən, yazılardan ibarət olan "Bayıl daşları"-nın bədii tərtibatı, Şirvanşahlar dövlətinin hərbi qüdrətini, ictimai-iqtisadi inkişafını göstərən Mərdəkan qalasının kitabəsi və s. diqqəti cəlb edir.

Qaraqoyunlu hökəmdarı Cahanşahın əmri ilə 1465-ci ildə Təbrizdə "Göy Məscid" tikilmiş, onun divarları və üstü mərmərdən və mavi kaşdan hörülmüşdü. Ağqoyunlu hökəmdarı Sultan Yaqub 1483-cü ildə Təbrizdə "Həşt Behişt" adlanan böyük bir saray kompleksi tikdirmişdir. Təbrizdə həmçinin "Qeysəriyyə", "Həsən padşah camisi", "Nəsiriyyə" və "Məqsudiyyə" mədrəsələri məşhur idi.

Musiqi sənəti sahəsində Səfiyyəddin Urməvinin (1230-1294) və Əbdülqadir Marağainin (1353-1445) əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. XV əsrdə Azərbaycanda bir sıra musiqiçilər xalqın klassik irsinə daxil olmuş bir çox mahnılar bəstələmiş və nəzirə əsərlər yazmışlar. Məşhur musiqiçi Əbdülqadir Marağai Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış mahnılar, muğamlar və rəqs melodiyaları yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, günümüz Türkiyəsində Türk xalq musiqisinin banisi olaraq Əbdülqadir Marağai qəbul edilir. Bu dövr Azərbaycan rəsmlərindən isə, Əmir Dövlətyar və onun şagirdi Əbdül Müsafir məşhur idi.

XI FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (1501-1736)

Səfəvi sülaləsinin yüksəlişi monqol işğalları dövrünə təsadüf edir. XIII əsrdə monqolların işğal etdikləri ərazilərdə bir çox sufi dərviş təriqəti yaranmağa başladı. XIII əsrin sonunda belə dərviş ordenlərindən (təriqətlərdən) biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdı. Ordenin adı bu təriqətin qurucusu olan Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi-əl-Ərdəbilinin (1252-1334) adı ilə bağlı idi.

XIV əsrin II yarısı və XV əsrdə Səfəvi təriqətinin təkcə Azərbaycanda deyil, Anadoluda, İranda, İraqda çoxlu müridləri və ardıcılıları vardı. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti dövrü XIV əsrin əvvəllərindən 1501-ci ilə qədər, bütün Azərbaycandakı hakimiyyət dövrü isə 1736-cı ilə qədərdir. Səfəvilərin hakimiyyəti Ərdəbil dövründən başlanmışdır. Bu kiçik ruhani feodalıq uzun illər apardığı mübarizədən sonra Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində mühüm rol oynayan Səfəvilər dövləti qurulmuşdur. Məhz Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaradılmasının rüşeymi olmuşdur.

XV əsrin ortalarında Səfəvilər daha fəal siyasət yeritməyə başladılar. Bu zaman Muğanın bir hissəsi, Qaradağ və Azərbaycanın Talış dağlarına qədər olan şərq torpaqları onların təsiri altında idi.

Səfəvilər müxtəlif vədlərlə xalq kütlələrini öz tərəfinə çəkərək, hakimiyyət uğrunda mübarizəni genişləndirdilər. Bu sahədə Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkətin ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi. Bu mübarizə Şeyx Səfiəddinin varisləri, xüsusəndə Şeyx Cüneyd (1447-1460) dövründə daha da gücləndi. Qaraqoyunlu Cahanşahın tələbi ilə 1449-cu ildə Ərdəbili tərk etməli olan Şeyx Cüneyd Anadolunu, Suriyanı gəzib Varsaq və Zülqədər tayfaları hesabına öz müridlərinin sayını artırdı və bir neçə ildən sonra Diyarbəkəre Uzun Həsənin yanına gəldi və səmimi qarşılandı. Üç ilə yaxın Diyarbəkərdə qalan Şeyx Cüneyd 1459-cu ildə doğma Ərdəbilə qayıtmaq istəsə də, əmisi Şeyx Cəfər buna mane oldu. 1460-cı ilin martında Şirvana və Dağıstana yürüş edən Şeyx Cüneyd Samur çayı sahilindəki döyüşdə Şirvanşah I Xəlilullahla məğlub oldu və öldürüldü.

Cüneydin oğlu Şeyx Heydər atasının siyasətini davam etdirdi. 1470-ci ildə Ərdəbilə gələn Uzun Həsən Şeyx Heydəri təntənəli surətdə irsi taxtda oturtdu.

O, dayısı Uzun Həsənin qızı Aləmşah bəyimlə evləndi və atasının Ağqoyunlularla olan əlaqələrini daha da möhkəmləndirdi. Şeyx Heydər (1470-1488) vaxtında "qazi", "sufi" dəstələri hərbi qaydada təşkil olundular və əvvəlki türkmən başlıqları əvəzinə indi 12 imamın şərəfinə başlarına 12 qırmızı zolaqlı çalma qoydular. Ona görə onlara qızılbaşlar deyirdilər.

Şeyx Heydər Sultan Yaqubun razılığı ilə 1483-cü ildə Şirvana və Dağıstana yürüş etdi. Qızılbaşlar bu yürüşdən xeyli qənimət və əsirlə geri qayıtdılar. 1487-ci ildə Şeyx Heydər ikinci dəfə uğurlu yürüşü qonşu dövlətləri, həmçinin Sultan Yaqubu da qorxuya saldı. Sultan Yaqub Şeyx Heydər Şirvana etdiyi uğurlu yürüşlərindən çəkinərək Şirvanşah Fərrux Yasarla sazişə girdi. 1488-ci ilin 9 iyul tarixində Şeyx Heydər məğlub edərək öldürüldü. Şeyx Heydər ölümündən sonra böyük oğlu Sultanəli təriqətə mürşidlik etdi. Ancaq Sultan Yaqub onu qardaşları və anası ilə (öz bacısı Aləmşah xatunu) bərabər Fars vilayətinin İstəxr qalasında həbs etdi. Rüstəm Padişahın hakimiyyətə gəlməsi ilə Sultanəli və ailəsi zindandan azad edilərək, Səfəvilərin hərbi gücündən istifadə edildikdən sonra, Səfəvi ailəsi nəzarətə alındı. Onun Ərdəbilə gedməsinə icazə verilmədi. Bu hadisədən sonra Sultanəli, ailəsi və mürid dostları ilə bərabər Sultandan xəbərsiz Ərdəbilə qaçdı. Burada Eybə Sultan tərəfindən təqib edilərək Ərdəbilin şimalında döyüşə başlandı. Bu döyüşdə Səfəvilər məğlub edildi və Sultanəli qətlə yetirildi. Sultanəlinin dostları İsmayıl və İbrahimi döyüş yerindən qaçırdaraq Ərdəbilə gətirdilər. Artıq təriqətin lideri İsmayıl idi. Rüstəm Padişahın əmirləri hər yerdə İsmayılı axtarmağa başladılar. Səfəvi sufilərindən Məhəmməd bəy Türkman, Əhməd bəy və digərləri yığılaraq İsmayılı gizlətmək üçün münasib yerlər axtarmağa başladılar. Bir neçə yer dəyişdikdən sonra Gilanın Biyəbiş vilayətinin hakimi Lahicanlı Mirzə Əlinin sarayını münasib gördülər. Rüstəm Padişah İsmayılın Gilanda olduğunu bildikdə Qasım bəyi 300 atlı ilə ora göndərdi. Mirzə Əli bundan xəbər tutan kimi İsmayılı zənbilə qoyub sıx yarpaqlı bir ağacdan asdı və Qasım bəyə İsmayılın Gilan torpağında olmadığını deyərək Qurana and içdi. Beləliklə İsmayıl Lahicanda qaldı. Zaman keçdikcə dövrün məşhur alimi olan Şəmsəddin Lahicidən dərslər aldı. Quran oxumağı, ərəb və fars dillərini öyrəndi. Bu vaxt bütün problemləri Qızılbaş əmirləri həll edirdilər. Bu hadisədən 6 il keçdi. Keçən zaman ərzində Ağqoyunlu dövləti şahzadələr arasında gedən mübarizə və daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləməyə başladı.

11.1. I Şah İsmayıl dövrü (1501-1524)

1499-cu ilin avqustunda başda Hüseyin bəy Lələ Şamlı, Əbdüləli Bəy Dədə, Xadim Bəy Xulafə, Rüstəm Bəy Qaramanlı, Qara Piri Bəy Qacar olmaqla İsmayıl 1500 nəfərlik tərəfdarı ilə Ərdəbilə gəldi. Orada qala bilmədiyi üçün o qışı

Astarada keçirən İsmayıl, yenidən Ərdəbilə qayıdaraq oradan Qarabağa doğru hərəkət etdi. İstəyi Ərzincana gedərək tərəftar toplamaq idi. Ərzincanda İsmayılın ordusu 7 min nəfərə çatdı. 1500-cü ilin yayında Ərzincanda keçirilmiş müşavirədə əsas zərbəni Səfəvilərin düşməni olan Şirvanşah Fərrux Yasara vurmaq qərarə alındı. Çünki əgər İsmayıl Təbrizə getsə, üç düşmənlə: Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə və Murad, onların yanında olan Şirvanşah Fərrux Yasarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalacaqdı. Şirvanşah Fərrux Yasar, Qızılbaşlara qarşı 20 min nəfərdən çox ordu ilə çıxdı. Tərəflər Gülüstən qalası yaxınlığındakı Cabani düzündə qarşılaşdı. Bu döyüşdə Şirvanşah ordusu məğlub oldu. Fərrux Yasar öldürüldü. Şirvanşahların xəzinəsi və digər qalalar İsmayılın əlinə keçdi.

Qışı Mahmudabadda keçirən İsmayıl, 1501-ci ilin baharında Bakıya doğru hərəkət etdi. Əsas xəzinə və Şirvanşahlar sarayı burada idi. Qısa mübarizədən sonra qala alındı. Təkcə Gülüstən qalası alınmamışdı. İsmayıl yenidən Şirvana qayıdaraq qalanı mühasirəyə aldı. Bu zaman Sultan Əlvəndin böyük bir qüvvə ilə Naxçıvana gəldiyi bilindi və İsmayıl mühasirəni yarımçıq qoyaraq Naxçıvana getdi. Naxçıvanın Şərur adlanan yerində Sultan Əlvəndin 30 min nəfərlik ordusuyla İsmayılın 7 min nəfərlik ordusu döyüşə girdi. Ağqoyunlu ordusu bu döyüşdə məğlub oldu, Sultan Əlvənd isə Ərzincana qaçdı. Bu qalibiyətdən sonra İsmayıl Təbrizə yola düşdü. Şahəri ələ keçirərək öz şahlığını və səltənətini elan etdi (1501-ci ilin payızı). Beləliklə, paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Səfəvi dövləti quruldu. Sultan Əlvənd üzərindəki qələbədən sonra Şah İsmayıl Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Murada məktub yazaraq təbə olmağını istədi, lakin rədd cavabı aldı. Şah İsmayıl, Sultan Muradla savaşamaq üçün 12 min nəfərlik orduyla Təbrizdən Həmədana doğru hərəkət etdi. Sultan Murad 70 min nəfərlik orduya sahib idi. 1503-cü ildə baş verən döyüşdə Murad məğlub oldu. Şah İsmayıl Muradı təqib edərək İranın içərilərinə doğru irəlilədi. Muradın Şiraza qaçması nəticəsində Şah İsmayıl Şirazi ələ keçirdi (1504). 1505-ci ildə Yəzd şəhərini aldıqdan sonra İsfahana doğru getdi. 1508-ci ildə isə Ərəb İraqına səfər edən Şah İsmayıl Bağdad hakiminin müqavimətinə rast gəlmədən şəhəri tutdu.

Teymur nəslindən olan Sultan Hüseyin Bayqara bir tərəfdən Xorasani ələ keçirmək istəyən oğlu Bədiuzzamanla, digər tərəfdən Şeybani xan idarəsindəki özbəklərlə mübarizə etmək məcburiyyətində qalmışdı. Ora səfər etdiyi zaman öldü (1507) və bundan sonra Teymuri xanədanı dağıldı. Məhəmməd xan Şeybani bu fürsətdən istifadə edərək Xorasani işğal etdi və Şah İsmayıla məktub yazaraq təbə olmasını, hakimiyyətdən əl çəkməsini tələb etdi. Xorasana doğru hərəkət edən Şah İsmayıl Mərv yaxınlığında Məhəmməd xan Şeybani ilə qarşılaşdı. Şeybani xan məğlub edilərək öldürüldü (1510). Nəticədə Herat, Mərv,

Bəlx və Məşhəd şəhərləri daxil olmaqla Xorasan ələ keçirildi. Amudəryadan Fərat çayına qədər geniş ərazi Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçdi. Bu uğurlarından sonra Səfəvi dövləti Osmanlı dövlətindən sonra ikinci güclü dövlətə çevrildi.

Onsuz da qərbdə Avropa dövlətləri, cənubda Məmlüklərlə mübarizə aparan Osmanlı dövləti şərqdə qüdrətli Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından məmnun deyildi. Osmanlı sultanı bu dövlətlərin öz aralarında ittifaq edəcəyindən narahat idi. Osmanlılar üçün bu 3 dövlətdən ən təhlükəlisi məhz Səfəvi dövləti idi. Çünki Şah İsmayıl Şərqi Anadoluda və Osmanlı torpaqlarında şəliyin yayılmasına xüsusi diqqət verirdi. Bu dövrdə Osmanlı dövlətində səfəvilik ideologiyasına meyil edənlərin sayı artırdı. Amasya hakimi şahzadə Əhməd bəy də qızılbaş təsiri altında idi. Onun oğlu Murad rəsmi şəkildə şəliyi qəbul etmişdi. Qaynaqların da təsdiq etdiyi kimi, 1502-ci ildə təkcə İstanbulda 5 minə yaxın qızılbaş yaşayırdı. Ona görə də həm Sultan II Bəyazid (1481-1512), həm də yeni hakimiyyətə gələn Yavuz Sultan Səlim (1512-1520) Anadoludan şərqa edilən köçün qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görmüşdü.

Hadisələrin bu şəkildə inkişaf etməsi iki ölkə arasında müharibənin olacağını göstərirdi. İlk əvvəl Sultan Səlim Avropa dövlətləri ilə sülh sazişi imzaladı. Sonra daxilə olacaq üsyan təhlükəsinə qarşı çoxsaylı Səfəvi tərəfdarını zərərsizləşdirdi. Ordunu toplayan Sultan Səlim döyüşə qərar verdi. Beləliklə, 1514-cü ilin mart ayında yola düşdü. Osmanlı ordusu 140 min nəfərə çatırdı. Sivasda 40 min əsgər buraxıldı. Osmanlı sultanı iyul ayında 100 minlik qoşunla Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı.

Şah İsmayılın əmrinə Səfəvi dövlətinin qərb tərəfindəki bütün şəhərlər və kəndlər boşaldıldı, körpülər və yollar dağıdıldı. Səfəvi tarixində bu müdafiə üsuluna "yandırılmış torpaqlar" deyirlər. Osmanlı ordusu heç bir müqavimət görmədən Səfəvi torpaqlarına girdi. 1514-cü ilin 23 avqustunda Osmanlı və Səfəvi orduları Çaldıranda qarşı-qarşıya gəldi. Səfəvilər 40 min nəfərlik ordu ilə ibarət idi. Bu döyüşdə Səfəvilər məğlub oldu. Şah İsmayıl döyüş meydanından çıxaraq, Təbrizə, ordan da İranın içərilərinə getdi. Osmanlılar Təbrizə gəldilər, amma vəzirlər və əsgərlərin təzyiqləri nəticəsində Səfəvi torpaqlarında qala bilməyib, 7 gün sonra Təbrizi tərk etməli oldular. Bu döyüş Misir sultanlığının da taleyini həll etdi (1517). Çaldıran döyüşü nəticəsində Ərzurum daxil olmaqla, cənub-şərqi Anadolu və Mesopotamiyanın şimal bölgələri Osmanlı dövlətinin ərazisinə qatıldı. Bu döyüş Osmanlı dövləti ilə, eyni zamanda Qərbin də diplomatik zəfəri oldu.

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən sonra ona tabe olmayan Şəki və Şirvan hakimlərinə qarşı hərəkətə keçdi. Gürcüstan Səfəvilər tərəfindən alınsa da,

1517-ci ildə Xaxetiya çarı Şəkiyə hücum etdi. Şəki hakimi Həsən Bəy şahdan kömək istədi. Şah İsmayıl da Pir Sultanın başçılığı ilə Şəkiyə ordu göndərdi. Gürcüstan vergi vermək məcburiyyətində qaldı. Şah İsmayıl 1519 və 1524-cü illərdə Şirvana hücum etdi və nəticədə Şirvan da vergi verməyə məcbur oldu. Bu səfərdən qayıdarkən Xaxetiya çarının Şəkinə işğal edib Həsən Bəyi də öldürdüyünü eşitdi. Şah İsmayıl dikbaş gürcü çarını cəzalandırmağı qərara aldı. Lakin Şah İsmayılın qəflətən vəfat etməsi (1524-cü il 23 may) buna mane oldu.

11.2. Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə əlaqələri

Azərbaycanda baş verən hərbi-siyasi dəyişiklikləri Qərbdə diqqətlə izləyirdilər. Səfəvilərin uğurlarından xəbərdar olan Avropa diplomatiyası Şah İsmayıl ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. Qərb elçiləri o cümlədən Papa nümayəndələri İslam dünyasına məzhəb ayrılığı düşdüyünü müşahidə etmiş, qızılbaş ideyaları ilə yaxından tanış olmuşdular. Roma papası, Almaniyə, Fransa, İspaniyə, Portuqaliya və Skandinaviya dövlətlərinin başçılarına məktublar yazaraq Şah İsmayılın hərbi uğurlarını "Allahın xristian dünyasına üçün yaratdığı bir fürsət" kimi qiymətləndirmiş və bundan dərhal istifadə etməyə çağırırmışdır.

Avropa diplomatları Səfəvi hərbi düşərgəsindən qayıtdıqdan sonra öz hökumətinin diqqətini bu məsələyə xüsusi cəlb edir, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini daim müharibə həddində saxlamaq üçün başlıca olaraq bu silahdan istifadə etməyi məsləhət görürdülər.

Əlaqələr qarşılıqlı idi. Şah İsmayıl da tez-tez Qərb ölkələrinə məktublar yazaraq elçilər göndərirdi. Osmanlı dövləti ilə toqquşma ərafəsində Şah İsmayıl Qərblə əlaqələrini daha da genişləndirdi. Lakin Qərb dövlətləri Osmanlı imperatorluğu ilə Səfəvi dövlətini toqquşdurub hər ikisini zəiflətmək və Şərqdə möhkəmlənmək kimi ənənəvi siyasətini davam etdirdilər.

11.2.1. Portuqaliya ilə münasibətlər

Səfəvi-Avropa münasibətlərinin hər zaman yaxşı olduğunu deyə bilərik. Bu münasibətlər iqtisadi əsaslara dayandığından onlar arasında bəzən soyuqluqlar da olmuşdu. Bu soyuqluqlar xüsusən də Portuqaliya-Səfəvi münasibətlərində olmuşdu. Portuqaliyalı Vasko De Qamanın Afrika tərəfindən Hindistana dəniz yolunu kəşf etməsi İran, Osmanlı və Suriya limanından keçən Aralıq dənizi yolu ilə Avropanın Hindistanla ticarətinə ağır zərbə vurdu. Qısa vaxt ərzində bu münasibətlər yaxşılaşdı. Bu da Portuqaliya-Osmanlı münasibətlərinin, Portuqaliyanın Aralıq dənizindəki ticarət yolları üzərində öz hakimiyyətini təsis etməsi istəyi nəticəsində pisləşdi. Osmanlı dövləti ilə müharibə şəraitində olan Səfəvilər, İran körfəzində strateji və ticarət əhəmiyyəti böyük olan Hörmüzün Portuqaliya tərəfindən işğal edilməsinə göz yummaq məcburiyyətində

qaldı. Bununla körfəzdən Hind okeanına açılan yol bağlanmış oldu. Şah İsmayıl, Portuqaliyanın İran körfəzini ələ keçirməsi ilə barışaraq Portuqaliya ilə saziş bağlamağı məsləhət bildi. Gənc şahın bu səhvini düzəltmək üçün onun varisləri 100 ildən çox vaxt sərf etməli oldular. Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin pisləşməsi isə Portuqaliya üçün gözəl bir fürsət idi.

11.2.2. Venesiya ilə münasibətlər

Osmanlı dövləti ilə mübarizə aparən Venesiyanı keçmiş müttəfiqi Ağqoyunlu dövlətinin yerində ondan daha güclü Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması çox sevindirdi. Bunun əsas səbəbi bu idi: bu dövrdə İspaniya və Fransa onun ərazisində uzunmüddətli müharibələr aparırdı. Papadan və digər İtalyan dövlətlərindən dəstək almayan Venesiya Osmanlılara qarşı tək mübarizəyə başlamaq məcburiyyətində qalmışdı.

Venesiya-Səfəvi münasibətləri hələ Ağqoyunlu taxtının ələ keçirilməsindən əvvəl yaranmışdı. Bu münasibətlərin inkişafında Qaraman bəyliyi də mühüm rol oynayırdı. Qaraman Bəyliyi Sultan II Mehmedin torpaqlarını genişləndirmə siyasətinə qarşı şiddətli mübarizə aparırmışdı. Qaraman bəylərindən İshak Bəy, Pir Əhməd Bəy, Qasım Bəy Ağqoyunlulara sığınmışdı. Rüstəm Bəy, Bayram Bəy, Qılınc Bəy isə Şah İsmayılın taxta çıxmağında və Səfəvi hakimiyyətinin qurulmasında bir sıra fəaliyyətlər göstərmişdilər.

Beləliklə, XV əsrin sonu- XVI əsrin əvvəllərində, yəni Ağqoyunlu dövləti ərazisində Səfəvi xanədanının hakimiyyəti ələ aldığı dövrdə, Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr davam etdirilirdi. Səfəvilərlə ilk diplomatik əlaqə quran Venesiya olmuşdur. Bu dövrdə Şirvanşahlar Şimali Azərbaycanda hakimiyyətlərini davam etdirir, Ağqoyunlular isə əldən verdikləri taxtlarını geri qaytarmağa çalışırdılar. Ağqoyunlu dövlətinə tamamilə son qoyulduqdan sonra Səfəvilərin Osmanlı əleyhinə siyasətində canlanma müşahidə olunurdu. Bununla yanaşı Səfəvi-Avropa münasibətlərində də müəyyən irəliləyişlər baş vermişdi. Səfəvi dövlətinin yaranması ilk öncə Roma Papasının və Venesiyanın diqqətini cəlb etdi. 1503-cü ildə hakimiyyətə gələn Papa II Yuli (1503-1513) Səfəvi dövlətinin yaranmasını və Şah İsmayılın hərbi uğurlarını Tanrının xristian dünyasına bir hədiyyə olduğunu deyərək, Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya krallarına Osmanlı dövlətinə qarşı birləşmələri haqqında çağırış məktubları göndərirdi. Papa xristian dövlətlərinə bu fürsəti qaçırmamağı məsləhət görürdü.

11.3. I Şah Təhmasib dövrü (1524-1576)

Şah İsmayılın vəfatından sonra Səfəvi taxtına Şah Təhmasib keçdi. O, 10 yaşında olduğundan ilk vaxtlar dövləti qızılbaş əmirləri idarə edirdilər. Həddibuluğa çatan Şah Təhmasibin ilk işi dövlətin bütövlüyünü qorumaq idi. Bu

məqsədlə 1538 ci ildə Şirvanşahlar üzərinə hücum hazırladı və oranı Səfəvi dövlətinin bir əyaləti etdi. Qardaşı Əlqas Mirzəni Şirvana bəylərbəyi təyin etdi. 1551-ci ildə isə Şəki Səfəvi dövlətinə birləşdirildi.

Şah Təhmasibin zamanında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində gərginlik yenə də davam edirdi. Sultan I Səlimin ölümündən sonra Osmanlı taxtına Sultan Süleyman (1520-1566) çıxmışdı. Sultan Süleymanın hakimiyyəti illərində Osmanlı dövləti xeyli güclənmişdi. Sultan Süleyman 1534, 1535, 1548 və 1554-cü illərdə Azərbaycana hücum etdi. Hər səfərində də Şah Təhmasib əsaslı döyüşə girməkdən boyun qaçıraraq "yandırılmış torpaqlar" müdafiə üsulundan (şəhər və kəndlərin boşadılması) istifadə etdi. Sultan Süleymanın 4-cü yürüşünü çıxmaqla ilk üç yürüşü zamanı Osmanlılar Təbrizə qədər gəlmişlər. Bu yürüşlərdə Krım xanlığı da köməklik etmişdi. Sultan Süleyman IV yürüşü zamanı Naxçıvana kimi irəliləsə də, ərzəgə ciddi ehtiyac duyduğu üçün Ərzuruma çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Qasım Mirzənin yardımına gələn Krım türkləri Buğurd qalası yaxınlığında məğlub oldu. Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Qasım Mirzənin tərəfdarlarına Gülüstan qalası yaxınlıklarında qalib gəldi. Azərbaycana işğal etmək cəhdinin boşa çıxdığını görən Sultan Süleyman Səfəvilərlə danışıqlara başlamağa razılıq verdi. 1555-ci il 1 iyun tarixində Amasyada Osmanlı-Səfəvi sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən Ərəb İraqı və Şərqi Anadolu, indiki Gürcüstanın qərbi Osmanlılara, şərqə isə Səfəvilərə aid oldu. Elə həmin il paytaxt Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürüldü. Bundan sonra siyasi sabitlik XVI əsrin 70-ci illərinə qədər davam etdi. 1576-cı ildə Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi-Osmanlı münasibətləri yenidən pisləşməyə başladı.

Şah Təhmasib Səfəvi səltənətində 52 il şahlıq etdi. Çox təmkinli və ehtiyatlı siyasəti nəticəsində güclü Osmanlı dövləti qarşısında Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü qoruya bildi.

Şah Təhmasibin ölümündən sonra hakimiyyətə II İsmayıl gətirildi. Bu zaman Səfəvi dövləti daxili mübarizə dövrünü yaşayırdı. Qızılbaş əmirləri arasında II İsmayılı istəməyənlər də var idi. Bir sui-qəsd nəticəsində II İsmayıl öldürüldü (1577). Şiraz şahzadəsi Məhəmməd Xudabəndənin Qəzvinə gəlişinə qədər Səfəvi dövləti Pərixan xanım tərəfindən idarə edildi. 1578-ci il Xudabəndənin zamanında Osmanlı ordusu Amasya sülhünü pozaraq yenidən Azərbaycana yürüş etdi. Dövlətin şimal-qərb hissəsi Osmanlıların əlinə keçdi. Azərbaycanda kürd və Şirvan əhalisinin Səfəvi dövlətinə qarşı üsyanları başladı. Bu qarışıqlıq Şah Abbasın hakimiyyətə gəlişinə qədər davam etmişdir.

11.4. I Şah Abbas dövrü (1587-1629)

Ustaclı və Şamlı tayfalarından ibarət qızılbaşların Xorasan qrupu 1587-ci ildə Qəzvinə 16 yaşlı Abbası Səfəvi dövlətinin başına gətirdilər. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvi dövləti gücsüz və qarışıq vəziyyətdə idi. 1578-ci ildən başlayan yürüşlər nəticəsində Osmanlı dövləti Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmişdi. 1590-cı ilin martında imzalanmış İstanbul sülhünə görə Azərbaycan Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında bölündü. Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab, Marağa və onların qərbində yerləşən digər torpaqlar Osmanlı hakimiyyəti altına düşdü. Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ və Lənkəran Səfəvilərin əlində qaldı. Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Səfəvi imperatorluğuna daxil olan Şərqi Gürcüstan, habelə İranın qərb vilayətləri də Osmanlı imperatorluğunun tərkibinə qatıldı.

Şah Abbas hakimiyyətə gələndən sonra Səfəvilərin itirilmiş ərazilərini geri qaytarmaq və sarsılmış qüdrətini bərpa etmək üçün hərbi-inzibati islahatlar keçirdi. Qızılbaşların təkbəşinə silah gəzdirmək hüquqları ləğv edildi. Başqa tayfalara da qoşuna daxil olmaq hüququ verildi. Tayfa başçılığında irsilik ləğv olundu. Şah tərəfindən qoşun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi.

Müxtəlif dərəcəli qoşun növləri yaradıldı:

- 1- **Qızılbaşlar.** Qızılbaş suvari (atlı əsgər) sayısı 200 minə çatdırıldı. 140 mini ehtiyatda, 60 mini isə döyüşə aparılacaqdı.
- 2- **Qulamlar.** Osmanlıdakı yeniçəri topluluqlarını xatırladan qulamlar qrupu yaradıldı və bura erməni, gürcü, çarkaz əsilli gənclər alınıb, müsəlman edilərək saray təlimindən sonra vəzifəyə alındılar. Qulamların sayı 15 min olmalı idi.
- 3- **Tüfəngçilər.** Yeni tüfəngçilər qrupu quruldu. Sayı 12 min olmaqla bərabər, başlarında tüfəngçi ağası olmalı idi.
- 4- **Artilleriya-topçular.** 500 səhra topundan ibarət topçular qrupu quruldu.

1593-cü ildən qızılbaşların nəzarətində qalan Azərbaycanın-Zəncan, Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ, Qızılağac və Lənkəran vilayətləri vahid Azərbaycan bəylərbəyliyində birləşdirildi.

İslahatların ardınca paytaxt Qəzvindən İsfahana köçürüldü (1598). İsfahan tacirlərinə bir sıra imtiyazlar verildi. Azərbaycanlılar Şah Abbasın bu hərəkətinə qarşı çıxaraq üsyan qaldırdılar. Lakin bu üsyanlar şah tərəfindən amansızca yatırıldı.

XVI əsrin sonunda Səfəvi dövlətinin qarşısında üç mühüm məsələ dururdu:

1. Osmanlılar tərəfindən ələ keçirilmiş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq;

2. Şimal-şərq sərhədləriniin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Şeybanilər dövlətini əzmək və Xorasanı geri almaq; 3. İran körfəzində Portuqaliyanın hegomonluğuna son qoyaraq Hind okeanına çıxış əldə etmək.

I Şah Abbas ilk olaraq, 1599-cu ildə Şeybaniləri məğlub edərək Xorasanı yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytara bildi.

Osmanlı dövləti Azərbaycana sahib olduqdan sonra orada öz inzibati sistemlərini qurmağa başladı. Dövlətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycandakı sancaqlarda da Timar torpaq sistemi tətbiq edilməyə başladı. Bu vaxtlar Osmanlı dövlətində Cəlaləli hərəkəti başlamışdı. Şah Abbas bu fürsəti dəyərləndirərək onlarla əlaqə yaratdı. 1603-cü ildə Osmanlılara qarşı müharibəyə başladı. Bu müharibə nəticəsində Azərbaycan torpaqları Səfəvilər tərəfindən geri alındı. Şah Abbas, Şah Təhmasib dövründə mühafizə məqsədi ilə tətbiq edilən "yandırılmış torpaqlar" taktikasından bu döyüşlərdə də istifadə etdi. 1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında imzalanan İstanbul sülhü 1555-ci il Amasya müqaviləsinin şərtlərini bərpa etdi.

1629-cu ildə Şah Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə nəvəsi I Şah Səfi keçdi (1629-1642). Bu dövrdə Osmanlılar Azərbaycana yenə yürüş etsələr də, uğur əldə edə bilmədilər. Sadəcə Bağdadı öz torpaqlarına qata bildilər. Bağdad alındıqdan sonra, tərəflər arasında 1639-cu ilin 17 may tarixində Qəsr-i Şirin sülhü imzalandı. Bu vəziyyət XVIII əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi.

Uzun çəkən müharibələr Azərbaycanın tarixində unudulmayan aclıq və səfalətə səbəb oldu. Xüsusi ilə də döyüşlərin çoxu Azərbaycan torpaqlarında baş verdiyindən bütün çətinliklər xalqın çiyinlərinə düşürdü.

XII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ. AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL XANLIQLAR SİSTEMİNİN YARANMASI

12.1. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan torpaqlarında hakimiyyət quran Səfəvi dövləti, XVIII əsrin I yarısında müxtəlif səbəblərdən ağır iqtisadi və siyasi böhran içində idi. Hakimlərin bacarıqsızlıqları üzündən dövlət xəzinəsi boşalmış vəziyyətdə idi. Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) dövründə xəzinəni doldurmaq məqsədi ilə bir çox yeni tədbirlər görüldü. Səfəvilərin müqəddəs yerlərindən olan Ərdəbil türbəsindəki dəyərli əşyalar əridilərək xəzinəyə qoyuldu. Daha əvvəl qoyulan ağır vergilərə yeni üç vergi əlavə edildi. Buna baxmayaraq, iqtisadi çətinlik aradan qaldırılmamış, böhran səltənət mübarizələrinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. Bunun nəticəsində məmləkətin hər tərəfində üsyan başlamışdı.

Səfəvi dövlətinin daxilində sıxıntılar davam edərkən paytaxt İsfahanda gözəlanılmaz bir hadisə meydana çıxdı. Şah Sultan Hüseyn başda olmaqla Səfəvi xanədanı əfqanların basqınına uğrayaraq ələ keçirdilər. Bu ailədən sadəcə Şah Sultan Hüseynin oğlu Təhmasib xilas oldu. Səfəvi dövlətində yüksək vəzifəli şəxslər öz daxili problemləri ilə məşğul olarkən, təbii ki, Azərbaycanı unutmuşdular. Daha doğrusu Azərbaycanın İranlaşmış Səfəvi dövlətindən ayrılmasına səbəb olan hadisələrdən biri də dövlət adamlarının ölkəni pis idarə etməsi idi.

Azərbaycanda ortaya çıxan bu siyasi boşluğu ilk dəyərləndirən dövlət Rusiya oldu. Bu əsnada Rusiyanın başında I Pyotr (1689-1725) var idi. I Pyotrun fikri Xəzər dənizini ələ keçirib, İran və Orta Şərqi üzərindən Hindistana gedərək bu bölgənin ticarətini ələ keçirməkdi. Bu səbəbdən Rusiya üçün Cənubi Qafqaz çox önəmli idi. Çar I Pyotr Şamaxıda rus tacirlərinin ləzgilər tərəfindən öldürülməsi hadisəsini bəhanə edərək Azərbaycan üzərinə hərbi səfərə çıxdı. O, yürüş ərəfəsində 15 iyun 1722-ci ildə Azərbaycan dilində "Bəyannamə" nəşr etdirib Şirvana göndərdi. Bəyannamədə özünü Səfəvilərin dostu kimi göstərən rus çarı belə deyirdi:

1) Səfəvilərə qarşı qiyam edənləri, rus tacirlərini öldürənləri cəzalandıracaq;

2) Osmanlıların bu bölgəni tutmalarının qarşısını alıb, Səfəvi hakimiyyətini bərpa edəcək.

18 iyun 1722-ci ildə Rus ordusu Həştərxandan quru və dəniz yolu ilə yürüşə başladı. Həmin ilin 23 avqustunda rusların yalanlarına inanən Dərbənd naibi İmamqulu bəy qalanın açarlarını I Pyotra təqdim etdi. Dərbəndə qədər gələn I Pyotr bəzi məsələlərin ortaya çıxması ilə: 1) İsveçin Rusiyaya müharibə elan edə biləcəyi; 2) Osmanlı dövlətinin Rusiyaya kəskin etiraz etməsi; 3) Şirvan hakimi Hacı Davudun ruslara qarşı mübarizəyə hazırlaşması kimi səbəblərdən Bakının işğalını M. Matyuşkinə tapşırıraq Peterburqa qayıtmağa məcbur oldu. Qarşılarında nizami bir ordu görməyən ruslar yerli xalqın üsyanlarına baxmayaraq, sürətlə irəliləyib qısa vaxtda Bakı, Salyan və Talış bölgəsi də daxil olmaqla Dərbənddən Gilana qədər Azərbaycanın Xəzər sahilindəki vilayətlərini işğal etdi. 1723-cü il sentyabrın 12-sində Səfəvi nümayəndəsi İsmayıl bəy şahdan xəbərsiz Dərbənddən Gilana qədər olan Xəzər sahil vilayətlərinin Rusiyaya verilməsi haqqında Peterburq müqaviləsini imzaladı. Rusiya da, bu sazişin qarşılığında Səfəvilərə əfqanlarla mübarizədə kömək edəcəyinə dair söz verdi.

Bu dövrdə Cənubi Qafqaz üzərində öz mövqeyini gücləndirməyə çalışan dövlətlərdən biri də Osmanlı imperiyası idi. XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti rusların müdaxiləsindən əvvəl bu bölgədə siyasi fəaliyyətini gücləndirmişdi. Bunun nəticəsi olaraq III Əhməd (1703-1730) zamanında (1714-cü ildə) Dağıstan və Şirvan hakimlərinin xahişləri üzərinə Səfəvi dövlətinə qarşı Şirvan da qalxan xalq üsyanı Osmanlı dövləti tərəfindən dəstəklənərək, Hacı Davud Şirvan hakimi təyin edilmişdi. Petros Di Sarkiz Kilamenisin dediyinə görə, 1723-cü ildə Qafqazın yerli bəyləri Ərzurum paşasına yazaraq "niyə oturursunuz? Siz də türksünüz, biz də. Rusun idarəsinə girməkdənsə sizin idarəniz daha yaxşıdır. Vaxtında müdaxilə etsəniz, ruslar şəhərlərimizə girə bilməyəcəklər" deyərək Osmanlı dövlətindən kömək istəmişdilər. Bundan əlavə, İngiltərə ilə Fransa Rusiyaya qarşı olduqları üçün Osmanlı dövlətinə kömək edəcəklərini bildirmişdilər.

Beləliklə, Osmanlı dövləti yerli xalqın istəyi, böyük Avropa dövlətlərinin dəstəyi ilə 1723-cü ilin yayında yürüşə başlayaraq Tiflisi aldı. Tiflisdən sonra Azərbaycan şəhərləri Osmanlıların əlinə keçməyə başladı. Osmanlı orusunun Cənubi Qafqazda irəliləməsi Rusiya ilə Osmanlılar arasında toqquşmaya gətirib çıxara bilərdi. Burada üç dövlətin mənəfeyi toqquşduğundan Cənubi Qafqaz Rusiya, Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin düyün nöqtəsinə çevrildi. İsveçlə müharibəni yenidən qurtarmış Rusiya yeni müharibəyə başlaya bilmədiyindən, Osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən, Xəzər dənizi sahilləri

Ruslara verildi. Bu müqavilədən qısa müddət sonra Tiflis, Təbriz, İrəvan, Gəncə və Qarabağ da Osmanlı dövlətinin hakimiyyətinə qatıldı.

1730-cu illərdə İranda siyasi cəhətdən güclənən Nadir xan Əfşar kiçik yaşdakı II Şah Təhməsbəy adına atdığı ilk addım əfqanları susduraraq daxili problemləri həll etmək oldu. Bu zaman Osmanlı dövləti III Sultan Əhmədin taxtdan endirilərək yerinə Sultan Mahmudun (1730-1754) gətirilməsi ilə məşğul idi. Taxt davası səbəbi ilə dövlətdə bir sıra problemlər yaşanırdı. Nadir xan Osmanlı dövlətindən və Rusiyadan ələ keçirilən torpaqları boşaltmağı tələb etdi. Lakin müsbət cavab almadığı üçün müharibəyə başlayaraq həm Rusiyadan, həm də Osmanlılardan Azərbaycan torpaqlarını geri almağı bacardı. 1735-ci ildə Rusiya və 1736-cı ildə Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında bağlanan müqavilələrlə Səfəvi imperiyasının sərhədləri bərpa edildi.

1736-cı ilin əvvəllərində dörd yaşındakı Səfəvi şahı olan III Şah Abbasın qəfil ölümü, Nadirə səltənət qapısını açdı. Daha əvvəl vəzifəsi naiblik olan Nadir, 26 fevral 1736-cı ildə Azərbaycanın Muğan bölgəsində özünü şah elan edərək Səfəvi imperiyasına son qoydu. Beləliklə, 235 il hökm sürən Səfəvi imperiyasını Nadir Şah Əfşar imperiyası əvəz etdi.

Nadir şahın hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanda bir sıra hadisələrin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Belə ki, Muğanda şahlıq şənlili keçirildiyi əsnada Qarabağ bəylərbəyliyi idarə edən Ziyadoğulları və Qarabağın türk tayfalarından Cavanşir, Otuziki və Kəbirli tayfaları Nadir şahı qarşı çıxıb ondan Səfəvilərin hakimiyyətini saxlamağı tələb etdilər. Buna görə, Nadir şah Gəncə-Qarabağ bəylərbəyinin hakiminin vəzifələrini məhdudlaşdırmış, Qazax və Borçalı bölgələrini Kartli hakiminin tabeliyinə vermişdi. Qarabağdakı Cavanşir, Otuziki və Kəbirli tayfalarının başçıları ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün edilmişdi.

Nadir şahın ölkədə həyata keçirdiyi siyasət XVIII əsrin 30–40-cı illərində Azərbaycana fəlakət gətirmiş, təsərrüfat həyatı tənəzzülə uğramışdı. Dözülməz həyat şəraiti və səfalət xalqı cana doydurmuşdu. Ona görə də mövcud hakimiyyətə qarşı hiddət və nifrət gündən-günə artmaqda idi. Bu, Nadir şah hakimiyyətinə qarşı güclü üsyanlara səbəb olmuşdur.

1747-ci ildə Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra hakimiyyət uğrunda baş verən mübarizə Nadir şahın yaratmış olduğu möhtəşəm imperiyanın dağılmasına səbəb oldu. Nadir şahın qətl ilə Əfşar imperiyasında meydana gələn daxili qarışıqlıqlar Azərbaycan üçün bir dönüm nöqtəsi oldu.

12.2. Azərbaycanın şimal xanlıqları

XVIII əsrin ortaları Azərbaycan tarixinin mühüm dövrüdür. Bu dövrdə feodal parakəndəliyi, iqtisadi əlaqələrin zəifliyi, natural təsərrüfatın hökmranlığı

ölkəmizdə mərkəzləşmiş dövlətin yaradılmasına imkan vermədi. Azərbaycan müstəqil və yarımüstəqil xanlıqlara parçalanmışdı. XVIII əsrin ortalarında Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin daxilində baş verən hadisələr onların Azərbaycanda baş verən hadisələrə müdaxilə etməsinə imkan vermədiyi üçün müstəqil xanlıqlarımızın yaranması təmin edilmişdi. Bu zaman Azərbaycanda 20 xanlıq, 6 sultanlıq yaranmışdı.

12.2.1. Şəki xanlığı (1743-1819)

Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşirdi. Gürcüstan, Dağıstan, İlisu sultanlığı, Quba, Qarabağ, Gəncə və Şamaxı xanlıqları ilə həmsərhəd olmuşdu. Mərkəzi Şəki şəhəri idi. 1743-cü ildə Şəki xanlığının əsası Hacı Çələbi xan (1743-1755) tərəfindən qoyulmuşdur. İlk öncə hakim kimi fəaliyyət göstərən Hacı Çələbi xan, Nadir şahın ölümündən sonra tam müstəqil hərəkət etmişdir. Azərbaycanın Şimal-qərb sərhədlərinin gürcü çarının hücumlarından qorunmasında Hacı Çələbi xan önəmli rol oynamışdır. Hacı Çələbi xan 1752-ci ildə gürcü çarı İraklinin Qızılqayada Azərbaycan xanlarını girov aparmasından xəbər tutaraq Mingəçevir yaxınlığında gürcüləri ağır məğlubiyyətə uğradaraq xanları azad etmişdir. Hacı Çələbi xan Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqlarını azad edərək Şəki xanlığına birləşdirmiş və oğlu Ağakışını oraya hakim təyin etmişdir. Şəki xanlığı Hacı Çələbi xan dövründə Azərbaycanın ən iri xanlıqlarından biri olmuşdur. Onun ərazisi 8 mahala- Şəki, Ərəş, Ağdaş, Alpaut, Padar, Qəbələ, Xaçmaz və Göynük mahallarına bölünmüşdür. Xanlıq Fətəli xan dövründə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdür. Şəki xanlığı 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinə görə rəsmən Rusiyaya birləşdirilmişdi. 1806-cı ildə İbrahimxəlil xanın ailə üzvləri ilə birlikdə Xan bağında rus zabiti Lisaneviç tərəfindən öldürülməsi şəkili Səlim xanın Rusiyaya qarşı üsyan qaldırmasına və rus ordusuna ciddi zərbə vurmasına səbəb olmuşdu. Rus ordusu üsyanı yatırmağa nail oldu. Xoylu Cəfərqulu xan Şəkiyə gətirildi. Bu ermənilərin Şəki ətrafına köçürülməsi ilə nəticələndi. 1819-cu ildə İsmayıl xanın ölümü ilə çar hökuməti xanlığı ləğv etdi və onun ərazisi Rusiyanın əyalətinə çevrildi.

12.2.2. Qarabağ xanlığı (1748-1822)

Kür və Araz çayları arasında mövcud olmuşdur. Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Qaradağ, Cavad və Şamaxı xanlıqları ilə hüdüdlənirdi. Xanlığın qurucusu Pənah Əli xandır. Onun dövründə Bayat, Şahbulaq qalaları tikilmiş, Əsgəran qalası möhkəmləndirilmiş, Şuşa (Pənahabad) şəhərinin əsası qoyulmuşdur. Mərkəzi Şuşa şəhəri idi. 1750-1756-cı illər arasında tikilən bu yeni paytaxt əvvəllər Pənahabad, 1759-cu ildə Pənah xanın ölümündən sonra isə Şuşa şəhəri adlanmışdır. Xanlığı 1763-1806-cı illər arasında İbrahimxəlil xan idarə etmişdir. Onun

dövründə Qarabağ xanlığı ən güclü dövrünü yaşamışdır. Qubalı Fətəli xanın 3 dəfə və Ağa Məhəmməd şah Qacarın iki dəfə Qarabağa hücum etməsinə baxmayaraq, İbrahimxəlil xan hakimiyyətini qoruyub saxlamışdır. O, Osmanlı dövləti ilə ciddi əlaqələr quran xanlardan biri olmuşdur. Xanlıq 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiyanın tərkibinə keçmişdir. İbrahimxəlil xan Rusiya hakimiyyətini qəbul etməsinə peşman olmuş xarici siyasətini dəyişmək istəmişdir. Məhz buna görə də, 1806-cı ildə ruslar tərəfindən 17 yaxın adamı ilə birlikdə öldürülmüşdür. Yerinə oğlu Mehdiqulu xan keçmişdir. Aldadıldığını gec də olsa anlayan Mehdiqulu xanın İrana qaçmasından sonra, 1822-ci ildə çar fərmanı ilə Qarabağ xanlığı rəsmən ləğv edilmişdir. Qarabağ xanlığı Azərbaycanın ən qüdrətli xanlıqlarından biri olmuşdur.

12.2.3. Quba xanlığı (1726-1806)

Azərbaycanın şimal-şərqində mövcud olmuşdur. Hələ 1726-cı ildə Quba əyaləti Rusiyanın tərkibinə daxil edilmişdi və Hüseynəli xan onun hakimi təyin olunmuşdu. Əyalətin paytaxtı əvvəl Xudat, 1735-ci ildən isə Quba şəhəri olmuşdur. Hüseynəli xan əsrin ortalarında Quba əyalətini müstəqil xanlıq elan etdi. Xanlıq şərqdə Xəzər dənizi, şimalda Dərbənd xanlığı və Tabasaran əraziləri, şimal-qərbdə Şəki xanlığı, cənubi-qərbdə Şamaxı, cənubda Bakı xanlığı ilə həmsərhəd idi. Gülhan, Altıpara, Doqquzpara, Şabran və s. torpaqlar Quba xanlığının mülkləri idi. Xanlıq ən güclü dövrünü Fətəli xan (1758-1789) dövründə yaşamışdır. Quba xanlığı öz qüdrəti ilə seçildiyindən bəzən Dərbənddən Salyana (əsrin 60-cı illərində) kimi ərazinin onun nüfuz dairəsində olmuşdur. Fətəli xandan sonra oğulları Əhməd xan (1789-1791) və Şeyxəli xan (1791-1810) xanlığı idarə ediblər. Quba xanlığı 1806-cı ildə Şeyxəli xanın ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Rusiya tərəfindən işğal olundu və xanlıq ləğv edildi.

12.2.4. Bakı xanlığı (1747-1806)

Abşeron yarımadasında mövcud idi və onun tərkibinə 39 kənd daxil idi. Ərazisi çox kiçik (eni 60, uzunluğu 80 verst) olmuşdur. Şamaxı və Quba xanlıqları ilə sərhədə malik idi. Paytaxtı Bakı şəhəri olmuşdur. Onun əsasını I Mirzə Məhəmməd xan qoymuşdur. Hüseynqulu xan zamanında 1806-cı ildə Bakı xanlığı ruslara qarşı müqavimət göstərmiş və rus generalı Sisianov xanın yaxın qohumu tərəfindən öldürülmüşdür. Xanlıq elə həmin il oktyabrın 3-də işğal edilərək Rusiyaya birləşdirildi.

12.2.5. Dərbənd xanlığı (XVIII əsrin ortaları-1806)

Azərbaycanın şimali-şərqində fəaliyyət göstərmişdir. Qaraqaytaq üsmiliyi, Tabasaran, Qazıqumuq və Quba xanlığı ilə həmsərhəd olmuşdur. Paytaxtı Dər-

bənd şəhəri olmuşdu. Xanlığın əsasını Məhəmməd Hüseyn xan qoymuşdur. Xanlığın ərazisi, xüsusilə Dərbənd şəhəri əlverişli coğrafi-strateji mövqedə yerləşirdi. Xanlıq 40 il Quba xanlığından asılı olmuşdur. Onun fəaliyyətinə 1806-cı ildə son qoyulmuş və Rusiyanın əyalətinə çevrilmişdir.

12.2.6. Gəncə xanlığı (XVIII əsrin ortaları - 3.01.1804)

Murovdağ silsiləsindən Kür çayına kimi olan əraziləri əhatə edirdi. Şəki, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Qazax-Şəmşədil sultanlığı və Gürcüstanla həmsərhəd idi. Paytaxtı Gəncə olmuşdur. İnzibati baxımdan Samux, Kürəkbasan, Şəmkir və Ayırım mahallarına bölünmüşdü. Banisi Ziyadoğlular nəslindən II Şahverdi xan (1747-1760) idi. Ondən sonra oğlu Məhəmməd Həsən xan (1760-1780) xanlığı idarə etmişdi. 1780-ci ildə xanın qardaşı Məhəmməd xanın yardımıyla Gəncəyə girən gürcü II İrakli və Şuşaya gətirmişdilər. Bundən sonra Gəncə xanlığı Tiflis və Qarabağ xanlarının təyin etdiyi adamlarla iki hakimiyyətlik şəklində idarə olundu.

Görkəmli xanlarından olan Cavad xan 1786-da hakimiyyətə gəldi. Cavad xan ruslarla mətanətli mübarizədən sonra 1804-cü il yanvarın 3-də Sisianovla döyüşdə öldürüldü. Xanlığın ərazisi Rusiyaya ilhaq edildi və Gəncə adı dəyişdirilərək Yelizavetapol qoyuldu.

12.2.7. İrəvan xanlığı (XVIII əsrin ortaları-1828)

Ağrı düzənliyini, Göyçə gölünün cənub və şərq tərəflərini, Araz çayının qərbinə əhatə edirdi. Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, Maku xanlıqları, Qazax, Şəmsəddil, Borçalı və Şörəyel sultanlıqları, Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olmuşdur. Mərkəzi İrəvan şəhəri idi. İnzibati baxımdan 15 mahala bölünmüşdü: Qırxbulaq, Zəngibasar, Qərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-pərçeniş, Səədl, Talın, Seyidli-Ağsaxlı, Sərdarabad, Qarpi, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Təsisçisi Həsənəli xan olmuşdur. Bir müddət Kartli-Kaxeti çarlığının təsirinə düşmüş, sonra Ağa Məhəmməd xan Qacarın, Gülistan müqaviləsinə görə İranın, Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Rusiyanın tərkibinə qatıldı və onun əyalətinə çevrilir. Çar hökuməti 1828-ci ilin martında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" yaratdı. Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə görə ermənilər Qacarlar İrənindən və Osmanlı imperiyası ərazisindən İrəvan və Naxçıvan torpaqlarına köçürülməyə başlandı. Çar hökumətinin köçürərək gətirdiyi ermənilər yerli Azərbaycan türklərinin yararlı torpaqlarında yerləşdirildi. Rusiyanın köçürmə siyasəti bölgədə etnik vəziyyətin ciddi şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda özünə etnik dayaq

yaratmaq üçün köçürüb gətirdiyi ermənilər zaman keçdikcə köçürüldükləri ərazilərə sahib çıxmaq və ərazilərini gemişləndirmək cəhdlərindən əl çəkmədilər.

12.2.8. Lənkəran xanlığı (XVIII əsrin əvvəlləri- 1826)

Lənkəran xanlığı, Ərdəbil, Qaradağ, Cavad, Salyan xanlıqları, Xəzər dənizi və Gilan xanlığı ilə hüdüdlənmişdi. Qurucusu Cəmaləddin Mirzə bəydir. Mərkəzi Astara olan Lənkəran xanlığı, hələ Səfəvilər dövlətinin tənəzzülə uğradığı dövrdə yaranmağa başlamışdı.

Nadir şah zamanında hakimiyyət Musa xandan alınaraq, Səfəvilər nəslindən olan ərdəbilli Seyid Abbasa verildi. Seyid Abbas xanlığın paytaxtını Lənkərana köçürdü. Seyid Abbasın ölümündən sonra taxta oğlu Qara xan (1747-1786) sahib oldu. Qara xanın oğlu Mir Mustafa xan (1786-1814) dövrü Lənkəran xanlığının yüksəliş dövrüdür. İqtisadi cəhətdən inkişaf edən xanlıq Lənkəran, Astara, Qızılağac kimi ticarət mərkəzlərinə malik idi.

Ruslara qarşı ciddi mübarizə aparan Lənkəran xanlığı 1813-cü ildə Gülüstən müqaviləsi ilə Rusiyanın hakimiyyəti altına alınmış və 1826-cı ildə çar fərmanı ilə ləğv edilmişdir.

12.2.9. Naxçıvan xanlığı (1747-1828)

Xanlıq Zəngəzur sıra dağlarından Araz çayına kimi olan əraziləri əhatə edir. Mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan bu xanlıq Qarabağ, Qaradağ, Xoy, Maku, Təbriz və İrəvan xanlıqları ilə həmsərhəd olmuşdur. Naxçıvan xanlığı Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan tərəfindən yaradılmışdır. Xanlığın ərazisi Gülüstən müqviləsinə görə (1813) İranın tərkibində qalsa da, Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən Rusiyaya birləşdirildi və onun əyalətinə çevrildi.

12.2.10. Salyan xanlığı

Kür çayının mənsəbində kiçik xanlıq olduğu bildirilir. Xanlıq şərq tərəfdən Xəzər dənizi, şimaldan Şamaxı xanlığı, qərbdə Cavad xanlığı və cənubda Lənkəran xanlığı ilə sərhədlənirdi. 1756-cı ildə Qubalı Hüseynəli xan tərəfindən Quba xanlığının tərkibinə qatılmışdı.

12.2.11. Cavad xanlığı (XVIII əsrin ortaları - 1813)

Kür ilə Arazın qovuşduğu yerdə mövcud olmuşdur. Şamaxı, Qarabağ, Lənkəran və Salyan xanlıqları ilə hüdüdlənirdi. Mərkəzi Cavad şəhəri (iki çayın birləşdiyi yerdə) olmuşdur. Xanlığın əsasını Şahsevən tayfasından Həsən xan qoymuşdur. Quba xanlığından asılı olmuş (1768) və onun tərkibində Rusiyaya birləşdirilmişdir.

12.2.12. Şamaxı xanlığı (1748-1820)

Bakı, Quba, Şəki, Qarabağ, Cavad və Salyan xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Şamaxı şəhəri olmuşdur. Əsasını Hacı Məhəmməd xan və Xançobanı tayfasından olan Məhəmməd Səid və Ağası qardaşları qoymuşdur. 1763-cü ilə kimi Şamaxı xanlığında iki hakimiyyətlik hökm sürmüşdü. Məhəmməd Səid xanın Yeni Şamaxını tutması ilə iki hakimiyyətli son qoyuldu. Xanlıq 1767-ci ildə Qubalı Fətəli xanla Şəkili Hüseyn xan tərəfindən bölüşdürüldü. Fətəli xanın ölümündən sonra xanlıq yenidən müstəqillik qazandı. Mustafa xanın dövründə isə Şamaxı xanlığı xeyli gücləndi. Xanlıq 1805-ci ildə Rusiya tərkibinə qatıldı və 1820-ci ildə çar fərmanına əsasən ləğv edilmişdir. Bir müddət Şamaxı xanlığı ərazisində mərkəzi Ağsu olan Yeni Şamaxı və mərkəzi Şamaxı olan Köhnə Şamaxı fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan xanlıqları arasında Urmiya, Şəki, Qarabağ, Quba və Xoy xanlıqları daha güdrətli idilər. Onlar bir-birinə qarşı mübarizə aparır, digər xanlıqların ərazilərini zəbt etməyə cəhd göstərirdi və bəzən buna nail olurdular. Xanlıqlar öz fəaliyyətlərini möhkəmləndirmək üçün qonşu dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın, İranın nüfuzundan da "bəhrələnirdilər". Azərbaycan ərazisinin birləşdirilməsi cəhdləri də var idi. Quba xanı Fətəli xanın bu sahədəki fəaliyyəti, müəyyən səbəblərdən tam müvəffəqiyyətlə nəticələnməsə də, dövrün mütərəqqi hadisəsi idi.

Azərbaycan ərazisində adı çəkilən xanlıqlarla yanaşı onların bir neçəsinin tərkibində sultanlıqlar və mülkəliklər də mövcud olmuşdur. Sultanlıq- sultanın başçılıq etdiyi monarxiya dövləti idi. Mülkəlik isə mülkətlər tərəfindən idarə olunan kiçik feodal hakimiyyətdən ibarət idi. Mülkəlik "xəmsə" (beşlik) də adlanırdı. Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi vahidlərindən biri mülkəlik olmuş və 5 feodal hakimiyyəti-Vərəndə, Dizaq, Xaçın, Gülüstən və Çiləbört hakimiyyətlərini birləşdirmişdi.

12.3. Azərbaycanın cənub xanlıqları

12.3.1. Təbriz xanlığı (XVIII əsrin ortaları-1780)

Xoy, Ərdəbil, Qaradağ, Sərab, Naxçıvan və Marağa xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Təbriz, Güney və Mərənd mahallarına bölünmüşdü. Mərkəzi Təbriz şəhəri idi. İlk vaxtlarda Xalxal və Ərdəbil əyalətləri də Təbriz xanlığına tabe olmuşdur. Təbriz xanlığı digərlərinə nisbətən zəif idi. 1780-ci ildə xanlığın fəaliyyətinə son qoyuldu və onun ərazisi Xoy xanlığının tərkibinə qatıldı.

12.3.2. Urmiya xanlığı (1747-1797)

Şimalda Xoy xanlığı, şərqdə Urmiya gölü və Marağa xanlığı qərbdə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olmuşdur. Mərkəzi Urmiya şəhəri idi. İnzibati baxımdan Mərgəvər, Tərkəvər, Bərdəsur, Bərdədost, Sumay, Ənzəl, Dəşt, Uşnu, Sulduz, Döl, Nazlı, Bəyşikili, Rözə və Urmiya mahallarına bölünmüşdü. Əsası Urmiyanın irsi hakimi olan Əfşar tayfa başçısı Fətəli xan Əfşar tərəfindən qoyulmuşdu. 1797-ci ildə xanlıq İran taxtına çıxan Fətəli şahın tabeliyinə düşmüş və onun fəaliyyətinə son qoyulmuşdur.

12.3.3. Xoy xanlığı (1747-1828)

Maku, Naxçıvan, Təbriz, Urmiya xanlıqları və Türkiyə ilə sərhədlənmişdi. Tərkibində Xoy, Salmas, Avacıq, Qotur, Əlvənd, Çaldıran, Çors, Qaraqoyunlu, Sökmanabad, Dərgah mahallarını birləşdirirdi. Mərkəzi Xoy şəhəri idi. Əsasını Dömbülü tayfa başçısı Şahbaz xan qoymuşlar. Xoy xanlığı Türkmənçay müqaviləsinə (1828) görə İranın tərkibində qaldı və fəaliyyətinə Qacarlar son qoydular.

12.3.4. Ərdəbil xanlığı (1747-1820)

Lənkəran, Qaradağ, Təbriz, Marağa, Sərab və Gilan xanlıqları ilə hədudlanırdı. Mərkəzi Ərdəbil şəhəri olan bu xanlığın ərazisi inzibati baxımdan Ərdəbil, Aşağı Mişkin, Yuxarı Mişkin, Vilgic, Ərşə, Ucarrud (Ucarlu) və Astara mahallarına bölünmüşdü. Əsası Şahsevən tayfa başçısı Bədir xan tərəfindən qoyulmuşdur. Xanlıq bir müddət Quba xanlığının, sonra Qarabağ xanlığının vassalına çevrilir. Əsrin əvvəllərində şahsevənlər 4 qola ayrılırlar və Ərdəbil, Mişkin, Talış və Qaradağda ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Xanlığın fəaliyyətinə 1820-ci ildə son qoyulmuşdur.

12.3.5. Marağa xanlığı (1747-1826)

Cənubda Saqqız mahalı, şimalda Təbriz, qərbdə Urmiya, şərqdə Ərdəbil xanlıqları ilə sərhədlənirdi. Mərkəzi Marağa şəhəri olan bu xanlığın tərkibinə Marağa, Təkab, Sayınqala, Əcəbşir, Qaraağac, Binab və Miyandab mahalları daxil idi. Xanlığı Qarabağın Cavanşir elinin bir qolu olan Müqəddəm tayfasının nümayəndələri idarə edirdi. 1826-cı ildə İran qoşunu hücum edərək xanlığın fəaliyyətinə son qoydu və ərazisini öz tərkibinə qatdı.

12.3.6. Maku xanlığı (1747-1922)

Xoy, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları, qərbdə isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd idi. Mərkəzi Maku şəhəri olan bu xanlıq 30 kəndi birləşdirirdi. Əsası Əhməd sultan (1747-1778) tərəfindən qoyulmuşdur. Maku əyaləti Çuxur-Səəd

bəylərbəyliyinə tabe olan yarımmüstəqil sultanlıqlardan ibarət idi və bayat tayfasından olan hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Maku xanlığı ən uzun fəaliyyət göstərmiş xanlıqdır. Onun fəaliyyətinə 1922-ci ildə İran qoşunu tərəfindən son qoyuldu.

12.3.7. Qaradağ xanlığı (1748-1813)

Kazım xan tərəfindən təsis edilmişdir. Ərazisi Lənkəran, Ərdəbil, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ilə hədudlanırdı. Mərkəzi Əhər şəhəri olmuşdur. Qaradağ xanlığı bir müddət Qarabağ xanlığının təsiri altına düşür, sonra Kərim xan Zəndə (1761) və Ağa Məhəmməd şah Qacara (1791) tabe olur. 1813-cü il müqaviləsinə görə İranın tərkibinə qatılır və xanlığın fəaliyyətinə son qoyulur.

12.3.8. Sərab xanlığı (1747-1828)

Ərdəbil və Təbriz xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Ərazisi Həştəri, Gərməli və Sərab mahallarına bölünmüşdü. Mərkəzi Sərab şəhəri idi. Əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlığın ərazisi əvvəlcə Qacarlar dövlətinin tərkibinə qatıldı və 1828-ci ildə xanlıq ləğv edildi.

12.4. Xanlıqların sosial-iqtisadi həyatı

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda aqrar münasibətlərdə ciddi dəyişiklik olmamışdı. Əvvəlki torpaq mülkiyyət formaları (divan, xalisə, mülk, tiyul, vəqf və icma) qalırdı. Divan və xalisə torpaqları xan torpaqları adlanmamağa başlamışdı. Şərti torpaq olan tiyulun mülkə çevrilməsi prosesi güclənmişdi. Bu, tiyuldarın ictimai-siyasi həyatda mühüm rol oynaması ilə əlaqədar idi.

XVIII əsrdə Azərbaycanda hakim zümrənin başında xan dururdu. Xandan sonrakı yeri sultan və mülklər tuturdu. Ali zümrənin əsas hissəsini bəylər təşkil edirdi. Bəylər irsi və şəxsi bəylərə bölünürdü. Onlar kəndlilər üzərində inzibati hakimiyyətə malik idilər. Elatların (maldarlar) başçıları – elbəylər və ruhanilər də ali zümrəyə daxil idilər. Ali zümrə vergi və mükəlləfiyyətdən azad idi. Elatların içərisindən çıxan maafilər imtiyazlı təbəqə idi. Onlar xan qoşununun əsasını təşkil edir, asayışı qoruyurdular. Üzərlərinə qoyulan vəzifəni layiqincə yerinə yetirmələri üçün maafilər vergidən azad edilmişdilər.

Kəndlilər aşağı zümrə olmaqla hüququ cəhətdən rəiyyət, rəncbər və elata bölünürdü. Əsas gəlirlər əkinçi əhalidən toplanılırdı.

Xanlıqlar qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icraedici hakimiyyətə malik xan tərəfindən idarə olunurdu. Şəki, Quba, Qarabağ və Şamaxı xanlıqlarında məşvərətçi divan və ya xan şurası fəaliyyət göstərirdi. Xan sarayında vəzir, sərkərali, eşikağası, sandıxdar ağası vəzifələri var idi.

Natural vergilərin toplanması ilə dağlar məşğul olurdu. Xanlığın idarə etmə sistemində çalışan məmurlar bərbəşə maaş almırdılar. Onların xidməti xəzinə üçün toplanan vergilər hesabına ödənilirdi. Xanlıqlar mahallara bölünür və mahal bəyləri tərəfindən idarə olunurdu. Qarabağ xanlığı inzibati cəhətdən daha çox (21) mahallara bölünmüşdü. Kəndləri yüzbaşı və kənxuda, şəhərləri isə kaləntər və qalabəyi idarə edirdi. Məhkəmə şəriət qaydaları əsasında aparılırdı.

Xanlıqların yaranması şəhərlərin sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi inkişafına şərait yaradırdı. XVIII əsrin sonunda Şamaxı, Bakı, Şəki, Şuşa və Dərbənddə 4 mindən 10 min nəfərə qədər əhali yaşayırdı. Təbriz yenə də Azərbaycanın ən böyük şəhəri olaraq qalırdı. Qubada "Çiçi", Urmiyada "Əfşar" xalçaları toxunur və xarici bazara çıxarıldı. Şəki, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı şəhərlərində ipək parçalar istehsal olunurdu. Metallaşma sahəsində Lahic qəsəbəsi şöhrət qazanmışdı. Burada xəncər, qılınc, çaxmaqlı silahlar hazırlanırdı.

Bakıda boyaçılıq, Təbriz və Ərdəbildə yun və ipək parçalar, zərgərlik məmulatları istehsalı inkişaf etmişdi. Karvan yolu ilə, eləcə də Xəzər-Volqa vasitəsilə əcnəbi ölkələrlə qızgın ticarət edilirdi.

12.5. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasəti

Azərbaycan geosiyasi mövqeyi onun beynəlxalq münasibətlərdə öz yerini tutmasına səbəb olurdu. Azərbaycan xanlıqlar timsalında öz dövlətçiliyini bərpa etdikdən sonra müstəqil xarici siyasət yeritməyə başlamışdı. Bu siyasətin əsas istiqamətləri xanlıqların müstəqilliyini və varlığını qorumaq və xarici əlaqələrinə təmin etməkdən ibarət idi.

Urmiya, Şəki, Qarabağ və Quba xanlıqları Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti yeridirdilər. Azərbaycan xanlıqları İran, Rusiya, Osmanlı imperiyası və Gürcüstanla əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Urmiya xanlığı İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ almağa çalışırdı. Azərbaycanın cənub xanlıqlarını özündən asılı hala salan Kərim xan Zənd Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə mane olur, rusların Qafqazda möhkəmlənməsinə qarşı çıxırdı.

Osmanlı imperiyası Qafqazda Rusiya-Gürcüstan blokuna qarşı müsəlman dövlətlərinin ittifaqını yaratmağa çalışırdı. Osmanlılar Rusiyaya qarşı Azərbaycan xanlıqlarından, Azərbaycan xanlıqları isə Rusiyaya qarşı Osmanlılardan kömək almaq istəyirdilər. 1785-ci ildə Qarabağ, Şəki və Quba xanlıqlarının elçiləri Osmanlılardan kömək almaq məqsədi ilə İstanbula gəldilər. Osmanlı imperiyası Rusiya ilə münasibətləri pozmamaya üçün xanlıqları öz himayəsinə götürmədi. Bununla da Osmanlılar 1787-1791-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində Azərbaycan xanlıqlarının köməyindən məhrum oldular.

Azərbaycanda hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməmiş xanlıqların yaranması Rusiyanın təcavüzkarlıq planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Lakin Osmanlı dövləti buna mane olurdu. Ona görə də Rusiya işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün hərbi-strateji tədbirlərə üstünlük verirdi. Azərbaycanın şimal xanlıqları ilə zahiri dostluq münasibətləri yaratmağa cəhd edilirdi.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Gürcüstanla münasibətləri onların xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri idi. Cənubi Qafqazda Kartli-Kaxetiya çarlığından başqa heçbir hökumdarın güclənməsini istəməyən II Yekaterina Quba xanlığının güclənməsindən narahat idi. Rusiya Quba xanlığının müstəqilliyini tanımaq istəmirdi. Buna görə də, Fətəli xanın 1775 və 1787-ci illərdə öz elçilərini Peterburqa göndərməsi bir nəticə verməmişdi. Azərbaycan xanlıqları fəal xarici siyasət xətti yeritməyə çalışırdı. Lakin ayrı-ayrı xanlıqlar kifayət qədər hərbi-straji və iqtisadi imkanları olmadığından belə siyasəti uzun müddət davam etdirmək onlara müyəsər olmurdu. Yeganə çıxış yolu mərkəzləşmiş dövlət yaradılması ola bilərdi. Qonşu dövlətlər isə buna yol vermişdilər.

Mədəniyyət. Azərbaycan xalqı azadlıq uğrunda gərgin mübarizə aparmaqla yanaşı mədəniyyəti də inkişaf etdirirdi. Təbrizdə, Şamaxıda, Bakıda və Dərbənddəki məktəblərdə təhsil almış adamlar məmur, mirzə və ya ruhani vəzifələrini tuturdu. XVIII əsrdə elm sahəsində ciddi irəliləyiş olmamış, lakin tarix, coğrafiya və başqa sahələrə dair bir sıra əsərlər yazılmışdır. Alimlərdən coğrafiyaşünas Hacı Zeynalabdin Şirvani və tarixçi Əbdürrəzaq bəy məşhur idilər.

Azərbaycan ədəbi dili də inkişaf etməkdə idi. Səfəvilər sülaləsinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixindən bəhs edən 'Xanədanı Səfəvi' adlı tarixi əsər məhz Azərbaycan dilində yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bir-birinə əks olan iki cərəyan-realist xalq ədəbiyyatı və saray ədəbiyyatı daha güclü şəkildə özünü göstərirdi. Gənc Azərbaycan şairləri Xəstə Qasım, Saleh, Aşıq Abbas Tufarqanlı və Sarı Aşığın üslubunda qoşma və bayatılar yaradır, xalqın arzu və istəklərini tərənnüm edirdilər. Tarixi mövzuda yazılan mənzumələrin müəllifləri Nişat Şirvani, Şikəstə Şirin və Nəbi idi. Onların əsərlərində dözülməz, ağır həyatdan narazılıq, dövrədən şikayət və kədər notları başlıca yer tutur.

XVIII əsrdə Azərbaycan poeziyası, xüsusilə aşıq şeiri Qafqaz xalqlarının poeziyasına güclü təsir edirdi. Gürcüstanda və Dağıstanda Azərbaycan şeir nümunələri geniş yayılmışdı. XVIII əsrin ən görkəmli şairləri Vaqif və Vidadi idi. Onların əsərlərində bədbinlik, kədər duyulurdu. Bu yalnız şəxsi yox xalq, vətən kədəri idi. Vaqifin yaradıcılığında məhəbbət mövzusu əsas yer tuturdu. Şairin şeirləri xalq dilinin zənginliyini əks etdirir və realizmi, milli tərəvəti, orijinallığı ilə seçilirdi.

XVIII əsrdə Azərbaycanda musiqi, rəngkarlıq və memarlıq inkişaf etməkdə idi. Peşəkar xanəndələr xalq içərisində yaşayan qədim muğam mahnılarına yeni təsniflər qoşurdular. 1762-ci ildə Şəki xanı Hacı Zeynalabdin Şirazi tərəfindən Şəkiddə tikilmiş sarayı, Şəki xanovlar evi, Cümə məscidi, Gileyli məscid zəngin naxışlarla bəzədilmişdir. Bunlar Azərbaycan memarlıq və rəssamlıq sənətinin ən gözəl abidələri idilər.

XIII FƏSİL

AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ. XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ

İyirmi ilə yaxın İranda hakimiyyət sürən Kərim xan Zəndin vəfatından (1779) sonra, onun sülaləsindən olanlar arasında səltənət mübarizəsi ortaya çıxdı. Bu zaman Məhəmməd Həsən xan Qacarin oğlu Ağa Məhəmməd xan Şirazda əsir idi. O, Kərim xanın ölümündən sonra şəhərdən qaçaraq, Tehranda yaxın adamları tərəfindən taxta çıxarıldı (1779). Kirmanda hakimiyyət iddiasıyla üsyan qaldıran Lütfəli xan Zəndi məğlub edən Ağa Məhəmməd xan, digər rəqibləri ilə mübarizəyə başladı. 1788-ci ildə Fars və Şirazda ona qarşı yönəlmiş qüvvələri ortadan qaldırdıqdan sonra, Azərbaycan xanlıqları ilə maraqlanmağa başladı. Ağa Məhəmməd xan Qacar ilk əvvəl Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə fəmanlar göndərərək ona təbə olmalarını təklif etdi. Yenidən İran idarəsinə girmək istəməyən xanlıqlar, əvvəl itaət edər kimi davransalar da daha sonra bu işdən boyun qaçırdılar.

Ağa Məhəmməd xan əslən Səfəvilərə sadıq Qacar tayfasından olduğu üçün Azərbayanı bu bölgədə möhkəmlənmək niyyətində olan Rusiya dövlətinə güzəştə getmək fikrində deyildi. O, Azərbaycan torpaqlarını qurmuş olduğu yeni dövlətin tərkibinə qataraq Səfəvi imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək niyyətində idi. Ancaq Qafqaza hücum etmə mövzusunda Rusiya və Osmanlı dövlətlərindən çəkinirdi.

Bu zaman Avropanın böyük dövlətləri Rusiyanın Qafqazdan və Orta Şərqdən isti dənizlərə çıxmaq planının qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər. Məqsədləri, Osmanlı dövlətini savaşa qatdıqdan sonra, Qacar dövləti ilə Rusiyanı qarşı-qarşıya qoymaq idi. Osmanlı dövləti Qacarların Qafqazda möhkəmlənməsinə qarşı çıxmasına baxmayaraq, bölgədə Rusiyanın güclü maraqlarını nəzərə alaraq Qacarlar dövləti ilə yaxınlaşmaq məcburiyyətində qaldı. Bunun nəticəsində 1793-cü ilin əvvəllərində Osmanlı dövləti Qacarların Qafqaza girməsi üçün Ağa Məhəmməd xanla mühüm razılığa gələ bildi. Beləliklə, Osmanlı dövləti ilə razılığa gələn Qacar Azərbaycana səfər etmək üçün hazırlıq işlərinə başladı.

13.1. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycana I yürüşü

Azərbaycan xanlıqları bilirdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın əlinə fürsət düşən kimi o, Azərbaycana hücum edəcək. 1783-84-cü illərdə İbrahimxəlil xan yaxınlaşan təhlükəyə qarşı Şuşa qalasına yeni qala divarları çəkirdi. Qalanın gizli qapılarında gedən yollar üzərində isə Əsgəran qalasını tikirdi. İlk əvvəl Qacara itaət etdiyini bildirən İbrahimxəlil xan, zaman qazanmaq məqsədi ilə Mirzə Vəli Baharlı və əmisi oğlu Əbdüssəməd bəyi onun yanına girov olaraq göndərdi. 1794-cü ildə Kaxetiya çarı II İrakli, İrəvanlı Məhəmməd xan və Lənkəranlı Mir Mustafə xan ilə birlikdə hərəkət edəcəkləri barədə müqavilə də imzaladılar. Bununla yanaşı İrəvan xanı vasitəsi ilə elçi göndərərək Osmanlı dövlətindən kömək istədi.

Müdafiə hazırlıqları davam edərkən, Qarabağdan göndərilmiş girovlar Kirman şəhərindən qaçdılar. Yolda İran əsgərləri ilə toqquşan Əbdüssəməd bəy öldürüldü, Baharlı Vəli isə tutularaq Tehrana aparıldı.

1794-cü ildə Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan arasında bağlanmış müqaviləni öyrənən Qacarla İbrahimxəlil xanın münasibəti kəskinləşdi. Artıq Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağa qəti olaraq hücum edəcəkdə. Bu səbəbdən İbrahimxəlil xan İrəvan, Gəncə, Kaxetiya çarı, Dağıstan və Şamaxı xanları ilə yenidən ittifaq razılığına gəldi. İbrahimxəlil xan 1795-ci ilin mayında isə Osmanlı dövlətinə məktub yazaraq kömək istədi. Gürcü çarı vasitəsi ilə Rusiyadan da kömək gözlənilirdi. Xatırladaq ki, İran-Rusiya, İran-Osmanlı dövləti arasında 1791 və 1793-cü illərdə müqavilələrin bağlanmasından Azərbaycan xanlarının xəbəri olmamışdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ilin yazında böyük bir ordu ilə Gürcüstan, İrəvan, Lənkəran və Qarabağı almaq üçün Tehrandan hücumə keçdi. O, qardaşı Əli Qulu xanı İrəvana göndərdi. Özü isə Lənkəranı aldıqdan sonra Qarabağa doğru irəlilədi. İbrahimxəlil xan Qacarın gəlişini eşidən kimi Qarabağ əhalisinin bir hissəsini Gürcüstanə, bir hissəsini isə Şirvanə göndərdi. Qarabağın cənubunda axan Araz çayının üstündəki Xudafərin körpüsünü dağıdaraq, Qarabağ və Dağıstan əsgərlərindən ibarət 15.000 nəfərlik ordu ilə bərabər Şuşa qalasına çəkildi. Qacar ordusu Qarabağ torpaqlarına girərək Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şiddətli mübarizəyə rəğmən Şuşa alınmadı. 33 günlük mühasirədən sonra qalanı ələ keçirə bilməyəcəyini başa düşən Qacar mühasirəyə son verərək, Tiflis üzərinə getməyə qərar verdi. Qacar ordusu Tiflisdən əvvəl dincəlmək məqsədi ilə Ağdam bölgəsinə çəkilərək 1 ay gözlədi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar ordusu ilə Ağdamda dincələrkən Cavad xan və Qarabağdan qaçmış Çiləbörd məliyi Məlik Məcnun onun yanına gələrək Tiflisə birlikdə gətdilər. Qardaşı Əli Qulu xan da İrəvanı işğal etdikdən sonra

Gəncə yaxınlığında Qacar ordusuna qoşuldu. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisə hücum edəcəyini öyrənən II İrakli vaxt itirmədən döyüş hazırlıqlarına başladı. Bu dövrdə onun oğlanları arasında səltənət mübarizəsi gedirdi. Ona görə də II İrakliyə sadəcə nəvəsi Başaçıq hakimi Soloman (Süleyman) 4.000 nəfərlik ordu göndərmişdi. Ağa Məhəmməd xan ordusu asanlıqla gürcüləri məğlub edərək sentyabrın 12-də Tiflisə girdi. Dövrün qaynaqlarına görə, Qacar Tiflisdə daş üstündə daş qoymamış, səkkiz gün ərzində sözün tam mənası ilə Tiflisi talan etmişdi. Qacar ordusu əldə etdiyi qənimət və 20 min nəfərlik əsirlə qışlamaq üçün Muğana gəldi. Buna səbəb, ordunun ərzaqla təminatı vəziyyətinin pisləşməsi, Şimali Qafqazdan rus qoşununun hücum təhlükəsi və Nadir şahın nəvəsi Şahrux Mirzənin Xorasanda qiyam qaldırması idi. Burada Azərbaycan xanlarını yanına çağıraraq Qacar, İranda Lütfəli xan Zəndin yenidən üsyan qaldırdığını öyrəndi və İrana dönmək məcburiyyətində qaldı.

13.2. Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarını tutmaq siyasətinin nəticəsiz qalması

1783-cü ildən himayəsinə aldığı Gürcüstanı bu dəfə qoruya bilməyən Rusiya sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək və Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmək üçün 1795-ci ilin sonuna doğru Azərbaycana general Zubovun başçılığı ilə hərbi yürüş təşkil etdi. II Yekaterina bu yürüşə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə sələfi I Pyotr-un dövründə olduğu kimi, xüsusi Manifest də vermişdi. 1796-cı ilin mayında Qubalı Şeyxəli xanın müqavimətinə baxmayaraq rus ordusu mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Dərbəndi ələ keçirdi. Cənubə doğru irəliləyən ruslar iyunun 6-da Qubanı, iyunun 13-də isə Bakını işğal etdilər. Ardınca Salyan, Şamaxı və oktyabrda isə Gəncə işğal olundu. Qazıqumuq xanı ilə birləşən Qubalı Şeyxəli xan 1796-cı ilin sentyabrında Alpan kəndi yaxınlığında 500 nəfərlik rus qoşununu darmadağın etsə də, rus qoşunu Şimali Azərbaycanda işğalçılıq siyasətini davam etdirdi. Qışı Muğanda keçirən rus ordusu yazda hərbi əməliyyatları Azərbaycanın cənubuna keçirib, Ağa Məhəmməd şah Qacara zərbə vurmaq istəyirdi. Lakin 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümü bu planı pozdu. Hakimiyyətə gələn I Pavel rus qoşunlarının Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarılması haqqında əmr verdi. 1797-ci ilin yazında rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

13.3. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana II yürüşü

Rus qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra özünü şah elan edən Ağa Məhəmməd şah Qacar keçmiş planını reallaşdırmaq üçün şimal torpaqlarına yürüşə başladı. Qacarın bu yürüşü ərafəsində Azərbaycan xanlıqlarının daxili

və siyasi vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Əhali var-yoxdan çıxmış, xanlıqlar iqtisadi cəhətdən zəif düşmüş və talan edilmişdi.

1797-ci ilin yazında Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanlığından intiqam almaq üçün 100 min nəfərlik ordu ilə Tehrandan Ərdəbilə doğru hərəkətə keçdi. Qacanın II səfəri ərəfəsində Qarabağ xanlığı son dərəcə ağır günlər yaşayırdı. Üç il ərzində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olunmadığından iqtisadi vəziyyət gün keçdikcə pisləşirdi. Aclığa tab gətirə bilməyən uşaqlar, qocalar və xəstələr Qarabağdan ayrılaraq Azərbaycanın digər vilayətlərinə sığındılar. Qarabağ xanlığı İran ordusunun qarşısında duracaq halda deyildi. Qonşu xanlıqlar isə İran ordusunun qorxusundan kömək edə bilmirdi. Yuxarıda anlatılan səbəblərdən Osmanlı dövləti də yardım edə bilmirdi.

İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xan Qacara müqavimət göstərmək üçün öz hərbi dəstələri ilə düşmən topxanasına hücum edərək düşməyə xeyli itki verdikdən sonra geri dönərkən qala qapılarının düşmən piyadaları tərəfindən tutulduğunu gördükdə Şuşanı tərk etdi və Car-Balakəna, qayını Ömər (Ümmə) xanın yanına getdi. Gedərkən kürəkənləri Nəsir, Əta, Şahsevən və Səlim xanı da yanına aldı. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq Fransız tarixçisi Jan Kyure yazır: "Şah Qacar topçularına qala divarlarını dağıtmağı əmr edir. Bunu görə İbrahimxəlil xan 200 atlı ilə bərabər qaladan çıxaraq savaşa başladı. Qalaya geri dönərkən gizli qapıların tutulduğunu gördü və Car-Balakəna getməyi qərara aldı".

Şuşanı ələ keçirən Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci il iyulun 4-də yaxın adamları Səfərəli və Abbas bəy tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun qoşunu tələsik cənuba çəkildi. Qarabağ xanlığında hakimiyyət müvəqqəti olaraq Məhəmməd bəy Cavanşirin əlinə keçdi. Tezliklə xanlığda hakimiyyəti ələ alan İbrahimxəlil xan əvvəlcə Ağa Məhəmməd şah Qacanın cənazəsini Tehrana yolladı, sonra isə qızı Ağabəyim ağanı Ağa Məhəmməd şah Qacardan sonra hakimiyyətə gələn Fətəli şah Qacara verməklə münasibətləri normallaşdırdı.

13.4. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının I mərhələsi. I Rusiya-İran müharibəsi

Rusiya İranda səltənət mübarizəsi gedərkən, Qafqaza olan işğal siyasətini daha da gücləndirdi. 1799-cu ilin noyabrında inzibati işlər ilə maraqlanması üçün Kovalenskini, daha sonra isə ordu ilə birlikdə General Lazarevi Gürcüstana göndərdi. Lazarev erməni əsilli idi. O, Nadir şah dövründə Qarabağın Dizaq bölgəsinə yerləşdirilmiş Lazarevlər sülaləsindən idi.

Rusların Tiflisə gəlməsi Dağıstan tayfalarını hərəkətə gətirdi. Osmanlı dövləti ilə əlaqələri həmişə yaxşı olan Avar hakimi Ömər xanın başçılığı altında 20

min nəfərlik Dağıstan ordusu Tiflis yaxınlığında birləşmiş Rus-Gürcü qüvvələrinə məğlub oldu (1800). Car-Balakəna dönəndən sonra Ömər xanın ölümü Rus işğalının sürətlənməsinə səbəb oldu.

1801-ci il sentyabrın 12-də çar I Aleksandrın fərmanı ilə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Şərqi Gürcüstanla birlikdə Azərbaycanın Qazax, Borçalı, Şəmsəddil və Pəmbək əraziləri də Rusiyaya birləşdirildi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının əsası qoyuldu. Sonra da daha təcrübəli bir əsgər və dövlət adamı olan General Knorriq Qafqaza baş komandan təyin edildi. Ancaq o, bölgələri yaxşı tanımadığından əvvəlcə İrəvan, sonra isə Naxçıvana (1802) etdiyi yürüşləri uğursuz oldu. Burada Azərbaycan xanları İran və Osmanlı dövlətinin köməyi ilə Rus ordusunun qarşısını almağı bacardılar.

1802-ci il dekabrın 26-da Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Quba, Dərbənd və Lənkəran xanları, Tarku Şamxalı və Qaraqaytak arasında Georgiyavsk müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə onu imzalayanlar Rusiya himayəsinə qəbul olunur, İran hücum edəcəyi halda birgə çıxış edir və Cənubi Qafqazda ticarətin genişlənməsinə və Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdular. Əslində bu müqavilə Rusiyanın işğalçılıq siyasətini ört-basdır etmək üçün atılmış bir addım idi.

1803-cü ilin fevral ayında gürcü əsilli General Sisiyanov yeni baş komandan kimi Tiflisə gəldi. Sisiyanov digər Rus komandanlarından aqresiv xarakteri ilə fərqlənirdi. Şübhəsiz, rus çarının təlimatı Qafqazı işğal etmək idi. Buna görə Sisiyanov çarın istədiklərini həyata keçirməkdə ləngimədi. Çarın istədiklərindən biri də işğal zamanında ermənilərdən istifadə edilməsi olmuşdur. Həqiqətən də Sisiyanov çarın istədiklərini artıqlaması ilə yerinə yetirdi və Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsini təmin etdi. Sisiyanovun Azərbaycan xanlıqları arasında gedən müharibələrdən də xəbəri vardı. O, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan ilə Şamaxı xanı Mustafa xan arasında ta qədimdən davam edən rəqabətdən istifadə edərək, bu xanlıqları bir-birinə qarşı qaldırdı.

XIX əsrin əvvəllərində İngiltərənin və Fransanın Cənubi Qafqaza, həmçinin Azərbaycana münasibəti onların İranda mövqeylərini möhkəmləndirmək siyasəti ilə sıx bağlı idi. Bu zaman Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasəti təcavüzkarlığı ilə seçilirdi. Çarizm Azərbaycanın sərvətlərini mənimsəmək və Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirmək və Cənubi Qafqazı ələ keçirərək, hələ tam işğal edə bilmədiyi Şimali Qafqazı cənubdan mühasirəyə almaq niyyətini gerçəkləşdirmək istəyirdi.

Şərqi Gürcüstan tutulduqdan sonra ilk hədəf Car-Balakən oldu. Çünki, Car-Balakən strateji cəhətdən mühüm mövqeyə malik idi. Rus ordusunun buradan Azərbaycanın içərlərinə daxil olması və Dağıstanı işğal etməsi üçün mühüm

bəhanəsi də var idi. Gürcü çarının oğlu şahzadə Aleksandr ruslara qarşı mübarizəyə başlayaraq məhz yardım almaq üçün Car-Balakəne sığınmışdı. 1803-cü ilin yazında general Qulyakovun ordusu Car-Balakəne yürüş etdi. Qanıx çayı üzərində qələbə qazanaraq Balakəni ələ keçirdi. 1803-cü il aprelin 12-də Tiflisdə imzalanmış "Andlı öhdəliyə" görə, Car-Balakən camaatlığı Rusiyanın tərkibinə qatılır, sədaqət rəmzi kimi Tiflisə əmanət (girov) göndərir, bölgədə rus ordusu yerləşdirilir. Camaat Rusiya xəzinəsinə ipəklə xərc ödəyir və Car-Balakənin daxili idarəsi camaatda qalırdı.

Lakin 1803-cü ilin sonunda Car-Balakəndə Rusiyaya qarşı üsyan baş verdi. Yerli əhəlinin müqavilənin şərtlərini yerinə yetirməməsi general Qulyakovun Cara qoşun yeritməyə vadar etdi. Car yandırılsa da 1804-cü ilin yanvar ayında Zaqatala yaxınlığında rus ordusu məğlub edildi və general Qulyakov öldürüldü. Lakin bölgəyə gələn yeni Rus ordusu Sisianov başda olmaqla üsyanı yatıra bildi. Ardınca da İllusu sultanlığı işğal olundu.

General Sisianovun növbəti işğal hədəfi Azərbaycanın açarı hesab edilən Gəncə qalası idi. Sisianovun hədələyici məktublarına Gəncəli Cavad xanın sərt cavabı rus ordusunun Gəncə üzərinə hücumuna yol açdı. Tərəflər arasında ilk toqquşma Quru qobu adlı yerdə baş verdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə Gəncə uğrunda rus ordusu ilə qeyri-bərabər döyüşdə Cavad xan və oğlu Hüseyinqulu öldürüldü. Gəncə işğal edildi. Gəncənin adı dəyişdirilərək Yelizavetpol qoyuldu. "Gəncə" sözünü işlədənlər bir gümüş manat cərimə verməli oldu.

Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalı digər Azərbaycan xanlıqlarının da taleyini həll etdi. Alınmaz hesab olunan Gəncə qalasının alınması digər xanlıqlara mənəvi zərbə oldu. Onları seçim qarşısında qoydu.

Rusların Azərbaycan torpaqlarına girməsi Osmanlı-Rusiya-İran münasibətlərinə ciddi təsir etdi. Başda İngiltərə olmaqla bütün Avropa dövlətləri bu hadisəyə müdaxilə etmək üçün fürsət gözdürdü. Çünki Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi İngiltərənin Orta Şərqdəki mənfəətlərinə zidd idi. Rusların Qafqaza girməyini istəməyən İran, 1804-cü ilin iyununda İngiltərənin dəstəyi ilə Rusiyaya müharibə elan etdi. Osmanlı dövləti isə Rusiya ilə 1798-ci ildə bağladığı müqaviləyə görə susmaq məcburiyyətində idi. Rusiya Xəzər dənizindən girərək Qafqazın işğalına 3-cü rus cəbhəsini açdı. Sisianov əmrindəki rus ordusu Azərbaycanı işğal etmək üçün Tiflis, Şimalı Qafqaz və Xəzər yollarından istifadə etdi. Əvvəllər general Zubov Dərbənd tərəfdən, Lazarev və Knorink isə Tiflis yolunu seçərək Azərbaycana girməyə cəhd etmiş və uğursuzluq qazanmışdılar. Sisianovun hücumu gözlədiyi nəticəni vermiş, 2 il ərzində Qarabağ (14 may 1805), Şəki (21 may 1805), Şamaxı (25 dekabr 1805) xanlıqlarının torpaqları Rusiyaya qatılmışdı.

Rus ordusu 1806-cı ildə Bakı qalasına yaxınlaşdı. Sisianov fevral ayında Bakıda Hüseyinqulu xan ilə görüşdüüyü zaman xanın qardaşı oğlu tərəfindən öldürüldü. Sisianovun ölümündən sonra Azərbaycanın bütün xanlıqlarında ruslara qarşı üsyanlar başladı. Bu əsnada Osmanlı dövləti Rusiyanın həm Qafqazda, həm də Balkanlarda törətdikləri dağıdıcı fəaliyyətinə görə boğazları döyüş gəmiləri ilə bağladı. Hər şey 1798-ci ildəki Osmanlı-Rusiya arasında imzalanmış saziş əsasında baş versə də, İngiltərə və Fransa dövlətlərinin müdaxiləsi nəticəsində 1806-cı ilin oktyabrında Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında müharibə başlanmış oldu.

Rusiya bir tərəfdən Osmanlı və İranla etdiyi müharibə, digər tərəfdən Qafqazda qaldırılan üsyanlara baxmayaraq buraların işğalından əl çəkmədi. Qaldırılan üsyanları amansızca yatırdı. 1806-cı ilin 10 iyununda Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı 17 nəfər ailə üzvü ilə birlikdə öldürdü. Eyni ilə ruslara qarşı çıxmış Quba və Dərbənd alındı. Digər tərəfdən Şəki xanı Səlim xan üsyan edərək rus əsgərlərini öldürməyə başladı. Ancaq rus hücumuna tab gətirməyərək İrana qaçdı. Nəticə etibarilə Sisianovdan sonra onun idarə sistemindən istifadə edən rus komandanları artıq 1811-ci ildə Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Rəvan, Naxçıvan, Quba, Dərbənd, Bakı, Rəşt və Ənzəli şəhərlərini işğal etmişdilər.

1812-ci ilin dekabrında Lənkəran xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra İran məğlubiyyəti qəbul etdi. Beləliklə, 1813-cü ilin 12 oktyabrında İran ilə Rusiya arasında imzalanmış Gülüstən sülh müqaviləsi nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından savayı Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları və Dağıstan Rusiyaya verildi. Azərbaycan ikiye parçalanaraq şimalı Rusiyaya, cənubu isə İran torpaqlarına qatıldı. Gülüstən müqaviləsinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları xaric, indiki Azərbaycanın hamısı Rusiya idarəsinə alındı. 1813-cü il Gülüstən sülhü Azərbaycan torpaqlarının Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsinin birinci mərhələsinə başa çatdırdı.

13.5. Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. II Rusiya-İran müharibəsi

1814-cü il noyabrın 25-də Tehrandə Rusiyaya qarşı İngiltərə-İran sazişi imzalandı. İran sazişə görə, öz sərhədləri tərəfdən Hindistanın təhlükəsizliyini təmin etməyi, İngiltərə isə bunun əvəzində İrana maliyyə və hərbi yardım etməyi öhdəsinə götürdü.

1823-cü ildə İngiltərənin vasitəçiliyi ilə İranla Osmanlı dövləti arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlandı. Şimalı Qafqazda çarizmə qarşı azadlıq müharibəsi gətirdiyi üçün Rusiya İranla müharibədən çəkinirdi. Buna görə də İrana göndərilən rus diplomatı şahı müharibədən çəkindirmək üçün Qarabağın

və Lənkəran xanlığının bir hissəsini İrana verməyə hazır olduğunu bildirmişdi. 1825-ci ilin dekabrında Peterburqda baş verən üsyanın Rusiyanın başını qatdığını düşünən İran şahı fürsətdən istifadə edib Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı. Şahın bu qərarına İrana sığınan Azərbaycan xanlıqlarının təsiri az olmamışdı.

1826-cı il iyulun 19-da Abbas Mirzə ordusunun Qarabağa hücumu ilə müharibə başladı. 48 gün ərzində Şuşa qalasının mühasirədə saxlanması ruslara bölgəyə əlavə qüvvə gətirməyə vaxt qazandırdı. Bu dövrdə Uğurlu xan tərəfindən ruslar Gəncədən, Salim xan tərəfindən Şəkiddən və Mustafa xan tərəfindən Şamaxıdan çıxarılmışdı. Bakı və Lənkəran qalalarını almaq mümkün olmamışdı.

1826-cı il sentyabrın 3-də Şəmkir altında rus ordusunun qələbəsi, Abbas Mirzəni Şuşa mühasirəsini dayandıрмаğa məcbur etdi. Sentyabrın 13-də Gəncə yaxınlığında həlledici döyüşdə Abbas Mirzə məğlub oldu. Bu döyüş müharibənin müqəddəratını həll etdi. Xudafərin körpüsünü ələ keçirən rus ordusu Naxçıvan istiqamətində irəlilədi. 1827-ci ilin iyununda Naxçıvan tutuldu. Cavanbulaq döyüşündəki qələbə rus ordusuna Abbasabad qalasını ələ keçirməyə imkan yaratdı. Sərdərabad qalasının tutulması İrəvana yol açdı. Oktyabrın 1-də İrəvan qalası işğal edildi. Beləcə Azərbaycanın cənubuna yol açılmış oldu. Oktyabrın 13-də Təbriz tutuldu. Noyabr ayında İngiltərənin vasitəçiliyi ilə keçirilən Rusiya-İran danışıqları bir nəticə vermədi. Bundan istifadə edən ruslar 1828-ci ilin yanvarında Urmiya, sonra isə Ərdəbili tutdular. Bu Fətəli şahı yeni danışıqlara vadar etdi. 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə general Paskeviç arasında 16 maddəlik sülh imzalandı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya qatıldı. Xəzər dənizində donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya verildi. İran 20 milyon bac verməyə razı oldu. Rus tacirlərinə İranda güzəştli ticarət aparmaq hüququ verildi.

Türkmənçay sülh müqaviləsi Rusiya-İran müharibəsinə son qoydu. Bununla da Azərbaycanın rəsmən iki yerə bölünməsi prosesi başa çatdı və milli dövlətçiliyimizə çox güclü zərbə vuruldu. 1828-ci ildə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində "Erməni vilayəti" yaradıldı.

1828-1829-cu ildə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə qalib gələn Rusiya sentyabrın 2-də Ədirnə sülhünü bağladı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsini tanıdı. Axsaliv paşalığının bir hissəsi Rusiyaya keçdi. Türkmənçay müqaviləsi İrandan, Ədirnə müqaviləsi də Türkiyədən ermənilərin Azərbaycana köçürülməsini nəzərdə tuturdu.

XIV FƏSİL

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ

14.1. Azərbaycanda Rusiya müstəmləkə sisteminin yaradılması

Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiya işğalı gedişində və işğaldan sonrakı dövrdə təcridən ləğv edilərək əyalət və dairələrə çevrildi. Əyalət və dairələrin başında komendant-rus zabiti dururdu. Buna görə də bu idarə şəkli tarixə komendant idarə üsulu kimi daxil olmuşdur. Rusiya bu idarə sistemini yaratmaqla Azərbaycanda əvvəllər mövcud olmuş dövlətçilik ənənələrini ləğv etməyə çalışırdı.

Komendantlar geniş səlahiyyətlərə malik idi. Onların yalnız ölüm hökmü vermək hüququ yox idi. Məhkəmə sistemi kollegial hesab olunsa da əslində bütün məhkəməyə sədrlik edən komendant tərəfindən təkbaşına həll edilirdi. Ağır cinayətlərə hərbi məhkəmə baxırdı. Şəriət məhkəməsi ailə-nigah, vərəsəlik məsələlərinə baxırdı.

XIX əsrin 20-30-cu illərində Şimali Azərbaycanda vergilərin yığılmasında, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsində komendant idarəsi məmurlarının özbaşinalığının güclənməsi Rusiya hakim dairələrini narahat etməyə başladı. 1829-1830-cu illərdə senatorlar P.J. Kutaysov və Y.J.Meçnikovun Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi təftişlər müsəlman əyalətlərində maliyyə-vergi sistemində say-sız-hesabsız qanunsuzluqlar və özbaşinalıqlar aşkar etdilər. Maliyyə-vergi sisteminin hərbi üsullarla həyata keçirilməsi Şimali Azərbaycana ağır müstəmləkə zülmü gətirmişdi. Çarizmin bu müstəmləkə zülmünü həyata keçirilən köçürmə siyasəti daha da ağırlaşdırdı.

Napoleonun Avropada apardığı müharibələri Almanıyanın təsərrüfat həyatını pozaraq yerli əhalini doğma yurdlarını tərk etməyə vadar etdi. Rusiya yerli əhaliyə əkinçilik mədəniyyəti, əməksevərlik "öyrətmək" bəhanəsi ilə almanların Qafqazda yerləşdirilməsinə başladı. 1817-1818-ci illərdə Qafqazda təşkil olunan 8 alman koloniyasından 2-si Yelekdorf (indiki Göygöl rayon mərkəzi) və Annenfeld (Şəmkirə bitişik kənd) Azərbaycanda salındı.

Şimali Azərbaycana Rusiya tərəfindən İran və Osmanlı dövlətdən ermənilərin köçürülməsi təsadüfi deyildi. 1724-cü ilin noyabrında I Pyotrun verdiyi fərmana görə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə ermənilərin köçürül-

məsi nəzərdə tutulurdu. Bu planın gerçəkləşdirilməsi üçün XIX əsrin 20-30-cu illərində geniş imkanlar yarandı. İrəvan xanlığının işğalından sonra köçürmə planının hüquqi cəhətdən təmin etmək üçün tədbirlər görüldü. Erməni katalikosu Nersesin hazırladığı köçürmə layihəsini həyata keçirməkdə Rusiyanın İrandakı səfiri A. S. Qriboyedov əsas rol oynadı.

A.S.Qriboyedov və general J.F.Paskeviçin səyi nəticəsində Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən ermənilər İrandan Azərbaycana köçürülməyə başladı. 1828-ci ilin martında 700 erməni ailəsi Qarabağa-Bərdəyə gətirildi. Köçürmə komissiyası erməniləri başlıca olaraq Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrində yerləşdirirdi. Həm də köçürülən ermənilərə xüsusi imtiyazlar verilir. Onlar 6 il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyətlərdən azad edilir və İrandan alınan təminat hesabına vəsait ayrılırdı. 1828-1829-cu illərdə Azərbaycana İrandan 40 min, Osmanlı dövlətindən isə, 85 minədək erməni köçürülmüşdü. 1911-ci ildə tədqiqatçısı N.Şavrov yazırdı ki, Cənubi Qafqazda yaşayan 1 mln. 300 min nəfər erməninin bir milyondan çoxunu buraya Rusiya köçürmüşdür. Köçürmə prosesi nəticəsində Şimali Azərbaycanda (İrəvan, Naxçıvan və Qarabağın dağlıq hissəsi) əhalinin etnik tərkibi kəskin dəyişikliyə məruz qaldı. A.Qriboyedov yazırdı ki, ermənilər bir müddət sonra məskunlaşdıqları Azərbaycan torpaqlarının onlara məxsus olduğunu iddia edəcəklər. Ermənilərin torpaq iddiaları şübhəsiz ki, yerli əhali arasında ziddiyyətlər yaratdı.

Rusiyanın köçürmə siyasətinin ən mühüm həlgələrindən biri də işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında özünə dayaq yaratmaq üçün təriqətçi və bidətçi rus kəndlilərinin buraya köçürülməsi idi. 1821-ci ildə ordu qəragahları ətrafında təsərrüfatlar və hərbi məskənlər yaratmaq təşəbbüsü özünü doğrultmadığı üçün çarizm bu məsələyə xüsusi önəm verdi. 1830-cu ilin oktyabrında verilən sərəncama görə, Cənubi Qafqaz vilayətlərinə təriqətçi və bidətçilər köçürülməyə başladı. Onları ilk öncə Qarabağda yerləşdirdilər. Ümumi olaraq isə Qafqazda salınmış 34 rus kəndindən çoxu Azərbaycan torpaqlarında idi. Çar hökuməti köçürülən təriqətçi və bidətçiləri dayağına çevirmək üçün onlara qarşı dini təqibləri dayandırdı. Köçürülən rus kəndliləri əsasən Azərbaycan kəndlilərinin yararlı torpaqlarında yerləşdirildiyi üçün bu mövcud vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

14.2. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda Rusiya müstəmləkəçiliyi əleyhinə üsyanlar

Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğalının başa çatdırılmasından sonra çarizmin burada həyata keçirdiyi müstəmləkə zülmü yerli əhalinin vəziyyətinin ağırlaşmasına və milli-azadlıq mübarizəsinə yol açdı. XIX əsrin 30-cu illərində

Azərbaycanda başverən üsyanların müəyyən fərqli cəhətləri olsa da, onları birləşdirən ümumi səbəblər vardı. Çarizmin həyata keçirdiyi milli və dini zülm, xəzinənin xeyrinə toplanılan ağır vergilər və icra olunan mükəlləfiyyətlər çar məmurlarının özbaşınalığı və rüşvətخورluğu, köçürmə siyasəti, eləcə də komendant idarə üsülünün iqtisadi, siyasi və inzibati tədbirləri əhalinin səbir kəsəsini daşdırmışdı. Çarizmin müstəmləkə zülmü əleyhinə çevrilən bu üsyanlara sabiq xanlar, bəylər və ruhanilər rəhbərlik etmişdi.

Çarizmin yeritdiyi müstəmləkə zülmünə qarşı ilk üsyan 1830-cu ildə Car-Balakəndə başladı. Hərbi-strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən bu bölgədə 1803-cü il "Andlı öhdəliyinə" görə daxili muxtariyyət saxlanılırdı. 1830-cu ilin fevralında camaatların milli azadlıq hərəkatını boğmaq üçün bu bölgədən hərbi istinadgah kimi istifadə etmək niyyətində idi. Bu məqsədlə general J. F. Paskeviç fevral ayında əhalinin gözləmədiyi bir vaxtda Car-Balakəndə qoşun yeritdi. Martın 3-də rus ordusu Cara daxil oldu. Çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı ilk üsyan məhz Car-Balakəndə başladı. Car-Balakənin idarə olunmasında yeni "qayda"ların tətbiqi, müstəmləkə rejiminin güclənməsi, daxili muxtariyyətin ləğv edilməsi üsyanın əsas səbəbləri idi. Şeyx Şabanın rəhbərliyi altında iyunun 12-də başlayan üsyançıların köməyinə sentyabrda Hamzat bəyin rəhbərliyi altında Dağıstandan 2 minlik qüvvə gəlməsi qüvvələr nisbətini üsyançıların xeyrinə dəyişdi. Katexi ələ keçirən üsyançılar Yeni Zaqatala qalasındaki rus qarnizonunun Balakənlə əlaqəsini kəsdi. Oktyabrın 15-də üsyançılar rus odusunu məğlubiyətə uğratdılar və Cara yiyələndilər. Üsyan rəhbərləri arasındakı ixtilafkar rus ordusuna noyabr ayında üsyançılar üzərində qələbə qazanmağa imkan yaratdı. Dekabrda Balakəndəki çıxışları yatıran rus ordusu üsyanı tamamilə boğmağa nail oldu.

1831-ci ildə çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı Lənkəranda üsyan başladı. Üsyançıların məqsədi keçmiş xan hakimiyyətini bərpa etmək idi. Bu məqsədlə də keçmiş Lənkəran xanı Mir Həsən İrandan çağırılmışdı. Martın 5-də Astara çayını keçən Mir Həsən xan rus ordusunun əsas qüvvələrinin dağılırın milli-azadlıq hərəkatına qarşı mübarizəyə cəlb olunduğu üçün qələbə qazanacağına ümid bəsləyirdi. Martın 12-də rus ordusunun ilk hücumunu dəf edən üsyançılar Lənkərana yaxınlaşdılar. General Paskeviçin əlavə 5 min nəfərlik qoşun göndərməsi üsyançıların vəziyyətini çətinləşdirdi. Lənkəran qalasını tutmaq mümkün olmadı. Mir Həsən xan öz qüvvələri ilə Şələş kəndinə çəkilsə də, aprelin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən buradan da çıxarıldı. Paskeviçin rəhbərliyi altında rus ordusu aprelin 22-də üsyançıların son sığınacağı olan Əmburandan onları çıxarmağa nail oldu. Mir Həsən xan İrana çəkildi. Beləliklə iki aya qədər davam edən Lənkəran üsyanı da məğlubiyətlə nəticələndi.

1837-ci il Quba üsyanı 30-cu illərdə baş verən üsyanların ən güclüsü idi. Quba üsyanı ilə Car-Balakən və Lənkəran üsyanlarının başlama səbəblərində oxşarlıq olsa da, fərqli cəhətlər də var idi. Quba əyalətində üsyanın əsas səbəblərindən biri də, iltizam sisteminin tətbiq edilməsi idi. Vergi sisteminin ermənilərə iltizama verilməsi yerli əhalinin başlıca narazılığına çevrilmişdi. Varşavadakı müsəlman alayına əhalinin hesabına 36 nəfər süvari toplanması üsyanın başlanması üçün bəhanə oldu. Gündüz qalaya toplaşan üsyançılar əyalətdə süvari toplanmasının dayandırılması, komendant Gimbutun və üç mahal naininin işdən azad edilməsi və dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması tələbləri ilə çıxış etdilər.

Apreldə başlayan üsyanın birinci mərhələsində general Kent vaxt qazanmaq məqsədilə mükəlləfiyyətlərin azaldılması istisna olmaqla tələbləri qəbul etdi. Əsas tələb yerinə yetirilmədiyi üçün üsyançılar avqustun 20-də Hacı Məhəmmədin oğlunun toyunda üsyan başlama qərarı verdilər. Hacı Məhəmməd üsyanın rəhbəri, Yarəli isə köməkçisi seçildi. Üsyançıların sayı 12 min nəfərə çatdı. Hücum planı hazırlamaq üçün digər üsyanlardan fərqli olaraq Hərbi şura yaradıldı. Sentyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə plana uyğun olaraq üç istiqamətdən Quba qalasına hücum nəzərdə tutulsa da, Hacı Məhəmmədin gicikməsi hücum planını gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. Quba qalasına əlavə gücün və top gətirilməsi ruslara hücumu dəf etməyə imkan yaratdı. Yarəlinin dəstəsi dağ ciğirləri ilə şəhər mərkəzinə doğru irəliləməsi bir nəticə vermədi. Sentyabrın 10-da əks-hücumə keçən rus ordusu üsyanı yatıra bildi.

Keçmiş dostu qazıqumuxlu Məhəmməd Mirzə xan Hacı Məhəmmədi və oğlu Novruzunu ələ keçirib hökumətə təslim etdi. Üsyanın rəhbəri Hacı Məhəmməd edam olundu, oğlu isə Kaluqaya, digər üsyançılar Sibirə sürgün olundular. Yarəli dağlara çəkilib mübarizəni davam etdirsə də, 1838-ci ildə Aciaxur döyüşündə məğlub olaraq mübarizəni dayandırdı.

XIX əsrin 30-cu illərində Çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı baş verən üsyanlardan biri də 1838-ci ildə Şəki üsyanı idi. 1837-ci ildə özünü xanın varisi kimi qələmə verən, keçmiş Şəki xanı Səlimin oğlu Hacı xanın tapşırığı ilə İrəndən Şəkiyə gəlmiş Məşədi Məhəmməd üsyanın rəhbəri oldu. Çar məmurları tərəfindən həbs edilərək zindana salınsa da, 1838-ci ildə həbsdən qaça bilən Məşədi Məhəmməd Dağıstana sığınaraq ətrafına xeyli tərəfdar topladı. 1838-ci ilin avqustunda Şəki əyalətinə hücum edən üsyançılar yerli əhalinin yardımı ilə ilk həmlədə üstünlük qazanaraq şəhəri ələ keçirdilər. Lakin qalanı ələ keçirmək mümkün olmadı. Ətraf bölgələrdən əlavə qüvvə alan rus qoşunları sentyabrın 3-də üsyançıları məğlub edərək onları şəhərdən çıxardılar. Digər üsyanlar kimi Şəki üsyanı da məğlubiyyətlə başa çatdı.

XIX əsrin 30-cu illərində çarizmin yeritdiyi müstəmləkə rejiminə qarşı baş verən milli-azadlıq üsyanları məğlub olmasına baxmayaraq təsirsiz qalmadı. Məhz bu üsyanların təsiri ilə çar hökuməti 40-cu illərdə bir sıra islahatlar, o cümlədən inzibati-məhkəmə və aqrar islahatları həyata keçirmiş oldu.

14.3. XIX əsrin 40-cü illərində keçirilən islahatlar

XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda baş verən üsyanlar yatırıldı da, onları doğuran ictimai-iqtisadi və siyasi səbəblər qalmaqda idi. Çar I Nikolay uzun müzakirələrdən sonra Cənubi Qafqazda komendant idarə üsulunun ləğv edilməsi və inzibati-məhkəmə islahatı keçirilməsi ilə bağlı layihəni bəyəndi.

1840-cı il 10 aprel qanununa görə ümumrusiya qanunları əsasında quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaradıldı. Yerli şəriət məhkəmələri yalnız kəbin-talaq (boşanma) və vərəsəlik məsələlərinə baxırdı. Cinayət işlərinə artıq mülki məhkəmələrdə baxılmağa başlandı.

10 aprel qanununa görə, 1841-ci il yanvarın 1-dən Cənubi Qafqazda komendant idarə üsulu ləğv olundu. Cənubi Qafqaz Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına (mərkəzi Tiflis) və Xəzər vilayətinə (mərkəzi Şamaxı) bölündü. Quberniya və vilayətlər qəzalar, qəzalar isə nahiyələrə bölünürdü. Mahallar ləğv olundu. Yeni inzibati bölgü ilə Azərbaycanın ənənəvi sərhədləri pozuldu; Naxçıvan, İrəvan, Yelizavetpol qəzaları, Car-Balakən Gürcü-İmeretiya quberniyasının tərkibinə qatıldı. Çarizmin milli müstəmləkə siyasəti özünü bariz şəkildə göstərdi. İnzibati və məhkəmə aparatının bütün pillələrində azərbaycanlılar rus məmurları ilə əvəz olundu.

Ali hakimiyyət Qafqazın baş hakiminə məxsus idi. Baş hakimin sədrliyi ilə Baş İdarə Şurası yaradıldı. İnzibati və məhkəmə məsələlərinə nəzarət və onların həlli onun ixtiyarında idi.

1841-ci il aprelin 25-də çarın fərmanı ilə Qazax, Borçalı və Şəmşəddil ağalarının tiyul torpaqları ləğv olundu. Şübhəsiz ki, bu bəy və ağaların çarizmə qarşı üsyanları ilə müşayiət olundu. Yaranmış vəziyyəti öyrənmək üçün bölgəyə göndərilən çar məmurları islahatın yerli şəraiti nəzərə almadan hazırladığı üçün uğursuzluğa düşər olduğunu təkbiz edilməz faktlarla üzə çıxardılar. 1842-ci ildə ağa və bəylərin torpaqlarının müsadirəsi dayandırıldı.

1841-1843-cü illərdə Şimali Azərbaycanın bir sıra bölgələrində çarizmin müstəmləkə zülmü əleyhinə baş verən çıxışlar və onlara yerli ağaların və bəylərin qoşulması hökuməti qorxuya saldı. 1843-cü ildə çarizm yerli bəylərə arxalanmaq üçün mühüm addım atdı. "Ali müsəlman silki" elan olundu. 1844-cü ilin oktyabrında Qafqazın bütün hərbi və mülki hakimiyyətini özündə birləşdirən Cənubi sistemini yaradıldı. S.M.Vorontsov ilk canişin oldu. S.M.Vorontso-

vun təşəbbüsü ilə 1846-cı ilin dekabrında həyata keçirilən inzibati islahata görə, Gürcü-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti ləğv edildi və əvəzində Tiflis, Kutais, Dərbənd, Şamaxı və 1848-ci ildə isə İrəvan quberniyaları yaradıldı. 1859-cu ilin sentyabr zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Şamaxıdan Bakıya köçürüldü üçün Bakı quberniyası adlandı.

Fəaliyyətə başlayan canişinin gördüyü ilk işlərdən biri Azərbaycanın bəy və ağalarının torpaq hüquqları haqqında layihə hazırlayaraq çara göndərməsi oldu. İki illik müzakirədən sonra 1846-cı il dekabrın 6-da bəy və ağaların hüquqları haqqında reskript (sərəncam) imzalandı. On iki maddədən ibarət olan bu sənədin 10 maddəsi bəylərin torpaq hüquqlarına, ikisi isə feodal-kəndli münasibətlərinə aid idi. İlk dəfə olaraq bəy və ağalara məxsus torpaqlar onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq edildi. Tiyul torpaqları da rəsmi olaraq bəy və ağaların mülkiyyəti elan olundu. Qanuna görə, bəy və ağalar kəndlilər üzərində polis idarə üsulunu həyata keçirmək hüququnu aldılar. Reskriptdə görə, Cənubi Qafqazın ali müsəlman silki ilk çağırışda ordu sıralarına qoşulmağa borclu idi. Sərəncama görə kəndlilərin hüquqi cəhətdən rəiyyət, rəncbər və elatlara bölünməsi ləğv olundu. Əvəzində onlara mülkədar tabelisi adı verildi.

1846-cı il dekabr fərmanı ilə hökumət yerli feodallarla münasibəti tənzimləmək üçün mühüm addım atmış oldu. Çarizm 1847-ci il aprel və dekabr aylarında imzalanan "Kəndli Əsasnamələri" ilə kəndlilərlə bəy və ağalar arasındakı münasibəti tənzimləməyə çalışdı. Əsasnaməyə görə, kəndli 5 desyatin torpaq ala bilər, aldığı torpağın əvəzinə taxıl məhsulunun 10/1 hissəsini, meyvə və tərəvəz məhsullarının 3/1 məlcəhət adlanan məhsul vergisi şəklində sahibinə verməli idi. Kəndli bəyin otlağından istifadə üçün çöpbaşı vergisini ödəməli idi. İlin 18 gününü biyara çıxmalı və bütün kənd əhalisi iki gün bəy təsərrüfatında əvrəzə çıxmalı idi. "Əsasnaməyə" görə, bəy və ağalar öz kəndliləri üzərində polis və məhkəmə hüququ alırdılar.

14.4. Cənubi Azərbaycan XIX əsrin 30-50-ci illərində

1828-ci il Türkmənçay sülhünə görə Cənubi Azərbaycan torpaqları Qacarlar rejiminin təsiri altında qaldı. Cənubi Azərbaycanda təsərrüfatın əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil etmişdi. Şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatında sənətkarlıq mühüm rol oynayırdı. Rusiyanın və ardınca da digər Avropa dövlətlərinin şah hökumətindən aldığı ticarət güzəştləri hazır sənaye məhsullarının İrana gətirilməsinə şərait yaratdı. Bu Cənubi Azərbaycanda toxuculuğa zərbə vursa da, xalçaçılıq və keçəçilik bu rəqabətdən kənarda qaldı. Cənubi Azərbaycandan xaricə göndərilən sənətkarlıq məhsullarının yarısı Rusiyaya ixrac olunurdu.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda torpaq üzərində tiyul, mülk, ilafi, vəqf, xudamalik kimi torpaq mülkiyyət formaları mövcud idi. 1843-cü ildə kəndlilər öz ata-baba torpaqları üzərində sahiblik hüququ aldılar. Şəhər əhalisinin dövlət vergisinə cəlb olunan hissəsi tacir və sənətkarlar idi. Sənətkar birlikləri kimi, tacirlərin də ittifaqları var idi.

Gülüstən müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycan İranın 4 əyalətindən birinə çevrildi. Maku, Urmiya, Nəmin və Gərgər xanlıqlarından savayı digər xanlar ləğv olundu. Qacarlar sülaləsi dövründə Cənubi Azərbaycan "vəliəhd-nəşin" Təbriz isə "darüssəltənə" adlanırdı.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda mövcud olan siyasi və iqtisadi vəziyyət, dövlət məmurlarının özbaşınalığı ölkədə kütləvi narazılığın başlanmasına səbəb oldu. Seyid Əli Məhəmmədin rəhbərliyi altında genişlənən hərəkat feodallara, ali ruhanilərə və xarici kapitalla qarşı yönəlmişdi. Babilərin təlimində qadınlar hüquq bərabərliyi verdiyi üçün hərəkatda qadınlar yaxından iştirak edirdi. Qəzvin muctəhidinin qızı Zərrintac bu hərəkatın fəallarından və üsyan rəhbərlərindən biri idi. 1848-1852-ci illər Babilər hərəkatının ən coşğun dövrü Cənubi Azərbaycanda-Zəncanda olmuşdu. Molla Məhəmmədin başçılığı altında üsyançılar 1850-ci ildə şəhəri ələ keçirmiş və ilin sonuna kimi onu rəşadətə müdafiə etmişdilər. Babilər hərəkatı kapitalizmə keçid dövrü ərafəsində baş verən ilk silahlı çıxış idi.

XV F Ə S İ L

ŞİMALI AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

15.1. Sosial-iqtisadi vəziyyət: sənayedə kapitalist münasibətlərinin yaranması

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasının tərkibində olan Şimali Azərbaycan tədricən Ümumrusiya bazarına qoşulurdu. Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı 60-cı illərə təsadüf edir. Bu dövrdə buxar gücünə və muşdlu əməyin tətbiqinə əsaslanan iri fabriklə-zavod istehsalı ortaya çıxırdı. Bəhs olunan dövrdə neft istehsalına iltizam sistemi, kəndlilərin məcburi əməyindən istifadə, neft və neft məhsullarının tələbatın azlığı mənfi təsir göstərirdi. Bununla yanaşı, Bakı, Nuxa (Şəki), Şamaxı şəhərlərində manufaktura tipli müəssisələrdə, Naxçıvan duz mədənlərində, Salyan balıq vətəgələrində, Zəylik zəy zavodlarında bu və ya digər formada muşdlu əmək tətbiq edilirdi. 1864-cü ildə qeyd olunan sahələrdə məcburi əməyin ləğv olunması burada muşdlu əməyin geniş tətbiqinə imkan yaratdı.

1860-cı illərdə Rusiyadakı müəssisələrdə neftdən sənaye miqyasında istifadə edilməsi Şimali Azərbaycanın neft və neft məhsullarına tələbatı artırdı. Şübhəsiz ki, neft hasilatına tələbatın artması yeni neft yataqlarının istismar edilməsinə və neftçixarmada texniki təkmilləşdirmələr aparılmasına səbəb oldu. 1859-cu ildə Bakıda Suraxanı atəşgahının yaxınlığında ağ neft zavodu tikildi. 1861-ci ildə Pirallahı adasında parafin zavodu işə salındı. 1863-cü ildə Bakıda azərbaycanlı Cavad Məlikov tərəfindən ikinci ağ neft zavodu inşa edildi. 1865-ci ildə Gədəbəydə "Simens qardaşları" səhmdar cəmiyyəti tərəfindən misəritmə zavodu istifadəyə verildi. Bu zavod 70-ci illərdə Rusiyada istehsal olunan misin dördü birini verirdi. 1865-ci ildə Simens qardaşları Daşkəsəndəki kobalt yataqlarını istismar etmək üçün xüsusi zavod tikdilər.

1861-ci ildə Rusiyada ipək toxuculuğu sənayesinin xəm ipəyə olan tələbatını ödəmək üçün Nuxada ipək fabrikinin əsası qoyuldu. 1862-ci ildə Londonda keçirilən ümumdünya sərgisində bu fabrikin məhsulları medala layiq görüldü. 1866-cı ildə Ordubadda Aşağı Əylis kəndində Fransadan alınmış dəzgahlarla təchiz edilmiş bir fabrikl işə salındı.

15.2. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda burjuva islahatları

XIX əsrin 60-cı illərində kapitalizmin inkişafı şəraitində Azərbaycan kəndinin getdikcə daha çox əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunmasını təmin edirdi. Belə bir vəziyyətdə çarizm kəndlilərlə sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1865-ci ildə "Kənd cəmiyyətləri haqqında" qanun verdi. Qanuna əsasən vahid kənd idarəsi yaradıldı. Kənd cəmiyyətini kəndxuda və onun köməkçiləri idarə etməli idi. Kənd cəmiyyətinin ali orqanı olan yığıncağın kənd məmurlarını seçmək, onları cəmiyyətin üzvlüyündən azad etmək, ictimai torpaqlar haqqında sərəncam vermək və dövlət vergilərini qaydaya salmaq hüququ var idi.

1861-ci il 19 fevral "Əsasnaməsi" ilə Rusiyada təhkimçilik ləğv olunmasına baxmayaraq, hökumət kəndli islahatını Azərbaycanda həyata keçirməyə tələsmirdi. Çarizm 40-cı illər aqrar qanunu ilə Şimali Azərbaycanda kəndlilərlə torpaq sahibləri arasında yaratmış olduğu münasibətləri pozmaq istəmirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanda kəndlilər rəsmən təhkimli deyildilər. Buna baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatını müstəmləkə sistemində uyğunlaşdırmaq üçün buradakı kəndlilərə də tətbiq edildi. 1870-ci il 14 may "Əsasnamə"ində sahibkar kəndlilərinin feodal asılılığından azad olması, torpaq və vergi məsələləri öz əksini tapmışdır.

"Əsasnaməyə" görə, sahibkar kəndlilərin şəxsi asılılığı ləğv edilir, 15 yaşına çatmış kişiyə 5 desyatın torpaq verilir. Kənlinin 5 desyatından artıq torpağı mülkədarın xeyrinə kəsilib götürülürdü. Torpaq sahiblərinə bütün torpağın 3/1-ni öz əlində saxlamaq hüququ verilir. "Əsasnamə"də kəndliyə pay torpağını satın alıb, mülkiyyətinə çevirmək hüququ verilsə də Rusiyadan fərqli olaraq kəndliyə torpağı almaq üçün vəsait verilmədi. O, həm də pay torpağını satın almadığı məcbur edilmədi.

Məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, kəndlilərin şəxsən azad olması sərbəst şəkildə istədiyi yerə köçə bilməsi islahatın burjuva xarakterini göstərirdi. İslahat Quba qəzasına 1877-ci ildə, Zaqatala dairəsində isə çox sonralar-1913-cü ildə həyata keçirildi.

1864-cü ildə Rusiyada həyata keçirilən məhkəmə islahatı yalnız 1866-cı ildə Şimali Azərbaycanda həyata keçirildi. İslahata görə, silki məhkəmələr ləğv olundu və vahid məhkəmələr yaradıldı. Qəzalarda dairə məhkəmələri və bəzi qəzalarda şöbələri təşkil olundu. Dairə məhkəmələri bəzi məhkəmələrinin qərarlarına nəzarət edir, onların səlahiyyətində olmayan mülki və cinayət işlərinə baxırdı. Məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi. Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda andlı məhkəmələr yaradılmadı və məhkəmə sədrliyi seçili deyil, yuxarıdan tə-

yin edildi. Bu məhkəmə hakimlərinin rüşvətxorluğuna və özbaşınılığına şərait yaradı.

1870-ci ilin iyununda Rusiyada şəhər islahatı həyata keçirilsə də, çar hökuməti bu təsisatın Şimali Azərbaycanda yaradılmasına səy göstərmirdi. Hökumət bəyan edirdi ki, Azərbaycanda şəhər əhalisi özünü idarəyə guya hazır etmədiyi üçün buna ehtiyac yoxdur. Buna baxmayaraq, 1878-ci ildə şəhər islahatı həyata keçirildi. Şəhər özünü idarəsi ilk öncə Bakıda tətbiq olundu. "Əsasnamə"yə görə, şəhər idarələri və dumlara seçkilərdə silki məhdudiyət ləğv olunsada, əmlak senzi tətbiq olundu. Şəhər dumasının kiçik təsərrüfat işləri ilə məşğul olmaq hüququ var idi.

Rusiyada olduğu kimi Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunda müəyyən dəyişiklik edildi. Qeyd etdiyimiz kimi 1859-cu ildə zəlzələdən sonra Şamaxı quberniyası Bakı quberniyasına çevrildi. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu. Quba qəzası Bakı quberniyasına qatıldı. Dərbənd "Dağıstan vilayətinin" tərkibində saxlanıldı. 1868-ci ildə Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyaları hesabına Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Ərəş, Cəbrayıl, Cavanşir qəzaları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları İrəvan quberniyasına daxil edildi.

1883-cü ildə Qafqaz canişinliyi ləğv edilidi və Qafqazın idarəsi Baş hərbi hakima tapşırıldı.

15.3. Neft sənayesinin inkişafı

Neft sənayesində iltizam sisteminin uzun müddət qorunub saxlanması neft ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına mane olmuşdu. Bununla belə, ölkəmizdə buruqla neft quyusu qazılması iltizam sisteminin ləğvindən əvvəl baş vermişdi. 1871-ci ildə Balaxanıda ilk neft quyusu qazılıb istifadəyə verildi. Duru yanacağa tələbatın artması hökuməti iltizam sistemini ləğv etməyə məcbur etdi. 1872-ci ilin fevralında iltizam sistemi ləğv olundu. Həmin ilin dekabrında neftli torpaqların hərəc yolu ilə satışına başlanıldı. İlk mərhələdə neft mədənləri və neftli torpaqlar rus və xarici kapitalın əlinə keçdi. 1879-cu ildə İsveç təbəəsi Nobel qardaşları "Nobel qardaşları" şirkətinin əsasını qoydular.

XIX əsrin 80-ci illərində Rotşildin, 90-cı illərdə Vişəunun təmsilində fransız və ingilis kapitalı Bakı neft sənayesinə nüfuz etdi. Bununla yanaşı, neftli torpaqlara sahib olanlar arasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov kimi azərbaycanlılar da var idi. İltizam sisteminin ləğvi, xarici kapitalın axını neft hasilatı və emalı texnikasının yaxşılaşdırılmasına, neft məhsullarının daşınma vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu. 1873-cü ildə quyuların qazılmasında ilk dəfə buxar mühərriklərindən

istifadə olunmağa başlandı. 1878-ci ildə mədənləri neftayırma müəssisələri ilə birləşdirən buxar mühərrikli nasoslarla təhçiz olunmuş ilk neft kəməri işə salındı. 1880-ci ildə mədənlər arasında neft və sərnişin daşımaq üçün ilk dəmir yolu çəkildi. 1878-ci ildə "Nobel qardaşları" şirkətinin sifarişli ilə İsveçdə hazırlanan dünyada ilk neft tankeri "Zoroastr" ("Zərdüşt") Bakı ilə Həştərxan arasında hərəkətə başladı.

Neft məhsullarına marağın artması 1873-cü ildə "Qara şəhər" adlanan zavodlar rayonunun yaranmasına gətirib çıxardı. Bakı şəhəri həm neft çıxarma və həm də neft emalı mərkəzinə çevrildi. XIX əsrin sonunda Bakı neft hasilatı və neft çıxarılmasına görə dünyada birinci yərə çıxdı.

1884-cü ildə Bakıda kapitalistlərin xüsusi təşkilatı – Neft sənayeçiləri qurultayı təşkil olundu. Ona qurultay şurası rəhbərlik edirdi. 1893-cü ildə neft sənayeçilərinin Peterburqda keçirilən müşavirəsində "Bakı ağı neft zavodçuları ittifaqı" adlı inhisar birliyi yaradıldı. İstehsal olunan neft məhsullarının 98 faizinə bu inhisar birliyi nəzarət edirdi. Daxili ziddiyyətlər nəticəsində bu birlik neft sənayesində 1897-ci ildə dağıldı.

Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinə neft sənayesində qazanılmış kapitalın nüfuz etməsi milli burjuaziyanın nümayəndələrinin fəaliyyətində özünü aydın göstərirdi. "H.Z.Tağıyev və K^o" şirkəti 80-90-cı illərdə mədənlərə, çoxlu müəssisələrə və çoxsaylı təsərrüfata malik idi. Şirkət neftayırma zavodlarının istehsal gücünə görə 4-cü yerdə gedirdi. 1890-cı ildə H.Z.Tağıyev "Kaspi" gəmiçilik şirkətini yaratdı. 1894-cü ildə Gəncə qəzasında "Naftalan" neft sənayesi və ticarət şirkəti təsis edildi. 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev başqa sənaye sahələrinə kapital qoymaq üçün özünün neft mədənlərini müəssisələri ilə birlikdə ingilis kapitalisti Vişəuya 5 milyon manata satdı. Lakin o, həmin müəssisələr əsasında yaradılan "Oleum" səhmdar cəmiyyətinin 1,6 milyon manatlıq səhmini öz əlində saxladı. Bu, ona iri bir səhmdar kimi neft sənayesi hesabına kapital yığımini davam etdirməyə imkan verirdi. H.Z.Tağıyev həm də, cəmiyyətin icraçı direktorlarından biri idi. 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev əsas kapitalı 2 milyon manat olan "Lifli maddələr emal edən Qafqaz səhmdar cəmiyyəti"ni təsis etdi. Bu, Rusiya ucqarlarında ən iri toxuculuq müəssisəsi idi. 1900-cü ildə H.Z.Tağıyev toxuculuq fabrikinin işə salınması Azərbaycanın kənd təsərrüfatında inkişaf etməkdə olan pambıqçılığı toxuculuğun xammal bazasına çevirmək, yəni müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfliyi aradan qaldırmaq yolunda bir irəliləyiş idi. H.Z.Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəmləkə xarakterinə zərbə vuran, onu sındıran ilk sənayeçi olmuşdur.

15.4. Sənayenin başqa sahələri

Bakıda neft sənayesi ilə yanaşı, başqa sənaye sahələri də mövcud idi. Burada mexaniki zavodlar, gəmi təmiri emalatxanaları, buxar mühərriki ilə hərəkətə gətirilən dəyirmanlar, tütün fabrikləri, yeyinti, tikinti materialları istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın digər şəhərlərində kapitalist sənaye müəssisələri Bakıdan xeyli əvvəl yaranmışdı. Ölkənin qərb bölgəsində əlvan metalurgiya sənayesi inkişaf edirdi. Bu sənaye sahəsi rus və alman kapitalı əsasında meydana gəlmişdi. Mis filizi çıxarılması və mis istehsalı "Siemens qardaşları və K^o" şirkətinin əlində idi. 1865-ci ildə şirkət Gədəbəydə mis zavodunu, 1883-cü ildə isə Qalakənd missaflaşdırma zavodu inşa etmişdi. Gəncə, Gədəbəy və Cavanşirdəki mədənlərdən mis filizi, Daşkəsəndə dəmir, kobalt filizi, Cavanşir və Naxçıvanda gümüş və qurğuşun, Zəylik kəndində zəy çıxarılırdı.

Rusiyada toxuculuq sənayesinin tələbatına uyğun olaraq Azərbaycanda ipək emalı müəssisələrinin sayı çoxalmışdı. İpək emalı müəssisələri əsasən Nuxa, Zaqatala, Qarabağ və Naxçıvanda yerləşirdi. Nuxa şəhəri "Qafqaz Lionu" kimi tanınmışdı. XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda pambıqçılıq inkişaf etməkdə idi. Bu dövrdə ilk pambıqtəmizləmə zavodları yaranırdı. 1882-ci ildə belə zavodlardan biri Naxçıvanda istifadəyə verilmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycan yeyinti sənayesində balıq emalı mühüm yer tuturdu. 90-cu illərdə dənizdə balıq ovlanmasına başlanmışdı. Xəzər dənizi nəre balıqı növlərinin zənginliyinə görə dünyada birinci yerdə idi. Azərbaycanın balıq və balıq məhsulları Rusiyaya, Almaniyaya, Avstriyaya, Fransaya, Polşaya və Amerikaya ixrac olunurdu.

Azərbaycanda sənayenin inkişafı nəqliyyat vasitələrinin inkişafına yol açdı. 1880-ci ildə Bakıda ilk dəmir yolu tikilmişdi. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis, 1900-ci ildə isə Biləcəri-Petrovsk (Maxaçkala) dəmir yolu istifadəyə verildi. Bununla Bakı Ümumrusiya bazarına çıxış əldə etdi. Məhz bu dövrdə Azərbaycan qəzalarının birləşdirən şose yolları çəkildi. Əsrin 60-cı illərində Azərbaycan şəhərləri arasında teleqraf xəttləri çəkilməyə başladı. 1864-cü ildə Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa, 1868-ci ildə isə Bakı-Tiflis teleqraf xətti istifadəyə verildi. 1886-cı ildə Bakı şəhərini əhatə edən ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası işə salındı.

15.5. XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif: XIX əsrin I yarısı Azərbaycanın maarif işində yeni bir dövrdür. Zəngin mədəni irsə malik olan xalqımızın qabaqcıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin nəliyyətlərindən bəhrələnərək müasir mədəni nəliyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir. Azərbaycan xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlan-

ması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edir, çox çətinliklə də olsa öz nəliyyətlərinə nail olurdular. Həmin dövrdə Azərbaycan ziyalıları arasında Abbasqulu ağa Bakıxanov xüsusi yer tutur. Öz dövrünün savadlı adamlarından olan mütəfəkkir alim şərq dillərinin, fəlsəfə və ədəbiyyatın gözəl bilicisi idi. A.A.Bakıxanov Tiflisdə rus və Qafqazın digər xalqlarının görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanış olmuş, rus dilini mükəmməl öyrənmişdir.

Azərbaycan maarifçiliyinin ilk nümayəndələrindən biri də böyük maarifçi-demokrat, alim-filosof, ictimai xadim və dramaturq Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanda təhsil ocaqları əsasən məscidlərin nəznindəki məktəblər və mədrəsələr idi. Azərbaycanın bir sıra görkəmli maarif və mədəniyyət xadimləri məhz həmin təhsil ocaqlarında maariflənmişdilər. Şamaxı quberniyasında 4700 nəfərin təhsil aldığı 299 məktəb və mədrəsə var idi. Onlardan 262-si kənddə, 37-si isə şəhərdə idi. Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra milli maarifçilərin səyi ilə Azərbaycan-rus məktəbləri yaradıldı. Bu tipli ilk məktəblər Şuşada, Nuxada, Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Naxçıvanda açılmışdır.

Elm: XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda daha çox inkişaf etmiş sahələrdən biri tarix elmi idi. Həmin dövrdə yaşayıb yaratmış Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal, Kərim ağa Fateh, Seyid Əbdül Həmid bu gün də əhəmiyyətini saxlayan bir sıra tarixi əsərləri yaratmışlar. Əsasən xanlıqlar dövrünün tarixinə həsr edilmiş həmin əsərlərdən fərqli olaraq A.Bakıxanovun "Gülüstanı İrəm" əsərində qədim dövrdən başlamış XIX yüzilliyin əvvəllərində Şirvanın tarixi öz əksini tapmışdır. Kitab fars dilində yazılmış və müəllif tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycan alimləri rus şərqşunaslığının əsasının qoyulması və inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Məşhur səyyah alim Hacı Zeynalabdin Şirvani şərq ölkələrinin çoxunu gəzmiş 36 il müddətində 60 min km qədər yol qət etmiş, əsərlərində gəzdirdiyi, gördüyü ölkələrin xalqlarının iqtisadi mədəni həyatını, məişət və adətlərini təsvir etmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanın sosial iqtisadi və mədəni inkişafı elmində inkişafına təkən verdi. Elmin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı əsasən Azərbaycanda olan təbii sərvətlərin yataqları, onların kəşfi və s. ilə bağlı idi. Buna görə Azərbaycanda neftlə bağlı olan elm sahələri daha yaxşı inkişaf etdi. Bu işlə məşğul olan görkəmli alimimiz Möhsün bəy Xanlarovu göstərmək olar.

Ədəbiyyat: XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı iki; romantik və realist cərəyan istiqamətində inkişaf edirdi. 1-ci cərəyanın nümayəndələrinin əksəriyyəti feodal ideologiyası ilə bağlı idi. Realist mütərəqqi cərəyanın nüma-

yəndələrinin əksəriyyəti isə ədəbiyyatımızı ölməz əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Bu dövrdə görkəmli şairlərdən olan Mirzə Şəfi Vazeh, Gəncədə memar ailəsində anadan olmuşdur. Azərbaycan və şərqin klassik ədəbiyyatını öyrənmiş, Əsərlərində əsasən azadlıq müjdəçisi kimi çıxış etmişdir. Öz yaradıcılığında şair qadın azadlığı məsələsinə xüsusi yer verirdi. Mirzə Şəfinin şeirləri bizə orijinalda deyil, alman dilində çatmışdır. Onun şeirlərinin əlyazması alman yazıçısı Bodenştetin əlinə keçmiş, o da bu şeirləri Berlində alman dilində "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı altında ayrıca kitab kimi çap etdirmişdir.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov da Qüdsi ləqəbi ilə bir çox bədii əsərlər yazmışdır. Realist ədəbi cərəyana İsmayıl Bəy Qutqaşını da daxil idi. Rus ordusunda hərbi qulluq keçmiş, polkovnik sonra isə general-mayor rütbəsi almış İ.Qutqaşını fransız dilində yazılmış "Rəşid bəy və Səadət xanım" povestinin müəllifidir. O, şərq qadınlarının hüquqsuz vəziyyətini tənqid edir, xalqın məişət və ədalətini əks etdirir.

Bu dövrdə Azərbaycanda satirik poeziyanın görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir olmuşdur. XIX yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi, maarifçi, demokrat, görkəmli ictimai xadim, Azərbaycanda realist ədəbiyyatının əsasını qoymuş Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. M. F. Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın da əsasını qoymuşdur. XIX əsrin 2-ci yüzilliyində Azərbaycanda maarif daha çox inkişaf etməyə başladı. Əsas tədris ocaqları məktəblər və mədrəsələr idi. Bu dövrdə maarifçiliyin inkişafında görkəmli satirik S.Ə. Şirvaninin, Məhəmməd Tağı Sidqinin böyük xidmətləri olmuşdur.

Mətbuat: XIX yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycan mətbuatının əsası qoyulmuşdur. Tiflisdə həftədə bir dəfə "tatar" xəbərləri qəzeti çıxmağa başlamışdır. 40-cı illərin əvvəllərində Tiflisdə "Zaqafkazniy vestnik" qəzetinə Azərbaycan dilində bir səyfə əlavə olunur və burada da rəsmi sənədlər çap edilirdi. Bu illərdə Şamaxıda iki kiçik mətbəə fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ictimai həyatının ən mühüm amillərindən biri mətbuatın meydana çıxması oldu. Azərbaycan mətbuatının banisi, xalqımızın görkəmli oğlu alim, maarifpərvər Həsən bəy Məlikov Zərdəbi olmuşdur. O, çar üsul-idarəsi şəraitində müstəmləkə ucqarında ana dilində "Əkinçi" qəzetini nəşr etmək üçün xeyli mübarizə aparmalı olmuşdur. Azərbaycanda ilk dəfə çıxarılan "Əkinçi" qəzeti 1875-ci ildə buraxıldı. 2 illik fəaliyyətindən sonra çar hökumətinin başlatdığı ciddi senzura siyasətinin nəticəsi olaraq 1877-ci ildə qəzetin çıxarılmasına icazə verilməmişdir.

İncəsənət: Azərbaycan milli teatrının yaranması XIX yüzilliyin son 30 ilində incəsənətimizin tarixində ən böyük hadisəsidir. 1873-cü ilin martın 22-də Nov-

ruz bayramı günü M. F. Axundovun "Hacı Qara" komediyası tamaşaya qoyuldu. Bunun tamaşaya qoyulmasında Həsən bəy Zərdəbi mühüm rol oynamışdır. On il sonra xalqımızın maariflənməsində öz xidmətləri ilə mühüm rol oynamış H.Z.Tağıyev teatr binası tikirdi. Bununla da Azərbaycanda teatr sənəti daha yaxşı inkişaf etdi.

Azərbaycan mədəniyyəti bütün sahələri üzrə XIX yüzilliyin II yarısında əldə edilmiş nailiyyətlər müstəmləkə əsarətinin hökm sürdüyü bir şəraitdə geniş xalq kütlələrinin malı ola bilməmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında iki dəfə bölünməsi, Gülcüstan və Türkmənçay sülh müqavilələri Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu çətin şəraitdə görkəmli Azərbaycan xadimləri, mütəxəssisləri Azərbaycan mədəniyyətini, bütün türk dünyasının mədəniyyətini inkişaf etdirmiş, bu sahədə əllərindən gələni əsirqəməmişdir. Və bütün bu nailiyyətlər indi də özünü göstərməkdədir.

XVI FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

16.1. Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf

1900-1903-cü illərin dünya iqtisadi böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatına güclü təsir göstərdi. İqtisadi böhran Azərbaycanın neft, dağ-mədən sənayeləri ilə bağlı olan sahələrinin inkişafını ləngitdi. Dünya iqtisadi böhranı yalnız yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə ciddi zərər vurmadi.

Böhran dövründə daxili və xarici bazarda neft məhsullarına tələbatın kəskin azalması qiymətlərin getdikcə aşağı düşməsi qazma işlərinin, neft hasilatı və emalının azalmasına səbəb oldu. Kəşfiyyat işlərinin həcmi azaldı və dayanan quyuların sayı artdı, neftayırma zavodlarının xeyli hissəsi işini dayandırdı. Məhz böhran illərində xırda və orta müəssisələrin iflası uğraması nəticəsində istehsalın təmərgüzləşməsi xeyli gücləndi. İnhisarların artması ilə neft sənayesinin təmərgüzləşməsi də gücləndi. Kapitalın mərkəzləşməsi səviyyəsinə görə Bakı dünyada ön sıralarda dayanırdı. 1900-cü ildə "Nobel qardaşları" birliyi, Mantaşov, Rotşild, Bakı neft cəmiyyəti, Xəzər-Qara dəniz birliyi, Rus sənaye istehsalı və maye-yanacaq cəmiyyəti Bakıda çıxarılan bütün neftin 50 faizini verirdi.

XX əsrin əvvəllərində Bakı neft sənayesinə xarici kapital qoyuluşu artmaqda idi. İngiltərə, Fransa və ABŞ ağı neftə olan tələbatlarının xeyli hissəsini Bakının hesabına ödəyirdilər. Bakıda neft istehsalı, emalı, daşınması və satışı "Nobel qardaşları" şirkəti, "Nobmazut", "Oyl", "Şell" kimi inhisar birliklərinə məxsus idi. Bu inhisar birlikləri texniki geriliyin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmür, süni şəkildə neftin qiymətini qaldırırdılar. 1909-cü ildə Rusiya sənayesində başlanan canlanma Azərbaycan neft sənayesinə o qədər də təsir göstərə bilmədi. Neft sənayesində durğunluğa səbəb yeni geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmaması və yeni neft quyularının qazılmaması və mövcud quyulardan tam istifadə olunmaması idi. I dünya müharibəsi ərəfəsində İngiltərə, Fransa və Almaniya inhisarları Azərbaycan neft sənayesində üstünlük uğrunda mübarizə aparırdı. Bu dövrdə Bakıdakı 20 iri neft sənayesi şirkəti sırasına Azərbaycan kapitalının nümayəndələri Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin şirkətləri daxil idi. Azərbaycan neft sənayesindəki durğunluq müharibə ərəfəsində Bakı neft sənayesi neft istehsalına görə dünya birinciliyinin itirilməsinə səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətləri yalnız Bakıda deyil Azərbaycanda qəzalarında da inkişaf etməkdə idi. Ölkəmizin təbii sərvətləri sənayenin başqa sahələrinin; dağ-mədən, mexaniki istehsal, energetika, toxuculuq, pambıq təmizləmə, ipək emalı, yeyinti sənayesi, eləcə də nəqliyyat, rabitə, bank-kredit sistemi, ticarət və şəhərlərin də inkişafına imkan verirdi. Əsrin əvvəllərində həmin müəssisələrdə texniki yeniliklərin tətbiqi istehsalın inkişafını sürətləndirirdi. Bu dövrdə əlvan metallurgiya sənayesi də yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Gəncə quberniyasındakı 8 mis zavodu içərisində Gədəbəydəki zavodlar fərqlənirdi. Gədəbəy mis dünyada ən təmiz və qiymətli mis hesab edilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni mis filizi ehtiyatları aşkar edildikdən sonra Qalakənd çayı üzərində ikiturbinli elektrik stansiyası tikildi. Bu Azərbaycan qəzalarında tikilmiş ilk su elektrik stansiyası idi. Buna baxmayaraq Moskvada mis saflaşdırma zavodunun inşa edilməsi 1906-cı ildə Qalakənd zavodunun istehsalı dayandırıldı.

1907-ci ildə Rusiyada yeddi mis zavodunun ittifaqı - "Mis sindiqatı" yarandı. Gədəbəy zavodu 1917-ci ilədək bu inhisarın tərkibində qaldı.

Xammal bolluğu Azərbaycanda ipək emal fabriklərinin sayca artmasına şərait yaratdı. İpək sənayesi ölkəmizin şimal-qərb və cənub-qərb hissəsində geniş yayılmışdı. Cənubi Qafqazda ipək emalı sənayesinin mərkəzi Nuxa şəhəri idi. 1900-cü ildə Nuxa-Zaqatalada 46 fabrik var idi. Qarabağda və Naxçıvanda, xüsusən Ordubadda xeyli ipək fabriki işləyirdi. 1913-cü ildə Azərbaycanda 125-ədək buxarla işləyən ipək fabriki var idi.

XX əsrin əvvəllərində pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar pambıq təmizləmə sənayesi də inkişaf edirdi. Bu sahədə Gəncə quberniyası birinci yerdə idi. Pambıq təmizləmə sənayesinə qoyulan kapitalın 80%-i milli burjuaziyaya məxsus idi. Cənubi Qafqazdakı 5 pambıq parça fabrikindən dördü azərbaycanlı kapitalistin əlində idi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda maldarlığın geniş yayılması göndəri istehsalı üçün hər tərəfli imkanlar açıldı.

Bu dövrdə tütünçülük Zaqatala dairəsində Nuxa, Cavanşir və Şamaxı qəzalarında yayılmışdı. Azərbaycanda ilk tənəkə fabriki hələ XIX əsrin II yarısında fəaliyyətə başlamışdı. Bəhs olunan dövrdə Bakı, Gəncə, Nuxa, Şamaxı və Ağdaşda 10 tütün fabriki və papiros gilizi hazırlayan müəssisə vardı.

Azərbaycanın dünya bazarına çıxarılan ənənəvi mallarından biri də balıqçılıq məhsulları idi. Əsrin əvvəllərində ölkənin 7 qəzasında balıqçılıqla məşğul olunurdu. Azərbaycanın çay və göllərində balıqçılıq və balıq emalı ilə 31 vətəgə məşğul olurdu. 1906-cı ildən başlayaraq balıq sənayesinə milli kapital axını güclənmişdi. 1906-1909 və 1912-ci illərin hərəracında bir iri vətəgə azərbaycanlı

sahibkarların- H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov, T.Səfəraliyev və başqalarının əlinə keçmişdi. Balıq sənayesində də milli kapital üstünlük təşkil edirdi. Məhsulun ümumi həcminə və fəhlələrin sayına görə Şimali Azərbaycanda balıq sənayesi neft sənayesindən sonra ikinci yeri tuturdu.

Sənayenin xüsusi çəkisi və fəhlələrin sayına görə Nuxa şəhəri Bakıdan sonra ikinci yerdə gedirdi. Nuxa ikinci sənaye və ticarət mərkəzi idi. Bakı mühüm sənaye mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də əlverişli dəniz limanı və Cənubi Qafqazı Rusiya ilə birləşdirən dəmir yol qovşağı idi. 1912-ci ildə Bakının yük dövriyyəsi 450 milyon pudu keçmişdi. Yük dövriyyəsinə görə Rusiyanın liman şəhərləri ilə müqayisədə Bakı artıq birinci yerdə gedirdi. Azərbaycanın daxili və xarici ticarətinin inkişafında Bakı, Lənkəran, Astara limanları və Culfa mühüm rol oynayırdı.

Ölkədə nəqliyyat və rabitə vasitələri də inkişaf edirdi. 1911-ci ildə Bakını Quba və Xaçmazla birləşdirən telefon xətti işə salındı. 1912-ci ildə isə Bakı və Tiflis şəhərləri arasında birbaşa telefon xətti çəkildi. Bu dövrdə Azərbaycanda 93 poçt-teleqraf müəssisəsi vardı. Tramvaylardan yalnız Bakıda istifadə edilirdi.

16.2. Yeni aqrar qanunlar və çarizmin köçürmə siyasəti

Azərbaycanda kəndlilərin pay torpağının azlığına baxmayaraq çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasəti nəticəsində Rusiyadan buraya köçürülənlərin sayı get-gedə artırdı. Onlar yerli kəndlilərin hesabına torpaqla təmin edilirdi. 1905-ci ildən etibarən Muğanda rusları məskunlaşdırmağa başladılar. Əsrin ilk beş ili ərzində Bakı quberniyası ərazisinə köçürülənlər üçün 44 min desyatin yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdı. Bəzən bütöv bir kəndin torpaqlarını gəlmə rus kəndlilərinə verirdilər. Çarizmin köçürmə siyasəti Azərbaycanda zorla həyata keçirilirdi. Köçürmə siyasəti az torpaqlı və torpaqsız kəndlilərin sayını artırırdı. 1912-ci ildə Bakı quberniyasında 60 və Gəncə quberniyasında isə 29 rus kəndi salınmışdı. Çarizm Muğanda 49 rus kəndi salmışdı. Yerli kəndlilərdən qorunmaq üçün Muğandakı rus kəndlilərinə dövlət rəsmi qayda da odlu silah verirdi.

Çarizmin müstəmləkəçi köçürmə siyasəti kəndlilərin vəziyyətinin daha da ağırlaşdırdı. 1870-ci il kəndli islahatı Azərbaycanda aqrar məsələni yarımqıç həll etdiyi üçün kəndlilərə veriləcək pay torpağı məsələsini 1912-ci il aqrar qanuna qədər tam reallaşdırmaq mümkün olmadı. Bəhs edilən dövrə qədər Azərbaycanda kəndlilər pay torpaqlarını satın ala bilmədiilər. İslahatdan sonra kəndlilər istifadə etdikləri pay torpaqları əvəzinə islahata qədərki vergiləri verməyə və mükəlləfiyyətlər daşımağa məcbur idilər. Azərbaycanda bu vəziyyət 40 ildən çox davam etmişdi.

Bu dövrdə hökumət dövlət kəndində torpaq münasibətlərini nizama salmaq məqsədi ilə elə bir ciddi tədbir görməmişdi. Yalnız 1900-cu il mayın 1-də hökumət dövlət kəndində torpaq münasibətlərinin qaydaya salmaq haqqında qanun verdi. "Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu" haqqında bu qanun dövlət kəndlilərinə icma torpaqlarından nəslə istifadə hüququ verirdi.

1905-ci ilin noyabrında Qafqaz canişini Voronçov-Daşqov "Qafqazda kəndli işinin nizama salınması haqqında qeydlər"ini hazırladı. Hökumətin tapşırığı ilə təkmilləşdirilən bu lahiyə 1910-cu ilin mayında canişin idarəsi tərəfindən bəyanıldı. Qanun lahiyəsi 1911-ci ilin martında nazirlər şurası tərəfindən təsdiq edildikdən sonra sentyabrda Dövlət Dumasına təqdim edildi. III Dövlət Duması qanun lahiyəsini təsdiq etdikdən sonra dövlət şurasına göndərdi. 1912-ci ilin dekabrın 20-sində "Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi surətdə satın alınması haqqında" qanun verildi. Qanunla birlikdə onun həyata keçirilməsi üçün "Qaydalar" da təsdiq olundu. "Qaydalar"a görə Azərbaycanda sahibkar kəndliləri 1913-cü il yanvarın 1-dən mükəlləfiyyət daşımaqdan azad olunurdular. Elə həmin vaxtdan onların xüsusi mülkiyyəti elan edilmiş pay torpağını məcburi şəkildə satın almalı idilər. Mülkədarlar torpaqdan istifadə haqqını dövlət xəzinəsindən alır, dövlət xəzinəsi isə torpaq pulunu kəndlilərdən toplamalı idi. Kəndlilər malcəhət və bəhrə əvəzində pul ödəyirdilər. Əkinçilik üçün yarasız olan torpaqlar kəndlilərin mülkiyyətinə pulsuz keçirdi. Kəndlilərin haqlı narazılığını nəzərə alan hökumət yalnız 1913-cü ilin iyulun 7-də aqrar qanunu Zaqatala dairəsinə şamil etdi.

16.3. Şimali Azərbaycanda mövcud quruluşa qarşı çıxışlar

İqtisadi böhran Azərbaycanın iqtisadiyyatına güclü zərbə vurmuş, əhalinin vəziyyətini pisləşdirmişdi. Sənaye müəssisələrində iş günü 10-14 saata çatırdı. İş şəraiti çox ağır idi. Belə bir şərait fəhlələrin siyasi cəhətdən oyanmasına, inqilabi hərəkətin başlanmasına zəmin yaradırdı. Tətillərdə azərbaycanlı fəhlələr ilk vaxtlar zəif iştirak edirdilər. Bolşeviklərin ideologiyası onların əxlaqına, təfəkkürünə və təbiətinə yad idi. 1901-ci ilin yanvarında Bakıda iri tütün fabriklərinin fəhlələri işi dayandıraraq sahibkarların qarşısında bir sıra tələblər irəli sürdülər. 1902-ci ilin apreliyində Bakıda 5 min fəhlənin iştirakı ilə ilk dəfə açıq siyasi nümayiş keçirildi. 1903-cü ilin iyulun 1-dən 22-nə kimi Bakıda ilk ümumi siyasi tətil keçirildi. Tətil hökumətə və sahibkarlara fəhlələrin böyük qüvvə olduğunu anlatdı. 1904-cü ilin dekabrın 13-də Balaxanı mədənlərində başlayan tətil hərəkəti, dekabrın 30-da neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında müştərek müqavilənin bağlanması ilə başa çatdı. "Mazut konstitusiyası" adlandırılan

bu müştərək müqavilə fəhlələrin həm neft sahibkarları, həm də çarizm üzərində qazandıkları çox böyük qələbəsi idi. "Mazut konstitusiyası" qəbul edildikdən sonra Bakıda mədənzavod komissiyaları yaranmağa başladı.

16.4. Azərbaycan hərbiçiləri rus-yapon müharibəsində (1904-1905)

Rus-yapon müharibəsi çarizmin məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Çarizm Azərbaycan xalqına qarşı milli müstəmləkəçilik siyasəti yeridirdi. Hökumət azərbaycanlılara şübhə ilə yanaşır, onlara etibar etmirdi. Buna görə də onlar ordu sıralarına çağırılmırdı. Yalnız imtiyazlı təbəqələrdən çıxmış və Rusiyanın ali hərbi məktəblərində təhsil almış azərbaycanlı zabitlər hərbi xidmətə qəbul edilirdi. Orduya xidmətə çağırılan azərbaycanlılar döyüşlərdə böyük hünər və igidliklər göstərmişdi. Onlardan Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseyn xan Naxçıvanski və başqalarını misal göstərmək olar.

Səməd bəy Mehmandarov 1872-ci ildən çar ordusunda xidmətə başlamışdır. 1875-ci ildə Sankt-Peterburq artilleriya məktəbini bitirən Mehmandarov kiçik zabitdən general səviyyəsinə yüksəlmişdir. O, komandanlıq etdiyi 7-ci Sibir diviziyası ilə birlikdə 1904-cü ildə Port-Artur qarnizonunun tərkibində qarşı vuruşmuş və topçu hissəsinin rəisi təyin olunmuşdur. O, göstərdiyi rəşadətə görə döyüş ordenləri və qızıl silahla təltif edilmiş, general mayor rütbəsi almışdır.

Port-Arturun müdafiəsində sonralar "rus artilleriyasının allahı" adlandırılmış Əliağa Şıxlinski də əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərmişdir. O, Port-Arturun müdafiəsində göstərdiyi igidliyə və tətbiq etdiyi yeni taktiki uğurlara görə polkovnik rütbəsindən cəmi 4 il sonra general mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür.

16.5. Çarizmin Azərbaycanda milli qırğın siyasəti

"Xalqlar həbsxanası" adlandırılan Rusiyada xalqlar bir-birinə qarşı qoyulur, milli ləyaqətləri təhqir edilirdi. 1905-1907-ci illərdə inqilabı hərəkətin Azərbaycanda vüsət almasının qarşısını çarizm hazırlamış olduğu milli qırğın siyasəti ilə almağa çalışırdı. Hökumətin milli qırğın siyasətinin keçirilməsində Daşnaqsütyün partiyası və erməni quldurları həll edici rol oynayırdı. Ermənilər Rusiyanın köməyi ilə Cənubi Qafqazda muxtariyyət almağa ümid edirdilər. 1905-ci ilin fevralın 6-10-da Bakıda, mayda İrəvanda, avqustda Şuşada, noyabrda isə Naxçıvanda qırğınlar törədildi. Çarizm tərəfindən 1906-cı ildə də Bakıda, Şuşada və Zəngəzurda milli qırğınlar yenidən törədildi. Erməni qırğınları Azərbaycan kəndlərinin dağıdılmasına, günahsız insanların öldürülməsinə səbəb oldu. Bütün bunlara baxmayaraq ermənilər çarizmin yardımı ilə ən mühüm niyyətlərini gerçəkləşdirə bilmədi.

16.6. Şimali Azərbaycanda milli demokratik hərəkət

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli və ictimai zülm daha dəzülməz idi. Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabı Azərbaycanda millili şüurun inkişafına böyük təsir göstərdi. İmperianın və dünyanın müxtəlif elm ocaqlarında təhsillərini başa vurub qayıdan gənclər milli demokratik hərəkətin oyanmasında mühüm rol oynadılar. Milli ziyalıların qabaqcıl nümayəndələri Həsən bəy Zardabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Firudin bəy Köçərli, Məmməd Əmin Rəsulzadə doğru olaraq Azərbaycanın milli müstəqilliyinin ümumtürk azadlığının tərkib hissəsi kimi qarşıya qoyurdular. Milli hərəkətin əsas aparıcı qüvvəsi milli burjaziya və demokratik ziyalılar idi. 1905-ci ilin ortalarında Əlimərdan bəy Topçubaşovun bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış və nazirlər kabinetinə verilmiş arz-hallar Azərbaycanın çar hökumətinə təqdim etdiyi ilk proqram sənədi idi. Burada Azərbaycanda islahatların keçirilməsi tələb edilirdi.

1905-ci ilin avqustun 15-də Nijni-Novqorodda keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayı "müsəlman ittifaqı" yaratmağı qərara aldı. 1906-cı ilin yanvarın 15-25-də Peterburqda keçirilən II qurultayda təşkilatın nizamnamə və proqramı qəbul olundu. Proqramda Ümumrusiya türklərini birləşdirmək və çarizmə qarşı vahid cəbhədə mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyuldu. Avqustun 16-23-də Nijni-Novqorodda keçirilən III qurultayda "Müsəlman ittifaqı"na rəhbərlik etmək üçün daimi yeri Bakı olan Mərkəzi Komitə yaratmaq qərara alındı.

Məhz bu qurultayın təsiri ilə sonralar türklərin yaşadığı bölgələrdə məktəblər şəbəkəsi genişləndirildi. Milli burjaziyanın nümayəndələri, o cümlədən H. Z. Tağıyev öz xərcləri hesabına istedadlı gəncləri Rusiya və Avropanın ali məktəblərinə oxumağa göndərdilər. 1906-cı ilin avqustunda keçirilən Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının əsas qayəsini milli dilin azad inkişaf və təhsilin ana dilində olması təşkil edirdi.

Azərbaycandakı milli oyanışa çar II Nilolayın 1905-ci il "17 oktyabr Manifesti"ni elan etməsi də öz təsirini göstərdi. II Nikolayın 1905-ci il 11 dekabr fərmanına uyğun olaraq 1906-cı il mayın 31-də Azərbaycanda I Dumaya seçkilər keçirildi. Ə. Topçubaşov, İ. Ziyadxanlı, M. Əliyev, Ə. Muradxanov və Ə. Haqverdiyev I Dumaya deputat seçildilər. Rusiya müsəlmanları içərisindən seçilən 46 deputat Ə. Topçubaşov başda olmaqla "Müsəlman fraksiyası"nda birləşdi. Hökumət tərəfindən I Duma 1906-cı il iyulun 7-də qovuldu.

1906-cı ilin sonu- 1907-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda II Dumaya seçkilər keçirildi. F. Xoyski, M. Şahtaxtili, X. Xasməmmədov, İ. Tağıyev, M. Mahmudov, Z. Zeynalov bu dumaya deputat seçildi. 1907-ci il fevralın 20-də işə başlayan II Duma iyulun 3-də qovuldu. Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Sibir xalqları seçki hü-

ququndan məhrum edildilər. III Dumaya 1907-ci ildə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından yalnız X.Xasməmmədov seçildi. 1912-ci ildə fəaliyyətə başlayan IV Dumada Azərbaycanı M.Y.Cəfərov təmsil etdi.

16.7. Şimali Azərbaycanda milli partiyaların yaranması

Azərbaycanda xalqın milli şüurunun inkişafında və milli ideologiyanın formalaşmasında rus inqilabının təsiri şəxsizdir. Qabaqcıl milli ziyalılar tarixin yaratdığı bu imkanı düzgün dərk edərək, əhalini birləşdirib təşkilatlandırmaq üçün siyasi partiyaların yaradılmasını vacib bildirdilər. 1902-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə ilk gizli təşkilat olan "Müsəlman gənclik təşkilatı" yaradıldı. 1904-cü ildə Bakı sənaye müəssisələrində çalışan fəhlələrin milli şüurunun inkişaf etdirmək məqsədilə milli ziyalılar M.H.Növsümovun, M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski tərəfindən "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı" yaradıldı. Təşkilatın "Hümmət" adlı qəzeti də çap olunurdu. Tədrisən bolşeviklərin təsiri altına keçən bu təşkilat əvvəlki milli qayəsini itirdi. M.Ə.Rəsulzadə və onun ideya dostları tədrisən bu təşkilatdan uzaqlaşdılar.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən milli qırğınlar faciəvi hal aldığı üçün milli burjuaziya və ziyalılar siyasi partiyalar və müdafiə təşkilatları yaratmağa məcbur oldular. Bu məqsədlə 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev vahid milli təşkilat – "Difai" ("Müdafiə") partiyasını yaratdı. Partiyanın mərkəzi komitəsi Bakıda yerləşirdi. Gəncədə, Şuşada, Ağdamda, Naxçıvanda və Qarsda şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın yaradılmasında əsas məqsəd azərbaycanlılara qarşı törədilən milli qırğınların qarşısını almaq, maarifçiliyi genişləndirmək idi. "Difai"-nin Qarabağ şöbəsinin 400 nəfərlik hərbi dəstəsi var idi. Gəncə şöbəsi Ə.Rəfibəylinin başçılığı ilə erməni quldurlarına layiqli cavab verirdi.

1907-ci ilin mayında Gəncədə görkəmli ictimai-siyasi xadim İsmayıl xan Ziyadxanlının rəhbərliyi ilə yaradılan "Müdafiə" təşkilatının qarşısında duran əsas məqsəd əhali içərisində maarifi yaymaq, onların hüquq və mənafələrini qorumaq idi. Bu təşkilatla eyni vaxtda Bakıda Şerifzadənin və Cuvarlinskini rəhbərliyi ilə yaradılan "İttifaq" təşkilatının qarşıya qoyduğu əsas məqsəd müsəlman əhalinin erməni-rus silahlı birləşmələrinin soyqırımından qorumaq idi.

1911-ci ilin oktyabrında "Müsavət" partiyası yaradıldı. "Müsavət"-in yaradıcıları Abbasqulu Kazımzadə, Tağı Nağıyev və Məmmədəli Rəsulzadə idi. 1912-ci ildə partiyanın çap olunmuş proqramında müsəlman xalqlarının birliyinə, müstəqilliyinə və dövlətçiliyin bərpasına nail olmaq əsas vəzifə kimi irəli sürüldü. Partiyanın əsas şüarı "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" idi. Azərbaycanın, Qafqazın və eləcə də Rusiyanın müsəlmanlar yaşayan digər bölgələrində "Müsavət" partiyasının şöbələri yaradılmışdı. 1913-cü ildə öz leqal

fəaliyyətini müvəqqəti dayandıрмаğa məcbur olan bu təşkilat 1917-ci ildə yenidən siyasi fəaliyyətini bərpa etdi. 1913-cü ildə "Müsavət" partiyasının ideya istiqamətini və qayəsini tamamilə dəyişdirmiş olan M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında mühüm rol oynadı.

16.8. Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində

Dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizə aparən iki təcavüzkar hərbi-siyasi bloka daxil olan dövlətlərin sürətlə silahlanmaları dünyanı sarsıdan dəhşətli müharibəyə gətirib çıxardı. Hərbi bloka daxil olan dövlətlərin hər birinin işğalçılıq planlarında Azərbaycan və onun nefti mühüm yer tuturdu. Azərbaycanda neft sənayesində hakim mövqe tutmaq uğrunda mübarizədə alman və ingilis inhisarları xüsusilə fərqlənirdi.

Almaniya Osmanlı dövlətinin iştirakı ilə Qafqazı və Mərkəzi Asiyayı nüfuz dairəsində saxlamaq niyyətində idi. O, Osmanlı ordusunun köməyi ilə Hindistana və Əfqanıstana yol açmaqla Rusiyanın və İngiltərənin mövqelərinə zərbə vurmaq niyyətində idi. Almaniya Osmanlı sultanına vəd verərək bildirdi ki, Osmanlılar Qafqaza sahib olacaqlar. Ona görə də Osmanlı dövlətinin Almaniya ilə yaxınlaşması təbii idi.

1914-ci ilin oktyabrında Rusiya Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Bununla da Qafqazda hərbi əməliyyatlar başladı. Osmanlı ordusu Qars-Batum istiqamətində hücum əməliyyatına başladı və Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Ənvar paşanın hazırlamış olduğu plana görə rus ordusuna əsas zərbə Sarıqamış istiqamətində vurulmalı idi. 1914-cü il dekabrın 4-dən 1915-ci il yanvarın 18-ə kimi həyata keçirilən Sarıqamış əməliyyatı Osmanlı ordusunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu döyüşdən sonra rus ordusu Təbrizi ələ keçirərək Osmanlı ordusunu Cənubi Qafqazdan sıxışdırmağa başladı.

Məlum olduğu kimi Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanlar orduya çağırılmırdı. Azərbaycanda rus ordusuna xidmətə yalnız "ali müsəlman silki" nə mənsub olanlar qəbul edilirdi. I Dünya müharibəsi dövründə rus ordusunda 200 nəfərdən çox azərbaycanlı zabit qulluq edirdi. Onların əksəriyyəti döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir. Hüseynxan Naxçıvanskiyin komandan olduğu Cənub-Qərb cəbhəsindəki 2-ci süvari diviziyasının alayında vuruşan Teymur Novruzov "Müqəddəs Georgi" ordeninin dörd dərəcəsi ilə təltif edilmişdi. Müsəlman süvari alayının döyüşçüsü Tərlan Əliyərbəyov da "Müqəddəs Georgi" ordeninin dörd dərəcəsi ilə mükafatlandırılmışdı. "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşlardan biri də ilk azərbaycanlı təyərəçi Fərrux ağa Qayıbov idi.

Müharibə dövründə rus ordusunda xidmət edən azərbaycanlı generallar Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilovun və başqalarının hərbi xadim kimi istedadı daha da parladı. I Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın cəsur gənclərindən ibarət əlahiddə "tatar süvari alayı" təşkil edilmişdi. Bu alay Şimali Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş alaylarla bir dviziyada vuruşmuşdu.

Rus ordusunda olduğu kimi, Azərbaycan könüllüləri Osmanlı ordusunun tərkibində ANTANTA qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə də yaxından iştirak edərək böyük rəşadət göstərmişdilər. 1915-ci il Osmanlı ordusunun Çanaqqala zəfərinin qazanılmasında yaxından iştirak edən könüllü azərbaycanlı gənclərin 3 minə yaxını şəhid olmuşdur.

Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlər zamanı qaçqınlar ordusunun Azərbaycan axını, əsas qoşqu və iş qüvvəsinin müharibə üçün səfərbər olunması ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdur. Müharibə Azərbaycanda sənayenin aparıcı sahələrinə ağır zərbə vuraraq onun inkişafını ləngitmişdir.

XVII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-1920)

17.1. 1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət

AXC-yə gedən yol 1917-ci ildən etibarən Rusiyada baş verən hadisələrlə bağlıdır. Birinci dünya müharibəsi Rusiyaya görünməmiş fəlakətlər gətirdi; ictimai-siyasi həyatda qarşudurmalar gücləndi. Ölkədə baş verən iqtisadi-siyasi böhran burjuva inqilabı ilə nəticələndi (27 fevral 1917) və Çar monarxiyası süqut etdi. Fevral inqilabı Çar monarxiyasını devirməklə bərabər imperiya qaydalarına ağır zərbə vurdu. Xalqlar həbsxanasına çevrilmiş Rusiyada milli azadlıq hərəkatı üçün əlverişli şərait yarandı. 1917-ci il inqilabının "məhkum siniflərə azadlıq, məhkum millətlərə azadlıq" verəcəyi açıqlandı. Azadlıq fikri ilk dəfə açıq şəkildə Qafqaz müsəlmanlarının aprel ayında keçirilən "Bakı qurultayı"nda müzakirə edildi. (Qurultay 15-20 aprel 1917-ci il tarixində keçirilmişdir.) Qurultay ortaya çıxan vəziyyəti aydınlaşdırdı və bu vəzifələri həyata keçirməyin yollarını göstərdi. May ayında Moskvada keçirilən qurultayın aprel qurultayının qərarlarını müdafiə etdi. Amma Rusiyada baş verən hadisələr, xüsusilə, Oktyabr çevrilişindən sonra tərkibində Azərbaycan heyətinin də olduğu Transqafqaz seyminin Rusiyadan ayrılması ilə nəticələndi. Gürcü menşeviklərinin başçısı Noy Jordaniyanın dediyi kimi, "Transqafqaz ya ayağa qalxıb özünü qurtarmalı, ya da anarxi gridabında məhv olmalı" idi. Jordaniya Transqafqazı fəlakətdən qurtarmaq üçün azad yerli hökumətin yaradılmasını təklif etdi. 14 noyabr 1917-ci il tarixində Qafqazı idarə etmək üçün Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığı quruldu. Komissarlığa gürcü menşeviki Gekeçkori başçılıq edirdi. Qafqazın hər üç milləti komissarlıqda təmsil edilmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının icarəsində Azərbaycanın üç təmsilçisi-F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov və X.Xasməmmədov vardı. Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətinin daxilində kəskin qarşudurmalar, anlaşılmazlıqlar mövcud idi. Vəziyyəti düzəltmək üçün hökumət müharibədən çıxış yolu axtarırdı. Buna görə də 21 noyabrda Qafqazdakı türk ordusunun baş komandanlığına məktubla müraciət etmişdir. Dekabr ayında Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı Dövləti arasında müharibənin dayandırılması haqqında Ərzincan müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, Trabzonda açılacaq sülh konfransı 1 may 1918-ci il tarixinə təyin edildi. Amma sülh konfran-

sının açılmasına qədər Qafqazda siyasi hadisələrin gedişində bir çox dəyişikliklər və hadisələr baş verdi.

Birinci olaraq Bakıda vəziyyət çox gərgin idi. 1918-ci ilin əvvəllərində aclıq və siyasi böhranla yanaşı, Bakıda bir neçə min silahlı erməni quldur dəstəsi toplaşmışdı. Onların çoxu Birinci Dünya Müharibəsində rus ordusundan tərxis edilmiş erməni əsgərləri idi. Bakı Sovetinin qeyri-müsəlman üzvləriylə birləşən bu erməni silahlı dəstələri 1918-ci il mart ayının 24-də general Talışinskiyin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən müsəlman diviziyasının qərargahına hücum etdilər. Şaumyanın əmri ilə tərkisilahlı və həbs olunan qərargah, başqa bir gəmi olan "Evelina" gəmisində Lənkərana gedilməsi tələb olundu. Lənkərana yola düşən "Evelina" gəmisinin həm tərkisilahlı, həm də güllə atəşinə tutulmasına cavab olaraq şəhərin müsəlman əhalisi etirazını bildirdi. Onlar silahların qaytarılması və heyətin azad edilməsini tələb etməyə başladılar. Bolşeviklərlə birləşən erməni şovinistləri bu məsələni siyasiləşdirərək, martın 30-da Bakı Sovetinin inqilabı müdafiə komitəsini yaratdılar. Ermənilərin içində isə Daşnak-sütyun və Erməni Milli Şurasının üzvləri əsaslı fəaliyyət göstərirdi. Məsələni milli problemə çevirən Şaumyan və onun həmfikirliyi Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım hərəkatına başladılar. Dinc və silahsız əhaliyə tutulan divan əsl soyqırım qətlियamı oldu. Bu qanlı hadisələr sadəcə Bakıda deyil, ölkənin əksər bölgəsində törədilmişdi. Soyqırım qırğını aprelin 2-nə kimi davam etdi. Ən şiddətli qətlियam 31 mart günü Bakıda, Qubada və Şamaxıda törədilmişdir. Ümumilikdə bu soyqırım hadisələrində 50 mindən çox soydaşımız həyatını itirmişdir.

Başqa siyasi dəyişikliklərə gəlincə isə, 10 fevral 1918-ci il tarixində Zaqafqaziya Seymi quruldu. Seym yüksək hakimiyyət idarəsi kimi düşünülmüşdü. Amma qurulduğu andan etibarən Seymin təşkilatçıları olan Azərbaycan, gürcü və erməni təmsilçiləri arasında daxili və xarici siyasətin bütün önəmli problemlərinə münasibətdə ciddi fikir ayrılıqları ortaya çıxdı. 22 aprel 1918-ci il tarixində Zaqafqaziya Federativ Respublikasının elan edilməsi ilə də bu fikir ayrılıqları ortadan qaldırılmadı. Tərəflər arasında getdikcə güclənən mübahisə nəticədə Seymin gedişatını pozdu. Belə bir vəziyyətdə gürcülər Zaqafqaziya Federasiyasından ayrılaraq Gürcüstanın azadlığını elan etməyi qərara aldılar. 26 may 1918-ci ildə Qafqaz Seymi buraxıldığını elan etdi.

17.2. Azərbaycanda İstiqlaliyyətin elanı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması

Zaqafqaziya Seyminin buraxılmasıyla əlaqədar yaranan böhranlı siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün 27 mayda Seymin Azərbaycan təmsilçilərinin iclası oldu. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan məclis səs çoxluğu ilə

Azərbaycanın idarə edilməsini öz üzərinə götürməyə qərar verdi və Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdi. M. Ə. Rəsulzadə orada olmamasına rəğmənlən (o ərəfədə Batumidə olmuşdur) qiyabi şəkildə Milli Şuranın başçısı seçildi. Onun namizədliyini İttihaddan başqa bütün partiya təmsilçiləri müdafiə etdi. H. Ağayev, M. Seyidov köməkçi vəzifəsinə seçildilər. Sonra da digər işlərə başçılıq etmək üçün Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət idarə heyəti quruldu. F.X.Xoyski səs birliyi ilə başçı seçildi. 28 may 1918-ci ildə Milli Şuranın ilk iclası keçirildi.

İclasın ən mühim problemi Seymin buraxılması və Gürcüstanın azadlığının elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın vəziyyəti idi.

Milli Şuranın üzvü X. Xasməmmədov bu mövzu barədə çıxışında Azərbaycanın azadlığının tez bir zamanda elan edilməsinin vacibliyini vurğuladı. Bu mövzu ilə əlaqədar bir çox çıxışlardan sonra Milli Şura 24 səsle Azərbaycanın azadlığının elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 28 may 1918-ci il tarixində AXC-nin yarandığı elan edildi. Bununla bağlı Azərbaycan Milli Şurasının yayınladığı deklarasiyada deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı, hakimiyyət haqqına sahib olduğu kimi Cənub və Şərq Cənubi Qafqazdan ibarət Azərbaycanda hüquq təməllərinə əsaslanan azad bir dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə şəkli Cümhuriyyət olaraq qərarlaşdırılmışdır.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərə və xüsusilə qonşu millət və dövlətlərlə yaxşı münasibət təsis etməyə qərarlıdır.
4. AXC millət, məzhəb, sinif və cins fərqi nəzərə almadan torpaqlarında yaşayan bütün vətəndaşlarının siyasi hüququnu və vətəndaşlığını təmin edər.
5. AXC ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə sərbəst inkişaf imkanı tanıyır.
6. Milli Məclis çağırılana qədər Azərbaycan idarəsinin başında seçilmiş və Milli Şura qarşısında məsul hökumət durur.

Məclisdə iştirak edən Milli Şura üzvlərinin hamısı "İstiqlal bəyannaməsi"ni ayağa qalxaraq dinlədilər. "İstiqlal bəyannaməsi" elan edildikdən sonra Azərbaycan hökumətinin qurulması Milli Şura tərəfindən F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. İlk Azərbaycan Müvəqqəti Hökuməti aşağıdakı tərkiblə quruldu:

Nazirlər Şurasının başçısı və Daxili İşlər naziri F.Xoyski, Hərbi İşlər naziri Xosrov Paşa Sultanov, Xalq Maarifi və Maliyyə naziri N.Yusifbəyli, Xarici İşlər naziri M.H. Hacinski, Poçt-teleqraf və yollar naziri Xudat Bəy Məlikaslanov, Kənd təsərrüfatı və Əmək naziri Əkbər Ağə Şeyxislamov, Ədliyyə naziri X. Xasməmmədov, Ticarət və sənaye naziri M.Y. Cəfərov, Dövlət Nəzarət naziri C.Hacinski.

F.X. Xoyskinin başçılığı ilə qurulan bu dövlət koalisiya quruluşu idi. Hökumətdə çoxluq "Müsavat" partiyasından olsa da, bitərəf Hümmət və Blok partiyalarının başçıları da vəzifədə idilər. Dövlətin ilk quruluş işləri tamamlandıqdan sonra Azərbaycan hökuməti 17 iyunda Gəncəyə köçürüldü. Milli Şura çox ağır şərtlər altında 7-ci iclasını keçirdi. Müvəqqəti olaraq dövlətin paytaxtı Gəncə olmaqla, idarəetmə burdan həyata keçirilirdi. Hədəf Bakı idi. Bu vaxt Bakıda siyasi vəziyyət çox qarışıq idi. Şəhər Daşnaqşytün partiyasının üzvləri və bolşeviklərin əlində idi. Onu da söyləmək yerinə düşər ki, 31 mart 1918-ci ildə ermənilər bu birləşmiş qüvvələrin köməyi ilə qanlı Bakı soyqırımını törətmişdilər. Yeni qurulmuş Azərbaycan dövləti isə Bakını geri alacaq gücə sahib deyildi.

17.3. Osmanlı dövlətinin Azərbaycana yardımı və Bakının azad edilməsi

Müsavat partiyasının liderlərindən olan N.B.Yusifbəyli Azərbaycan Milli Şurasına yazdığı məktubda belə deyirdi, "Yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Qafqazı işğal etmiş anarxiyanın qarşısını biz öz qüvvəmizlə ala bilmərik". Bundan başa düşürük ki, yeni qurulmuş Azərbaycan dövlətinin həqiqətən də köməyə ehtiyacı olmuşdur.

4 iyun 1918-ci ildə Batumi şəhərində M.Ə.Rəsulzadə və Xarici İşlər naziri M. H. Hacınski, Osmanlı dövlətindən olan Xəlil bəy və 3-cü Ordu komandiri Vehib Paşa arasında yardım etmə müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Osmanlı dövlətinin 5-ci Qafqaz piyada dəstəsi Mürsəl Paşanın komandanlığı altında Gümrü-Dilican-Ağstafa yoluyla yardım üçün Azərbaycana daxil oldu. Osmanlı ordusu ilə Azərbaycan könüllü əsgərləri birləşərək Qafqaz İslam ordusunu yaratdılar. İslam ordusunun başçısı daha may ayından Azərbaycanda olan Nuru Paşa idi. Sentyabr ayında ordunun sayı təqribən 18 min əsgər və zabita çatmışdı.

23 iyun 1918-ci ildə Azərbaycanda meydana gələn çətin vəziyyəti görən hökumət bütün Azərbaycan torpaqlarında hərbi vəziyyət elan etdi. Yeni qurulmuş Qafqaz İslam Ordusu hərbi vəziyyətə uyğun olaraq Daxili İşlər Nazirliyinin başçılığı altında fəaliyyət proqramı hazırlamaq üçün vəzifələndirildi.

İslam Ordusu avqustun əvvəllərində Bakıya doğru hücum etməyə başladı. Amma birinci hücum uğursuzluqla nəticələndi. Osmanlıdan gələn əlavə yardımlar və Azərbaycan könüllülərinin hərbi təlim hazırlıqlarından sonra ikinci güclü hücum başlandı. Artıq bu Ordunun qarşısında düşmən dayana bilmədi və 1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakı ingilis, erməni və bolşeviklərdən təmizlənərək geri alındı. İki gün sonra AXC-nin Gəncədəki dövlət iqamətgahı Bakıya köçürüldü.

1918-ci il oktyabr ayının sonlarında dünyada meydana gələn hadisələr Azərbaycan Cumhuriyyətini bir daha ciddi problemlər qarşısında qoydu. Birinci Dünya Mühəribəsində məğlub olan Osmanlı dövləti ilə Böyük Britaniya arasında 30 oktyabr 1918-ci il tarixində Mundros müqaviləsi imzalandı. Mundros müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti Qafqazdan, eyni zamanda Azərbaycandan ordusunu çıxarmalıydı. Bu müqaviləyə görə Qafqaz İngiltərədən asılı vəziyyətə düşür, Bakıya yalnız ingilis ordusu gələ bilərdi. Burada qeyd etmək olar ki, Sovet tarixçilərinin ingilisləri Bakıya Müsavatçıların dəvət etdiyi və Azərbaycanı onların müstəmləkəsi etmək istədikləri haqqında yazdıqları doğru deyil. I Dünya mühəribəsinin nəticəsi olaraq müttəfiqlər heç kim tərəfindən dəvət edilmədən Bakıya girdilər.

17.4. AXC-nin Milli Məclisi (Parlament)

Milli Şura, Azərbaycan Cumhuriyyətinin ən ağır günlərində belə hər zaman böhranın aradan qaldırılması üçün lazımlı addımlar atmışdı. Avropa ölkələri ilə əlaqə qurmaq üçün parlament-idarəetmə sistemində keçmək lazım idi. İngilislər Bakıya gəlmədən bir gün əvvəl 1918-ci il 16 noyabrda beş aydan sonra təkrar fəaliyyətə başlayan Milli Şuranın iclasında bu mövzu müzakirə edildi və 19 noyabrda Seçki qanunu qəbul olundu.

Azərbaycanın gələcək taleyində Seçki qanununun çox böyük yeri oldu. Bu böhranlı vəziyyətdən Azərbaycan siyasətçiləri öz bacarıqları hesabına çıxış tapdılar. Milli Şuranın qəbul etdiyi qərarla Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və siyasi partiyaların parlamentdə təmsil edilməsi bildirilirdi. Seçki günü təyin edilməmişdi. Vəziyyət buna imkan vermirdi, belə olduğu halda Milli Şura işini ümumi əsasda yenidən qurdu. Azərbaycan Parlamenti 120 üzvdən ibarət olmalı idi. Milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak təmsilçilərin hər biri üçün 1 yer, həmkarlar ittifaqı və neft sənayeçiləri birliyi üçün 3 yer veriləcəkdi. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlara səsvermə hüququ verildi. Beləliklə, Azərbaycan Şərqdə qadınlara səsvermə hüququ verən ilk ölkə oldu.

Azərbaycan parlamenti 3 dekabr 1918-ci ildə açılmalı idi. Onun açılmasının 7 dekabra keçirilməsini bəzi texniki səbəblərlə əlaqələndirirlər. Əslində parlamentin açılmasına ingilislər mane oldular.

Milli Şura ciddi çətinliklərdən sonra 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan parlamentini açdı. Bu, ölkənin istər daxili, istərsə də ölkələrarası həyatında çox mühim hadisə idi. Parlamentin açılışında 120 üzvdən 96-sı iştirak etdi. Parlamentin fəaliyyətə başlamasıyla Milli Şura bütün səlahiyyətlərini parlamentə vermiş oldu.

Ciddi müzakirələrdən sonra Osmanlıda konsul olan Əlimərdan bəy Topçu-başov parlamentin sədri, H.Ağayev onun köməkçisi, R.Vəkilov isə katib seçildi.

Qısa zamanda parlament Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında çox işlər gördü. Ən önəmlisi, köhnə yer adları dəyişdirilməyə başladı. Parlament binasının yerləşdiyi Nikolayevski küçəsinin adı dəyişdirilərək Parlament küçəsi oldu. Yelizavetpol şəhərinin yenidən Gəncə, Koryagin qəzasının Cəbrayıl qəzası adlandırılması, ana dilində məktəb və seminarların açılması da parlamentin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Fəaliyyəti boyunca Azərbaycan parlamenti ümumi olaraq 105 dəfə toplanmış, 200-dən çox qanun qəbul etmişdir. Bunların üçdə ikisi maliyyə, ədliyyə, daxili işlər və hərbi nazirliklərinin işləri ilə, 30-dan çoxu Xalq Maarifi, Sağlıq və Əmək nazirliyinin, 12-si də Kənd Təsərrüfatı nazirliyinin işləri ilə bağlı idi.

Beləliklə, azadlığını elan etdiyi dövrdən, yəni 28 May 1918-ci ildən 1920-ci ilin aprelinə qədər olan zaman kəsiyində Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması demokratik prinsiplərə uyğun olaraq aparılmışdır. Bu demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsi nəticəsində çox partiyalılıq və milliyətçilik əsasında Azərbaycan parlamenti inkişaf etmiş, Azərbaycan Hökuməti təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Ordusu qurulmuş və dövlətçiliyin digər önəmli sahələri inkişaf etməyə başlamışdır.

17.5. AXC-nin ictimai-mədəni fəaliyyətləri

Azərbaycan mədəniyyətinin və təhsilinin inkişafına milli hökumət xüsusi diqqət yetirirdi. Bu diqqət Azərbaycan demokratik ziyalılarının uzun illərdən bəri milli məktəblərin açılması üçün aparılan mübarizənin nəticəsi idi. Azərbaycan hökuməti xalqın maariflənməsi yolunda ilk gündən işə başladı. Bütün məktəblərdə təhsilin ana dilində olması, Rusiya tarixinin yerinə Türk xalqları tarixinin öyrədilməsi yüz ildən bəri davam edən ruslaşdırma siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Təhsil sahəsindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq ehtiyacını Türkiyədən dəvət edilmiş müəllimlər qışmən ödəyirdi.

1918-ci il iyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı dövlət bayrağı qəbul edildi, həmin il noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli-yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqla əvəz olundu. AXC-nin həyata keçirdiyi önəmli işlərdən biri də 27 iyun 1918-ci il tarixli qanunla Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi oldu.

Mədəniyyət sahəsində isə Cumhuriyyətin önəmli addımlarından biri 1919-cu ilin dekabrında millətimizin maddi və mənəvi əsərlərini mühafizə etmək üçün milli İstiqlal muzeyinin açılması olmuşdur.

Azərbaycan hökumətinin təlim-tərbiyə sahəsində həyata keçirdiyi işlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycanda 23 orta məktəb, 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Orta məktəblər içində 6 oğlan və 4 qız gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 Müqəddəs Nina qız tədris müəssisəsi, Texniki və Ticarət məktəbi vardı. 1919-cu ilin əvvəllərində Bakı qız və oğlan Müəllimlər seminariyası açıldı. 1919-cu ildə Lənkəranda da oğlan və qız gimnaziyaları fəaliyyətə başladı. Xalq Maarifi Nazirliyinin qərarıyla Bakı, Gəncə və Nuxada isə, Birinci Azərbaycan Qız Gimnaziyaları adı ilə məktəblər açıldı. 1919-cu ildə Xalq Maarifi Nazirliyi Göyçay şəhərində realni məktəb, Bakıda qız məktəbi, Nuxada oğlan məktəbi və seminarlar açmaq üçün Azərbaycan parlamentinə layihə təqdim edir. 1919-cu ildə bunlardan sadəcə Göyçayda realni məktəb açmaq haqqında qanun layihəsi qəbul olunur.

1919-cu ilin yayında müəllim çatışmazlığını təmin etmək üçün qısa müddətli kurslar açıldı. Bakıda, Gəncədə, Şəkiddə kişi müəllimlər kursu açıldı. Hər kursda ən az 50 nəfər təhsil alırdı. Türkiyədən isə 50 nəfərə yaxın müəllim dəvət edilmişdi. AXC-nin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də Azərbaycanda ali təhsilin təşkili və universitet məzunu olan milli kadrların hazırlanması idi. Buna görə də 3 universitetin-Bakı Universitetinin (BU), Kənd Təsərrüfatı Universitetinin, Dövlət Konservatoriyasının açılması ən mühüm məsələ olaraq qalırdı. Amma dövlətin o zamankı vəziyyəti yalnız BU-nu açmağa imkan verdi. 1 sentyabr 1919-cu il tarixində Azərbaycan Parlamenti BU-nun yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Universiteti ancaq 15 noyabrda açmaq mümkün oldu. Qanunda universitetin 4 fakültədən ibarət olması göstərilirdi. Bunlar Şərq şöbəsinə də içinə alan Tarix və Filologiya, Fizika və Riyaziyyat, Hüquq, Tibb fakültələri idi.

1 sentyabr 1919-cu il tarixində Azərbaycan Parlamenti BU-nun açılması haqqındakı qanunla birlikdə dövlət tərəfindən 100 nəfərin təhsil üçün xaricə göndərilməsi qərarını da qəbul etdi. Buna 7 milyon manat pul ayrıldı. Avropa universitetlərinə göndərilən hər tələbə üçün ayda 400 frank taqəüd, hər tələbəyə 1000 frank yol pulu verilir. Xaricdə təhsil almaq üçün İngiltərəyə 10, İtaliyaya 23, Fransaya 45, Türkiyəyə 9 nəfər göndərildi. Təhsilləri yarımçıq qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndəriləcəkdi. Amma 1920-ci ilin əvvəlində siyasi vəziyyətin qarışması və aprel ayının sonlarında Azərbaycanda Sovet Hökumətinin qurulması bu fəaliyyətləri yarımçıq qoydu.

17.6. AXC-nin Milli Ordusu

Fevral Burjua demokratik inqilabından sonra Qafqazın Rusiyadan qopması muddəti daxili qarşıdurmaların kəskinləşməsi vəziyyətinə gəldi. Mədəni-mə-

nəvi, sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri və bundan qaynaqlanan xarici təsirlərə görə biri-birindən kəskin surətdə fərqlənən Qafqazın üç əsas Respublikasının beynəlxalq vəziyyətini də ağırlaşdırdı. Qarışıq və həssas tarixi vəziyyət öz təhlükəsizliyini və gələcəyini təmin etmək üçün Azərbaycan xalqının da milli əsgər birliklərini qurmasının vacibliyini göstərirdi. Bu vəziyyətdə Azərbaycanın yardım istəyə biləcəyi tək ölkə Türkiyə idi. 4 iyun 1918-ci il tarixində Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzalayan Azərbaycan hökuməti hərbi yardım aldı. Azərbaycan Ordusunun qurulmasını sürətləndirmək üçün Türkiyədən hərbi müşavir dəvət edildi.

Azərbaycan hökuməti 23 iyun 1918-ci ildə bütün ölkədə hərbi vəziyyət elan edərək ordu qurulmasını daha da gücləndirdi. İyunun 26-sında isə milli ordunun qurulması haqqında fərman verildi. Müsəlman birliyi "Əlahiddə Azərbaycan Milli Korpusu" adlandırıldı və burada işləmək üçün zabitlər olmadığına görə, qısa müddətli zabit hazırlama kursları açıldı. 1918-ci il avqust fərmanı ilə hökumət səfərbərlik elan etdi. Fərmanda göstərilirdi ki, 19 yaşına çatanlar orduya çağırılır, bu fərmana tabe olmayanlar müharibə zamanı hərbi qanunlarla mühakimə olunacaqlar. 25 dekabr 1918-ci ildə General S. Mehmandarov hərbi nazir, Ə. Şixlinski hərbi nazirin köməkçisi, General Süleyman Sulkeviç Azərbaycan ordusunun Baş Qərargah rəisi təyin edildi. Bundan bir müddət qabaq, 23 oktyabr 1918-ci ildə hökumət yeni əsaslı hərbi nazirlik təşkil etmiş, 27 oktyabrda Bakıda üç hərbi məktəbin açılması üçün nazirliyin hesabına 50 min manat pul köçürdü.

1919-cu ildə 25 min nəfərlik nizami milli ordu qurulması vəzifəsi irəli sürüldü. Buna görə dövlət büdcəsindən ordunun qurulmasına 399,4 milyon manat ayrıldı. Bu da büdcənin 24%-nə bərabər idi. Şimaldan gələn Denikin təhlükəsinin güclənməsi Milli Ordunun müharibə gücünün, texniki təchizatının gücləndirilməsini gərəkdirirdi. Buna görə 11 iyun 1919-cu ildə Azərbaycanda ikinci dəfə fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Ordunun yaradılması işi 1920-ci ilin yanvar ayında tamamlandı və 40 min nəfərlik ordu quruldu. Bu ordunun otuz mini piyada, on mini də süvari qüvvələrəndən ibarət idi. Ordunu texniki baza ilə təchiz etmək üçün 1919-cu ildə general İbrahim Yusubov, 1920-ci ildə isə ticarət, sənaye və ərzaq naziri H. M. Aslanov İtaliyada bir çox kontraktlar imzalamaşdılar. Bu kontraktlara görə xaricdən bir çox silah və hərbi sursat alınmışdı.

1919-cu ilin sonları, 1920-ci ilin başlanğıcında hərbi nazirlik donanma təşkil etmək üçün çox işlər görmüşdü. 1919-cu ilin sonlarında bir neçə hərbi gəmi Xəzər sularının dənizaltı dövlət sərhədlərini qoruyurdu. General Y.Yusubovun başçılıq etdiyi Azərbaycan hərbi təmsilçiliyi xaricdən 16 ədəd 1 tonluq hərbi gəmi, 6 dənizaltı, 92 gəmi topu, 10 sahil topu, 200-250 millik telsiz teleqraf

qurğuları almışdılar. Azərbaycan ordusu öz gücünü Əsgəran müharibəsində xüsusilə göstərdi. 1920-ci ilin martında Novruz bayramı gecəsi ermənilər Əsgəran keçidini kəsmişdilər. Ermənilər Əsgəranı alaraq Qarabağın dağlıq bölgəsini Azərbaycandan ayırmaq istəyirdilər. Hücumu dəf etmək üçün Əsgərana Həbib Səlimovun başçılığı ilə ordu göndərildi. 3 aprel 1920-ci ildə səhər tezdən Azərbaycan ordusu hücumu keçərək erməni ordusuna zərbə endirdi. İkinci gün Şuşa qalası da düşməndən təmizləndi. Azərbaycanda 28 aprel hadisəsindən sonra Azərbaycan Ordusunun birlikləri bolşevik hökuməti tərəfindən dağıldı.

17.7. AXC-nin beynəlxalq əlaqələri

Yeni hökumətin ilk addımları, qarışıq beynəlxalq vəziyyətdə Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, siyasətimizdə xüsusi bacarıq, sürətlilik, hər an dəyişən vəziyyətə uyğun olan bir siyasi vəziyyət yaratmaq istəyirdi. Millətə və dininə bağlı olmayaraq qonşu dövlətlərlə yaxşı münasibət ilk gündən Azərbaycan siyasətinin leyhinə oldu. Cümhuriyyətin qurulmasından sonra Türkiyə ilə əlaqələr Azərbaycan üçün çox mühüm idi. Etnik, dini, tarixi baxımdan bir çox dəyərlərinə görə Türkiyə Azərbaycanın təbii müttəfiqi, beynəlxalq əlaqələrdə güvənə bildiyi tək dövlət idi. Bu dövrdə Azərbaycan Türkiyə əlaqələrinin hüquqi əsasını 4 iyun 1918-ci ildə imzalanmış Batumi müqaviləsi təşkil edirdi. Bu, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə imzaladığı ilk müqavilə idi.

Azərbaycan dövlətinin müstəqillik qazanması xarici dövlətlər arasında ən çox Rusiya və İranı narahət edirdi. Dəqiq aydınlaşdırılmamış sərhədlər içində yeni qurulmuş dövlətə AXC adı verilməsindən İran dövlət dairələri Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyənin köməyi ilə Cənubi Azərbaycanı onlardan alacağından şübhələnirdi. 4 iyunda Osmanlı İmperatorluğu Azərbaycan arasında imzalanan müqavilə bu şübhələri daha da artırdı.

İrənin narahətçiliyinə son qoymaq üçün Azərbaycan xarici yazışmalarda Qafqaz Azərbaycanı kəlməsindən istifadə etməyə başladı. Yeni qurulmuş Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünyada tanınması baxımından Paris Sülh Konfransına qatılmasının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Bu konfransa General Tomsonun vasitəsilə qatılma ingilislərin gələcəkdə Azərbaycandan bir mənfəət əldə edəcəyinə işarə idi. Amma Azərbaycanın tanınması üçün bu çox önəmli idi. Bu mövzuda M.Ə.Rəsulzadə belə deyirdi, "Azərbaycan problemi beynəlxalq problemdir. Azərbaycanın xaricdən müdafiəsi və hüquqi yöndən tanınması yeni qurulmuş hökumətin ən önəmli siyasəti olmalıdır."

Artıq 1920-ci il aprel ayının ortalarında Azərbaycan Parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveç, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Uk-

rayna, Rumınyaya, Almanya və Rusiyada diplomatik səfirləklər açmaq haqqında qanun qəbul etdi.

İran, Türkiyə və Gürcüstanla rəsmi diplomatik münasibətlər genişləndirdi. Bakıda iyirmidən çox xarici dövlətin diplomatik nümayəndələri işləməyə başlamışdı. Azərbaycanın Avropadakı nümayəndə heyəti Versal Ali Şurasının fevral-mart aylarında keçirilən London görüşünə və aprel ayında keçirilən San-Remo konfransına da qatıldı. San-Remo konfransında Azərbaycan nümayəndələrinin bəyanatında Respublikanın Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirmək, sərbəst ticarət üçün Gürcüstan ərazisindən istifadənin Versal müqaviləsi ilə həyata keçirilməsi göstərilirdi. Versal müqaviləsi ilə Azərbaycanın dənizə çıxış yolu da Batumidən olmalı idi. Ciddi danışıqlardan sonra Versal Ali Şurası Batumini sərbəst liman elan etdi və Azərbaycan Respublikasına Batumi limanından sərbəst olaraq istifadə hüququ verildi. Yalnız 28 aprel 1920-ci il tarixində Rusiyanın hücumu nəticəsində beynəlxalq münasibətlərə və beynəlxalq hüquqa zidd olaraq dünya ölkələri tərəfindən tanınmış, müstəqil dövlət güc təbiiq edilərək devrildi.

17.8. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı və AXC-nin süqutu

Azərbaycanın müstəqillik qazanması və diplomatik müvafəqiyyətləri qonşu Rusiya dövlətini narahat edirdi. Çar Rusiyasının davamı olaraq Sovet Rusiyası Azərbaycanı torpaqlarına qatıb köhnə adətini davam etdirmək istəyirdi. Nəhayət arzusuna çatdı. M.Ə.Rəsulzadə işğaldan bir gün əvvəl vəziyyəti başa düşərək Azərbaycanın şimal sərhədlərində olan Rusiya Ordusu (XI Qızıl Ordu) tərəfindən ultimatum aldıqlarını və bu ultimatumda ordunun (XI Qızıl Ordu) Anadoluya kömək məqsədilə Azərbaycandan keçəcəyini yazdıqlarını söyləmişlər. Ultimatumun sonunda da Azərbaycan hökumətini bolşeviklərə təslim olunması bildirilmişdir. Bunun üçün hökumət rəsmiləri ilə görüşən M.Ə.Rəsulzadə 27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan hökuməti ilə bolşeviklər mövzusunda son toplantı keçirmişdir. Daha sonra səsvermə nəticəsində hökumət təslim olmağa qərar vermişdir. 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycana girən XI Qızıl Ordu dəstələri Bakını işğal edərək, AXC-ni ortadan qaldırmış, bu dövlətin yerinə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını qurmuşlar. 30 dekabr 1922-ci ildə isə 4 respublika (Rusiya, Ukrayna, Belorusiya və ZSFSR- Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) birləşərək SSRİ-ni yaratmışlar.

XVIII FƏSİL

AZƏRBAYCANDA SOVET HAKİMİYYƏTİNİN QURULMASI. MİLLİ MÜQAVİMƏT HƏRƏKƏTİ. AZƏRBAYCANA QARŞI ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLIĞI

18.1. Şimali Azərbaycanda sovet rejiminin qurulması

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra aprelin 28-də bolşeviklər "müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (ASSR)" yaradıldığını elan etdilər. XI Qırmızı ordu Azərbaycanın Naxçıvandan başqa bütün ərazisini nəzarət altına aldı. Artıq aprelin 30-na kimi bolşeviklər Gəncə, Lənkəran, Şamaxı, Salyan, Şuşa və Ağdamda hakimiyyəti ələ keçirdilər. May ayının əvvəllərində Qırmızı ordu Gəncə, Qazax, Göyçay, Şəki, Zaqatala və Balakəni də zəbt etdilər. Mayın ortalarında isə qırmızı ordu Qarabağ bölgəsini nəzarət altına aldı. Azərbaycanın cənub-şərqində bolşevik hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Sovet Rusiyasının hərbi donanması Lənkərana və Astaraya desant çıxartdı. Türk qoşunlarının Naxçıvanda olması Rusiyanın Türkiyə ilə mehriban münasibətlər qurmaq istəməsi Naxçıvanın bir qədər gec sovetləşdirilməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanda hakimiyyət Müvəqqəti İnkılab Komitəsinə (MİK) verildi. MİK yeni hökuməti yəni Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasını təşkil etdi. Şuranın sədri N.Nərimanov oldu. Əslində isə respublikanı Azərbaycan Kommunist Partiyası (KP) idarə edirdi. Partiya rəhbərliyinin tərkibi isə əsasən rus və ermənilərdən ibarət idi. İnkılab Komitəsi yerli polisi ləğv edərək qırmızı fəhlə-kəndli milisi yaratdı. 3 may tarixli dekretlə yerlərdə qəza, mahal və kənd inkılab komitələri yaradıldı. Əks inkılabə və təxribatçılığa qarşı mübarizə məqsədi ilə Fövqaladə Komissiya və Ali İnkılabi Tribunal təsis edildi. MİK tərəfindən dövlət və ictimai təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət edən Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi yaradıldı.

1920-il 12 may tarixli dekretlə silki və mülki rütbələr ləğv olundu. 15 may tarixli dekretlə Xalq Maarif Komissarlığı vicdan azadlığını bəyan etdi. Dövlət və pullu məktəblərdə şəriət dərslərinin keçirilməsi və hər cür dini ayinlərin icra olunması qadağan edildi, din dövlətdən və məktəbdən ayrıldı.

MİK-in 5 may tarixli dekretinə görə bütün bəy, xan və vəqf torpaqları müsadirə edilərək, heç bir ödənişsiz olaraq kəndlilərin istifadəsinə veriləcəyi adı altında dövlətin nəzarətinə keçdi. 15 may tarixli dekretlə Azərbaycan ərazisindəki meşələr, sular və yer altındakı sərvətlər milliləşdirilərək dövlət mülkiyyətinə verildi. 24 may dekreti ilə neft sənayesinin milliləşdirilməsi nəticəsində bu sahədə 272 xüsusi firma ləğv edildi. Neft sənayesini idarə etmək üçün Azərbaycan Neft Komitəsi (sonralar "Azneft") təşkil olundu. V.İ.İlenin tərəfindən A.Serebrovski onun rəhbəri təyin olundu. Bununla da Azərbaycan nefti faktiki olaraq Sovet Rusiyasının ixtiyarına keçdi. İyunun əvvəllərində Xəzər ticarət donanması milliləşdirildi. Su nəqliyyatı idarəsi yaradıldı. İyunun 9-da banklar, iyunun 15-də isə balıq sənayesi milliləşdirildi. Milliləşdirilmiş sənayeni idarə etmək üçün Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası yaradıldı. 1920-ilin sonlarında başa çatdırılan milliləşdirilmə siyasəti Azərbaycanın iqtisadiyyatına güclü zərbə vurdu. Azərbaycanın sərvətləri o cümlədən nefti Rusiyaya daşınmağa başladı.

Kənddə sovet rejimini bərqərar etmək üçün 1920-ci il 23 sentyabr tarixli fərmanla yoxsul komitələr yaradıldı. Bu proses həmin ilin sonunda başa çatdı. 1921-ci ildə qəzalarda artıq yoxsul komitələrindən sovetlərə keçilməsinə başlandı.

1920-ci ilin mayın 7-də ordunun və donanmanın yenidən təşkili haqqında dekret verildi. Dekretə görə ordu və donanma Qırmızı ordunun təbəçiliyinə keçdi. Bununla da Azərbaycan müstəqilliyinin mühüm atributlarından biri olan ordu müstəqilliyindən məhrum oldu.

1921-ci ilin mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR-in I sovetlər qurultayı toplandı. Qurultay mayın 19-da Azərbaycan SSR-in I konstitusiyasını qəbul etdi. Konstitusiyada bütün zəhmətkeşlərə dövlət hakimiyyət orqanlarına nümayəndələr seçmək və seçilmək və eləcə də söz, mətbuat və vicdan azadlığı verilir, əhalinin zəhmətlə məşğul olmayan hissəsi seçgi hüququndan məhrum edilirdi. Konstitusiyaya görə MİK ləğv edildi və ali qanunverici, sərəncam verici, nəzarət edici Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (Az.MİK) yaradıldı. Sovetlər qurultayı və Az.MİK qarşısında məsuliyyət daşıyan ali icraedici orqanı-Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurası yenidən təşkil edildi. Beləliklə Azərbaycan SSR-də konstitusiyalı hakimiyyət orqanlarının yaradılması respublikada sovet rejiminin bərqərar olmasının hüquqi-siyasi yekunu oldu.

18.2. Sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkəti və üsyanlar

Bolşeviklər Azərbaycan Cümhuriyyətinin ölkənin nümayəndələrinə, partiya rəhbərlərinə və Azərbaycan ordusunun əsgər və zabitlərinə qarşı qırmızı terror tətbiq edirdilər. Bu işi əsas özəyi rus və ermənilərdən ibarət olan xüsusi şöbə

həyata keçirirdi. Milli kadrların çoxu Nargin adasında güllələndi və Rusiya hərbi düşərgələrinə göndərildi. 1920-1921-ci illərdə N.Yusifbəyli, F.Xoyski, parlamentin sədr müavinləri H.Ağayev və C.Behbudov, hökumət üzvləri X.Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov, məşhur pedaqoq alim F.Köçərli və b. öldürüldü. Azərbaycanın tanınmış hərbciləri S.Sulkeyiviç, İ.Usubov, Kazım Mirzə Qacar, İmanulla Mirzə Qacar, Həmid bəy Səlimov, Rüşfət bəy Şıxlinski, A.Ziyadxanov, o cümlədən 12 general, 27 polkovnik, 46 kapitan, 266 hərbcı güllələndi. Azərbaycanda bu bir il 4 ay ərzində 48 min nəfər qırmızı terrorun qurbanı oldu.

Azərbaycanda həyata keçirilən müsadirə kampanyası zamanı burjuva ünsurlarını sıxışdırmaq adıyla əhalinin dəyərli malları zorla əlindən alındı. 1922-ci ilin axırlarında Bakıda əhalidən 10 pud qızıl, 200 pud gümüş, 800 qızıl üzük müsadirə edilmişdir. Müsadirə adı ilə kəndlilərin əlindən məhsulları, mal-qarası alınmışdır. 1920-ci il sentyabrında ərzaq sapalağının Azərbaycana tətbiq edilməsi kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. İlin sonlarında Rusiya Azərbaycana ərzaq yardımı göstərmək məcburiyyətində qaldı.

Bolşevik məmurlarının özbaşınalığı xalqın sovet rejimindən narazılığını getdikcə artırdı. Ona qarşı müqavimət hərəkəti gücləndi. Sovet rejiminə qarşı ilk güclü silahlı üsyan 1920-cil mayın 25-26-da Gəncədə baş verdi. Üsyanın əsas qüvvəsini yeni hökumətə itaətsizlik göstərən Azərbaycan Milli Ordusunun bölmələri təşkil edirdi. Üsyanı general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, general-mayor Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və b. ibarət Hərbi Şura rəhbərlik edirdi. Mayın 25-26-da bolşeviklərin Azərbaycan diviziyasının qərarqahına hücumuna cavab olaraq Milli ordu bölməsi əks-hücumla keçərək onların 600 nəfərini tərk-silah etdi. Mayın 26-da axşam dəmiryol stansiyası ələ keçirildi. Şəhərin erməni əhalisi Qırmızı ordunun tərifini saxlayaraq üsyançılara qarşı vuruşurdu. Mayın 27-də Qırmızı ordu böyük itkilərə məruz qalaraq geri çəkildi. Qırmızı ordu mayın 28-də şəhəri top atəsinə tutdu. Mayın 31-də XI Qırmızı ordu hissələri şəhərə nəzarəti ələ keçirdi. Ermənilər 3 gün ərzində şəhəri qarət etdilər. Gəncə üsyanında 13 mindən çox adam qətlə yetirildi. Bunlar arasında tanınmış alim-pedaqoq F.Köçərli də var idi. Milli ordunun 6 generalı öldürüldü. 76 nəfər zabıt, o cümlədən 12 general, 27 polkovnik və podpolkovnik, 46 kapitan Nargin adasına aparılaraq güllələndi.

Sovet rejiminə qarşı Qarabağ üsyanı 1920-ci il iyunun əvvəllərində başlamışdı. Ona türk generalı Nuru paşa rəhbərlik etmişdi. Üsyanın başlıca qüvvəsini Milli ordunun Qarabağın müxtəlif yerlərində yerləşən hissələri, Şəki, Cavanşir, Ağdam süvari, Bakı piyada alayları və iki topçu diviziyası təşkil edirdi. Qarabağda ilk toqquşma XI Ordu ilə Şəki alayı arasında oldu. Bu döyüşdə Ehsan xan Naxçıvanski və onu müşayiət edən bir qrup hərbcı ələ keçirilərək güllələndi.

İyunun 10-da hücum keçən XI Qırmızı Ordu Tərtəri, 11-də Ağdamı, 14-də xankəndi, 15-də Şuşa ələ keçirildi və əhaliyə divan tutuldu.

1920-ci il iyunun 6-da Zaqatalada sovet rejiminə qarşı güclü üsyan başladı. Gəncə və Qarabağdakı üsyanlardan fərqli olaraq bu üsyanın əsas qüvvəsini dinc əhalidən ibarət müqavimət dəstələri təşkil edirdi. Üsyana keçmiş Xalq Cümhuriyyətinin tanınmış xadimlərindən hərbi Əhmədiyev və Molla Hafiz Əfəndi başçılıq etmişdi. Uşyançılar iyunun 7-də Qaxı, iyunun 9-da Zaqatala qalasını tutdular. Lakin iyunun 16-da əks-hücum keçən XI Qırmızı ordu milli qüvvələri məğlub edib, iyunun 18-də Zaqatalanı geri aldı. Üsyançılar məğlub olaraq Gürcüstana çəkildilər.

Üsyanların yatırılmasına baxmayaraq 1920-ci ilin yayı və payızında sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı davam etdi. Şəmkir qəzasının Müskürlü kəndində kəndlilərin silahlı dəstəsi XI Qırmızı ordu hissəsinə həmlə etdi. Şəmkir ətrafında Namazın rəhbərliyi altında güclü üsyan başladı. O, Şəmkir qəzasının böyük bir hissəsini nəzarəti altına aldı. Avqust ayında Quba qəzasında Həmdulla Əfəndinin və Mayılın başçılığı altında kəndli çıxışları başladı. Lənkəran bölgəsində müqavimət hərəkatına öncə Hüseyn ramazan və Kərbalayı Şahverən, sonra isə türk ordusunun adı çəvuşu Camal bəy rəhbərlik etmişdi. 1921-ci ilin yanvarında Camal bəy döyüşdə öldürülsə də, avqustda Astarə bölgəsində üsyan yenidən başladı. Lakin oktyabrın 5-də bu üsyan da yatırıldı. Ümumiyyətlə, 1924-cü ilə kimi Cavanşir qəzasında, Qəbələdə, Xaçmazda, Naxçıvanın Ordubad və Şərur qəzalarında sovet rejiminə qarşı 60-dan çox çıxış baş vermişdi.

18.3. Azərbaycanın formal müstəqilliyinin ləğv olunması

1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra formal olaraq müstəqil sovet respublikası elan olunmuş Azərbaycan faktiki olaraq bolşevik emissarları tərəfindən idarə olunurdu. Sovet Rusiyasının milli müstəmləkçilik siyasəti sayəsində onun formal müstəqilliyi də tədricən ləğv olunurdu. Bu yolda ilk addım 1920-ci il sentyabrın 30-da Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) ilə hərbi-iqtisadi müqavilənin bağlanması oldu. Bu cəhətdən Rusiya ilə Azərbaycan arasında iqtisadi-siyasi birlik, poçt və teleqraf, maliyyə məsələləri, xarici ticarət barədə bağlanmış sazişlər də mühüm rol oynadı. İmzalanan bu müqavilə və sazişlərlə Rusiya addım-addım Azərbaycanın hüquqlarını əlindən alaraq özünə təbə edirdi.

Azərbaycanın formal müstəqilliyinin itirilməsində digər addım onun xaricdəki nümayəndəliklərinin ləğv edilməsi oldu. Aprel işğalınadək Azərbaycanın 20 ölkədə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərmişdi. Lakin müxtəlif bəhanələrlə, onlar tezliklə ləğv olundu. Rusiya sovet ideyalarını gerçəkləşdirmək

yolu ilə Cənubi Qafqaz bölgəsini yenidən özünə təbə etmək niyyətini tədricən həyata keçirirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarını birləşdirmək prosesi ilk növbədə təsərrüfat həyatını birləşdirməkdən başladı. Üç respublikanın vahid təsərrüfat mərkəzinin yaranması məsələsi 1921-ci il aprelin 11-də qaldırıldı. Aprel ayında üç respublikanın xarici ticarət orqanları birləşdirildi. May ayında isə üç respublika arasında gömrük əngəlləri ləğv olundu. Avqust ayında həmin respublikaların maliyyə sistemi birləşdirildi və vahid pul buraxılması qərara alındı. 1922-ci ilin iyununda Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici siyasətini birləşdirmək haqqında qərar verildi. Xarici siyasətə rəhbərlik İttifaq şurasına tapşırıldı. Üç respublikanın xarici işlər komissarlıqlarının səlahiyyətləri RSFSR-ə verildi.

1921-ci il noyabrın 3-də Rusiya Kommunist Partiyası (RKP) Mərkəzi Komitəsi (MK) Qafqaz bürosu, noyabrın 20-də isə RKP MK Siyasi bürosu Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci il martın 12-də üç respublikanın KP Mərkəzi Komitələrinin səlahiyyətli nümayəndələri ittifaq müqaviləsini təsdiq etdilər. Beləliklə, ZSFSR (Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası) yaradıldı. 1922-ci il dekabrın 10-da Zaqafqaziya Sovetlərinin I qurultayında ali orqan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. Bununla da Azərbaycan SSR formal müstəqilliyindən məhrum oldu. 1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada SSRİ-nin I Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR SSRİ-nin tərkibinə qatıldı.

18.4. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsdlər

Ermənistan Aprel çevrilişindən sonra da hələ xalq Cümhuriyyəti vaxtında "mübahisəli" ərazilər kimi qələmə verilən Naxçıvan, Zəngəzur, dağlıq qarabağ və Şərur-Dərələyəz kimi əzəli Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək niyyətində idi. Ermənistan SSR yaradıldıqdan sonra (29.11.1920) Azərbaycan ərazisinə iddialar daha da artdı. N.Nərimanovun AKP MK (Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi) Siyasi və Təşkilat bürolarının 30 noyabr tarixli qərarını elan edərək verdiyi bəyanat və ertəsi gün qəzetlərdə onun saxtalaşdırılmış şəkildə dərc olunması həmin iddiaların daha da çoxalmasına səbəb oldu. N.Nərimanov Ermənistan SSR yaradılması münasibətilə təbrik göndərilməsini təklif etmiş və demişdi ki, "Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd yoxdur". Qəzetlərdə isə onun sözlərinə "Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir", "Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir" kimi təxribatçı fikirlər əlavə olunmuşdu. Həmin bəyanat ermənilərin yeni addımlar atmasına təkan verdi və dekabrın 25-də onlar Zəngəzurdə "Azad Sünix Hökuməti" təşkil etdilər. Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi Ermənistanın əlinə keçdi.

Bu bəyanat Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin də ciddi narazılığına səbəb oldu. Əhalinin qapalı keçirilən rəy sorğusunun nəticələrinə əsasən (90%) Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması qərara alındı.

Bölgədəki vəziyyətlə yaxından maraqlanan Türkiyə bundan əvvəl, yəni 1920-ci ilin dekabrın 2-də Ermənistan ilə Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsini bağlamışdı və İrəvan bölgəsi və Göycə gölü istisna olmaqla bütün Ermənistan ərazisi Türkiyənin himayəsinə keçmişdi. Lakin Sovet Rusiyası Gümrü müqaviləsini tanımaqdan imtina etdi.

1921-ci ilin fevral-mart aylarında Naxçıvan ərazisi yenidən müzakirə obyektinə çevrildi. Göstərdiyi kimi, 1921-ci ilin yayında ermənilər Naxçıvana hücum etmişdilər və türk qoşunları tərəfindən bölgədən çıxarılmışdılar. 1921-ci ilin martın 16-da isə RSFSR ilə Türkiyə arasında Moskva müqaviləsi imzalandı və qərara alındı ki, tərəflər müqavilənin III maddəsində göstərilən sərhədlər çərçivəsində Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvanın Muxtar ərazi olmasına razılıq verirlər və Azərbaycan onu III dövlətə güzəştə getməməlidir. Bununla da Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı və Azərbaycan ərazisinin bütövlüyü qismən də olsa qorunmuş oldu. Moskva müqaviləsinin şərtləri 1921-ci ilin oktyabrın 13-də bağlanmış Qars müqaviləsi ilə daha da möhkəmləndirildi. Naxçıvanın sərhədləri və gələcək statusu qəti olaraq müəyyənləşdirildi. Müqavilə müddətsiz imzalandı və bu, Naxçıvanın gələcək taleyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bununla bərabər, Naxçıvan ilə bağlı mübahisələr sönmədi. Diyarın sonrakı statusunun müəyyənləşdirilməsində də bir neçə mərhələ baş verdi: Naxçıvan əvvəlcə "Naxçıvan SSR" adı ilə Azərbaycan SSR himayəsində Muxtar Respublika (22.05.1922-ci il), sonra Azərbaycan SSR tərkibində "Muxtar ölkə" (11.12.1923), daha sonra yenə də Azərbaycan SSR tərkibində "Naxçıvan SSR" (11.12.1923) statusu ilə fəaliyyət göstərdi. Nəhayət, 1924-cü ilin fevralın 9-da "Naxçıvan MSSR" təsis olundu.

Naxçıvan Muxtar SSR ərazisi şimalda və şərqdə Ermənistan SSR ilə (224 km sərhəd xətti ilə), qərbdə və cənubda Türkiyə (11 km) və İranla (163 km) həmsərhəd olmuşdur. Sahəsi 5,5 min kv.km idi. Azərbaycan ərazisinin 6,4 %-ni təşkil edirdi. Respublika 5 inzibati rayonunu – Babək, Noraşen, Ordubad, Culfa və Şahbuz rayonlarını birləşdirirdi. Onun tərkibində 4 şəhər, 2 şəhər tipli qəsəbə, 215 kənd və qəsəbə var idi. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. Naxçıvan MSSR-in Türkiyə ilə çox da uzun olmayan sərhədi bölgənin gələcək hücumlardan qorunması və eləcə də iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin XI Qızıl Ordu tərəfindən işğalından sonra Qarabağ məsələsi nəinki sənədi, əksinə daha qabarıq şəkildə meydana çıxdı. Ermənistan hər bir vasitə ilə Qarabağın Dağlıq hissəsini ələ keçirməyə can atırdı.

Bu dövrdə "Dağlıq Qarabağ" istilahı da ortaya çıxdı. Əslində Qarabağın dağlıq və düzən əraziləri tarixən birgə fəaliyyət göstərmiş, iqtisadi və ictimai mədəni cəhətdən sıx bağlı idilər. 1920-ci ilin iyunun 19-da Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğu barədə bəyanat verdi. Lakin həmin cəhdin qarşısı alındı. 1920-ci ilin iyunun 27-də Azərbaycanın K(b)P-nin siyasət və təşkilat büroları Ermənistanın Qarabağın yuxarı hissəsinə iddialarını rədd etmək barədə obyektiv qərar qəbul etdi. Çox keçmədən, həmin ilin iyulun 4-də RK(b)P-nin Qafqaz bürosu Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR tərkibinə qatılması və buradakı ermənilər arasında rəy sorğusu keçirməsi barədə qərar çıxardı. N.Nərimanovun ciddi etirazı və əhalinin narazılığını nəzərə alan Qafqaz bürosu iyulun 5-də məsələni təkrar müzakirəyə qoydu və əvvəlki ədalətsiz qərar ləğv olundu. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR ərazisində saxlanması və eyni zamanda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərar 1923-cü ilin iyunun 27-də RK(b)P Cənubi Qafqaz ölkə komitəsinin plenumunda təsdiq olundu və nəhayət, Azərbaycan MİK 1923-cü ilin iyulun 7-də Azərbaycan SSR tərkibində DQMVM yaradıldığını elan etdi. Vilayətin tərkibinə Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları ərazilərinin dağlıq hissələri daxil oldu. Qarabağın qalan hissəsində Ağdam, Cəbrayıl və Kürdüstan (Mərkəzi Pircahan kəndi) qəzaları yaradıldı və əraziləri müəyyənləşdirildi. 1924-cü ilin noyabrın 26-da qəbul olunmuş əsasnaməyə görə Şuşa və Xankəndi (hələ 1923-cü ilin sentyabrında) Stepanakert adlandırılmışdır.

Cavanşir qəzasından 62 kənd, Karyagin qəzasından 30 kənd, Qubadlı qəzasından isə Qala dərəsi kəndi DQMVM tərkibinə daxil olmuşdu. Bu addım ermənilərin gələcək planlarının həyata keçirilməsinə zəmin yaratmış oldu. DQMVM-nin sahəsi 4,372 kv.km olub. İnzibati baxımdan 5 rayonu – Əsgəran, Mardakert, Martuni, Hadrud və Şuşa rayonlarını birləşdirirdi. Mərkəzi Stepanakert (Xankəndi) idi. 1977-ci ilin məlumatına görə 2 şəhəri, 5 şəhər tipli qəsəbəsi, 1 fəhlə qəsəbəsi və 220 kənd və qəsəbəsi vardı.

Zəngəzuru ələ keçirməyə can atan ermənilər hələ 1920-ci ilin dekabrın 25-də burada «Azad Sunik hökuməti» təşkil etmişdilər. İrəvan həmin bölgəni 2 yerə ayırmaq təklifini irəli sürdü: onun qərb hissəsi Zəngəzur qəzası, şərq hissəsinin isə Merqi qəzası adlandırılması təklif olundu. Bununla yanaşı, rəsmi İrəvan XI Qızıl Ordu ilə sazişə girdi və 1921-ci ilin iyulunda Əlahiddə Qafqaz Ordusunun hərbi hissələri Zəngəzurun yuxarı ərazisinə soxuldular. Bölgəni daşnak dəstələrindən təmizləyərək Ermənistana birləşdirdilər. Daha sonra bu əraziyə İran, Misir, Türkiyə, Rusiyadan ermənilər köçürüldü, azərbaycanlılar isə müxtəlif bəhanələrlə bölgədən çıxarıldı. 1929-cu ildə Zəngilan rayonunun 3 kəndi Ermənistana verildi (bu barədə qərar isə Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən 1969-cu ilin mayın 17-də təsdiq edilmişdir). Burada Meqri rayonu

təşkil olundu və beləliklə, Naxçıvanla Azərbaycan arasında dəhliz yarandı. Bu illərdə Qazax qəzasının dağlıq hissəsi-Dilican ərazisi də Azərbaycan xalqının iradəsinə əks olaraq Ermənistanı verildi.

Göstərdiyi kimi 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın təxminən 114 min kv. km ərazisi var idi. Onun 97,298 kv. km-i mübahisəsiz, 16,6 min kv. km-i isə mübahisəli ərazilər hesab olunurdu. Ərazi məsələlərinin birtərəfli, daşnak-bolşeviksayağı "həlli" nəticəsində mübahisəli ərazilər bədnam qonşularımızın ixtiyarına keçdi və bundan əlavə 11 min kv. km ərazimiz Ermənistanı verildi. Buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göyçə dairəsinin torpaqları daxil idi. Beləliklə, həmin illərdə Azərbaycanın 27,599 kv. km ərazisi itirildi.

XIX FƏSİL

AZƏRBAYCAN II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ

19.1. Azərbaycanın II dünya müharibəsində iştirakı

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşa üzərində hücumu keçdi. Bir gün sonra İngiltərə və Fransa hökumətləri Almaniya müharibə elanı etdilər. İkinci Dünya müharibəsi başladı. Faşist Almaniya müttəfiqi İtaliya ilə birlikdə qısa müddət ərzində Mərkəzi, Qərbi və Cənub-şərqi Avropanın demək olar ki, bütün ölkələrini işğal etdi və ya özündən əvvəlki vəziyyətə saldı. Bununla da tac-avüzkarın hərbi gücü iki dəfə artdı.

Almaniya dünyaya sahib olmaq üçün SSRİ-ni sıradan çıxarmalı idi. 1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniya SSRİ-yə hücum etdi. İldırım sürətli müharibə "Barbarossa" planına görə alman ordusu sovet ordusuna ağır zərbələr endirməli, qısa qədər Arxangelsk-Həştərxan xəttinə çıxmalı idi.

Azərbaycan Almaniyanın işğalçılıq planında xüsusi yer tuturdu. Onun sərvətləri, qərb ilə şərq arasındakı əlverişli strateji geosiyasi mövqeyi faşistlərin diqqətini cəlb edirdi. Almaniya hökuməti Bakı neftindən istifadə etməklə bütün Şərqi istila edəcəyinə böyük ümidlər bəsləyirdi.

İlk vaxtlar Azərbaycanda komissarlıq adlanan idarə formasının yaradılması və onun iqamətgahının Tiflisdə yerləşən Qafqaz Reyxs komissarlığına tabe edilməsi planlaşdırılmışdı.

Almaniyanın planında Sovet İttifaqı üzərində qələbədən sonra türk xalqları yaşayan digər əraziləri də zəbt edərək asılı "Böyük Türkünistan" dövlətinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan bütövlükdə bu dövlətin tərkibinə daxil edilməli idi.

Bakı zəbt edildikdən sonra burada neftin hasil edilməsi, emalı və daşınması hələ 1941-ci ilin martında Almaniyanın «Kontinental neft cəmiyyəti»-nə tapşırılmışdı. Azərbaycandakı iri sənaye müəssisələrinə alman rəhbərlər təyin edilmişdi. Hitler Bakı alındıqdan sonra onu hərbi məntəqəyə çevirmək haqqında şəxsi tapşırıq vermişdi. Bakının və Abşeronun sənaye və hərbi əhəmiyyətli obyektlərinin dəqiq xəritə planları da hazırlanmışdı.

Faşistlərin Qafqaza hücum planı "Edelveys" adlanırdı. Bu plana görə Bakı sentyabrın 25-də zəbt edilməli idi.

ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri də Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana xüsusi maraq göstərirdilər. Onların 1942-ci ilin əvvəllərində tərtib etdikləri "Vilvet" planında Sovet Ordusunun Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılması, burada isə ABŞ və Böyük Britaniya hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Onlar Qafqazı, xüsusən Azərbaycanı SSRİ-dən qoparmaq istəyirdilər.

Müharibənin ilk illərində Azərbaycan barədə Sovet rəhbərliyinin də dəhşətli planı vardı. Bu plana görə Azərbaycan əhalisi Orta Asiya və Qazaxıstana köçürməli idi. Səbəbi isə dövlətin azərbaycanlılara etibar etməməsi idi. Lakin Qızıl Ordunun Stalinqrada və Qafqazda qələbəsi, habelə M.C.Bağırovun gətirdiyi tutarlı arqumentlər İ.Stalini bu yoldan çəkirdi.

Azərbaycan xalqı müharibənin ilk günündən SSRİ-nin başqa xalqları ilə birlikdə faşist işğalçılarına qarşı mübarizəyə qalxdı. 40 mindən çox oğlan və qız cəbhəyə getməyə könüllü ərizə verdi. Yüzlərlə qırıcı batalyonlar, özünümüdafiə və hərbi hava hücumundan müdafiə dəstələri yaradıldı.

Müharibə illərində Azərbaycandan Sovet Ordusuna 640 minə qədər adam, o cümlədən 10 min nəfərdən çox qadın göndərildi. Azərbaycanda 1941-ci ilin avqustunda 402-ci, oktyabrında 223-cü, 1942-ci ilin mart-sentyabr aylarında 416-cı, avqust-sentyabrda 271-ci milli atıcı diviziyalar təşkil edildi. Krimin müdafiəsində şəxsi heyətinin çoxunu itirmiş 77-ci diviziya 1942-ci ilin mayında respublikada yenidən kompleksləşdirildi.

1941-ci il iyunun 28-dən etibarən respublikada bütün iş formaları və me-todları müharibənin tələblərinə uyğun şəkildə qurulmağa başladı. Fəhlə və qulluqçular üçün iş günü 11 saata qaldırıldı. Məzuniyyətlər ləğv edildi. Ərzaq və sənaye məhsullarının satışı üzrə kartoçka sistemi tətbiq olundu.

Faşizmə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqı böyük əmək sərf etdi. Bütün imkanlarını düşmən üzərində qələbəyə yönəldərək, möhkəm arxa cəbhə yaratdı və onun ahəngdar işləməsi üçün var gücü ilə çalışdı. Bütün sənaye sahələri cəbhə üçün məhsul istehsalına keçdi. Orduya səfərbər olunan işçilərin yerinə qadınlar və yeniyetmələr gətirildi. Az müddət ərzində 40 mindən çox ix-tisəşçi fəhlə hazırlandı. Neftçilər fədakarlıqla çalışaraq cəbhəni, xalq təsərrüfatını yanacaq təminatı edirdilər. Onlar müharibə dövründə ölkəyə 75 milyon ton neft verdilər. Qızıl Ordunun yanacaq təminatının 70%-ni Bakı neftçiləri ödəyirdi.

Bakı ordunun cəbhəxanalarından birinə çevrildi. Burada "Katyuşa" raketləri, "Şnikin" pulemyotu istehsal edilir, "YAK-Z" qırıcı təyyarəsi yığılırdı. Ümumiyyətlə, 130 növ silah və hərbi sursat hazırlanırdı. 1941-ci ildə böyük hərbi və təsərrüfat əhəmiyyəti olan Culfa-Mincivan, Salyan-Neftçala, Papanin-Hacıqabul və b. dəmiryol xətləri istifadəyə verildi. Bakı avtomobil zavodunun əsası qoyuldu.

Azərbaycanın kolxoz və sovxozlarında hərbi əhəmiyyətli yeni texniki bitkilər becərilməsinə başlandı. Kənd əməkçiləri müharibə illərində ölkəyə yüz min tonlarla kənd təsərrüfatı məhsulları verdilər. Azərbaycan xalqı 1941-1942-cü illərdə müdafiə fonduna 15 kq qızıl, 952 kq gümüş, 311 milyon rubl dəyərində istiqraz verdi. Cəbhəçilərə 1,6 milyon ədəd müxtəlif əşya, 125 vaqon isti paltar göndərildi.

1943-cü ilin payızında Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş rayonlarda təsərrüfatın bərpasına kömək etmək üçün Respublika Yardım Komitəsi və onun rayon komissiyaları yaradıldı. Bu komitə vasitəsilə Şimali Qafqaz neftçilərinə, Leningrad, Stalinqrada, Stavropol, Ukrayna təsərrüfatlarına xeyli pul, ərzaq, tikinti materialları, sənaye avadanlığı və s. göndərildi.

19.2. Azərbaycan döyüşçüləri müharibə cəbhələrində

Müharibənin ilk günlərindən minlərlə azərbaycanlı cəbhələrdə faşizmə qarşı mərdliklə vuruşurdular. Brest qalasının müdafiəsində 44 nəfər azərbaycanlı iştirak etmiş, axır nəfəslərinə qədər qəhrəmanlıqla döyüşmüşdülər.

Kiçik leytnant İsrəfil Məmmədov 1941-ci ilin dekabrında Novqorod yaxınlığında Pustinka kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə böyük sücaət göstərdi və azərbaycanlılar arasında ilk dəfə olaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Borodino gölündəki vuruşmada pulemyotçu İdris Vəliyev düşmənin 50-dən çox əsgərini məhv etmişdi. Təyyarəçi Hüseynbala Əliyev Leningrad səmasını müdafiə edərək düşmənin 6 təyyarəsini vurub saldı. O, 17 yara almamasına baxmayaraq, öz təyyarəsini yerə endirəndən sonra həlak olmuşdu. Tank bölməsinin komandiri Həzi Aslanov Moskva yaxınlığındakı döyüşlərdə fərqləndiyinə görə "Qırmızı Ulduz" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Moskva ətrafında gedən döyüşlərdə almanlar ciddi məğlubiyyətə uğradılsa da, düşmən hələ güclü idi. 1942-ci il mayın əvvəllərində faşistlər Kerçi, Sevastopolu, Xarkovu ələ keçirdi və Volqaya tərəf irəlilədi. İyulun 25-də Krasnodar, Stavropol və Maykop tutuldu. Azərbaycan, neft Bakısı böyük təhlükə altında idi.

SSRİ-nin Ali baş komandanlığı 1942-ci il sentyabrın 9-da Cənubi Qafqaz respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan etdi. Bakı müdafiə rayonu yaradıldı. Şəhər ətrafında istehkamlar quruldu. Səngərlər top və tanklarla möhkəmləndirildi. Düşmən 1942-ci ildə 71, 1943-cü ildə isə 3 dəfə Bakının səmasına soxulmağa cəhd göstərdi, lakin cəsur təyyarəçilər və zenitçilər buna imkan vermədi, faşistlərin 96 təyyarəsini vurub saldılar.

Mozdoku tutduqdan sonra güclü müqavimətə rast gələn düşmən hücum taktikasını dəyişdi və Bakıya deyil, Nalçık-Orcokində istiqamətində hərəkətə

başladı. 402, 416 və 223-cü Azərbaycan diviziyaları Mozdok rayonunda döyüşür, 77-ci diviziyamız isə müdafiə əməliyyatlarında iştirak edirdi.

1942-ci ilin oktyabrında Sovet Ordusunun Şimali Qafqazı azad etmək əməliyyatlarında Azərbaycan diviziyalarının döyüşçüləri böyük əsgəri rəşadət göstərdilər. 77-ci diviziya Kerç, Rostov, Stavropol və s. yaşayış məntəqələrinin azad edilməsində iştirak etdi. 402-ci diviziya Mozdok ətrafında 10 yaşayış məntəqəsini düşməndən təmizlədi. 416-cı diviziya Şimali Qafqaz və Azov dənizi sahillərindəki bir sıra yaşayış məntəqələrinin azad edilməsində böyük rol oynadı. Tuapse uğrunda gedən döyüşlərdə Qafur Məmmədov düşmənin 13 əsgərini məhv etdi, komandirini öz həyatı bahasına xilas etdi. Ölümündən sonra ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Qafqazda alman ordularının darmadağın edilməsi Azərbaycanı faşist istilasına təhlükəsindən xilas etdi.

1942-ci ilin qışında Stalinqrad cəbhəsində padpolkovnik Həzi Aslanovun tank alayı böyük qəhrəmanlıq göstərdi. 1942-ci il dekabrın 22-də ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Azərbaycanlı döyüşçülər Stalinqrad döyüşlərində də şücaətlə vuruşmuşdular. Baloqlan Abbasovun başçılıq etdiyi snayperlər qrupu iki ay ərzində düşmənin üç minə qədər əsgər və zabitanı məhv etdi.

Beləliklə, 1943-cü ilin yayında on minlərlə azərbaycanlı bütün cəbhələrdə rəşadətə vuruşurdu. Oryol şəhəri üzərində qələbə bayrağını N.Əjdərov qaldırdı. Hərbi təyyarəçilər Adil Quliyev və Züleyxa Seyidməmmədova öz igidlikləri ilə fərqləndilər. 416-cı diviziya Taqanroq şəhərinin azad edilməsində göstərdiyi rəşadətə görə "Taqanroq diviziyası" fəxri adına layiq görüldü.

Hərbi əməliyyatlarda qəhrəmanlığına görə 271-ci diviziyaya "Qarlovka diviziyası" adı verildi. 416-cı və 77-ci diviziyalar isə "İkinci dərəcəli Suvorov ordeni"lə təltif edildilər.

1944-cü il iyunun 23-30-da general-mayor Həzi Aslanovun 35-ci Qvardiya tank briqadası Berezna çayını keçib Pleşeni şəhərini, 508 yaşayış məntəqəsini azad etdi. H.Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif olunmağa təqdim edildi (lakin bu haqda fərman onun ölümündən 47 il sonra 1991-ci ildə verildi). H.Aslanovun tank briqadası Pribaltikanın azad edilməsində fəal iştirak etmişdi. Azərbaycanlı sərkərdənin nailiyyətləri, xüsusən erməni hərbi rəhbərliyini narahat edirdi. O, 1945-cı il yanvarın 24-də döyüş əməliyyatları getməyən bir yerdə, müəmmalı şəkildə güllə yarasından həlak oldu.

Milli Azərbaycan diviziyaları SSRİ ərazisi faşist işğalçılarından təmizləndikdən sonra Şərqi Avropanın azad edilməsi əməliyyatlarında iştirak edirdilər. 223-cü diviziya Yuqoslaviyanın azad edilməsində fəal iştirak etdiyinə görə fəxri "Belqrad diviziyası" adını aldı. O, həm də Vyananın faşistlərindən təmizlənməsində böyük rəşadət göstərdi və "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif edildi.

271-ci diviziya Polşa və Çexoslovakiyanın azad edilməsində yaxından iştirak etdi. Bu döyüşlərdə Ziya Bünyadov da daxil olmaqla, 20 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

416-cı Azərbaycan diviziyası 1945-ci ilin fevralında düşmənin müqavimətini qırıb, Oder çayı sahilinə çıxdı və Berlin üzərinə yeridi. Azərbaycan döyüşçüləri mayın 2-də Berlinin Brandenburq darvazası üzərinə qələbə bayrağı sancdılar. Reyxstanqın alınmasında göstərdiyi rəşadətə görə Yusif Sadiqov Sovet İttifaqı qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Partizan və antifaşist hərəkətlərində, həmçinin döyüşlərdə əsir düşmüş, faşist əsir düşərgələrinə salınmış azərbaycanlıların çoxu əsarətdən qurtarmaq üçün mübarizəni davam etdirir, ölüm düşərgələrindən qaçıb partizanlara qoşulurdular. Smolenskdə fəaliyyət göstərən partizan briqadasının qərargah rəisi İsmayıl Əliyev idi. 1943-cü ildə 50 nəfər azərbaycanlı Məmməd Əliyevin başçılığı ilə faşist düşərgələrindən qaçaraq Kırım xüsusi partizan dəstəsi yaratmışdılar. Ukraynada isə 400 azərbaycanlı partizan dəstəsi təşkil etmiş, başqa partizan dəstələri ilə birləşərək Ukrayna, Çexoslovakiya və Macarıstanda faşizmə qarşı fəal mübarizə aparmışdılar.

1942-ci ildə polkovnik Ələkbər Əliyev Belorusiyanın Borisov şəhərində fəaliyyət göstərən "Dyadya Kolya" partizan birləşməsinin qərargah rəisi olmuş, 1944-cü ildə Suvorov adına partizan dəstəsinə komandir təyin edilmişdir. Dəstə Almaniyaya aparılan 4 min sovet vətəndaşını xilas etmişdir. Ukraynada S.A.Kovpakin məşhur partizan ordusunda xeyli azərbaycanlı döyüşürdü.

Azərbaycanlılar Avropa xalqlarının partizan və antifaşist müqaviməti hərəkətlərində iştirak edirdilər. Polşada 1942-ci ilin yazında faşist hərbi əsir düşərgəsində azərbaycanlı əsirlər gizli təşkilat yaratmışdılar.

Təşkilata zabitlər Hadı Qiyasbəyov və Mirzəxan Məmmədov rəhbərlik edirdilər. Təşkilatın köməyi ilə bir qrup əsir düşərgəsindən qaçaraq partizan hərəkətinə qoşulmuşdu.

1942-ci ildə Fransadakı faşist ölüm düşərgələrindən qaçıb partizanlara qoşulan Əhmədiyyə Cəbrayıl "Armed Mişel" (Xarqo) adı ilə Fransanın azadlığı hərəkətində fəal iştirak etmiş, bu ölkənin ən yüksək hərbi medalı ilə təltif edilmişdir.

Stalinqrad döyüşləri vaxtı ağır yaralanaaraq əsir düşən Mehdi Hüseynzadə əsirlikdən qaçıb Yuqoslaviya partizanlarına qoşulmuşdu. Hitlerçilərə qarşı mübarizədə əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərmiş, 700 hərbi əsiri azad etmişdi. M. Hüseynzadə "Mixaylo" ləqəbi ilə Yuqoslaviya Xalq Azadlıq Ordusunun kəşfiyyatçı-təxribat qrupuna rəhbərlik edərək, 1000 nəfərdən çox alman zabitanın məhv edilməsində böyük rol oynamışdı. Faşistlər onun başına 400 min lirə

mükafat təyin etmişdilər. 1944-cü ildə faşistlərlə qeyri-bərabər döyüşdə xeyli düşmən qırılmış və ələ keçməmək üçün son gülləsini özünə vurmuşdur. Ölümündən 13 il sonra-1957-ci ildə ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi.

İtaliyadakı partizan hərəkatında iştirak etmiş Əli Babayev "Qaribaldı" adına batalyonun komandiri olmuş, igidliklər göstərmiş, bu ölkənin "Hərbi şücaətinə görə" gümüş medalı ilə təltif olunmuşdu. Mussolinini həbs edən partizanlar arasında Vilayət Hüseynov da var idi. "Buhenvald" ölüm düşərgəsində yaradılan gizli təşkilatın rəhbərlərindən biri olan Əkbər Ağayev faşistlərə qarşı gizli mübarizə aparmışdı. Ələ keçdikdən sonra güllələnmişdir.

Əsirlər arasında Almanıyanın SSRİ-yə qalib gələndən sonra Azərbaycana azadlıq verəcəyinə səhvən ümid edənlər də vardı. Onların bir qrupu, habelə Stalinin hərbi əsirləri "xalq düşməni" adlandırıldığını eşidib, geriyyə yol olmadığını görənlər, mayor F.Düdənginskinin komandanlığı altında yaradılmış milli legionda birləşmişdilər.

M.Ə.Rəsulzadə və X.Xasməmmədov da Azərbaycan istiqlalının tanınacağı ümidi ilə Hitler hökuməti ilə danışıqlar aparmışdı. 1943-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə Almanıyanın Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini tanımayacağına qəti əmin olduğdan sonra legion qarşısında açıq antifaşist məzmununda çıxış etdi və bunun nəticəsində ölkədən qovuldu. Lakin siyasi mühacirlər azərbaycanlı əsirlərin yəhəri hesab edilərək öldürülməsinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadılar.

Dünyanın tərəqqipərvər qüvvələrinin birləşib faşizmə qarşı mübarizə aparması nəticəsində böyük qələbə əldə olundu. Mayın 8-də Almanıya danışıqsız təslim aktını imzaladı. 1945-ci il 9 May tarixə Qələbə günü kimi daxil oldu.

Lakin II Dünya müharibəsi davam edirdi. SSRİ avqustun 9-da təcavüzkar Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşuldu. Sentyabrın 2-də Yaponıyanın təslim olması ilə müharibə qurtardı.

SSRİ müharibədən qalib çıxdı. Bu qələbənin əldə edilməsində Azərbaycan xalqının böyük köməyi oldu. Sovet Ordusu texnikasını Bakı nefti hərəkatə gətirirdi. Azərbaycanlılar arxa cəbhədə və ön cəbhədə fədakarlıq göstərirdi. Onlarla azərbaycanlı sərkərdə Həzi Aslanov, Akim Abbasov, Mehdi Mahmudov, Yaqub Quliyev, Həbibulla Hüseynov, Məlik Məhərrəmov, Aslan Vəzirov və başqaları ölkəni faşizm bəlasından qurtarmaq üçün böyük hərbi təşkilatçılıq qabiliyyəti və əsgəri rəşadətə göstərdilər. Xalqımızın mərd oğullarından 121 nəfəri döyüşlərdəki rəşadətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 30 nəfər «Şöhrət» ordeni və medallarla təltif edildi.

XX FƏSİL

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN XX ƏSRDƏ

20.1. Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər İran inqilabının mərkəzi kimi

XX əsrin əvvəllərində İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda hakim dairələrin yeritdiyi siyasətdən narazı qalan qüvvələrin sayı getdikcə artmaqda idi. Cəmiyyətin narazı sosial təbəqələri içərisində formalaşmaqda olan burjuaziya xüsusia seçilirdi. 1905-ci dekabrın 12-də Tehranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycan şəhərlərində bazar və dükanlar bağlandı, tacir, sənətkar və demokratik ruhlu ruhanilərin bəstə oturmaları ilə inqilab başlandı. Inqilab iştirakçılarının əsas tələbləri konstitusiyaya qəbul olunması, məclis çağırılması və xarici məmurların ölkədən qovulması idi.

1906-cı il avqustun 5-də şah konstitusiyaya haqqında fərman verdi. Bunun ardınca da məclisə seçkilər keçirilməsi barədə fərman elan olundu. Lakin az sonra bəlli oldu ki, hökumət vədləri yerinə yetirmək niyyətində deyil. Bunu görən bir dəstə ruhani sentyabrın 20-də Təbrizdə ingilis konsulluğunda bəstə oturdu. Bunun ardınca minlərlə adam Təbrizdə etiraz nümayişinə çıxdı. Bu hadisələr konstitusiyanın qəbul olunmasına və məclisin açılmasına kömək etdi. Sentyabr hadisələrindən sonra məclisə seçkilər keçirildi. Məclisə seçkilər Təbrizdə noyabrın 5-də, Azərbaycanın digər yerlərində isə dekabrın əvvəllərində başa çatdı. Bu dövrdə Azərbaycanda inqilabi orqanlar olan əncümənlər yaranmağa başladı.

1906-cı il dekabrın 30-da ölüm yatağında olan Müzəffərəddin şah hazırlanmış konstitusiyayı imzaladı. Lakin 1907-cilin yanvarında taxta keçən Məhəmmədəli şah konstitusiyayı tanımaqdan imtina etdi. Fevralın 8-də Təbrizdə ilk silahlı üsyan başladı. Əyalət valisi və başqa dövlət nümayəndələri həbsə alındı. Şəhərdə real hakimiyyət əyalət şurasının əlinə keçdi.

Azərbaycan deputatlarının inadlı mövqeyi Məhəmmədəli şahı konstitusiyayı və ona əlavələrin qəbul edilməsində önəmli rol oynadı. Inqilabi hərəkatın genişlənməsi şah hökumətini narahat etdi. 1908-c il iyunun 23-də şahın göstərişi ilə İranda ki kazak ordusu polkovnik Lyaxovun rəhbərliyi ilə Məclisin və paytaxtda ki azərbaycan şurasının binalarını top atəşinə tutdu. Məclis dağıdıldı

və inqilabçılara divan tutuldu. Buna baxmayaraq, Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkət davam etməkdə idi. Məhz bu vaxdan etibarən Təbriz İran inqilabının mərkəzinə çevrildi.

Tehranda əksinqilabi çevriliş dövründə şah ordusunun Təbriz üzərinə hücumu başladı. Şəhərin əmiraxız məhəlləsi Səttarxanın başçılıq etdiyi fədai dəstələri tərəfindən alınmaz qalaya çevrilmişdi. Səttarxan öz silahdaşları Bağırxan və Hüseynxanla birlikdə Təbrizin on bir aylıq müdafiəsində böyük hünər göstərdi. 1908-ci il iyulun 18-də Səttarxan inqilabın tarixində dönüş yaradan bir fədakarlıq etdi. O, öz kiçik dəstəsilə hücumu keçərək Təbrizin mərkəzi hissəsini azad etdi. Sentyabr döyüşlərində qazanılan uğurlardan sonra üsyançılar əks-hücumu keçdilər. Qələbənin qazanılmasında misilsiz xidmətlər göstərmiş Səttarxan xalq tərəfindən böyük məhəbbətlə "Sərdare-milli", Bağırxan isə "Salare-milli" kimi çağırılırdı.

Təbrizdəki hadisələr Tehrandə və ölkənin digər əyalətlərində inqilabi yükəlişə təkan verdi. 1909-cu ilin yanvarında Təbriz yenidən əksinqilabi qüvvələrin hücumuna məruz qaldı. Hökumət qüvvələri inadlı müqavimətlə qarşılaşdı. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alan Rusiya aprelin 25-də xarici təbəələri qorumaq adı altında öz ordusunu cənubi Azərbaycana yeritdi. Təbriz tutuldu. Buna baxmayaraq, həmin ilin iyulunda inqilabi qüvvələr Tehrana daxil olaraq inqilabi çevrilişi həyata keçirdi. Məhəmmədəli şah hakimiyyətdən devrildi, konstitusiyaya və məclis bərpa olundu.

1910-cu il martın 11-də Səttarxan və Azərbaycandan seçilmiş məclisin digər deputatları mərkəzi hökumət tərəfindən Tehrana dəvət edildi. Avqust ayında Səttarxan və tərəftarları Tehrandə rus kazak ordusunun hücumuna məruz qaldı. Bu dövrdə rusiyanın yardımı ilə Məhəmmədəli şah hakimiyyətə qaytarıldı. 1911-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında şah ordusu rusların və ingilislərin yardımı ilə Təbriz üzərinə növbəti dəfə yürüş etdi. Dekabrın 28-də Təbrizdə inqilab qan içində boğuldu. Buna baxmayaraq, inqilab Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafına böyük təsir etdi.

20.2. 1917-1920-ci illər Milli azadlıq hərəkəti. Təbriz üsyanı

Cənubi Azərbaycanın ictimai hərəkətinin bütün sahələri həmişə Şimali Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Rusiyada fevral inqilabı və oktyabr çevrilişindən sonra Şimali Azərbaycanda baş verən köklü dəyişikliklər Cənubda da öz əks-sədasını tapmışdı. İran I dünya müharibəsi dövründə özünü bitərəf elan etmişdi. Lakin onun şimal-qərb torpaqları, o cümlədən Cənubi Azərbaycan ərazisi "Antanta" və alman-türk blokunun hərbi meydanına çevrilmişdi. Bu da əhəlinin vəziyyətinin son dərəcə ağırlaşdırmış, sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirmişdi.

Cənubi Azərbaycanda əhəlinin çıxışlarına avqust ayında Təbiada təsis edilən müstəqil Azərbaycan Demokratik Fırqəsi rəhbərlik edirdi. Məhz bu dövrdə ADF Cənubi Azərbaycanda başlanan xalq hərəkətinin rəhbər təşkilatına çevrildi. Cənubi Azərbaycanda başlanan və İranın digər bölgələrinə yayılan çıxışlar nəticəsində 1917-ci ilin sonunda Vüsuquddövlə hökuməti istefaya göndərildi. Lakin tezliklə ingilislərin köməyi ilə o, yenidən hakimiyyətə gətirildi. Hökumətin təsliçisi siyasətindən istifadə edən ingilislərin İranın, o cümlədən Osmanlı "təhlükəsini" bəhanə gətirərək Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərini işğal edərək azərbaycanlılara qarşı erməni soyqırımını təşkil etdilər. 1918-ci ilin martında Novruz bayramı gününə tariximizə "Urmi bəlası" kimi daxil olan soyqırımında 10 mindən çox azərbaycanlı məhv edilmişdir.

1919-cu il avqustun 9-da İran ərazisindən qonşu dövlətlərə müdaxilə təşkil etmək üçün İran hökuməti ilə sazişin imzalanması Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkətinə yeni təkan verdi. Vüsuquddövlə hökumətinin dövlət işlərindən kənar edilməsini təkidlə tələb edən çıxışlar 1920-ci ilin əvvəllərinə kimi davam etdi. Aprelin əvvəllərində ADP-nin fəal üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi dinc çıxışların üsyana çevrilməsinə təkan verdi.

1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə üsyanın başlanması ilə Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkəti yeni mərhələyə daxil oldu. Üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə Heyəti təşkil olundu. Bu heyətə M.Xiyabani rəhbərlik edirdi. Üsyançılar demək olar ki, iki gün ərzində, demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Aprelin 7-də Xiyabani Təbriz əhalisi qarşısında söylədiyi nitqində bildirdi ki, "Azərbaycanın adını Azadistana" dəyişərək, bu gündən bu adı rəsmi ad kimi elan edirik. İİH milli-azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə apardığını rəsmən Təbrizdəki konsulluqlara bildirdi. İİH öz fəaliyyətinə Tehrandən göndərilmiş dövlət məmurlarını idarə işlərindən kənarlaşdırmaqla onların yerinə ADF-in üzvlərini təyin etməklə başladı. 1920-ci il aprelin 20-də Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən Eynüddövlə İİH-in 8 maddəlik tələbini qəbul edərək Təbriz şəhərinə daxil olmağa icazə aldı. Üsyanı yatırmaq üçün plan hazırlayan Eynüddövləyə kömək etmək üçün İngiltərənin İrandakı səfirliyinin nümayəndəsi Edmond Təbrizə gəldi. Lakin mayın 10-da demokratların üsyanı yatırmağa çalışan qüvvələri həbsə alması bu planın gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

1920-ci il iyunun 23-də Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi altında Milli Hökumət təşkil olundu. İyunun 24-də Milli hökumət Alaqaçıya köçdü. MH kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə sahələrində islahatlar keçirməyə başladı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin açılması o dövr üçün fəvqəladə hadisə idi. Yeni açılmış məktəblərə bakıdan müəllimlər dəvət edildi. Bununla yanaşı, hökumət 12 min nəfərlik milli qvardiya yaratmağa başladı. Təbrizdə xalça fab-

rikinin tikintisinə başlandı, şəkər zavodu, toxuculuq və dəri fabriklərinin tikilməsi, kənd təsərrüfatı bankının və milli bankın açılması, pul islahatı və şəhər bələdiyyəsinə seçkilərin keçirilməsi planlaşdırıldı. Maarif, mədəniyyət, səhiyyə, ədliyyə, vəqf və hərbi işlər üzrə idarə və nazirliklər yaradıldı. 1920-ci il sentyabrın 12-də əksinqilabi qüvvələr Təbriz üzərinə hücumə keçdilər, Alaqağını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də "Təcəddüd" qəzeti binasını dağıtdılar. Həmin gün Ş.M.Xiyabani öldürüldü. İrticaçılar üsyançılara divan tutdular. Beləliklə, Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı ingilis qüvvələrinin köməyi ilə İran irticası tərəfindən yatırıldı. Buna baxmayaraq, Təbriz üsyanı Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranda yaşayan xalqların tarixində mühüm rol oynadı. Məhz bu üsyanın nəticəsi olaraq 1920-ci il iyunun 25-də Vüsuquddövlə istefaya çıxdı və 1919-cu ildə imzalan İngiltərə-İran sazişi 1921-ci ildə ləğv edildi.

Cənubi Azərbaycanda demokratik qüvvələrin məğlubiyyəti ölkəni böhrandan çıxarmaq uğrunda mübarizədə təşəbbüsün varlı təbəqələrin əlinə keçməsi ilə nəticələndi. 1921-ci ilin fevralında Tehrandə dövlət çevrilişindən sonra hərbi nazir, 1923-cü ildən isə baş nazir vəzifəsini tutan polkovnik Rza xan hərbi qüvvələrə arxalanaraq ölkədə güclü dövlət hakimiyyəti yaratmaq niyyətində idi. Cənubi Azərbaycanın maliyyə cəhətdən güclü olan təbəqələri də Rza xanı müdafiə edirdi. 1924-cü ildə seçilmiş yeni parlament 1925-ci ilin oktyabrında Qacarların devrilməsini elan etdi. Dekabr ayında isə Məclis Rza xanı Pəhləvi adı ilə şah seçdi. Beləliklə, türk sülaləsi olan Qacarları fars Pəhləvi sülaləsi əvəz etdi.

1920-1930-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda ayrı-seçkilik, zorla farslaşdırma, panirənizm siyasəti aparılırdı. Bu siyasət Azərbaycan türklərinin tam assimilyasiya edilməsi məqsədi güdürdü.

20.3. 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaranması, fəaliyyəti və süqutu

II Dünya müharibəsi Cənubi Azərbaycandan da yan keçmədi. Onun da ictimai-siyasi vəziyyətinə təsir göstərdi. Müharibənin əvvəlində İran hökuməti öz bitərəfliyini elan etsə də, hökumət nasispərəst mövqe tutaraq ölkəni Almaniyə kaşfiyyətinin fəaliyyət meydanına çevirmişdi. Buna görə SSRİ 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinə əsaslanaraq, 1941-ci il avqustun 25-də, Böyük Britaniya az sonra, 1942-ci ilin dekabrında ABŞ İrana qoşun yeritdilər. Rza şahın hərbi-polis rejimi iflasa uğradı. İranda demokratik hərəkatçılarla mübarizəyə başladı. Ölkədə mitinq və nümayişlər geniş miqyas aldı. Həmişə olduğu kimi, indi də Cənubi Azərbaycan bu hərəkatın ön sıralarında gedirdi. Demokratik hərəkatın 1941-1945-ci illəri əhatə edən I mərhələsində Cənubi Azərbaycanda milli yaddaşın, milli özünüdərk in güclənməsi hiss olunurdu. Bu mərhələdə hərəkatın əsas xüsusiyyəti milli şüurun son dərəcə inkişaf etməsi idi.

1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın II mərhələsi başlandı. Bu mərhələdə Cənubi Azərbaycanda iri torpaq sahibləri, ticarət burjuaziyasının nümayəndələri demokratik hərəkatın qarşısını almağa çalışır, hətta vətəndaş müharibəsi salmaqdan belə çəkinmirdilər. Belə bir vəziyyətdə Cənubi Azərbaycanda silahlı fədai dəstələri yaranmağa başladı. Onlar mürtəci qüvvələrin təşkil etdikləri basqınları dəf edir, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyə başladılar.

Mürtəci qüvvələrin hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə 1945-cilin sentyabrında Azərbaycanın tanınmış demokratlarından bir qrupu, başda Seyid Cəfər Pişəvəri olmaqla, Azərbaycan Demokratik Firqəsini (ADF) yaratdılar. Partiyanın elan olunan bəyanatında demokratik İranın tərkibində Azərbaycana inzibati-təsərrüfat və mədəni muxtariyyət verilməsi irəli sürülürdü. Bəyanatda həmçinin, həmrəyliyə nail olunmasının vacibliyi, sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi, milliyətdən və dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlara hüquq bərabərliyinin verilməyi bəyan edilirdi.

1945-ci il oktyabrın 2-4-də ADF-nin keçirilən qurultayında siyasi mübarizənin dinc yolla davam etdirilməsinə qərar verildi. Noyabrın 21-də xalqın tanınmış xadimlərindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi çağırıldı. O, özünü Müəssislər Məclisi elan edərək, ümumi seçkilər yolu ilə Azərbaycan Milli Məclisinin çağırılması və Milli hökumətin yaradılması tələbini irəli sürdü. Müəssislər Məclisinin qərarında deyilirdi ki, Milli hökumət İran dövlətçiliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərərək Azərbaycanın milli-mədəni muxtariyyətini təmin etməlidir. Noyabrın 27-dən dekabrın 10-dək Azərbaycanın hər yerində seçkilər keçirildi. Dekabrın 12-də toplanmış Milli Məclis S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Milli hökumət yaratdı. Hökumət 10 nazirlik, ali məhkəmə və baş prokurorluqdan ibarət idi. Bu hadisə tarixə 21 Azər hərəkatı kimi daxil olmuşdur. İranın hakim dairələrinin Milli hökumətin yaradılmasının qarşısını almaq cəhdi uğursuz oldu.

Milli hökumət birinci dərəcəli vəzifə kimi yerlərdə yeni inzibati-ərazi orqanlarını yaratmağa başladı. 1946-cı ilin yanvar-fevral aylarında seçkilər keçirildi və müvafiq strukturlar yaradılmağa başlandı. 1946-cı il fevralında Milli hökumət aqrar qanunu qəbul etdi. Qanuna görə "xəlisə" adlanan dövlət torpaqları, Azərbaycandan qaçmış və ona qarşı mübarizə aparan mülkədarların və sahibkarların torpaqları müsadirə olunaraq kəndlilər arasında bölüşdürüldü. Mayın 12-də "Əmək haqqında qanun" verildi. Milli hökumət 1946-cı il yanvarın 16-da "Dil haqqında" qanun qəbul etdi. Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. İyun ayında Təbriz Univeriteti təsis olundu. Az bir vaxtda ana dilində məktəblər, qiraətxanalar, kitabxanalar, birliklər, qəzet və jurnallar fəaliyyətə başladı.

Milli-demokratik hərəkatın ictimai həyatın bütün sahələrində uğurları şah hökumətində böyük təşviş yaratdı. Buna görə də İrənin hakim dairələri demokratik hərəkatı boğmağa hazırlaşdı. Hökumətə başçılıq edən Əhməd Qəvəm xalqı aldatmaq üçün Milli hökumətlə danışıqlara başladı. 1946-cı ilin iyununda Təbrizdə onlarla müqavilə bağladı. O, həmçinin ABŞ, İngiltərə və SSRİ arasındakı ziddiyyətlərdən də istifadə edərək "İran məsələsi"nin BMT-də baxılmasına nail oldu. Sovet ordusu Cənubi Azərbaycandan çıxarıldı. ABŞ və İngiltərənin İrana siyasi-hərbi yardım göstərmələrinə razılıq alındı.

İran hökuməti parlamentə seçkilərə nəzarət bəhanəsilə Azərbaycana qoşun yeritdi. Öz hərbi-texniki üstünlüyündən istifadə edən İran qoşunları dekabrın 12-də Təbrizə daxil oldular. Minlərlə insan güllələndi və həbsə alındı. Kütləvi təqiblər başlandı. ADF və Milli hökumətin rəhbərləri güllələndilər, dar ağacından asıldılar. Cəzadan xilas olmaq üçün on minlərlə vətəngərvər mühacirət etməyə məcbur qaldı.

1941-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. Müəyyən obyektiv daxili səbəblərlə yanaşı, ABŞ, İngiltərə və SSRİ-nin İrəndəki siyasəti də öz təsirini göstərdi. Hər üç dövlət imperiyapərəst maraqlarını bütöv bir xalqın taleyindən üstün tutdu.

Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğrasa da, ölkənin sonrakı tarixinə böyük təsir göstərdi, xalqda öz milli varlığı, tarixi və mədəniyyəti ideyasını möhkəmləndirdi.

20.4. 1977-1978-ci illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan

1977-ci ilin sonlarından etibarən İranın müxtəlif yerlərində baş verən siyasi hadisələr vəziyyətin sosial partlayışa doğru getdiyini göstərirdi. Təbrizdə tələbələr arasında nümayişlər keçirilməsi, nümayişçilərin polislə toqquşmaları gərgin bir vəziyyət yaratdı. 1977-ci ildə ən böyük tələbə çıxışı Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaradılmasının ildönümü günü münasibətilə olmuşdur.

1978-ci ilin yanvarında qum şəhərində də Konstitusiyaya prinsiplərinə, qaydalarına riayət oluması, şahlığın ləğv edilməsi tələbləri ilə nümayiş keçirildi. Nümayişçilərə atəş açılaraq onların öldürülməsi və yaralananmaları ölkədə daha mühüm siyasi hadisələrin baş verməsindən xəbər verirdi. Gözlənilən mühüm hadisələrin ilk sədələri yenə də Təbrizdən eşidildi. Qumdakı hadisələrin 40-cı günü, fevralın 18-də (29 bəhmən) 10 mindən artıq insanın iştirak etdiyi güclü üsyan baş verdi. Şah hökumətinin şəhərə yeritdiyi ordu hissələri ilə üsyançılar arasında qanlı döyüşlər baş verdi. Lakin qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Üsyan yatırılma da İrənin siyasi və sosial həya-

tına böyük təsir göstərdi. Həmin üsyandan sonra İrənda baş verən inqilabi çıxışlar dalğası tədricən bütün ölkəni bürümüşdü.

1978-ci ilin sentyabrından inqilabın ikinci mərhələsi başlandı. Ölkənin, demək olar ki, bütün əsas sosial təbəqələri hərəkata qoşuldular. Sənaye fəhlələrinin ən çox mərkəzləşdiyi Tehran, İsfahan və Təbrizdə hərəkat daha geniş miqyas almışdı. Çıxışlar sentyabrın 7-də ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə kütləvi xarakter aldı. Bu yerlərdə hərbi vəziyyət elan olunması və qadağan saatları qoyulması etiraz nümayişlərini coşdurdu. Sentyabrın 8-də hökumətin nümayişçiləri gülləbaran etməsi də onları öz yolundan döndərə bilmədi. Neftçilərin noyabr ayında həftəlik, daha sonra isə 1978-ci ilin dekabrından 1979-cu il fevralın əvvəllərinədək davam etmiş aramsız ümumi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. İnqilabçıların təzyiqi altında öz gücsüzlüyünü görən şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrəndən qaçdı. Azərbaycanlılar qələbə ilə nəticələn 11 fevral Tehran üsyanında da çox fəal iştirak etdilər. Fevralın 16-da şahpərəstlərin son tör-töküntüləri Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində də tamamilə zərərsizləşdirildi.

Beləliklə, 1979-cu il fevralın 11-də Tehranda qələbə çalan inqilab fevralın 16-da Cənubi Azərbaycanda başa çatdırıldı. İnqilab dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər.

Azərbaycan türklərinin fəal iştirak etdiyi antişah və antiimperialist inqilab qələbə ilə başa çatdıqdan sonra onlar milli muxtariyyət alacaqlarını gözləyirdilər. Lakin qələbənin ilk gündən hakimiyyəti ələ alan Ayəyullah Xameyni tərəfdarları ümumxalq rəy sorğusu ilə 1979-cu il aprelın 1-də İran İslam Respublikası elan etməyə nail oldular. Bütün İran əhalisi kimi, Azərbaycan türklərinin də böyük əksəriyyəti bərabərlik və demokratik azadlıqlar verilməsini, milli hüquqların yüksək səviyyədə təmin edilməsini gözləyirdilər. Bu tələblər yeni Konstitusiyanın müvafiq maddələrində az-çox öz əksini tapsa da, çoxusu kağız üzərində qalmışdı. Azərbaycan türkləri üçün ən ağırlı məsələ milli dilin statusunu müəyyən edən Əsas Qanunun 15-ci maddəsi idi. Yerli dillərin fars dili ilə yanaşı mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində və məktəblərdə milli ədəbiyyatın tədrisində işlənməsi azad edilərsə, Azərbaycan məktəblərində buna nail olmaq öz həllini tapmadı.

XXI FƏSİL

**AZƏRBAYCAN SSR 50-80-Cİ İLLƏRDƏ. ERMƏNİSTAN-
AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİ****21.1. Totalitar rejimin daha da güclənməsi**

Müharibədən sonrakı illərdə Sovet rejimi dünyada öz nüfuzunu daha da artırdı. Güclü hərbi-siyasi qüvvəyə, nüvə silahına malik olan dövlətə çevrildi. Mərkəzdə bütün siyasi hakimiyyət Stalinin, respublikada isə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitələri I katiblərinin əlində cəmləşdirildi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş tüğyan etməyə başladı.

Azərbaycanda totalitar rejimin təmin olunmasında M.C.Bağirovun şəxsi nəzarəti altında işləyən Dövlət Təhlükəsizlik və daxili İşlər Nazirliklərinin rolu gücləndi. Adamlara qarşı etimadsızlıq, cəmiyyətdə ümumi vahimə, qorxu hissi yaradılırdı. Sovet idarə üsuluna haqq qazandırılır, təkpartiyalı siyasi sistem ideallaşdırılırdı.

Sovet hökuməti azərbaycanlılara etibar etmir, aparıcı vəzifələrə qeyri millətlərin nümayəndələrini təyin edirdi. Onlar isə xalqımıza qarşı şovinst münasibət bəsləyir, milli kadrların məhvina çalışırdılar. M.C.Bağirovun əlaltıları olan Markaryan, Qriqoryan, Sumbatov-Topuridze, Atakişiyev xalqımızın qabaqcıl ziyalılarını məhv etmək üçün iftira, şər və böhtan uydururdular. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarına qarşı repressiyaların yeni dalğası qalxdı. Neftçi alimlərdən Ələşrəf Əlizadə, Yusif Səfərov və b. bu dalğanın qurbanı oldu.

Ədəbiyyat və incəsənətdə azad ideyaların tərənnümü boğulur, "sosialist-realizmi" yaradıcılıq metodu mədəniyyət xadimlərini bu qəlibdən çıxmağa qoymurdu. Xalq dastanları feodal münasibətlərini təbliğ etməkdə ittiham olunur, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına feodal-xan eposu damğası vurulur, onun tədqiqatçıları təqiblərə məruz qalırdı.

İnzibati amirlik idarə forması gücləndikcə vətəndaşların hüquqları daha çox pozulur, dövlət idarəçiliyində və ictimai-siyasi həyatda onların fəal iştirakına əngəllər törədilirdi. Bütün bunlar mövcud quruluşa qarşı gizli siyasi mübarizə cəhdlərinə gətirib çıxarırdı. Tələbə gənclərin "İldırım" adlı təşkilatı türk dilinin sıxışdırılmasına qarşı etiraz etmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasını bərpa etmək ideyalarını yaymağa cəhd göstərmişdi. Lakin tezliklə təşkilatın gizli fəaliyyətinin üstü açılmış və üzvləri müxtəlif cəzalara məruz qalmışdı.

21.2. Ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları

Sovet dövlətinin xalqlar arasında münaqişə ocaqlarını saxlaması Moskvaya digər xalqlar üzərində öz hakim mövqeyini saxlaması üçün lazım idi. Münaqişə ocaqlarından ən ziddiyyətli Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində idi. Hələ 40-cı illərin ortalarında Moskvada erməni lobbisinin başçısı A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda gizli "Qarabağ komitəsi" yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistan rəhbərliyi növbəti dəfə Dağlıq Qarabağı onlara verməyi Sovet hökuməti başçıları qarşısında qaldırdılar. M.C.Bağirov əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Şuşa rayonundan başqa, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana verilməsinə bu şərtlə razılığını bildirdi ki, müxtəlif dövrlərdə Ermənistana və digər qonşu respublikalara verilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycana qaytarılsın. Buna isə nə Sovet rəhbərliyi, nə də ermənilər razı olmadılar.

Belə olduqda, Moskva əks tədbirlər görməyə başladı. 1946-cı ilin oktyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bunun ardınca SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il dekabrın 23-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul etdi. 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarla bu işin həyata keçirmək üçün tədbirlər planı müəyyən olundu. 1948-1953-cü illərdə 150 mindən artıq azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarından zorla köçürüldülər.

50-ci illərin ortalarında imperiyada siyasi ab-havanın nisbətən yumşaması Azərbaycanda milli dirçəliş meyillərini oyatdı. Bundan təşvişə düşən mərkəz Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq üçün A.Mikoyanın və M.Suslovun təşəbbüsü ilə növbəti dəfə Dağlıq Qarabağı Ermənistana vermək məsələsini qaldırdı. Ermənistanda antitürk təbliğatı yenidən qızışdırıldı. İrəvandakı Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu Azərbaycanın Xanlar (yeni adı Göygöl) rayonuna köçürüldü. Ermənistan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan şöbəsi bağlandı. Ermənistanda Azərbaycan dilində çıxan rayon qəzetləri, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı bağlandı. Lakin ölkədə 30-dan çox milli münaqişə ocağının olduğunu nəzərə alan Sovet rəhbərliyi bu məsələnin arzuolunmaz nəticələr verəcəyini başa düşərək Azərbaycanın xeyrinə həll etdi.

1958-ci ildə bütün ermənilərin katolikosu II Vazgen Bakıya səfər edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılmasını, Bakıdakı erməni kilsəsindən hər səhər zəng vurulmasını təklif etdi. Lakin rədd cavabı aldı. 1960-cı illərin ortalarında növbəti dəfə Ermənistanda azərbaycanlılar əleyhinə hərəkət başladı. 1965-ci ildə uydurma "erməni soyqırımı"nın 50 illiyi qeyd edildi. "Qarabağ Komitəsi" açıq fəaliyyətə başladı. Dağ-

lıq Qarabağda millətçilik dərinləşir, azərbaycanlılar açıqca sıxışdırılmağa başladılar. Respublika rəhbərliyi bu hadisələrə seyrçi münasibət göstərərək "xalqlar dostluğunu" möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Hətta Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il mayın 7-də sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistanla verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də verilmiş qərarı təsdiqləmişdi. Lakin 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan SSR-də hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev bu qərarın icrasına imkan vermədi.

21.3. Respublikanın idarəçiliyində yeni mərhələ

Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik 1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əlirza oğlu Əliyevə tapşırıldı. O, 1944-cü ildən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində (DTK) işləməyə başlamışdır. 1964-cü ildə Azərbaycan SSR DTK sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə sədri təyin edilmişdir.

Heydər Əliyev 1969-cu il avqustun 5-də özünün islahat platformasını irəli sürdü. O, respublikanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatını dərinlən təhlil etdi, nöqsanların aradan qaldırılmasının yollarını müəyyən etdi. Heydər Əliyev özünün bacarığı və ağıllı siyasəti ilə mərkəzin diqqətini cəlb etdi. O, 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçildi. Bu vəzifənin verdiyi imkanlardan Azərbaycanın inkişafı naminə səmərəli istifadə etdi.

Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə 250-dən çox zavod, fabriklər, istehsal sexi istifadəyə verildi. 630 min nəfərlik yeni iş yerləri açıldı. Bəhs olunan dövrdə neft sənayesində olan geriliyi aradan qaldırmaq üçün cəhdlər edildi. Xəzərdə "28 aprel", "Bahar", "Günəşli" və s. Zəngin neft və qaz-kondensat yataqları aşkar edildi. Neftçixarma texnikası və texnologiyası təkmilləşdirildi. Dənizdə 2800-6500 metr dərinliyində neft quyuları qazılmağa başlandı. 1976-cı ildə Yeni Bakı Neftayırma zavodu, 1982-ci ildə Bakı Neftayırma zavodunda neftin ilkin emalı üçün ELOU-AVT qurğusu işə salındı. Bu müəssisələrdə 30 adda məhsul istehsal olunurdu. 1980-ci ilin əvvəllərində SSRİ-də istehsal olunan neftçixarma texnikasının üçdə iki hissəsini Azərbaycan verirdi. Neft maşınqayırması sənayesi sahəsində Azərbaycan ABŞ-dən sonra dünyada ikinci yeri tuturdu. 1983-cü ildə Bakı-Qroznu neft kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan SSRİ-nin vahid neft kəmərinə qoşuldu. Sibir nefti bakiya axmağa başladı.

Bu illərdə sənayedə struktur dəyişiklikləri davam edirdi. Cihazqayırma sahəsində yeni müəssisələr yaradıldı. Bakıda "Ulduz" elektrik cihazqayırma, "Ozon", Sumqayıtda məişət kompressorları zavodları istifadəyə verildi. Enerji tutumlu sahələrin inkişafı Respublikada elektrik enerjisi istehsalının artmasını

taləb edirdi. 1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də Araz və Tərtər, 1981-1984-cü illərdə Şəmkir su-elektrik stansiyaları işə salındı.

1970-1980-ci illərdə-kommunikasiya vasitələrinin inkişafına da diqqət yetirildi. Əhalinin su ilə təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün Kür su kəməri işə salındı. 1982-ci ildə Sabirabadda iri su təchizatı kompleksi istifadəyə verildi. Bakıda dəniz vağzalı, indiki Heydər Əliyev adına Respublika sarayı, Gülüstən sarayı, yeni zoopark, örtülü idman kompleksləri tikilmişdir.

Respublikada kənd təsərrüfatının, xüsusən pambıqçılığın, tərəvəzçiliyin, tütünçülüyn, 70-ci illərin sonlarından isə həm də üzümçülüyn inkişafına diqqət artırılmışdır. Bu dövrdə suvarılan əkin sahələrini artırmaq məqsədilə Baş Mil, Abşeron, Sərsəng, Sirab, Şəmkir və s. dəryaaları yaradıldı. Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan və Şəmkir kanalları çəkildi. Lakin 80-ci illərin ortalarında bütün Sovet imperiyasında alkoqolizmə qarşı mübarizə kampaniyası başlandı. Dənli bitkilərin əkinini genişləndirilsə də, respublika ərzaq cəhətdən mərkəzdən asılı idi. Yeyinti məhsullarının 65% kənddən gətirilirdi.

21.4. "Yenidənqurma" və Azərbaycan

80-ci illərin ortalarında sovet cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında böhranqabağı vəziyyət yaranmışdı. İstehsalın artım sürəti, səmərəliyi, əməyin məhsuldarlığı durmadan aşağı düşürdü. Azərbaycan da daxil olmaqla müxtəlif respublikalarda milli özünüdərk, hüquqların tapdanmasına, sərvətlərin talan olunmasına etiraz güclənməkdə idi.

Komunist Partiyası ölkəni iflasdan qurtarmaq məqsədilə 1985-ci ildə "sürətləndirmə konsepsiyası" irəli sürdü. 1987-ci ildə "Yenidənqurma" xətti müəyyən edildi. 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti rəyasət Heyətinin sədri təyin edilən M.Qorbaçov ilk dəfə partiyanın dövlət idarəçiliyinə qarışmamasının vacibliyini qeyd etdi. 1989-cu ildə ölkədə ilk dəfə olaraq çoxmandatlı sistem əsasında xalq deputatları seçkiləri keçirildi. Bu dövrdə qəbul edilən qərarlar münasib şərait olmağından gözlənilən nəticələrin əldə olunmasına imkan vermədi. Əyalətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda Mərkəzin sistemsi, ziddiyətli siyasəti düzgün başa düşülmür, yeni siyasi fənd kimi qəbul edildi. "Yenidənqurma" və "aşkarlıq" Sovet imperiyasının süqutunu sürətləndirdi.

21.4.1. Milli zəmində qarşıdurma. Erməni separatçılığının və terrorizmin başlanması

Moskva regionlarda milli zəmində qarşıdurma xristian-müsəlman qarşıdurması və Dağlıq Qarabağ problemini yaratmaqla özünün ləbüd iflasının qarşısını

almağa cəhd göstərirdi. Heydər Əliyevin gələcəkdə milli münaqişələrə səbəb ola biləcək hərəkətlərdən imtina edilməsi haqqında Mərkəzin ünvanına söylədiyi iradlar onun 1987-ci ilin oktyabrında hakimiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb oldu. "Yenidənqurma" və aşkarlığın yaratdığı imkanlar Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində (DQMV) milli münaqişə ocağının yaradılmasına gətirib çıxardı.

Zori Balayanın Azərbaycan xalqını təhqir edən, saxtakarlıqlarla dolu olan "Ocaq" və başqa kitablarının nəşr edilməsi milli münaqişəni daha da qızışdırdı. Ermənipərəst qüvvələrin səyi nəticəsində Azərbaycan əleyhinə SSRİ və qərb mətbuatında kampaniya başlandı. Daxildən və xarici ölkələrdən dəstək alan ermənilər açıq ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar və Azərbaycan torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Bu zaman respublikaya rəhbərlik edənlər nəinki susur, hətta ermənilər tərəfindən törədilən bir sıra terror aktlarını da saxta beynəlmiləçilik zəminində xalqdan gizlədirdilər. Hətta Qazax və Gədəbəy bölgəsində min hektarlarla torpaq sahəsinin Ermənistanı verilməsinə razılıq vermişdilər.

M.Qorbaçovun əlaltısı A.Aqanbekyan 1987-ci ilin noyabrında Parisdə "Humanite" qəzetinə verdiyi müsahibədə SSRİ rəhbərliyinin DQMV haqqında mövqeyini açıq şərhlədi.

Milli ədavətin ilk qurbanları yenə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar oldu. 1988-ci ilin yanvarında Qafan və Mehrindən ilk qaçqınlar Azərbaycana pənah gətirdi. Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda 2 azərbaycanlı gənci qətlə yetirildi və 19 nəfəri yaralandı. İlk qaçqın dəstələrinin Sumqayıtda yerləşdirilməsindən istifadə edən ermənilər azərbaycanlıları birdəfəlik Ermənistandan çıxarmaq və azərbaycanlılara qarşı mənfi rəy yaratmaq üçün Sumqayıt fitnəkarlığını törətdilər. Fevralın 28-də Sumqayıtda özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən "paşa"ləqəbli E.Qriqoryan tərəfindən planlaşdırılıb həyata keçirilən cinayətlər və qarətləri ermənilər əvvəlcədən lentə alaraq bütün dünyaya yaydılar. Faciə nəticəsində 32 nəfər (6 azərbaycanlı) həlak oldu, 200 mənzil qarət edildi. Ermənilər istədiklərinə nail oldular. Sumqayıt hadisələrindən sonra qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi.

1988-ci ildə erməni quldurları 14 nəfər azərbaycanlı Quqark rayonunda ağaca sarıyaraq yandırdılar. Leninakan (Gümrü) uşaq evində yaşayan 70 nəfər azərbaycanlı uşağı Spitakda iri borunun içərisinə doldurub ağzını qaynaqladılar. Həmin il dekabrın 11-də Azərbaycandan Ermənistanı zəlzələ zonasına köməyə gedən 78 nəfər azərbaycanlının olduğu "II-67" təyyarəsi "Stinger" qurğusu ilə vuruldu. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistanda sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi (Mehri rayonu) rus əsgərlərinin köməyi ilə boşaldıldı.

Bələliklə, Ermənistandakı 185 Azərbaycan kəndindən 250 min azərbaycanlı qovuldu. 255 nəfər öldürüldü, 1200 nəfər yaralandı, 31 min ev, 165 kolxoz və sovxoz əmlakı talan edildi.

1988-ci ilin mayında Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV xalq deputatlar sovetinin Ermənistanı birləşmək haqqında qərarına razılıq verdi. 1989-cu ilin yanvarında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" qərarı ilə əslində vilayət əməli olaraq Azərbaycanın tərkibindən çıxarıldı. Burada ermənipərəst A.Volskinin rəhbərliyi ilə Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı. Həmin ilin iyulunda Stepanakertin (Xankəndinin) 14 min nəfər azərbaycanlı əhalisi şəhərdən çıxarıldı. SSRİ Ali Soveti azərbaycanlıların tələbi ilə 1989-cu il noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi.

21.4.2.20 yanvar qırğını

1989-cu ilin yayından etibarən Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının geniş vüsət alması kommunist rejimini vahiməyə salmışdı. Sentyabrın 23-də keçirilən Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyası "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiyaya Qanununu qəbul etdi. Bu, milli-demokratik hərəkatın mühüm qələbəsi idi. Ümumxalq hərəkatının təsiri altında 1989-cu il dekabrın 30-da Gəncə şəhərinin tarixi adı bərpa edildi. Dekabrın 31-də Naxçıvan MSSR-də Araz çayı boyu Sovet-İran sərhəddi qurğuları dağıldı. Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər, xalq hərəkatının imperiya üçün yaratdığı təhlükə imperiya rəhbərliyini qorxuya saldı. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti yanvarın 20-də saat 00-dan "Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında" fərman verdi. Lakin fərman qırğın törədir əhalini qorxutmaq üçün xalqdan gizlədildi. Əhaliyə məlumat verilməsin deyər, yanvarın 19-da axşam saat 20-yə qalmış dövlət televiziyaşının enerji bloku partladıldı. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet ordusu Bakıya hücum edib, qanlı qırğın törətdi. Bakıda və digər rayonlarda 137 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu, 4 nəfər itkin düşdü. "Qanlı yanvar"a etiraz olaraq 40 günlük ümumimilli tətill başlandı.

Yanvar faciəsinin ertəsi günü Heydər Əliyev həyatını təhlükə altında qoyaraq, Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gedərək imperiyanın Azərbaycana qoşun yeritdiyini, günahsız əhaliyə divan tutulduğunu bütün dünyaya bəyan etdi.

Mərkəz Azərbaycanda yaranmış hakimiyyət böhranını Ə.Vəzirovun yerinə A.Mütəllibovu Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi təyin etməklə aradan qaldırmağa çalışdı. Mayın 19-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası prezident vəzifəsini təsis etdi və A.Mütəllibov prezident təyin olundu.

1990-cı il iyulun 20-də Heydər Əliyev Moskvadan qayıdaraq Naxçıvana getdi. Xalqın bu ağır günlərində Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə deputat seçilən Heydər Əliyevin səyi nəticəsində 1990-cı ilin noyabr sessiyasında Muxtar Respublikanın adından "Sovet Sosialist" sözü götürüldü və Ali Sovet Ali Məclis adlandırıldı.

Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası ölkənin "Azərbaycan Respublikası" adlandırılması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin üç rəngli bayrağı Dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.

XXII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI. MÜSTƏQİLLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

İmperiya öz qanlı əməlləri ilə Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi. "Qanlı Yanvar" xalqa böyük dərs oldu, bu hadisə sübut etdi ki, mövcud problemləri həll etmənin yeganə yolu respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasıdır.

Lakin, təəssüf ki, respublika rəhbərləri dağılmaqda olan Sovet imperiyasını qoruyub saxlamağa çalışan qüvvələrin tərəfində durdu. "Bizim ümumittifaqdan nicasımız yoxdur"- deyən Heydər Əliyevin, habelə başqa demokratik qüvvələrin qəti etirazına baxmayaraq, Azərbaycanda Naxçıvan MR-dan başqa 1991-ci il 17 mart SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirmək üçün Ümumittifaq referendumu keçirildi. Nəticələr saxtalaşdırıldı, guya xalq SSRİ-nin saxlanılmasına tərəfdar çıxdı.

Azərbaycan rəhbərliyi SSRİ-də 1991-ci il 19-21 avqust dövlət çevrilişini də tələm-tələsik müdafiə etdi. Lakin demokratik qüvvələr mürtəcə qüvvələrə qalib gəldi. Dövlət çevrilişi cəhdi baş tutmadı. Kommunist rejimi dağıldı. 1991-ci il sentyabrın 14-də Azərbaycan KP XXXIII fəvqəladə qurultayında özünü buraxdı.

Mühafizəkar qüvvələrin 1991-ci ilin avqustunda Moskvada dövlət çevrilişinə cəhdi Azərbaycanda siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Azərbaycan iqtidarı, Kommunist partiyası SSRİ-də dövlət çevrilişinə cəhd edən qüvvələrin müdafiə etdiyi halda, Azərbaycan xalqı respublika rəhbərliyinə, demokratik qüvvələr isə siyasi mühafizəkarlara qarşı narazılıq çıxışlarını gücləndirdi. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin növbədənəkanar sessiyası demokratik qüvvələrin səyi ilə 1991-ci il avqustun 30-da "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə" qəbul etdi. Lakin Heydər Əliyevin və bəzi deputatların təkidinə baxmayaraq, rəhbərlik bu qərarı tezliklə ümumxalq referendumu ilə təsdiqləyib legitimləşdirməyi lazım bilmədi. Bu prosesləri ləngitməkdə məqsəd SSRİ-nin dağılmasına mane olmaq idi. 1991-ci il oktyabrın 18-də "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı" Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin ses-

siyasında qəbul olundu və onun referendumla təsdiqi isə daha sonra-dekabrın 29-da həyata keçirildi.

Beləliklə, Azərbaycan dövlət müstəqilliyi 1991-ci il dekabrın 8-də SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyulduqdan sonra tam hüquqi təsdiqini tapdı.

Azərbaycan Respublikasında dekabrın 29-da müstəqillik haqqında referendumun keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi tam hüquqi təsdiqini tapdı. 1992-ci ilin mayında Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnini, 1993-cü ilin əvvəllərində isə Dövlət gerbini təsdiq etdi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini ilkin olaraq Türkiyə Respublikası, sonra Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran, ABŞ, Rusiya Federasiyası və başqa dövlətlər tanıdı. 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi 116 dövlət tərəfindən tanınmış, 70 xarici dövlət ilə diplomatik əlaqələr qurulmuşdu. Azərbaycan Respublikası 14 beynəlxalq təşkilata üzv qəbul edilmişdi.

22.1. Qarabağ müharibəsi. Respublikada siyasi böhranın dərinləşməsi

Müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası çox mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı.

Mövcud siyasi, iqtisadi idarəçilik sisteminin kökündən dəyişməsi, Azərbaycanı daim asılı, müti görmək istəyən xarici, hakimiyyətdə möhkəmlənmək, habelə iqtidara gəlməyə çalışan daxili qüvvələrin pozucu fəaliyyəti ilk dövrlər elan olunmuş müstəqilliyin reallaşmasına, milli dövlətçiliyin müvəffəqiyyətlə bərpa olunmasına ciddi çətinliklər törədirdi.

Hakimiyyətdə olan qüvvələr daxili və xarici siyasətdə Azərbaycan dövlətinin deyil, hakimiyyət maraqlarını qoruyur, rusiyapərəst siyasət yeridir, dünya hadisələrinin inkişaf meyillərini nəzərə almırdı. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi maraqlarına, xüsusən təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün, suveren dövlət hüquqlarının təmin olunmasına cavab vermirdi.

1991-ci ildən başlayaraq əvvəlcə SSRİ, sonra isə Rusiya hərbi-siyasi qüvvələrinin köməyi ilə Ermənistan Azərbaycana qarşı iri miqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. 1991-ci ilin sentyabrında oyuncaq "Dağlıq Qarabağ Respublikası" təşkil edildiyi elan olundu. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhali yaşayan məntəqələri bir birinin dalınca zəbt edildi. Həmin il noyabrın 20-də Qaraqand adlı erməni yaşayış məntəqəsində Respublikanın yüksək dövlət və hökumət nümayəndələrini aparan vertolyotun vurulub salınması xəbəri Azərbaycan xalqını sarsıtdı.

Azərbaycan iqtidarı dünyanın böyük dövlətlərinin Cənubi Qafqazla, xüsusən Azərbaycanla bağlı maraqlarını təmin edə biləcək tarazlı siyasət yeridə bilmədiyindən dağlıq Qarabağ probleminin vaxtında həlli üçün ona lazımı dəstək verilmədi. Bu səbəbdən müharibənin qarşısını almaq mümkün olmadı. Belə bir şəraitdə erməni işğalçıları rusların köməyi ilə dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə hücumu genişləndirdilər. 1992-ci ilin yanvarında Kərkicahan, fevralında Malibəyli, Quşçular kəndləri işğal olundu.

22.1.1. Xocalı soyqırımı

Ermənilərin işğal etdikləri bölgələr içərisində ən çox qətl törətdikləri yer Xocalı olmuşdur. 936 kv. km.-lik bir əraziyə malik olan və 2605 aildən ibarət 11356 nəfərin yaşadığı Xocalı şəhəri 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı qüvvələri, Xankəndindəki Rusiyaya məxsus 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alay və müzdlü quldurlar Xocalı şəhərinə hücum etdilər. Respublika rəhbərliyi kifayət qədər məlumatlı olduğu halda bu faciənin qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görmədi. Azərbaycanın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən olan Xocalı şəhəri hələ 1991-ci ilin oktyabr ayından düşmən mühasirəsində idi. Fevralın ortalarından etibarən şəhər erməni-rus hərbi birləşmələri tərəfindən müntəzəm olaraq hər gün artilleriya və ağır texnikadan atəşə tutulurdu. Düşmən ilk zərbəni hava limanına vurdu. Əlif Hacıyevin rəhbərlik etdiyi 22 nəfərlik dəstə düşmənin hücumlarını üç dəfə qəhrəmanlıqla dəf edə bildi. Lakin sonrakı döyüşlərdə Ə.Hacıyev qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi.

Xocalı soyqırımı XX əsrdə bəşəriyyətə qarşı törədilmiş ən böyük vəhşiliklərdən biridir. Xocalı soyqırımında 613 nəfər öldürüldü, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü. Bu əsirlərin 150-si haqqında bu günə qədər heç bir məlumat yoxdur. Əlil olanların 76-sı isə həddi buluğa çatmamış oğlan və qız uşaqlarıdır. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdi. 25 uşaq ata və anasını, 130 uşaq isə bir valideynini itirmişdi. Qəddar düşmən xalqı qorxutmaq üçün hətta meyidləri təhqir edir, eybəcər hala salırdı. Bu faciə bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən böyük cinayətlərdən biri kimi tarixə düşdü.

Şübhəsiz ki, Xocalı faciəsinin baş verməsində erməni silahlı qüvvələrinə keçmiş Sovetlər ölkəsinə aid olan və Dağlıq Qarabağın Xankəndi (Stepanakert) şəhərində olan 366-cı rus alayı kömək etmişdir. Bu faciədə ən inkişaf etmiş müasir silahlardan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan tərəfindən edilən bu rəsmi açıqlama qarşısında ruslar müharibədə iştirak etmədiklərini bildirmişdilər. Ancaq, silahlara diqqət ediləndə, bu silahların yeni qurulmaq istəyən Ermənistanın olması heç də inandırıcı deyil. Buna paralel olaraq 366-cı alaydan qaçan

3 rus əsgəri "Xristian ermənilərin yanında müsəlman azərbaycanlılara qarşı aldadılaraq savaşa girmək məcburiyyətində qaldıqlarını" etiraf etmişdilər.

15 fevral 2003-cü ildə Xocalı qəsəbəsindən çıxarılmış insanlar tərəfindən Birləşmiş Millətlər Cəmiyyətinə, Avropa Parlamentinə və Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasına müraciət edilmişdir. Buna görə "1992-ci ilin fevral ayında ermənilər tərəfindən edilən soyqırım haqqında daha diqqətli davranaraq, hədisələri hüquqi və siyasi cəhətdən dəyərləndirmiş və Ermənistanın bir təcavüzkar dövlət olaraq göstərilməsinin lazım olduğunu" bildirmişdilər. Ermənistan isə bu vəziyyətdən istifadə edərək mərkəzi hökumətin bu bölgədə idarəsini öz üzərinə götürməkdədir.

22.1.2. Şuşanın işğalı

Xocalı faciəsi cəmiyyətdə siyasi gərginliyi daha da artırdı. 1992-ci il martın 6-da Ayaz Mütəllibov istehfaya məcbur oldu. "Əsl hərəmçilik dövrü başladı" (Heydər Əliyev). Mayın 7-dən 8-nə keçən gecə şəhər güclü artilleriya atəşinə tutuldu və 6 min düşmən 72 tankla şəhərə hücum etdi. 366-cı alayın döyüş texnikası və əsgəri qüvvəsi bu dəfə də öz "xidmətlərini" asirgəmədi. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan hərbi hissələrinin döyüş texnikası şəhərdən çıxarıldı. On mövqedə duran qəhrəman əsgərlərimiz həyatları bahasına hücumun qarşısını almaq istəsələr də, bu mümkün olmadı. Mayın 8-də Şuşa süqut etdi.

Mütəllibovun "Şuşanı qaytaracağıq" deyənlər tərəfdarları onu mayın 14-də yenidən hakimiyyətə gətirdilər. Bunu dövlət çevrilişi kimi qiymətləndirən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi döyüş meydanlarından çıxarılıb Bakıya gətirdiyi hərbi hissələrin köməyi ilə mayın 15-də Parlament binasına hücum təşkil etdi və çevriliş nəticəsində hakimiyyəti ələ keçirdi. Bakıda hakimiyyət davası getdiyi vaxt, mayın 18-də Laçın rayonu da işğal edildi. AXC-Müsavat tandemi liderlərinin, Ali Sovetin sədri İsa Qəmbər və 1992-ci il iyunun 7-də prezident seçilmiş Əbülfəz Elçibəyin hakimiyyəti dövründə, idarəçilik təcrübəsizliyi ucbatından respublikada əslində "neobolşevizm ab-havası bərqərar" oldu. Bu hakimiyyət səriştəsiz siyasətlə respublikada ictimai-siyasi xaos, anarxiya, dövlət reketçiliyi, zorakılıq ənənələri yaratdı. Qısa müddətdə özünü Azərbaycan ziyalılarının əsas kütləsindən təcrid edən, ümummilli platforma yaratmaqdan əvvəl, populist çıxışlara üstünlük verən hakim siyasi qurumlar tezliklə öz sosial bazalarını itirdilər. Ölkə daxilində vəziyyət gündən günə pisləşdi. İqtisadiyyatda başlanan hərəmçilik davam etdi. Azərbaycandan xaricə güclü intellektual axın başlandı.

Beynəlxalq siyasətin obyektiv reallıqlarına, Azərbaycan xalqının istək və arzularına zidd, dövlət üçün təhlükə kəsb edən xarici siyasət yeridildi. Qonşu dövlətlərlə əsassız gərginlik yaradılırdı (Heydər Əliyev). Respublikanın sivil dün-

yadan təcrid edilməsinə şərait yaradıldı. 1992-ci ilin oktyabrında ABŞ Kongresi Azərbaycanı guya Ermənistanı blokadaya salmaqda günahlandıraraq, "Azadlığa Dəstək Atkına" 907 sayılı əlavə ilə Azərbaycanı dövlət səviyyəsində hər cür, o cümlədən humanitar yardımdan məhrum etdi.

22.1.3. Azərbaycanın işğal edilmiş bölgələri

Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən Dağlıq Qarabağ müharibəsindən sonra bütün Dağlıq Qarabağ, yəni 890 qəsəbə, kənddən ibarət Azərbaycan torpaqlarının təxminən 20%-i işğal edilmişdir.

4388 kv. km. bir sahəyə sahib olan Dağlıq Qarabağdan çıxarılan 189085 nəfərlə yanaşı, Laçından (1835 kv. km.) 64900, Şuşadan (289 kv. km.) 20579, Kəlbəcərdən (3054 kv. km.) 67500, Ağdamdan (1154 kv.km.) 160000, Füzulidən (1386 kv.km.) 142.000, Cəbrayıldan (1051 kv.km.) 62000, Qubadlıdan (802 kv.km.) 35000 və Zəngilandan (707 kv.km.) 38000 nəfər, cəmi 779055 nəfər məcburi olaraq Azərbaycanın digər bölgələrinə məskunlaşmışdılar. Buna Ermənistandan qovulmuş 250000-ə yaxın soydaşımızı da əlavə etsək, bu gün Azərbaycanda bir milyondan çox məcburi köçkün və didərginliyi olduğunu görürük.

22.1.4. Qarabağ müharibəsində Azərbaycana dəyən maddi zərər

Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi olaraq taxıl yığımının 24%-i, kartofun 46%-i, ətin 18%-i və süd istehsalının 34%-i işğal olunmuş ərazilərin payına düşürdü. Bundan başqa 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 927 kitabxana, 464-dən çox tarixi əsər və muzey, 695 xəstəxana, poliklinika və feldşer məntəqəsi, toplam 890 yaşayış məntəqəsi işğal edilərək dağıdılmışdır. Bu məlumatlar təbii ki, 1994-ci il 12 may atəşkəsinə qədər olanlardır.

22.2. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli qurtuluşu

Dövlət quruculuğu sahəsində özbaşınalıq, xarici dövlətlər və siyasi dairələr tərəfindən dəstəklənən siyasi qüvvələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, iqtisadiyyatın dağılması 1993-cü ilin yayında Azərbaycan dövlətçiliyini böyük təhlükə qarşısında qoydu. "Ölkə vətəndaş müharibəsi və parçalanma həddinə gətirildi" (Heydər Əliyev).

Xalq içərisində dayaqlarını itirmiş iqtidar Naxçıvan MR-də olduqca ağır şəraitdə 1991-ci il sentyabrın 3-dən Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri kimi səmərəli fəaliyyət göstərən Heydər Əliyevin xalq arasındakı böyük nüfuzundan getdikcə daha çox narahat olurdu. Naxçıvana enerji verilməsi dayanırdı. Bakı-Naxçıvan dəmir yolu bağlandı. Heydər Əliyev MR-nı ağır blokada şəraitindən çıxarmaq, dövlətçiliyi bərpa etmək, iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün

yorulmaq bilmədən çalışırdı. Türkiyə Respublikası Naxçıvan MR-na kredit verdi. 1992-ci il mayın 28-də Sədərək-Dilucu körpüsü (Ümid Körpüsü) açıldı. İqdir-Naxçıvan elektrik xətti çəkildi. İranla əlaqələr yarandı. Qonşu ölkələrdən alınan enerji, başqa maddi yardımlar, mənəvi dəstək Muxtar Respublikada həyatın tədricən canlanmasına səbəb oldu.

Xalq Heydər Əliyevin ətrafında daha sıx birləşməyə başladı. 1992-ci il oktyabrın 16-da respublikada 91 nəfər ziyalı "Səs" qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə müraciət edərək onu təkidlə böyük siyasətə qayıtmağa çağırırdı. Bu və başqa çoxsaylı müraciətlərə cavab olaraq 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında "Yeni Azərbaycan" partiyası yaradıldı.

İqtidarın Naxçıvanın muxtariyyətini ləğv etmək, Muxtar Respublikada dövlət çevrilişi törətmək (1992-ci il oktyabrın 24-də) cəhdləri də baş tutmadı. Xalq öz rəhbərlərini müdafiə etdi və ona arxa oldu.

Bu zaman Azərbaycan Respublikasında hakimiyyət uğrunda AXC-nin öz daxilində, əvvəlki iqtidarın əlaltıları və imperiyapərəst dairələrə xidmət edən ayrı-ayrı şəxslər və qruplar arasında mübarizə daha da gərginləşməkdə idi. 1993-cü il aprelın 2-də düşmən Kəlbəcər rayonunu işğal etdi. Hakimiyyət uğrunda keçmiş silahdaşların mübarizəsi hərbi müxalifətin Gəncədə qiyam qaldırmasına gətirib çıxartdı. 1993-cü iyunun 4-də iqtidar bu qiyamı yatırmaq üçün hücum keçdi və məğlub oldu. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlanması təhlükəsi yarandı. Qiyamçı hərbi hissələr paytaxta doğru irəliləməyə, yerlərdə hakimiyyət çevrilişləri etməyə başladılar.

Ölkədə real siyasəti parçalanma təhlükəsi yaranmışdı. Cənub-şərq rayonlarında "Talış-Muğan Muxtar Respublikası", Şimal-şərq rayonlarında "Ləzgistan dövləti" yaratmaq planları hazırlanmışdı və onların həyata keçirilməsi üçün cəhdlər göstərilirdi.

Aciizliyini dərk edən iqtidar da, xalqın tələbinə qoşulub Heydər Əliyevi təkidlə Bakıya dəvət etdi. İyunun 9-da Heydər Əliyevin Bakıya gəlişi xalq tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. 1993-cü ilin iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu gün tarixə "Milli Qurtuluş günü" kimi daxil olundu.

Respublikanın prezidenti Ə.Əlçibəy və onun komandası bu təcrübəli siyasətçiyə kömək etmək əvəzinə, ona qarşı dayandılar. Ə.Əlçibəy iyunun 18-də gizlinca paytaxtı tərk edib Ordubadin ucaq dağ kəndi Kələkiyə getdi və dəfələrlə geri qayıtması təklif olunsada geriyyə dönmədi. İyunun 23-də Milli Məclis prezident səlahiyyətlərini də Heydər Əliyevə həvalə etdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi Respublikanın prezidenti seçdi.

Azərbaycan xalqının Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində yeni bir dövr başlandı. Heydər Əliyev çevik, düşünülmüş və uzaqqörən siyasəti ilə artıq ölkəyə böyük fəlakətlər gətirilməsinə, Ağdamın (iyul), Cəbrayılın, Füzulinin, Qubadlinin (avqust) və Zəngilanın (oktyabr) düşmən əlinə keçməsinə səbəb olmuş hərbi müxalifəti neytrallaşdırdı. Vətəndaş müharibəsinin, ölkənin parçalanmasının qarşısı alındı. Ordu quruculuğu sahəsində radikal tədbirlər, xüsusən siyasiləşmiş hərbi hissələrin ləğv edilməsi və vahid hərbi rəhbərliyin təmin edilməsi, Heydər Əliyevin noyabrın 2-də xalqa müraciətinə cavab olaraq orduya yeni vətənpərvər qüvvələrin cəlb olunması nəticəsində düşmənin respublikanın içrilərinə doğru sürətli hücumunun qarşısı alındı. Milli Ordunun formalaşması, bütün siyasəti və diplomatik vasitələrin işə salınması nəticəsində 1994-cü il mayın 12-də Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən atəşkəs əldə olundu. Ölkədə hakimiyyət boşluğu aradan qaldırıldı, siyasəti sabitlik yaradıldı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsini istəməyən daxili və xarici qüvvələrin ölkədə nizam-intizam yaranması, mövqelərinin itirilməsi ilə barışa bilməyən müxtəlif ambisiyalı siyasəti və hərbi qruplaşmaların qanuni hökuməti devirmək, vətəndaş qarşuduması yaratmaq cəhdləri baş tutmadı. 1994-cü ilin oktyabrında bir çox müxtəlif partiyaların dəstəyi ilə o zamankı baş nazir və xüsusi təyinatlı polis dəstəsinin başçısı tərəfindən dövlət çevrilişlərinə cəhd baş verdi. Dövlətin qəti və ciddi tədbirləri, xalqın qızğın dəstəyi ilə bu cəhdin qarşısı alındı. Gecə yarısı prezidentin çağırışı ilə ayağa qalxan xalq prezident sarayı qarşısında toplaşaraq öz qanuni hökumətini müdafiə etdi. 1995-ci ilin martında da dövlət çevrilişi etmək cəhdləri Azərbaycan siyasəti rəhbərliyinin qəti iradəsi, dövlətin qüdrəti, gücü ilə dəf edildi. Digər təxribat əməllərinin, prezidentə qarşı terror cəhdlərinin də qarşısı qətiyyətlə alındı.

1995-ci ilin ortalarında Azərbaycan dövləti bütün qeyri-qanuni silahlı qüvvələrdən xilas oldu, keyfiyyətcə yeni mərhələyə daxil oldu. Dövlət quruculuğu, iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar açıldı.

22.3. Siyasəti sabitlik və milli dövlətçiliyi möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə

Azərbaycanda demokratiyanın, qanunçuluğun inkişafına geniş imkanlar açılmışdı. də Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası hazırlandı və 1995-ci il noyabrın 12-də referendumla qəbul olundu. Demokratik hüquqi dövlət quruculuğunda mühüm addımlardan biri də Müstəqil respublikada ilk demokratik parlament seçkiləri keçirilməsidir.

Dünyanın sivil dövlətlərinin hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu ənənə və təcrübələrinə, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanunlar hazırlamaq məqsədilə 1996-cı ilin fevralında Prezident yanında xüsusi hüquqi islahatlar komissiyası yaradıldı. Dünya təcrübəsindən istifadə əsasında dövlət idarəetmə sistemində islahatlar üçün proqram hazırlandı. Azərbaycan Prezidenti 1998-ci ilin fevralında "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında" fərman imzaladı. Prezidentin 6 avqust tarixli fərmanı ilə senzura ləğv edildi.

İnsan hüquqlarının təmin olunma mexanizmi yaradıldı. "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında", "Dini etiqad azadlığı haqqında", "Ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək haqqında", "Sərbəst toplaşma azadlığı haqqında" qanunlar qəbul olundu. 1998-ci ilin fevralında Prezidentin təşəbbüsü ilə respublikada ölüm cəzası ləğv olundu. 1993-2000-ci illərdə nistiya yolu ilə am40 min nəfər məhkumluqdan azad edildi. 1998-ci ildə Konstitusiyaya məhkəməsi yaradıldı. 2000-ci ildə hakimlərin xüsusi test imtahanlarından keçməsi təcrübəsi tətbiq olunmağa başlandı.

Siyasi, hüquqi islahatlar demokratik inkişaf proseslərini daha da sürətləndirdi. 1998-ci il oktyabrın 11-də alternativ əsasda keçirilən prezident seçkilərində yenidən Heydər Əliyev qalib gəldi. 1999-cu il dekabrın 12-də Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. 2000-ci il noyabrın 5-də parlament seçkiləri nəticəsində müxtəlif partiyaların cəmiyyətdəki mövqeyinə uyğun şəkildə təmsil olunduğu Milli Məclisin yeni tərkibi təşkil olundu.

Ölkədə ordu quruculuğu sahəsində əsaslı tədbirlər həyata keçirildi. Doğrudur, hələ 1991-ci il oktyabrın 9-da "Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında" qanun qəbul olunmuşdu. Lakin əvvəlki iqtidarlar milli ordu yaradılması ilə ciddi məşğul olmamış, xarici qüvvələrə arxalanaraq milli ordu deyil, öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün milli qvardiya yaratmağa çalışmışdı. 1992-ci il mayın 15-də Silahlı Qüvvələrin Daşkənddə imzalanmış Sovet Ordusu silahının Cənubi Qafqazda ərazi və əhəli nəzərə alınmadan respublikalara bərabər sayda bölünməsinə nəzərdə tutan xəyanətkar saziş Azərbaycan ordusuna böyük zərbə vurdu.

AXC-Müsavat hakimiyyəti dövrü bir çox hərbi hissələr müxtəlif ambisiyalı siyasi qüvvələrin təsiri altına düşmüş, dövlətin nəzarətindən çıxmışdı. Bu səbəbdən Azərbaycanın igid oğulları döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərməsinə baxmayaraq, keçirilən hərbi əməliyyatlar çox vaxt uğursuzluqla nəticələnirdi.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra orduda ciddi islahat keçirildi. Ordunun maddi-texniki bazası möhkəmləndi, zabit kadrlarla təmin olunması yaxşılaşdı, mənəvi və fiziki hazırlığı gücləndi. Azərbaycan ordusu respublika-

nın ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə, torpaqlarımızı təcavüzlərdən qorumağa qadir bir qüvvəyə çevrildi.

22.4. Xarici siyasətdə uğurlar

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıqdan sonra Azərbaycan respublikasının digər sahələrdə olduğu kimi xarici siyasət sahəsində də fəaliyyəti daha məqsədyönlü və uğurlu oldu. Doğrudur, əvvəlki iqtidarlar dövründə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini dünya dövlətləri, ilk olaraq Türkiyə Respublikası tərəfindən tanınmışdır. Azərbaycan bir çox beynəlxalq qurumlara, o cümlədən 1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına, 1992-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (EKO), Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, habelə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına (ATƏT), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Birliyinə daxil olmuşdu.

Azərbaycan 1992-ci ildə 1975-ci il Helsinki Yekun Aktına qoşulmuşdu. 1992-ci ilin martında ATƏT-in Dağlıq Qarabağ münacişəsini həll etməsi üçün Minsk qrupu təşkil edilmişdi. Lakin respublika rəhbərləri Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda marağı olan iri xarici dövlətlərlə siyasəti düzgün qura bilməmişdilər.

Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkənin dünya birliyində layiqli yer tutması Prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü xarici siyasətin ana xəttini təşkil edirdi. Təkcə 1993-1998-ci illərdə bu məqsədlə Prezident 33 ölkəyə 79 səfər etmiş, xarici ölkələrlə Azərbaycan arasında 431 beynəlxalq sənəd imzalamışdı. Azərbaycan Prezidentinin müdrik və səmərəli xarici siyasət xətti nəticəsində Respublikamız ilə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri arasında bərabər hüquqlu dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri yaradılmışdır.

Heydər Əliyev dövlətin xarici siyasətini xalqın maraqlarını, dünyada baş verən ciddi dəyişiklikləri, beynəlxalq sistemin sürətlə qloballaşması ilə əlaqədar yeniləşməsinə nəzərə almaqla proqramatik əsasda qurdu. Qonşu dövlətlərlə münasibətlər nizama salındı. Ölkə 1993-cü il sentyabrın 24-də Müstəqil Dövlətlər Birliyinə, 1994-cü il mayın 4-də NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşuldu. 2002-ci il noyabr ayının 18-də NATO Parlament Assambleyasının İstanbulda keçirilən iclasında Azərbaycan Respublikası NATO PA-na assosiativ üzv qəbul olundu.

1997-ci ilin sentyabrında Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan və Moldova respublikaları GUAM təşkilatı yaratdılar. Sonralar bu birliyə Özbəkistan Respublikası da qoşuldu və bir müddət sonra ayrıldı. Təzyiqlərə, imperialistpərəst qüv-

vələrin siyasətinə məharətlə sinə gərib apardığı müstəqillik, "açıq qapı" siyasəti sayəsində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə və bölgədə nüfuzlu dövlətə çevrildi. 1997-ci il iyulun 27-də Azərbaycan prezidenti ABŞ-a rəsmi dövlət səfəri etdi. ABŞ-la münasibətlər strateji partnyorluq səviyyəsinə yüksəldi.

Daxili və xarici siyasət sahəsində həyata keçirilən bütün tədbirlərin uğurlu nəticələri Azərbaycanı Avropa Şurasına yaxınlaşdırdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olundu. İki il sonra 2003-cü il yanvarın 27-də Azərbaycan parlamentinin AŞ-da nümayəndə heyətinin başçısı millət vəkili İlham Əliyev bu təşkilatın Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü seçildi.

2003-cü ilin oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikası prezidentliyinə alternativ əsasda seçkilər keçirilirdi. Bu seçkilər Heydər Əliyev məktəbinin layiqli siyasi davamçısı, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədrinin birinci müavini İlham Əliyevin qələbəsi ilə nəticələndi.

Azərbaycan Respublikasının yeni prezidenti seçilən İlham Əliyev, 42 yaşında olmasına baxmayaraq bir neçə xarici dil bilməsi, 10 ildən çox müddətdə dövlət işindəki təcrübəsi və Avropa Şurası Parlament sədrinin müavini vəzifəsinə təyin olunması kimi vəzifələri, onun beynəlxalq arenadakı reytingini yüksəltdi. Ölkə idmanının inkişafındakı fəaliyyətləri və seçki qabağı təbliğatlardakı səmimi davranışları ilə xalqa yaxınlığı onu ölkə içində də rəqibsiz halə gətirmişdi. İlham Əliyevin prezident olaraq ilk işi ölkənin iqtisadi inkişafı üçün beş il müddətdə 600 min iş yerinin açılması proqramı oldu.

2008 prezident seçkilərinə qədər olan müddətdə rəsmi statistik məlumatlara görə bu öhdəlik planın tamamı yerinə yetirildi. Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası və ümumilikdə ölkənin inkişafı yolunda tək və ciddi əngəl isə Qarabağ problemdir. Bu mövzuda müəyyən diplomatik müvəffəqiyyətlər əldə olunsada, Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin həlli yolunda Ermənistanın tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe-Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən qeyri-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 1993-ci il 822 (30 aprel), 856 (29 iyul), 874 (17 oktyabr) və 884 (11 noyabr) sayılı qətnamələrinə əməl etməməsi, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT-in) Lissabon sammitində (1996 dekabr) 53 dövlətin dəstəklədiyi nizamnamənin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyin təmin edilməsini əsas götürən prinsipləri ilə razılaşmaması, iki dövlət başçısının şəxsi görüşlərində, o cümlədən Minsk qrupu həmsədrləri ilə birgə KI-UEST (2001, aprel) görüşündə qarşılıqlı kompromisə getməyə hazır olmaması ilə əlaqədar uzanır.

22.5. Neft strategiyasının uğurları

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu müstəqil Azərbaycanın neft strategiyası XXI əsrin ilk illərində daha böyük uğurla davam etdirildi. Siyasətdə neft amilindən istifadə olunması ölkəmizin neft strategiyasının tərkib hissəsidir. Neft amili Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə də kömək edir.

Ölkəmizin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin və qazının dünya bazarlarına nəql edilməsindən ibarətdir. Əsası ötən əsrin sonlarında qoyulmuş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri artıq reallığa çevrilmişdir. 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal sahil terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan dövlətlərinin başçılarının iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan İxrac Boru Kəmərinin Azərbaycan hissəsinin təməli qoyulmuşdur. Bu böyük layihə artıq reallığa çevrilmişdir. 2005-ci il mayın 25-də kəmərin Azərbaycan, oktyabrın 13-də isə Gürcüstan hissələrinə ilkin neftin doldurulması mərasimləri keçirildi. 2006-cı il iyulun 13-də kəmərin Türkiyə hissəsinin istifadəyə verilməsi ilə bağlı keçirilən mərasim neft strategiyasının təntənəsinin zirvəsinə çevrildi. Azərbaycanın "qara qızılı"nın dünya bazarına ən qısa və strateji yolla çıxarılması təmin edildi. 2005-ci ilin fevralında "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarının Mərkəzi Azəri hissəsində ilkin neftin hasilatına başlanmışdır.

"Günəşli" yatağında aparılan uğurlu qazma işləri Azərbaycanı həm də qaz ixracatçısına çevirmək üzrədir. Bu məqsədlə 2001-ci il martın 12-də Türkiyə Cümhuriyyəti, sentyabrın 29-da isə Gürcüstan Respublikası ilə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə Azərbaycan qazının tranzit, nəqli və satışı haqqında sazişlər imzalanmışdır. 2004-cü ildə bu layihənin inşasına başlanmış və 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Uzunluğu 970 km olan bu qaz kəmərinin işə düşməsi ilə Azərbaycan həm də qaz ixracatçısına çevrilmişdir. Ölkəmizin enerji təhlükəsizliyi etibarlı şəkildə təmin olunmuşdur.

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı ölkə əhəlisinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində də tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmişdir. 2002-2005-ci illər üçün "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf sahəsində Dövlət Proqramı"nda nəzərdə tutulmuş tədbirlər iqtisadi və sosial sahələri tam əhatə etmişdir.

2004-cü ilin fevralında qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı" 2008-ci ildə müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmış, yüzlərlə sənaye obyektinə işə salınmış, 750 min yeni iş yeri açılmışdır. Ölkəmizin valyuta ehtiyatlarının miqdarı artıq 20 milyard dolları keçmişdir. 2012-ci ilin sonuna qədər isə ölkəmizin valyuta ehtiyatları 46 milyarda çatmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti elmi islahatların aparılması ilə bağlı 2009-cu il mayın 4-də "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya"nın və "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Milli strategiya və Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə əlaqələndirici orqan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası müəyyən edildi.

Mədəni irsimizin təbliğində və qorunmasında Heydər Əliyev Fondu çox böyük işlər görmüşdür. Milli mədəniyyətimizin nadir incisi hesab olunan Azərbaycan muğamı 2003-cü ildə YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin inciləri siyahısına daxil edilmişdir. 24 tanınmış, korifey xanəndənin ifasında səslənən muğamların toplandığı "Qarabağ xanndələri" musiqi albomunun nəşri də böyük uğur hesab edilə bilər. 2009-cu il martın 18-24-də Bakıda keçirilən "Muğam aləmi" Beynəlxalq Musiqi Festivalı dünya xalqlarının diqqətini Azərbaycana yönəltdi.

Sosial-iqtisadi sahədə qazanılmış uğurların milli mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilməsi milli təfəkkürün inkişaf etməsinin, milli özünüdərkini, milli dəyərlərin möhkəmləndirilməsinin, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının mühüm şərti olmuşdur.

22.6. İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini daha da möhkəmləndirməsi

2003-cü il avqustun 4-də Azərbaycanın müasir tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş mühüm bir hadisə baş verdi. Geniş dünyagörüşünə, dərin biliyə, yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olan 42 yaşlı gənc lider İlham Əliyev Respublikanın Baş naziri vəzifəsinə təyin edildi. Onun hökumətin yüksək postuna təyin olunması ölkəmizin həm siyasi, həm sosial-iqtisadi, həm də beynəlxalq münasibətlər sahələrində yeni-yeni nailiyyətlərinin qazanılacağından xəbər verir. Ona görə ki, gənc Baş nazir Heydər Əliyevin zəngin idarəçilik və siyasət məktəbini keçmiş layiqli davamçı, xalqın və dünyanın razılıqla qarşıladığı istedadlı dövlət xadimidir.

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi vaxt dünyada vəziyyət o qədər də sadə deyildi. Dünya siyasətçilərinin son iki nəslinin sarsılmaz hesab etdikləri global nizamın əsasları ləxlayaraq hərəkətə gəlmişdi. Siyasətdə bütöv bir ziddiyyətlər və paradokslar durumu ilə yanaşı, meyl və antimeyllərlə də rəftar etmək tələb olunurdu. Ənənəvi siyasi nizam modelləri çoxşaxəli, assimetrik təsirlər dalgası önündə geri çəkiliydi. Yeni global reallığın mühüm aspektləri beynəlxalq münasibətlər, bəşəri amillərin dinamikası və ənənəvi idarəetmə strukturlarının dəyişməsi və yenilərinin gənəzi problemləri ilə şərtlənmişdi.

Bela bir şəraitdə ölkəmizin qarşısında duran başlıca strateji vəzifə Azərbaycan Respublikasının əldə etmiş geosiyasi simasını, mövqeyini bundan sonra da qorumaq, bəzi dövlətlərin və respublikamıza qarşı qeyri-səmimi olan qüvvələrin müxtəlif məqsəd və vasitələrlə Ermanistanın işğalçılıq siyasətindən bəhrələnmək, Azərbaycan Respublikası ərazisini siyasi qrupların münaqişəsi meydanına, qeyri-sabitliyin tüğyan etdiyi məkana çevirməsinin qarşısını almaq idi.

Bu strateji vəzifənin həyata keçirilməsi üçün bir sıra məsələləri həll etmək lazım idi: Heydər Əliyevin müəllifi olduğu tarazlaşdırılmış, milli maraqlara söykənən tərəfdaşlıq siyasətini davam etdirmək; xarici siyasi qərarların müstəqil qəbul edilməsi və başqa dövlətin yedəyində getməmək; xarici siyasətin iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış olması, praqmatik və rəşional prinsiplərə söykənməsi; "hücum diplomatiyası"nın tətbiqi; Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair söyləri fəallaşdırmaq; qonşularla əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılması və Azərbaycan Respublikası ərazisindən qonşulara qarşı istifadə olunmasına yol verməmək; heç kimə qarşı olmamaq və Azərbaycan Respublikasını qarşıdurma deyil, əməkdaşlıq məkanına çevirmək; Azərbaycan Respublikası sivilizasiyaların dialoqu məkanında rolunu artırmaq; xarici siyasətdə iqtisadi imkanlardan səmərəli istifadə etmək.

Bir siyasi xadim kimi İlham Əliyevi ABŞ-da, Türkiyə, Rusiya, Fransa, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya və dünyanın bir çox başqa ölkələrində də yaxşı tanıyır, yüksək qiymətləndirirlər. Onun ABŞ-a çoxsaylı səfərləri, orada keçirdiyi yüksək səviyyəli görüşlər, o cümlədən Ağ Evdə vitse-prezident Riçard Çeyni ilə görüşü, Con Hopkins Universitetinin Mərkəzi Asiya və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunda "Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsi: Bakıdan baxış" mövzusunda çox maraqlı məruzəsi, Amerikanın yüksək mövqeyə malik olan dövlət xadimləri, iş adamları, hərbciləri, görkəmli diplomatları ilə yüksək peşəkarlıqla apardığı danışıqlar, BMT Baş Məclisinin 58-ci sessiyasındakı parlaq çıxışı, müasir beynəlxalq münasibətlərə verdiyi obyektiv və cəsarətli qiymət, Dağlıq Qarabağ problemi barədə qətiyyətli mövqə nümayiş etdirməsi vətəninin sevən hər bir azərbaycanlıda haqlı qürur hissi doğurur və gələcəyə böyük ümid yaradır. Bütün bunlar aydın göstərir ki, İlham Əliyev ümumiyyətlə beynəlxalq aləmdə yaxşı tanınan və dünyanın aparıcı dövlət xadimləri tərəfindən qəbul olunan siyasətçidir. Bu Azərbaycan siyasətçisinin dünya diplomatiyasında daha parlaq gələcəyindən xəbər verir.

Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ölkədə yoxsulluğun azaldılmasıdır. "2003-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı", ha-

bələ regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair birinci Dövlət Proqramı çərçivəsində görülən işlər sayəsində yoxsulluğun səviyyəsi 49 faizdən 13,2 faizə düşdü. 2004-cü ildə yoxsulluq həddi ilə bağlı müəyyən edilmiş indeks 38,8 manat idisə, 2008-ci ildə 70 manat oldu. Hazırda "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı" çərçivəsində bu sahədə genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir.

Tarazlaşdırılmış xarici siyasət bir tərəfdən ölkəni güc mərkəzlərinin radikal münasibətindən qoruyurdusa, o biri tərəfdən də müstəqil xarici siyasət yürütmək üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Elə buna görə də Prezident İlham Əliyev arxayınqlıqla vurğulayırdı ki, Azərbaycan Respublikasının tam müstəqil xarici siyasət yürüdü. Bəzi qonşulardan fərqli olaraq, biz xarici yardımlardan asılı və xarici təsir altında deyilik. Müstəqil siyasətin əsasını isə iqtisadi inkişaf və iqtisadi müstəqillik təmin edir.

Ötən illər ərzində Azərbaycan Respublikası dövləti xarici siyasətdə istisnasız olaraq milli maraqlardan çıxış etdiyini dəfələrlə sübut etmişdir. "Milli maraqlar siyasəti" isə demək olar ki, bütün məqamlarda "heç kimə qarşı olmamaq" prinsipi ilə müşayiət olunub və olunmaqdadır. Məsələn, İranla ABŞ arasında yaranmış gərgin vəziyyətdə ABŞ-ın İran İslam Respublikasına qarşı Azərbaycan Respublikası ərazisindən istifadə etməsi məsələsi ABŞ və Avropanın kütləvi informasiya vasitələrində, bəzən hətta rəsmi dairələrində səslənməyə başlamışdı. Prezident İlham Əliyev 2006-cı ildə ABŞ-a səfəri zamanı Birləşmiş Ştatların prezidenti ilə görüşdən sonra Ağ evin qarşısında jurnalistlərin suallarına cavab verərkən demişdi: "Burada birgə planlar haqqında söhbət olmadı. Biz yalnız vəziyyət barədə fikir mübadiləsi etdik. ...Məsələnin yalnız diplomatik yolla həll edilməsinin zəruriliyi barədə ümumi fikirdə olmağımız ümid verir ki, hər şey dincliklə həllini tapacaqdır".

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi ölkə ərazisində Qərbin hərbi bazalarının yerləşdirilməyəcəyini bəyan etməklə yanaşı, Rusiya Federasiyasının təklif etdiyi və ATƏT-in fəaliyyətinin tənqidinə yönəlmiş bəyanatı imzalamadı. 2008-ci ilin avqust hadisələri zamanı, Rusiya Federasiyası-Gürcüstan hərbi münaqişəsinin gedişində Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərindən çıxış edərək, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bəyan etdi. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı qaçqınlara və zərərçəkənlərə humanitar yardım göstərdi.

Azərbaycan Respublikası bu prinsiplərə riayət etdiyini Çeçenistan məsələsində Rusiya Federasiyası da sübut etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Rusiya Fedea-

siyasının Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov respublikamızın Moskvadakı səfirliyində olarkən Azərbaycan Respublikasının "Rusiyaya qarşı olmamaq" siyasətini yüksək qiymətləndirdiklərini bəyan etmişdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı ilin aprelində ABŞ-a ilk rəsmi səfəri ikitərəfli münasibətlərdə yeni mərhələnin təməlini qoydu. Səfərin yekunları göstərdi ki, Birləşmiş Ştatlar Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrin daha da genişlənməsində və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin dərinləşməsində maraqlıdır.

Dost və qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. İki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq və genişlənmə əməkdaşlıq regionda sabitliyin göstəricisinə çevrilmişdir. Bu əməkdaşlıq türkdilli dövlətlər birliyi çərçivəsində də davam etdirilir. Bu baxımdan 2009-cu ilin oktyabrında Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının birinci sammitinin, bu ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşünün keçirilməsi yaddaqalan hadisələr olmuşdur.

İranla mehriban qonşuluq, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə söykənən ikitərəfli münasibətlər inkişaf edir, hər iki ölkənin mühüm coğrafi mövqeyi və zəngin iqtisadi potensialı iqtisadi əlaqələrin sürətlə inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında bütün sahələrdə əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir. Hazırda Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazda Rusiya Federasiyası ilə bərabərhüquqlu münasibətlər sistemi yaratmış yeganə ölkədir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində xüsusi yeri olan Rusiya ilə qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, bölgədə sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa siyasətində Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlıq mühüm yer tutur. İqtisadi və siyasi islahatları başa çatdırmış həmin ölkələrin Avropanın siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya sahəsindəki təcrübəsi Azərbaycan Respublikası üçün maraqlı doğurur. Avropa İttifaqı və NATO ilə münasibətlərdə yüksək nəticələr əldə etmiş Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Çexiya, Sloveniya, Xorvatiya kimi ölkələr Azərbaycan Respublikasının Avropa strukturlarına inteqrasiyası prosesini fəal dəstəkləyir. Eyni zamanda, Mərkəzi və Şərqi Avropa Transqafqaz nəqliyyat-kommunikasiya sistemi vasitəsilə Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələrinə çıxışının təmin edilməsi baxımından əlverişli geosiyasi məkandır.

Azərbaycan xarici siyasətinin yeni əsrin başlanğıcında həll etməli olduğu problemlərdən biri də Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsidir. Bu sahədə aparılan işlər müəyyən qədər öz bəhrəsini verməkdədir. Xəzər dənizinin dibinin milli sektorlar əsasında bölüşdürülməsinə dair 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında, həmin ilin noyabrında isə Qazaxıstan arasında bağlanmış sazişlər buna sübutdur. 2002-ci ilin aprelin 23-də Aşqabadda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair keçirilmiş zirvə toplantısında da müəyyən irəliləyişlər olsa da, İranın və Türkmənistanın bu məsələdə qeyri-konstruktiv mövqe tutması səbəbindən konkret nəticə əldə edilməmişdir.

Azərbaycan diplomatiyasının gərgin səyləri öz bəhrəsini verməkdədir. Azərbaycan sürətlə Avroatlantika məkanına intedراسiya olunur. 2004-cü ildə Azərbaycanın daha 20 ölkədə diplomatik nümayəndələri, o cümlədən Təbrizdə konsulluğu açılmışdır. Qonşu İran, Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlər daha da yaxşılaşmışdır. NATO ilə fərdi tərəfdaşlıq barədə razılıq əldə olunmuşdur. Azərbaycanın BMT, ATƏT, Avropa Şurası və digər nüfuzlu təşkilatlarda mövqeyi daha da möhkəmlənmişdir.

Azərbaycanın NATO ilə tərəfdaşlıq proqramının genişlənməsinin nəticəsidir ki, onun 2002-ci ilin noyabrında keçirilmiş Praqa sammitində ölkəmiz NATO Parlament Assambleyasının assosiativ üzvlüyünə qəbul olunmuşdur. 2004-cü ildə Avropa Birliyinin Şərqi doğru genişlənməsi ilə Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkəsi kimi "Genişləndirilmiş Avropa" təşəbbüsü çərçivəsində AB-nin "Yeni qonşuluq" siyasətinə daxil edilmişdir. Bu, ölkənin Avropa birliyi ilə əməkdaşlığını daha da inkişaf etdirərək keyfiyyətə yeni mərhələ üçün zəmin yaradır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının apardığı uğurlu xarici siyasətin əlamətlərindən biri də müdafiə konsepsiyasından hücum konsepsiyasına keçilməsidir. Dövlətimizin başçısı 2006-cı ilin avqustunda Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən səfirlik və diplomatik nümayəndəliklərinin rəhbərləri ilə görüşdə ölkəmizin rəqibləri və düşmənlərinə qarşı diplomatik hücum tezisi ilə çıxış etdi. O vaxta qədər Azərbaycan Respublikası yalnız hücumlara cavab verir, özünü müdafiə etməklə məşğul olurdu. Ölkənin yeni vəziyyəti isə daha fəal xarici siyasət yürütməyi mümkün edirdi və bu xətt siyasəti gündəliyə "hücum diplomatiyası" kimi daxil oldu. "Hücum diplomatiyası" ilk növbədə Ermənistan Respublikasının işğalçı xarici siyasətini ifşa etmək üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə almağı və şəraiti dikte etməyi nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Respublikası qabaqlayıcı tədbirlər görməklə Ermənistanı özünü müdafiə etməyə məcbur etməli idi.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətdə uğurlu addımları onun digər strateji tərəfdaşları olan Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazağıstan və Ukrayna ilə münasibətlərini yeni keyfiyyət mərhələsinə qaldırmışdır. Bu dövlətlər Azərbaycanla fəal siyasi, iqtisadi əlaqələr saxlayır, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılmasında, bir çox beynəlxalq və regional problemlərin həllində strateji tərəfdaş kimi çıxış edirlər.

Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi xarici siyasət xətti Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatıdır. Varislik və yeniliyin tarazlığına əsaslanan bu model konyukturanın dəyişikliklərinə əməli surətdə cavab verməyə, habelə ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılmasına yönələn diplomatik strategiyanın saxlanılmasına imkan yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində çoxvektorluq üstünlük təşkil etdiyinə görə, ölkəmizin global miqyasda geosiyasi çəkisi durmadan artır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И. Очерки истории Атропатены. Баку, 1989.
2. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М., 2003.
3. Aras O. N., Dədəyev B. və başqaları. Karabağ Savaşı-Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz. Bakı, 2008.
4. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832-1920). Bakı, 1987.
5. Aşurbayli S. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı, 1997.
6. Azərbaycan tarixi. (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı, 1994.
8. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 1996.
9. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I-VII cildlər. Bakı, 2007.
10. Azərbaycan tarixi atlası. Yaqub Mahmudovun redaktəsilə, Bakı, 2007.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı, 2008.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. I c., Bakı, 2004, II c., Bakı, 2005.
13. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920). Bakı, 1975.
14. Bağırzadə Ə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1970.
15. Bakıxanov Abbasqulu Ağa. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 1951.
16. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
17. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
18. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985.
19. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1992.
20. Cəfərov H. Azərbaycanın ən qədim dövr tarixi (dərs vəsaiti). Bakı, 1999.
21. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri (1828-1917). Bakı, 1985.
22. Dadaşova R.J. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdillə tarixşünaslıqda). Bakı, 2003.
23. Demir Mustafa. Böyük Selçuklu Tarihi. Sakarya, 2004.
24. Erşahin S. Akkoyunlular. Ankara, 2002.
25. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı, 2007.
26. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbləri. Bakı, 1985.
27. Əliyev F. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
28. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 1996.
29. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997.
30. Əliyev İ.H. Böyük siyasətdə reallıqlar və perspektivlər. I kitab. Bakı, 1999.
31. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı, 1997.
32. Əliyev F., Həsənov İ. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997.
33. Əsədov Firudun-Sevil Kərimova. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, 1993.

34. Fərzəlibayli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVII əsrlər). Bakı, 1999.
35. Həmidova Ş.R. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, 1985.
36. Həsənlı C. Soyuq müharibənin başlandığı yer: Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1999.
37. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı, 1993.
38. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ. 1991-1996. Bakı, 1998.
39. Həsənalıyev Z.M. Səfəvi dövləti (XVII əsrin I yarısında). Bakı, 2000.
40. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973.
41. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003.
42. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986.
43. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər. Bakı, 1958.
44. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, 1998.
45. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009.
46. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, 2006.
47. İsmayilov İ. Azərbaycanlıların İkinci dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000.
48. Qacar C. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 1977.
49. Qarabağnamələr. I-II cildlər. Bakı, 1989 və 1991.
50. Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərinin Azərbaycan siyasəti. Bakı, 2001.
51. Qaşqay S. Manna çarlığının tarixindən. Bakı, 1980.
52. Грибоедов С. «Записка о переселении армян из Персии в наши овласти». Горе от ума. Письма и записки. Баку, 1989.
53. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004.
54. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü (IX əsrin II yarısı-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, 1996.
55. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006.
56. Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. I cild. Bakı, 2009.
57. Mahmudov Y.M. Azərbaycan dövlətçiliyinin təminatçısı. Bakı, 1992.
58. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002.
59. Mehdiyev Ə. Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə. Bakı, 2000.
60. Madatov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində. (1941-1945-ci illər). Bakı, 1965.

61. Məmmədov Ç. Azərbaycanın siyasi tarixi (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2006.
62. Məmmədov E. Sosializm quruculuğu dövründə Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə. Bakı, 1966.
63. Məmmədova F. Azərbaycan Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı
64. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2005.
65. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992.
66. Məmmədov X., Məmmədov N. Türkiyədə və Azərbaycanda erməni millətçiliyinin cinayətləri. Bakı, 2006
67. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986.
68. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, 1979.
69. Musayev İ.M. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1917-1920). Bakı, 1992.
70. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995.
71. Mustafayev T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002.
72. Nəfisi S. Azərbaycan qəhramanı Babək Xürrəmidin. Bakı, 1990.
73. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri. Bakı, 2002.
74. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, 2000.
75. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1998.
76. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999.
77. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1983.
78. Ordəbadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991.
79. Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005.
80. Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
81. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
82. Rəhimli Ə. Güney Azərbaycanda milli – demokraik hərəkat (1941-1946). Bakı, 2003.
83. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
84. Ruintən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində. Bakı, 2005.
85. Səfərli Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008.
86. Süleymanov M. Qafqaz İslam ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999.
87. Шаверов Г. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990.
88. Şərifli M. IX əsrin I yarısı-XI əsr Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
89. Tağıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990.

90. Talıbzadə İ.A. Azərbaycanda 1912-ci il aqrar islahatı. Bakı, 1965.
91. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik aleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, 2004.
92. Uzunçarşılı İ. H. Anadolu Beylikləri və Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara, 1984.
93. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, 1961.
94. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
95. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı – XX əsrin II yarısında. Bakı, 2004.

YOXLAMA TESTLƏRİ

1. İbtidai icma quruluşu şərti olaraq bölünür :

- A) daş, tunc, dəmir dövrlərinə
 B) mis, tunc, dəmir dövrlərinə
 C) Paleolit, Mezolit, Neolit dövrlərinə
 D) mis-daş, daş, dəmir dövrlərinə
 E) mis, dəmir, tunc dövrlərinə

2. Azərbaycanda ulu icma hansı dövrdə yaranmışdır?

- A) mezolitdə B) neolitdə C) alt paleolitdə
 D) orta paleolitdə E) Tunc dövründə

3. Azıx mağarasında hansılar tapılmışdır?

1. Ocaq izləri
 2. Metal əmək alətləri
 3. Qədim insana aid alt çənə sümüyü
 4. Mağara divar rəsmləri

- A) 1, 2 B) 2, 3 C) 3, 4 D) 1, 3 E) 2, 4

4. Aşağıdakılar Azərbaycanda hansı dövrə aiddir?

1. Ox və kaman ixtira edildi
 2. Mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu
 3. İbtidai heyvandarlığın əsası qoyuldu
 4. İlk əkinçilik vədişləri yarandı

- A) Tunc dövründə B) Neolitdə C) Paleolitdə
 D) Mezolitdə E) Dəmir dövründə

5. Azərbaycanda qədim insanlar saxsı qablar istehsalı və toxuculuğu hansı dövrdə mənimsəmişlər?

- A) Neolit B) Mezolit C) Paleolit
 D) Tunc E) Dəmir

6. İstehsal təsərrüfatına daxildir :

- A) Od əldə edilməsi
 B) Ox və kamanın kəşfi
 C) Ovçuluq və yığıcılıq
 D) Məldarlıq və əkinçilik
 E) İlk əmək alətlərinin hazırlanması

7. Aşağıdakılar Azərbaycanda hansı dövrdə baş vermişdir?

1. İnsanlar ilk dəfə metalla tanış olmuşlar
 2. Mis alətlər hazırlamışlar
 3. Toxa əkinçiliyi yarandı
 4. Atın əhəlləşdirilməsinə başlandı

- A) Mezolitdə B) Eneolitdə C) Dəmir dövründə
 D) Tunc dövründə E) Neolitdə

8. Azərbaycanda əhəlləşdirilmiş At sümükləri harada tapılmışdır?

- A) I Kültəpə B) Azıx mağarası C) II Kültəpə
 D) Üzərliktəpə E) Əliköməktəpə

9. Azərbaycanda ulu icma nə vaxtdək davam etmişdir:

- A) Əkinçilik və maldarlığın ayrılmasına qədər
 B) Qəbilə icmasının yaranmasına qədər
 C) Qonşuluq icmasının yaranmasına qədər
 D) Əmlak bərabərsizliyinin yaranmasına qədər
 E) Tayfa ittifaqlarının yaranmasına qədər

10. Azərbaycanda toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olundu :

- A) Neolitdə B) Paleolitdə C) Tunc dövründə
 D) Eneolitdə E) Mezolitdə

11. Xronoloji ardıcılığı tapın.

1. Azərbaycanda atın əhəlləşdirilməsi
 2. "Azıx adamı"
 3. "Ağıllı insanların" yaranması
 4. "Ataxaqanlığın meydana gəlməsi"
 5. Azərbaycanda saxsı qabların düzəldilməsi

- A) 1, 2, 3, 4, 5 B) 5, 4, 3, 2, 1 C) 4, 3, 5, 2, 1
 D) 2, 3, 5, 1, 4 E) 4, 1, 3, 2, 5

12. E.ə. III minilliyin I yarısında Urmiya gölünün cənub şərqində mövcud olan dövlət :

- A) Lullubi B) Kutı C) Aratta
 D) Manna E) Atropatena

13. Lullubi dövlətinin ən qüdrətli hökmdarı olmuşdur :

- A) Anubani B) Ariovast C) Ariobarzan
 D) Tirikan E) Tuqdamme

14. Mesopotamiyanı 100 ilə yaxın öz hakimiyyəti altında saxlayan dövlət :

- A) Kutı B) Turukki C) Su
D) Aratta E) Lullubi

15. Mesopotomiyada sonuncu Kutı hökmdarı :

- A) Anubani B) Ariovast C) Ariobarzan
D) Tirikan E) Tuqdamme

16. E.ə. III - II minilliklərdə Arazdan şimalda Naxçıvan və Mil-Qarabağ ərazisində yaşayan tayfalar:

1. Naxç 2. Maq 3. Qarqar 4. Gərgər 5. Su
A) 1,2 B) 2,4 C) 1,4 D) 3,5 E) 1,3

17. Uyğunluq gözlənilmişdir :

- A) Mannada dövlətə başçılıq edirdi – türk sülaləsindən olan canişinlər
B) Mannanın adı ilk dəfə çäkilir – Urartu mixi yazılarında
C) Sarqonun şərəfinə yazılı abidə qoydurdu – Mannada Ullusunu
D) Assuriya ağalığını qəbul etmişdir – Manna hökmdarı İranzu
E) Mannada dövlət qurumu yaranmışdır – e.ə. IX əsrdə

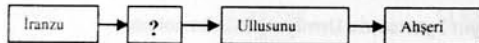
18. Manna dövləti yerləşirdi :

- A) Urmiya gölü ətrafında
B) Kür və Araz çayları arasında
C) Urmiya gölündən şimalda və qərbdə
D) Xəzər dənizinin şərq sahilində
E) Azərbaycanın şimal vilayətlərində və cənubi Dağıstanda

19. Manna dövlətinin müstəqilliyinə son qoymuş dövlət?

- A) Urartu B) Midiya C) Lidiya
D) İran E) Assuriya

20. Adı buraxılmış Manna hökmdarını müəyyən edin :

- A) Ualli B) I Rusa C) Aza
D) II Sarqon E) Aşşurbanipal

21. Kimmer, Skif və Saklar hansı ərazidən Azərbaycana gəlmişlər?

- A) Kiçik Asiyadan B) Mesopotamiyadan
C) Orta Asiyadan D) Qara Dəniz sahillərindən
E) Aralıq dənizinin Şərq sahillərindən

22. E.ə. VIII əsrdə kimmer tayfaları yaşayırdılar :

- A) Ön Asiyada B) Şimali Qafqazda C) Qara dənizin şimalında
D) Orta Asiyada E) Kiçik Asiyada

23. İskit (Skif) padşahlığı yerləşirdi:

- A) Xəzər dənizinin şimalında
B) Manna ilə Urartu arasında
C) Qara dənizin cənubunda
D) Qarabağ ərazisində
E) Naxçıvan ərəqzində

24. Midiya və Mannanın paytaxtlarını göstərin?

- A) Ekbatana, Suz B) Suz, İzurtu C) Ekbatana, İzurtu
D) İzurtu, Tir E) Tir, Sidon

25. İran şahı II Kir hansı dövlətin varlığına son qoymuşdur?

- A) Midiya B) Manna C) Massaget
D) Atropatena E) Albaniya

26. II Kirin massagetlərlə döyüşünün nəticəsi:

- A) Massagetlər II Kirə tabe oldular
B) Massagetlər II Kirə ittifaqa girdilər
C) II Kir öldürüldü
D) Massagetlər II Kirin əmrinə əsasən İrana köçürüldü
E) Massaget hökmdarı Tomrislə II Kir arasında müqavilə bağlandı

27. Müstəqil Albaniya dövləti meydana gəldi ?

- A) e.ə. II əsrin ortalarında
B) e.ə. IV əsrin başlanğıcında
C) e.ə. III əsrin ortalarında
D) I əsrdə
E) e.ə. IV əsrin sonu – III əsrin əvvəllərində

28. Albaniya dövlətinin paytaxtı olmuş şəhər ?

- A) Qəbələ B) Şamaxı C) Dərbənd
D) Qazaka E) İzirtu

29. E.ə. 66-cı ildə Roma və Alban qoşunları arasında vuruşma başverdi?

- A) Kür sahilində B) Alazan yaxınlığında C) Araz ətrafında
D) Urmiya gölü ətrafında E) Xəzər sahilində

30. Əhəmənilər imperiyasının süqutundan sonra Azərbaycan torpaqları hansı imperiyanın tərkibinə daxil edildi ?
A) Sasanilər B) Ərəb xilafəti C) Makedoniya
D) Ptolomeylər E) Parfiya
31. 1. III Daraya qarşı mübarizə aparmış
2. Öz qızını İsgəndərin sərkərdəsi Perdikiyyəyə vermiş
3. III Daranı öldürmüş
4. Bariaksı İsgəndərə təhvil vermişdir
5. III Daranın hərbi planlarını İsgəndərə xəbər vermişdir
Yuxarıda göstərilən hansı amillər nəticəsində Atropat İsgəndərin etimadını qazanmışdır ?
A) 1, 2 B) 3, 4 C) 4, 5 D) 2, 4 E) 1, 5
32. Atropatena maq adlanırdı:
A) Ordu başçısı B) Din xadimi C) Əkinçi
D) Sənətkar E) Kəndli
33. E.ə. III minilliyin I yarısında Urmiya gölünün cənub şərqində mövcud olan dövlət :
A) Lullubi B) Kuti C) Aratta
D) Manna E) Atropatena
34. Aratta dövlətinə başçılıq edən hökmdar hansı rütbəni daşıyırdı:
A) Maq B) Şahənşah C) Luqal
D) Maşmaş E) Ensi
35. Hansı hökmdarın ölümündən sonra skiflər Midiyada hakimiyyəti ələ almışlar?
A) Deyok B) Astiaq C) Kiaksar
D) Kaştariti E) Harpaq
36. Midiya hökmdarı Kiaksar Egey dənizinə çıxmaq üçün hansı dövlətlə müharibə aparmışdır?
A) Midiya B) İran C) Assuriya D) Urartu E) Lidiya
37. E.ə. VII əsrdə Midiyada Assuriya ağalığına qarşı mübarizəyə kim rəhbərlik edirdi?
A) Kiaksar B) Qaumata C) Tuqdamme
D) Astiaq E) II Sarqon

38. Atropatena dövləti ilə bağlı fikirlərdən hansı yanlışdır?
A) İlk hökmdarı Atropat olmuşdur
B) Paytaxtı Qazaka şəhəri olmuşdur
C) Atropatena feodal dövlət olmuşdur
D) Dövləti padşah idarə etmişdir
E) Mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin təsiri olmuşdur
39. Sasanilər dövründə əsas vergilər :
A) malcəhət,gezit B) xərac,malcəhət C) gezit,xəraq
D) malcəhət,çobanbəyi E) çobanbəyi,cizyə
40. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin Avropa ölkələrindən fərqli cəhəti :
A) Feodalların şəxsi təsərrüfatı demək olar ki,yox idi
B) Torpaqların münbit olmaması
C) Feodal cəmiyyəti bir qədər gec yaranmışdır
D) Feodal cəmiyyəti bir qədər tez dağılmışdır
E) Azərbaycanda feodal münasibətləri olmamışdır
41. Sasani imperiyasında o cümlədən Azərbaycanda əhali neçə təbəqəyə bölünürdü ?
A) 7 B) 3 C) 2 D) 5 E) 4
42. 227 - ci ildə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi :
A) Albaniya B) Atropatena C) Midiya
D) Bizans E) Skif çarlığı
43. 262 - ci ildə Sasanilərin tərkibinə daxil edildi:
A) Atropatena B) Albaniya C) Midiya
D) Urartu E) Skif çarlığı
44. 462-ci ildə Albaniyaya hücum etdilər :
A) qarqarlar B) utilər C) hunlar
D) qıpçaqlar E) romalılar
45. II Vaçenin atəşpərəstlikdən imtina etməsinin nəticəsi :
A) Albaniyanın müstəqilliyi möhkəmləndi
B) Albaniyada sasani hakimiyyətinə son qoyuldu
C) Albaniyada mərzbanlıq sistemində son qoyuldu
D) Hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı
E) Albaniya Romanın təsiri altına düşdü

46. **III Mömin Vaçaqana aiddir :**
 1. Aqen kilsə məclisi
 2. Atəşpərəstliyin təbliği
 3. Mani təliminə qarşı mübarizə
 4. Xristian dinin fəal təbliği
 5. Hunların Albaniyadan qovulması
 A) 1.4 B) 2.3 C) 4.5 D) 2.5 E) 1.3
47. **VII əsrdə Albaniyada hökmranlığa başlamış sülalə :**
 A) Aranilər B) Arşakilər C) Dərbəndilər
 D) Mehranilər E) Əməvilər
48. **Məzdəkilər hərəkatı yönəlmişdi :**
 A) Romalılara qarşı B) Ərəblərə qarşı C) Sasanilərə qarşı
 D) Yunanlara qarşı E) Hunlara qarşı
49. **Kadisiyyə döyüşü baş verdi :**
 A) Ərəb – Roma B) Sasani – Alban C) Sasani- Ərəb
 D) Ərəb – Bizans E) Xəzər – Ərəb
50. **Cavanşir Ərəb xilafəti ilə münasibətləri necə nizama saldı :**
 A) diplomatik yolla
 B) müharibə yolu ilə
 C) Bizansın himayəsinə girməklə
 D) Xəzərlərlə ittifaqla
 E) Sasanilərin himayəsinə girməklə
50. **Cavanşirin Şam şəhərində görüşdüğü Ərəb xəlifəsi**
 A) Mötəsim B) Əmin C) Müaviyə
 D) Ən - Nasir E) Harun ər- Rəşid
51. **681-ci ildə :**
 A) Cavanşir sui qəsd nəticəsində öldürüldü
 B) Kadisiyyə döyüşü baş verdi
 C) Sasani dövləti süqut etdi
 D) Cavanşir xəzərlərlə ittifaqa girdi
 E) Albaniya dövləti süqut etdi
52. **Xronoloji ardıcılığı tapın :**
 1. Kadisiyyə döyüşü 2. Albanıyanın süqutu 3. Cavanşirin ölümü
 A) 3.2.1 B) 1.3.2 C) 2.1.3 D) 1.2.3 E) 2.3.1

53. **651-ci ildə süqut etmiş dövlət :**
 A) Albaniya B) Atropatena C) Parfiya
 D) Sasani E) Əhəməni
54. **Xilafətdə inzibati bölgü adlanır :**
 A) Mərzbanlıq B) Satraplıq C) Əmirlik
 D) Şahənşahlıq E) Qraflıq
55. **Xilafət dövründə müsəlmanların azad olduğu vergi :**
 A) Xüms B) Xərac C) zəkat
 D) Cizyə E) Tamğa
56. **Düzgün olmayan bəndi seçin :**
 A) Divan – dövlət torpaqları
 B) İqta – xidmətə görə verilən torpaq
 C) Mülk – xəlifə torpaqları
 D) Vəqf – xeyriyyə məqsədli istifadə olunan torpaqlar
 E) İcma torpaqları – camaat torpaqları
57. **Xilafətdə rabitə sistemi adlanırdı :**
 A) Komunikasiya B) İrriqasiya C) Bəril
 D) Yam E) Melorasıya
58. **816 – cı ilə kimi Xürrəmilərin başçısı :**
 A) Müsafir B) Əbu Musa C) Cavidan
 D) Mötəsim E) Səhl ibn Sumbat
59. **Xronoloji ardıcılığı tapın :**
 1. Babəkin Xürrəmilərə başçılıq etməsi
 2. I Həşdatsər döyüşü
 3. Bəzzin süqutu
 4. II Həmədan döyüşü
 A) 1.2.4.3 B) 1.2.3.4 C) 4.3.2.1 D) 2.3.1.4 E) 2.1.4.3
60. **Babəkin ilk ağır məğlubiyyəti :**
 A) I Həmədan B) I Həşdatsər C) Kadisiyyə
 D) Bələncər E) II Həmədan
61. **861-ci ildə Heysəm ibn Xalid :**
 A) Dərbənd səddini bərpa etdirdi B) Şirvanşah titulu qəbul etdi
 C) Qəbələni tutdu
 D) Gəncəni ələ keçirdi E) Paytaxtı Bakıya köçürtdü

62. 879 - 941 ci ildə Azərbaycanda mövcud olan dövlət :
 A) Sacilər B) Rəvvadilər C) Salarilər
 D) Şəddadilər E) Şirvanşahlar
63. Zəncandan Dərbəndə qədər olan bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi :
 A) Sacilər B) Rəvvadilər
 C) Şəddadilər D) Şirvanşahlar
64. Xəzər dənizində ticarət gəmilərinə mənsub olan feodal dövləti :
 A) Sacilər B) Rəvvadilər C) Salarilər
 D) Şəddadilər E) Şirvanşahlar
65. Dəbil əmirliyinin qurucusu kimdir :
 A) Əbulhica B) İbrahim ibn Mərzban
 C) Məhəmməd ibn Şəddad D) Əbu Tahir
 E) Əbu Sac Divdad
66. Rəvvadilər öz paytaxtlarını Ərdəbildən hansı şəhərə köçürtdülər :
 A) Gəncə B) Təbriz C) Həmədan
 D) İsfahan E) Marağa
67. Xilafətin xəzinəsinə vergi göndərilməsinin dayandıran Saci hökmdarı :
 A) Əbulhica B) İbrahim ibn Mərzban
 C) Yusif ibn Əbu Sac D) Mərzban ibn Məhəmməd
 E) Əbu Sac Divdad
68. Sacilər sülaləsinin banisi hesab olunur :
 A) Afşin ibn Kavus B) Yusif ibn Əbu Sac
 C) Məhəmməd ibn Əbu Sac D) Əbu Sac Divdad
 E) Məhəmməd ibn Mərzban
69. Azərbaycanın cənubunda yaranmış feodal dövlət:
 A) Şəddadilər B) Girdiman C) Şirvanşahlar
 D) Dəbil əmirliyi E) Rəvvadilər
70. Kronoloji ardıcılığı tapın:
 1. Şəddadilər dövlətinin yaranması
 2. Dəbil əmirliyinin yaranması
 3. Gəncə qala qapılarının düzəldilməsi
 4. Xudafərin körpüsünün inşası
 A) 1.2.3.4 B) 1.3.2.4 C) 3.4.2.1 D) 2.1.4.3 E) 1.4.3.2

71. Dərbənd səddini yenidən təmir etdilər:
 A) Sacilər , Salarilər
 B) Rəvvadilər , Məzyədilər
 C) Şəddadilər , Rəvvadilər
 D) Sacilər , Şirvanşahlar
 E) Şəddadilər , Yezidilər
72. IX – XI əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətini özlərindən asılı hala salmış dövlətlər:
 1. Rəvvadilər 2. Salarilər
 3. Sacilər 4. Şəddadilər
 5. Bizans 6. Xəzər
 A) 2.3 B) 1.5 C) 4.5 D) 3.6 E) 2.4
72. Slavyanların Bərdəyə hücumu zamanı şəhər hansı dövlətin tərkibində idi:
 A) Sacilər B) Rəvvadilər C) Salarilər
 D) Şəddadilər E) Şirvanşahlar
73. Paytaxtı əvvəlcə Marağa sonra isə Ərdəbil olan dövlət:
 A) Sacilər B) Rəvvadilər C) Salarilər
 D) Şəddadilər E) Şirvanşahlar
74. 1028 – ci ildə Qəznəvilərin təsiri ilə Rəvvadilərin ərazisinə köç etdi:
 A) Salarilər B) Qaraxanilər C) Xarəzmlər
 D) Qarakitaylar E) Oğuz türkləri
75. Səlcuqların Azərbaycana yürüşü zamanı Azərbaycanda olmayan dövlət aşağıdakılardan hansıdır?
 A) Rəvvadilər B) Atabəylər
 C) Şəddadilər D) Şirvanşahlar
76. Səlcuqların süqutundan sonra Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlər:
 A) Səfəvilər-Ağqoyunlu B) Qaraqoyunlu-Şəddadilər
 C) Şirvanşahlar-Eldənizlər D) Qaraqoyunlu-Eldənizlər
77. Şəmsəddin Eldəniz, M.C.Pəhləvan və Qızıl Arslanı birləşdirən ümumi cəhətlər:
 A) Hər üçü Eldənizlər dövlətini möhkəmləndirmişdir
 B) Hər üçünün dövründə Eldənizlər dövlətinin tərkibində çəkişmələr başlamışdır
 C) Üçü də sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür
 D) Hər üçü də xəlifə tərəfindən sultan elan edilmişdir

78. **1190-ci ildə Həmədan vuruşması kimlər arasında olmuşdur?**
 A) Qızıl Arslan - Sultan III Toğrul B) M.C.Pəhləvan - Qutluq İnanç
 C) Əbu Bəkir - Əmir Əmirən Ömər D) Əbu Bəkir - Şəmsəddin Eldəniz
79. **Monqolların Azərbaycana I yürüşü zamanı dağıntıdan xilas olmuş şəhərləri göstərin:**
 A) Sərab və Zəncan B) Ərdəbil və Beyləqan
 C) Marağa və Şamaxı D) Təbriz və Gəncə
80. **Monqolların II yürüşdə Azərbaycanla bağlı əsas məqsədləri nə idi?**
 A) Var-dövlət qazanmaq
 B) Qarətçiliklə məşğul olmaq
 C) Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə möhkəmlənmək
 D) kəşfiyyət xarakterli hərəkət
 E) yeni dövlət qurmaq
81. **Cəlaləddinin Gürcüstana hücumu zamanı Azərbaycanın idarəçiliyi kimə tapşırılmışdır?**
 A) Sərkərdə Urxana B) Şəmsəddin Tuğrayıyev
 C) Şərəf əl-Mülkə D) Cənabın Cəmaləddinə
 E) Nizaməddinə
82. **Usta Bəndər kimdir?**
 A) Üsyan başçısı B) Cəlaləddinin vəziri
 C) Monqol sərkərdəsi D) Monqol hökmdarı
83. **Cəlaləddinə qarşı xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi hansı üsyan idi?**
 A) Təbriz B) Xoy C) Mərənd
 D) Naxçıvan E) Gəncə
84. **Monqolların Azərbaycana II yürüşü neçənci illəri əhatə edir?**
 A) 1239-1256 B) 1231-1239 C) 1220-1231
 D) 1235-1238 E) 1231-1256
85. **1239-1256-cı illərdə Azərbaycan və Cənubi Qafqaz idarə olunurdu:**
 A) Atabəylər (Eldənizlər) tərəfindən
 B) Bizans imperatorları tərəfindən
 C) Ali Monqol xaqanlığının cənabınları tərəfindən
 D) Səlcuq sərkərdələrinin təyin etdiyi atabəylər tərəfindən

86. **İslam dinini qəbul edib Mahmud adı götürmüş Hülakü xanı kimdir?**
 A) Şahzadə Yuşmut B) Əbu Səid C) Qazan xan
 D) Məhəmməd Olcaytu E) Arpa xan
87. **Qazan xan hansı islahatı keçirməyib?**
 A) Torpaq B) Vergi C) Ordu
 D) Rabitə E) Məhkəmə və ticarət
88. **Hansı hadisədən sonra Azərbaycanda Çobanilərin yeni əgəlik dövrü başladı?**
 A) Sətibəy xatının hakimiyyətində
 B) Süleyman xanın dövründə
 C) 1338-ci il cəlairilərin məğlubiyyətilə
 D) Şeyx Həsən Çobaninin məğlubiyyətilə
 E) Əbu Səidin öldürülməsilə
89. **Çobani əmirlərinin Hülakülərdən aslı olmayan müstəqil Çobanilər dövləti qura bilməməsi özünü nədə göstərmirdi?**
 A) öz adlarına xütbə oxutmur
 B) pul kəsdirmir
 C) dövlət fərmanı vermirdilər
 D) Müstəqilliklərini elan etməmişlər
 E) Qonşu dövlətlərlə müharibə edə bilməzdi
90. **1358-1359-cu illərdə Azərbaycana hücum edib, Təbriz şəhərini tutan hökmdar kimdir?**
 A) Cənab bəy B) Bərdi bəy C) Sultan Hüseyn
 D) Şeyx Üveys E) Şeyx Həsən Cəlairi
91. **1382-ci ildə hiylə işlədib Moskva şəhərini tutan Toxtamış xan hansı şəhərimizdə eyni hiyləylə tutmuşdur?**
 A) Dərbənd B) Bakı C) Şamaxı
 D) Təbriz E) Sultaniyyə
92. **Teymurun 1386-1387-ci illər yürüşü zamanı Azərbaycanın idarəsi kimə tapşırıldı?**
 A) Şəhrux xana B) Şeyx İbrahim C) Miransəha
 D) Mirzə Ömər E) Əbu Bəkrə

93. **Teymurlular Azərbaycanı işğal edərkən bir qalanı uzun müddət mühasirədə tutub və ancaq 14 il sonra ala bilmişdi. Bu qala hansıdır?**
 A) Əlinca B) Bəzz C) Gələsən-görəsən
 D) Güllüstan E) Bəlləbür
94. **1405-ci ildə vəfat edən Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanın Şirvana qədər olan ərazilərini kim idarə edirdi?**
 A) Şahrux xana B) Şeyx İbrahim C) Miranşaha
 D) Mirzə Ömərə E) Əbu Bəkrə
95. **I İbrahim Təbrizi tərk etməsinin səbəbi :**
 A) Əmir Teymur mane oldu
 B) Toxtamış xanla müharibə
 C) İri feodalların üsyanı
 D) Sultan Əhməd və Qara Yusifin hücumu
 E) Miranşahın hücumu
96. **Birinci Şənbi-Qazan döyüşündə hansı qüvvələr üz-üzə gəldi?**
 A) Qaraqoyunlu-Teymurlar B) Teymurlar-Cəlairilər
 C) Cəlairilər-Qaraqoyunlular D) Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu
 E) Ağqoyunlu-Teymuri
97. **Qaraqoyunlu dövləti qurulmuşdur?**
 A) 1380-ci ildə B) 1387-ci ildə C) 1395-ci ildə
 D) 1405-ci ildə E) 1410-cu ildə
98. **Qaraqoyunlu dövlətinin sərhədlərinə hansı Azərbaycan ərazisi daxil deyildi ?**
 A) Şərqi Anadolu B) Qərbi İran C) Gürcüstanın Şərqi
 D) Şirvanşahlar E) İraq ərazisi
99. **Tymuri Şahrux 1429-cu ildə Qaraqoyunlu taxtına kimi çıxardı?**
 A) İsgəndəri B) I Xəlilullahı C) Əbu Səidi
 D) Cahanşahı E) İsfəndiyarı
100. **Qaraqoyunlu dövləti hansı illər arasında fəaliyyət göstərmişdir?**
 A) 1380-1410-cu illərdə B) 1395-1421-ci illərdə
 C) 1410-1468-ci illərdə D) 1411-1465-ci illərdə
 E) 1406-1461-ci illərdə

101. **Ağqoyunlular hansı tayfa birliyindən meydana gəlmişdilər?**
 A) Mosullu B) Əfşarlı C) Baharlı
 D) Bayandurlu E) Bayatlı
102. **Ağqoyunlu tayfalarının siyasi birliyinin başçısı kim olmuşdur?**
 A) Pörnək bəy B) Əlaəddin Turəli C) Qarayuluq Osman bəy
 D) Cahangir Mirzə E) Pəhləvan bəy
103. **Qarayuluq Osman bəy hansı şəhəri Ağqoyunlu tayfa ittifaqının mərkəzi seçmişdir**
 A) Sivas B) Van C) Diyarbəkir
 D) Ərzincan E) Mardin
104. **1453-cü ildə yanvarın 16-da Uzun Həsən Diyarbəkirə daxil olmaqla kimin qüvvələrini dağıtdı?**
 A) Cahanşahın B) Əli Bəyin C) Qarayuluq Osman bəyin
 D) Cahangir Mirzənin E) Əlaəddin Turəlinin
105. **Paytaxtı Təbriz olmamış Azərbaycan dövləti hansıdır?**
 A) Qaraqoyunlu B) Ağqoyunlu C) Cəlairilər
 D) Şirvanşahlar E) Hülakilər
106. **1468-ci ildə Uzun Həsən Azərbaycanın hansı hissəsini müqavimətsiz tutdu?**
 A) Azərbaycanın cənubu və Qarabağı B) Azərbaycanın Şirvan ərazisini
 C) Muğanı və Qarabağı D) Azərbaycanın qərbi və Təbrizi
 E) Ərdəbil şəhəri və ətrafını
107. **Avropa dövlətləri ilə ən geniş əlaqə yaratmış ilk Azərbaycan dövləti hansı olmuşdur?**
 A) Qaraqoyunlu B) Ağqoyunlu C) Şirvanşahlar
 D) Səfəvilər E) Çobanilər
108. **1474-1477-ci illərdə Uzun Həsən hansı ərazilərə yürüş etmişdir?**
 A) Suriyaya B) Misirə C) Gürcüstan
 D) Şirvana E) Osmanlıya
109. **Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi özülünün sarsılması və ziddiyyətlərin son həddə çatmasının səbəbi nə idi?**
 A) İri feodalların İtaətsizliyi B) Fasiləsiz müharibələr
 C) Uzun sürən quraqlıq D) Uzun Həsənin Qanunnaməsi
 E) Kəndlilərin vergiləri az verməsi

110. **Baysunqur və onun müttəfiqləri hansı döyüşdə məğlubiyyətə uğradıldı və özü isə öldürüldü?**
 A) Van döyüşü B) Gəncə döyüşü C) Bərdə döyüşü
 D) Sultaniyyə döyüşü E) Əhər döyüşü
111. **Gödək Əhməd nə vaxt Təbrizdə hakimiyyətə gəldi?**
 A) 1491-ci ildə B) 1492-ci ildə C) 1496-cı ildə
 D) 1493-cü ildə E) 1497-ci ildə
112. **Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti dövrü neçənci ilə qədər davam etmişdir?**
 A) 1460-cı ilə qədər B) 1494-cü ilə qədər C) 1501-ci ilə qədər
 D) 1524-cü ilə qədər E) 1736-cı ilə qədər
113. **Şeyx Heydərin oğlanları və həyat yoldaşı 5 il hansı qalada həbsdə qalmışdılar?**
 A) Əlincə qalasında B) İstəxr qalasında C) Ələmut qalasında
 D) Şiraz qalasında E) Bəzz qalasında
114. **Ərdəbil hakimiyyəti və Səfəvilər dövləti kimin adı ilə bağlıdır?**
 A) Şah İsmayıl Xətai B) Şeyx Səfiəddinin C) Şeyx Cüneydin
 D) Şeyx Heydərin E) Şeyx Əlinin
115. **Heydəri kim Ərdəbildə Səfəvi Şeyxi elan etdi?**
 A) Əmir Teymur B) Atası Şeyx Cüneyd
 C) Uzun Həsən D) Qaraqoyunlu Cahan Şah
 E) Əmisinə qalib gəlib özünü Şeyx elan etdi
116. I.Çaldıran II.Mərv
 III.Cəbani IV.Almaqlağ
Yuxarıdakı döyüşlərdən hansı I İsmayılın özünü şah elan etməsindən əvvəl baş vermişdir?
 A) I B) II C) III D) IV
117. **Hansı müqavilə ilə Ağqoyunlu dövləti ərazi cəhətdən iki hissəyə parçalandı?**
 A) Yassiçəmən B) Herat C) Tercan D) Əbhər
118. **Hansı şəhər Səfəvi dövlətinin paytaxtı olmamışdır?**
 A) Ərdəbil B) Qəzvin C) Təbriz D) İsfahan
119. **Mərv döyüşündə Şah İsmayıl kimin üzərində qələbə qazandı?**
 A) Şirvanşah Fərrux Yasar B) Ağqoyunlu Əlvənd Mirza
 C) Özbək Şeybani xan D) Ağqoyunlu Sultan Mirza
120. **Səfəvi dövləti yaranandan neçə il sonra Çaldıran döyüşü baş vermişdir?**
 A) 14 il B) 15 il C) 12 il D) 13 il
121. **Hansı Səfəvi şahının dövründə Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimiyyəti ləğv edilərək Səfəvi dövlətinə birləşdirildi?**
 A) Şah İsmayıl B) I Təhmasib
 C) I Şah Abbas D) I Şah Səfi
122. **Xronoloji ardıcılığı müəyyən edin?**
 I. Çaldıran vürüşməsi II. Almagulagı döyüşü
 III. Şəkinin Səfəvilərə birləşməsi IV. Şirvanın Səfəvilərə birləşməsi
 V. Amasya müqaviləsi
 A) 1,2,3,4,5 B) 2,1,4,3,5
 C) 2,1,4,5,3 D) 2,3,5,4,1
123. **Səfəvilər dövlətində (I Şah Abbas dövründə) erməni, gürcü, çərkəz əsilli gənclərin müsəlman edilərək saray təlimindən sonra vəzifələrə alınmalarına nə ad verilir?**
 A) Qorçu B) Yeniçəri C) Hacib
 D) Sərdar E) Qulam
124. **XVII əsrdə Azərbaycanda mövcud olmuş torpaq mülkiyyəti formaları :**
 A) xassə, iqtə, tiyul, vəqf, xəlifə
 B) divani, xassə, tiyul, mülk, vəqf, camaat
 C) xassə, iqtə, soyurqal, vəqf, camaat
 D) mülk, tiyul, xassə, xəlifə, vəqf
 E) divani, soyurqal, mülk, xassə, vəqf, camaat
125. **1722-ci il əfqanların hücumu nə ilə nəticələndi ?**
 A) Sultan Hüseyin həbs olundu və oğlu Təhmasib Astrabadda özünü şah elan etdi
 B) II Təhmasib Astrabadda öldürüldü
 C) Sultan Təhmasib həbs edildi, oğlu II Hüseyin özünü şah elan etdi
 D) İsfahan mühasirəyə alındı, lakin əfqanlar şəhərə daxil ola bilmədi
 E) Səfəvi dövləti süqut etdi

126. 1723-cü il Peterburq sülhünə əsasən Rus torpaqlarına ilhaq edildi :

- A) Dərbənddən Gilana qədər olan torpaqlar
B) Dərbənddən Salyana qədər olan torpaqlar
C) Salyandan Lənkərana qədər olan torpaqlar
D) Salyandan Həştərxana qədər olan torpaqlar
E) Həştərxandan Gilana qədər olan torpaqlar

127. Nadir xan hansı tayfadan idi:

- A) Qacar B) Əfşar C) Səfəvi
D) Bayat E) Pəhləvi

128. İrəvan xanlığının əsasını qoydu:

- A) Mirmehdi B) Ağahəsən C) Qulaməli
D) Əliqulu E) Ağaalı

129. Verilmiş xanların hökmdarı olduqları ardıcılığı:

1. İbrahimxəlil xan 2. Hüseynəli xan
3. Səlim xan 4. Hüseynqulu xan

- A) Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı, Şəki xanlığı, Bakı xanlığı
B) Talış xanlığı, Gəncə xanlığı, Şəki xanlığı, Quba xanlığı
C) Qarabağ xanlığı, Şəki xanlığı, Talış xanlığı, Şirvan xanlığı
D) Gəncə xanlığı, Dərbənd xanlığı, Bakı xanlığı, Şirvan xanlığı
E) İrəvan xanlığı, Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Naxçıvan xanlığı

130. Şimali Azərbaycanın ərazisinə daxil olmayan xanlıqlar:

1. Qarabağ 2. Lənkəran 3. Ərdəbil
4. Naxçıvan 5. Qaradağ 6. Təbriz 7. Quba

- A) 1, 3, 5 B) 1, 3, 6 C) 2, 4, 7 D) 3, 6, 7 E) 3, 5, 6

131. XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətdə münasibətdə olduqları dövlətlərə aid deyil ?

- A) İran B) Osmanlı C) Rusiya
D) İngiltərə E) Gürcüstan

132. Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Azərbaycana I yürüşü ilə II yürüşü arasında il fərqi göstərin.

- A) 2 il B) 3 il C) 4 il D) 5 il E) 6 il

133. II Yekaterina Azərbaycana hərbi yürüşə rəhbərliyi kimə tapşırırmışdır?

- A) Savalyeva B) Zubova C) Arqutinskiya
D) Sisianova E) Qudoviça

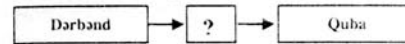
134. V. Zubovun 13 iyun 1796-cı ildə işğal etdiyi ərazi :

- A) Bakı B) Şamaxı C) Dərbənd
D) Quba E) Salyan

135. Gəncə ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra şəhərin adını dəyişib nə qoymuşdular?

- A) Aleksandrovka B) Vartaşen C) Qaryagin
D) İvanovka E) Yelizavetpol

136. 1806-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal edilmiş xanlıqlar ?

- A) Gəncə B) İrəvan C) Lənkəran
D) Şəki E) Bakı

137. Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından neçə il sonra Türkmənçay müqaviləsi imzalanmışdır ?

- A) 15 il B) 12 il C) 14 il D) 19 il E) 21 il

138. İşğalın birinci mərhələsində hansı xanlıqlarda xanlıq üsul-idarəsi saxlanmışdır :

1. Quba 2. Naxçıvan 3. Qarabağ
4. Şəki 5. Şamaxı 6. Lənkəran

- A) 1,2,3,4 B) 2,3,4,5 C) 3,4,5,6 D) 2,4,5,6 E) 1,3,4,5

139. 1823-cü ildə İran hansı dövlətlə əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı :

- A) İngiltərə ilə B) Kokand xanlığı ilə C) Osmanlı ilə
D) Əfqanıstan ilə E) Fransa ilə

140. Rusiya tərəfindən 1819, 1820, 1822, 1826-cı illərdə ləğv edilmiş xanlıqların düzgün ardıcılığı tapın:

- A) Şamaxı, Şəki, Lənkəran, Qarabağ B) Şəki, Lənkəran, Qarabağ, Şamaxı
C) Şəki, Şamaxı, Qarabağ, Lənkəran D) Şamaxı, Lənkəran, Qarabağ, Şəki
E) Gəncə, Bakı, Qarabağ, Şamaxı

141. Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsi nəzərdə tuturdu :

- A) İranın Şimali Azərbaycana olan iddiasından əl çəkməsini
B) Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə keçməsinə
C) İranın 20 milyon gümüş təminat ödəməsinə
D) İran ərazisindən Azərbaycana ermənilərin köçürülməsini
E) Heç birini

142. XIX əsrin I yarısında Azərbaycana köçürülmüşdür:

- A) Rus zadəganları, ermənilər, almanlar
 B) Təriqətçi və biddətçi ruslar, polyaklar, ermənilər
 C) Almanlar, ermənilər, gürcülər
 D) Təriqətçi ruslar, ermənilər, almanlar
 E) Təriqətçi və biddətçi ruslar, ermənilər, gürcülər

143. Ermənilər Şm. Azərbaycanda daha çox hansı ərazilərdə yerləşdirilmişdilər ?

- A) Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ
 B) Qarabağ, Car Balakən
 C) İrəvan, Naxçıvan, Yelizavetpol
 D) Qarabağ, Quba, Şəki
 E) Qarabağ, Lənkəran, İrəvan

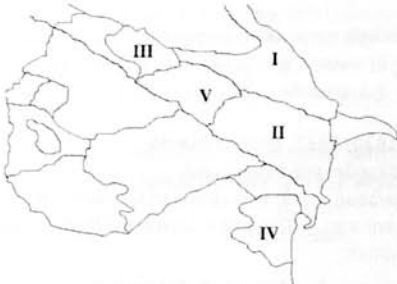
144. Şm. Azərbaycanda ilk alman koloniyaları salınmışdı ?

- A) 1828 - 1829 - cu illərdə
 B) 1817 - 1818 - ci illərdə
 C) 1830 - cu illərdə
 D) Gülüstan müqaviləsi ilə
 E) Türkmənçay müqaviləsi ilə

145. Pay torpağı olmayan kəndlilər necə adlanırdılar?

- A) Raiyyat
 B) Rəncbər
 C) Elat
 D) Mülkadar tabelisi
 E) Maaf

146. Şimali Azərbaycanda çarizmə qarşı baş verən ilk üsyanı xəritədə müəyyən edin ?

- A) I B) II C) III D) IV E) V

147. Hacı Məhəmməd və Məşədi Məhəmməd hansı üsyanlara rəhbərlik etmişdilər?

- A) Lənkəran, Şəki
 B) Quba, Car Balakən
 C) Şəki, Quba
 D) Car Balakən, Lənkəran
 E) Quba, Şəki

148. Üsyanları xronoloji ardıcılıqla düzün?

1. Lənkəran 2. Şəki 3. Car Balakən 4. Quba
 A) 3.4.1.2 B) 4.3.1.2 C) 3.1.4.2
 D) 3.1.2.4 E) 1.2.3.4

149. 1846 -cı il 14 dekabr fərmanına görə Cənubi Qafqazda yaradılan quberniyalar?

1. Bakı 2. Dərbənd 3. Quba 4. Tiflis
 5. Şamaxı 6. Kutais 7. Şuşa
 A) 1.2.4.5 B) 2.4.5.7 C) 4.5.6.7
 D) 2.4.5.6 E) 3.4.5.6

150. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından neçə il sonra İrəvan quberniyası yaradılmışdır ?

- A) 20 il B) 27 il C) 32 il D) 30 il E) 35 il

151. Əvrəz adlanırdı:

- A) Kəndlilərin məhsulla ödədiyi vergi.
 B) Kəndlilərin pul ilə ödədiyi vergi.
 C) Kəndlilərin feodalın xeyrinə gördüyü məcburi, havayı işlər.
 D) Kəndlilərin pul və natura şəklində ödədiyi vergi.
 E) Meyvə və tərəvəzdən alınan üçdə bir vergi.

152. XIX əsrin I yarısında Rusiyada fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanlı şərqşünasları seçin :

1. Mirzə Kazımbay 2. M.Ş. Vazeh
 3. A. Bakıxanov 4. M.C. Topçubaşov
 A) 1,4 B) 2,4 C) 1,2 D) 3,4 E) 1,3

153. 1841-1846 - cı illərdə Azərbaycanda türkcəsində əlavəsi nəşr olunan qəzet:

- A) "Tiflisskiye vedomosti"
 B) Kaspi
 C) "Bakinskiye izvestiye"
 D) "Bakinskiye raboçi"
 E) "Zaqafqazskiy vestnik"

154. 1870-ci il kəndli islahatı Azərbaycanın hansı qəzasına aid edilməmişdir ?

- A) Zaqatala B) Quba C) Nuxa
 D) Naxçıvan E) Lənkəran

155. Bakıda ilk ağ neft zavodu tikdirmiş Azərbaycanlı :

- A) H.Z. Tağıyev B) M. Nağıyev C) M. Muxtarov
 D) C. Məlikov E) Ş. Əsədullayev

156. **Zaqatala və Dağıstan kəndliləri ilə bağlı aqrar qanun nə vaxt qəbul edilmişdir ?**
 A) 1912-ci ildə B) 1913-cü ildə C) 1900-cü ildə
 D) 1903-cü ildə E) 1870-ci ildə
157. **XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli demokratik hərəkatın əsas aparıcı qüvvəsi:**
 A) Kəndlilər və fəhlələr
 B) Milli burjuaziya və demokratik ziyalılar
 C) Qaçqınlıq hərəkatının nümayəndələri
 D) Qolçomaqlar və xarici kapitalistlər
 E) Dövlət Dumasının Azərbaycanlı deputatları
158. **Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayının nəticəsində qərara alındı:**
 A) Çarın və yüksək rütbəli məmurların sui-qəsd nəticəsində aradan götürülməsi
 B) Rusiya daxilində türk xalqlarını birləşdirən cumhuriyyət qurmağı
 C) Ümumrusiya müsəlman ittifaqı yaratmağı
 D) Rusiya imperiyasını parçalamağı
 E) Rusiya imperiyasını demokratik respublikaya çevirməyi
159. **Əhməd bəy Ağayevin Dıfai partiyasını qurmaqdakı məqsədi:**
 A) Fəhlələrin hüquqlarını müdafiə etmək
 B) Azərbaycana muxriyyət verilməsi uğrunda mübarizə aparmaq
 C) Bütün Azərbaycan burjuaziyasını vahid cəbhədə birləşdirmək
 D) Azərbaycanlıların I Dünya müharibəsində fəal iştirakını təşkil etmək
 E) Azərbaycanlılara qarşı törədilən milli qırğının qarşısını almaq
160. **Xronoloji ardıcılığı müəyyən edin :**
 1. Hümmət təşkilatı
 2. Dıfai partiyası
 3. Musavat partiyası
 4. Müsəlman gənclik təşkilatı
 5. Müdafiə təşkilatı
 A) 4, 1, 2, 5, 3 B) 2, 1, 4, 3, 5 C) 3, 4, 2, 1, 5
 D) 1, 4, 5, 2, 3 E) 3, 4, 5, 2, 1
161. **"Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək " şüarı hansı təşkilata aiddir:**
 A) Dıfai partiyasına B) Nicat ittifaqına
 C) Musavat partiyasına D) İttifaq təşkilatına
 E) Hümmət təşkilatına

162. **Musavat partiyasının qurucuları:**

A) M.H.Mövsümov, M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə
 B) Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Y.Akçürəoğlu
 C) X.Xasməmmədov, H.Vəzirov, Ə.Topçubaşov
 D) Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, Ə.İbrahimov
 E) A.Kazımzadə, T.Nağıyev, M.Rəsulzadə

163. **1905-1911-ci illər İran inqilabı illərində ilk silahlı üsyan baş vermişdir:**

A) Tehranda B) İsfahanda C) Ərdəbildə
 D) Təbrizdə E) Həmədanda

164. **"Sərdarə milli" ləqəbi almışdı:**

A) Səttər xan B) Əli Mustyey C) Mir Həşim xan
 D) Bağırxan E) Hacı Əli Davafurş

165. **Birinci Dünya müharibəsi illərində müsəlmanların hansı təbəqəsi rus ordusunda xidmətə qəbul edilirdi?**

A) Yalnız Cənubi Qafqazda yaşayanlar
 B) Yalnız müxtəlif cəzalara məhkum olunanlar
 C) Yalnız Rusiyanın mərkəzi şəhərlərində yaşayanlar
 D) Yalnız ali müsəlman silkinə məxsus olanlar
 E) Yalnız xristianlığı qəbul etməyə razılıq verənlər

166. **İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi:**

A) Qalib ağa Vəkilov B) Tərlan Əliyərbəyov C) Fərrux ağa Qayıbov
 D) İbrahim ağa Vəkilov E) Teymur Novruzov

167. **Ərzincan barışığı bağlandı:**

A) Osmanlı və Rusiya arasında
 B) Gürcüstanla Zaqafqaziya Seymi arasında
 C) Azərbaycanla Ermənistan arasında
 D) Osmanlı və Zaqafqaziya Komssarlığı arasında
 E) Ermənistanla Osmanlı arasında

168. **1918-ci ilin martında Bakıdakı qırğın zamanı müsəlmanlara qarşı birləşmiş qüvvələr:**

1. Almanlar 2. Bakı Soveti 3. Erməni Milli Şurası
 4. Eserlər 5. Daşnaklar 6. İngilislər
 A) 2,4,6 B) 2,3,5 C) 1,3,5 D) 1,4,5 E) 4,5,6

169. Bakıda 1918-ci il mart hadisələrinin düzgün xarakterizə edildiyi bəndi göstərin:
 A) Soyqırım B) Sinifi mübarizə C) Vətəndaş müharibəsi
 D) Üsyan E) Xarici müdaxilə
170. Xronoloji ardıcılığı tapın :
 1. Zaqafqaziya Seyminin yaranması
 2. Bakı XKS-nin yaranması
 3. Trabzon Konfransı
 A) 1,3,2 B) 2,1,3 C) 1,2,3 D) 3,2,1 E) 3,1,2
171. XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş milli dövlətçilik bərpa edildi:
 A) Ş.M.Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi milli hökumətin yaranması ilə
 B) Bakı xalq komissarları Sovetinin yaradılması ilə
 C) Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin yaranması ilə
 D) Xüsusi zaqafqaziya komitəsinin yaranması ilə
 E) Sentrokaspi diktaturasının yaranması ilə
172. 1918-ci ilin iyununda Gəncəyə gələn İslam ordusunun rəhbəri :
 A) Mürsəl paşa B) Nuru paşa C) Xəlil paşa
 D) Kazım Qarabəkir E) General Talışinski
173. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu şəhər :
 A) Tiflis B) Gəncə C) Bakı
 D) Peterburq E) Batum
174. Xronoloji ardıcılığı tapın :
 1. Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması
 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması
 3. Üçrəngli dövlət bayrağının qəbul edilməsi
 4. Milli ordunun yaranması
 A) 2,1,4,3 B) 3,4,2,1 C) 1,2,3,4 D) 2,4,1,3 E) 4,1,3,2
175. 7 dekabr 1918-ci il :
 A) Milli ordunun yaranması B) Parlamentin açılması
 C) AXC-nin yaranması D) Batum müqaviləsi
 E) Bakının azad edilməsi
176. İstiqlal bəyannaməsində Azərbaycanın dövlət quruluşu :
 A) Monarxiya B) Krallıq C) Federasiya
 D) Aristokratik respublika E) Cümhuriyyət

177. 1918-ci il iyunun 4-də :
 A) Azərbaycanda hökumət Tiflisdən Gəncəyə köçürüldü
 B) Gürcüstan müstəqilliyini elan etdi
 C) Zaqafqaziya Seymi Rusiyadan ayrıldı
 D) Azərbaycan istiqlaliyyəti elan edildi
 E) Azərbaycan Türkiyə arasında sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı
178. 2019-cu ildə 100 illiyi qeyd olunacaq :
 A) Şəki xan sarayının inşasının
 B) Praqa universitetinin
 C) Bakı dövlət universitetinin
 D) Xudafərin körpüsünün tikilməsinin
 E) Təbriz universitetinin
179. Türk ordusu Azərbaycana tərk etdi :
 A) Batum müqaviləsinə görə
 B) Mudros barışıqına görə
 C) Ərzincan sülhünə görə
 D) Brest Litovsk müqaviləsinə əsasən
 E) Paris sülhünə əsasən
180. 1920-ci il aprelin 28-də:
 A) Fevral burjuva-demokratik inqilabı qalib gəldi, çarizm devrildi
 B) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi, bolşeviklər hakimiyyətə gəldi
 C) Musavat partiyasının birinci qurultayı keçirildi
 D) Gəncə üsyanı baş verdi
 E) Mudros sazişinə əsasən türk qoşunları Azərbaycana tərk etdi
181. Aprel işğalından sonra bütün hakimiyyət verildi :
 A) Azərbaycan Komunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə
 B) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə
 C) Fəhlə-kəndli müfəttişliyinə
 D) Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinə
 E) Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə
182. 1920-ci il 12 may dekretinin məzmunu:
 A) Ordu və donanmanın yenidən qurulması
 B) Silki və mülki rütbələrin ləğv edilməsi
 C) Neft sənayesinin milliləşdirilməsi
 D) Vicdan azadlığının elan olunması
 E) Yoxsul Komitələrinin yaradılması

- 183. Azərbaycan SSR-nin birinci konstitusiyasına görə ölkədə ali qanunverici, sərəncamverici və nəzarətədiçi orqan idi:**
 A) Azərbaycan Komunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi
 B) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi
 C) Fəhla-kəndli müfəttişliyi
 D) Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti
 E) Müvəqqəti İnqilab Komitəsi
- 184. 1920-ci ildə Sovet rejiminə qarşı ilk silahlı çıxış baş verdi:**
 A) Bakıda B) Lənkəranda C) Qarabağda
 D) Zaqatalada E) Gəncədə
- 185. Xronoloji ardıcılığı müəyyən edin :**
 1. *Aprel işğalı*
 2. *Azərbaycan SSR-nin birinci konstitusiyası*
 3. *Qars müqaviləsi*
 4. *Moskva müqaviləsi*
 A) 1,3,4,2 B) 1,4,2,3 C) 4,3,2,1 D) 1,2,3,4 E) 2,3,4,1
- 186. Azərbaycan SSR formal müstəqillikdən tam şəkildə məhrum edildi :**
 A) SSR-nin yaranması ilə
 B) ZSFSR-in yaradılması ilə
 C) Zaqafqaziya Seyminin yaranması ilə
 D) Zaqafqaziya Komissarlığının təşkili ilə
 E) Xüsusi Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaranması ilə
- 187. 1923-cü il 7 iyul :**
 A) SSRİ quruldu B) DQMV yaradıldı
 C) Naxçıvan MSSR yaradıldı D) ZSFSR quruldu
 E) Neft Komitəsi təşkil olundu
- 188. SSRİ-nin təşkil olunmasından neçə il sonra Naxçıvan MSSR yaradılmışdır?**
 A) 1 il B) 2 il C) 3 il D) 4 il E) 5 il
- 189. Xronoloji ardıcılığı tapın ?**
 1. *DQMV-nin təşkili*
 2. *ZSFSR-in yaradılması*
 3. *SSRİ-nin təşkili*
 4. *Naxçıvan MSSR-in təşkili*
 A) 1,2,3,4 B) 2,3,1,4 C) 3,4,2,1 D) 1,4,3,2 E) 1,2,4,3

- 190. Almaniyanın SSRİ üzərinə hazırladığı yürüş planı necə adlanırdı?**
 A) Barbarossa planı B) Moskva planı
 C) Katerina planı D) Mazamman planı
 E) Şliffen
- 191. II Dünya müharibəsi dövründə Almaniyanın Qafqaza hücum planı adlanırdı:**
 A) «Barbarossa» B) «Vilvet» C) «Edelveys»
 D) «Tufan» E) «Dranq nach Osten»
- 192. "Vilvet planı" nəzərdə tuturdu:**
 A) Azərbaycan toxuculuq sənayesinin inkişafını
 B) II Dünya müharibəsi illərində Cənubi Qafqaza ingilis - amerikan ordularının yerləşdirilməsini
 C) Norveçin Almaniya tərəfindən müharibəyə qoşulmasının qarşısının alınmasını
 D) Türkiyənin İngiltərə və SSRİ – ABŞ ittifaqına qoşulmasını təmin etməyi
 E) Bakı neftinin İran körfəzi vasitəsilə dünya bazarına çıxarılmasını
- 193. Sovet rəhbərliyinin müharibə illərində Azərbaycanla bağlı hazırladığı plan :**
 A) Azərbaycanlılardan ibarət milli ordu yaratmaq
 B) İran torpaqlarını SSRİ -yə birləşdirmək üçün Azərbaycandan istifadə etmək
 C) Yerli əhalini Orta Asiya və Qazaxstana kəçürmək
 D) Müsəlman ölkələrindən kömək almaq üçün Azərbaycan ordusuna xüsusi status vermək
 E) AXC dövründən qalmış ziyalıları məhv etmək
- 194. II Dünya müharibəsi dövründə ilk dəfə "Sovet İttifaqı Qəhrəmanı" adı almış Azərbaycanlı:**
 A) H. Aslanov B) M. Hüseynzadə C) Z. Bünyadov
 D) N. Əliyev E) İ. Məmmədov
- 195. Arəd Mişel (Xarqo) adı ilə Fransanın azadlıq hərəkatında iştirak edən azərbaycanlı kim olmuşdur?**
 A) Qulu Həbibov B) Tahir Kərəmov C) Yasin Əliyev
 D) Əhmədiyyə Cəbraylov E) Qədir Babayev
- 196. Mixaylo ləqəbi ilə məşhurlaşan azərbaycanlı partizan kim olmuşdur?**
 A) Mehdi Hüseynzadə B) Qafur Məmmədov C) Ziya Bünyadov
 D) İsmayıl Məmmədov E) Əhmədiyyə Cəbraylov

197. **Böyük Vətən müharibəsində 2 dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı olan azərbaycanlı sərkərdə kimdir?**
 A) İsrəfil Məmmədov B) Həzi Aslanov C) Mehdi Hüseynzadə
 D) Baloğlan Abbasov E) Ziya Bünyadov
198. **1920-ci il 23 iyun tarixində :**
 A) Təbriz üsyanı yatırıldı
 B) Cənubi Azərbaycanda Milli hökumət təşkil olundu
 C) Təcəddüd qəzeti nəşr olundu
 D) İranda milli azadlıq hərəkatı boğuldu
 E) İngiltərə - İran sazişi imzalandı
199. **Xiyabani Azərbaycan adını dəyişib necə onu necə adlandırmışdır?**
 A) Azər ölkəsi B) Türk yurdu C) Azadistan
 D) Azəristan E) Turan
200. **İkinci dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkata rəhbərlik edirdi.**
 A) Səttarxan B) Bağır xan C) Ş. M. Xiyabani
 D) S. C. Pişəvəri E) M. Ə. Rəsulzadə
201. **1945-ci il dekabrın 12-də Cənubi Azərbaycanda:**
 A) S.C. Pişəvərinin başçılığı ilə Milli hökumət yaradıldı.
 B) Milli hökumət aqrar qanunu qəbul etdi
 C) İngilis və sovet qoşunları Cənubi Azərbaycanı tərk etdilər.
 D) Təbriz universiteti təsis olundu
 E) "Azərbaycan" qəzeti nəşr olunmağa başladı
202. **1946-cı ilin iyununda Cənubi Azərbaycanda hansı universitet açıldı?**
 A) Urmiya Tibb universiteti B) Zəncan Hərbi universiteti
 C) Ərdəbil İlahiyyat universiteti D) Təbriz universiteti
 E) Marağa universiteti
203. **Azərbaycandada totalitar rejimin təmin olunmasında fəalyyət göstərən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər nazirliyinin başında kim dururdu?**
 A) Heydər Hüseynov B) Əli Dadaşzadə C) Mir Cəfər Bağırov
 D) Süleyman Kərimov E) Əliheydər Qarayev
204. **1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən kəçürülmüş azərbaycanlı əhali Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşdirilirdi?**
 A) Bakı və ətrafında B) Quba-Xaçmaz zonasında
 C) Kür-Araz ovalığında D) Samur-Dəvəçi zonasında
 E) Qarabağ-Naxçıvan ərazisində

205. **2 min hektar Azərbaycanın sərhəd torpağının ermənilərə verilməsi qərarının qarşısını kim aldı?**
 A) Vəli Axundov B) İmam Mustafayev C) Heydər Əliyev
 D) Mir Cəfər Bağırov E) Kamran Bağırov
206. **Xronoloji ardıcılığı müəyyən edin :**
 1. Heydər Əliyevin Sov.İKP-nin MK-nin suyası bürosunun üzvlüyünə namizəd seçilməsi
 2. Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri seçilməsi
 3. Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-iyə rəhbərlik etməyə başlaması
 4. Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilməsi
 A) 2,3,4,1 B) 2,3,1,4 C) 3,2,4,1 D) 1,3,2,4 E) 4,2,1,3
207. **Nə vaxt Qroznı-Bakı neft kəməri çəkildi və Azərbaycan SSR-i-nin vahid neft kəmərinə qoşuldu?**
 A) 1983-cü ildə B) 1985-ci ildə C) 1987-ci ildə
 D) 1989-cu ildə E) 1980-ci ildə
208. **Kommunist partiyası ölkəni iflasdan qurtarmaq üçün nə vaxt "sürətləndirmə konsepsiyası" irəli sürdü?**
 A) 1980-ci ildə B) 1990-cı ildə C) 1985-ci ildə
 D) 1975-ci ildə E) 1970-ci ildə
209. **Azərbaycan xalqını saxtəkarlıqla təhqir edən „Ocaq„ kitabının müəllifi olan erməni kimdir?**
 A) S.Şaumyan B) Z.Balayan C) D.Vazgen
 D) K.Koçaryan E) T.Markaryan
210. **Ermənilər harada 70 nəfər azərbaycanlı uşağı diri-diri böyük borunun içinə doldurmuşdu?**
 A) Xankəndində B) Xocalıda C) Leninakan-Spitakda
 D) Gorusda E) Mehridə
211. **Sumqayıtda cinayətkar hərəkatı törədən və özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən erməni kim olmuşdur?**
 A) Z.Balayan B) T.Myasknikov C) R.Qriqoryan
 D) T.Markaryan E) O. Aşot
212. **Ermənistan SSR Ali Soveti nə vaxt „Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında qərar„ qəbul etmişdir?**
 A) 1990-cı il 4 yanvar B) 1988-ci il 30 may
 C) 1989-cu il 1 dekabr D) 1991-ci il 18 noyabr
 E) 1989-cu il 19 yanvar

213. Nə vaxt Naxçıvan MSSR-də Araz çayı boyunca Sovet-İran sərhəd qurğuları dağıdıldı?
A) Noyabrın 17-də B) Dekabrın 31-də C) Mayın 27-də
D) İyunun 26-da E) Sentyabrın 23-də
214. 20 yanvar faciəsi hansı şəhərdə baş vermişdir?
A) Naxçıvan B) Bakı C) Gəncə
D) Şuşa E) Zaqatala
215. Kim Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gedərək Rusiyanın Azərbaycana qoşun yeritdiyini, günahsız əhaliyə divan tutduğunu bütün dünyaya bəyan etdi?
A) Əbülfəz Əliyev B) Heydər Əliyev C) Ayaz Mütəllibov
D) İsa Qənbər E) Etibar Məmmədov
216. Azərbaycan Respublikasını ilk dəfə rəsmən tanıyan dövlətlər:
A) Türkiyə, İran B) İngiltərə, Fransa C) Osmanlı, Almaniya
D) ABŞ, İngiltərə E) Türkiyə, Pakistan
217. Xronoloji ardıcılığı müəyyən edin?
1. Xocalı faciəsi 2. Şuşanın işğalı
3. Laçının işğalı 4. Daşaltı əməliyyatı
A) 1,2,3,4 B) 3,2,4,1 C) 4,1,2,3 D) 2,4,3,1 E) 4,3,2,1
218. 1993-cü il aprelin 2-də ermənilər tərəfindən işğal edildi?
A) Xocalı B) Kəlbəcər C) Ağdam
D) Laçın E) Fizuli
219. Sədərək-Dilucu "Ümid" körpüsü nə vaxt açılmışdır?
A) 1990-cı il 23 may B) 1991-ci il 12 aprel C) 1992-ci il 28 may
D) 1993-cü il 30 iyul E) 1991-ci il 21 aprel
220. Heydər Əliyev Naxçıvanın taleyüklü məsələlərini həll etmək üçün hansı dövlətdən kredit almışdır?
A) Rusiyadan B) ABŞ-dən C) İngiltərədən
D) Türkiyədən E) İrandan
221. Azərbaycanın 91 nəfər tanınmış ziyalısı Heydər Əliyevə müraciət edərək onu Azərbaycana dəvət etdilər?
A) 1992-ci il 16 oktyabr B) 1993-cü il 30 may C) 1991-ci il 21 aprel
D) 1990-cı il 17 avqust E) 1992-ci il 28 may

222. Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) nə vaxt yaradıldı?
A) 1993-cü il 18 mart B) 1991-ci il 30 aprel C) 1992-ci il 21 noyabr
D) 1990-cı il 28 avqust E) 1992-ci il 28 may
223. Heydər Əliyev nə vaxt Ali Sovetin sədri seçildi və bu gün tarixə „Milli Qurtuluş Günü,, kimi qeyd olundu?
A) 1992-ci il 21 mart B) 1993-cü il 15 iyun C) 1994-cü il 30 mart
D) 1991-ci il 7 dekabr E) 1993-cü il 18 mart
224. 1995-ci il noyabrın 12-də :
1. Azərbaycan respublikasının konstitusiyası qəbul edildi
2. Parlament seçkiləri keçirildi
3. Baladiyyə seçkiləri keçirildi
4. Prezident seçkiləri keçirildi
A) 1,2 B) 2,3 C) 3,4 D) 1,3 E) 1,4
225. 2001-ci ildə Azərbaycan üzv olmuşdur ?
1. GUAM təşkilatına
2. Dünya turizm təşkilatına
3. BMT-yə
4. Avropa Şurasına
A) 1,2 B) 2,3 C) 3,4 D) 2,4 E) 1,3
226. Ümummilli Lider Heydər Əliyev nə vaxt vəfat etdi?
A) 2003-cü il 12 dekabr B) 2002-ci il 18 noyabr C) 2004-cü il 25 fevral
D) 2001-ci il 29 may E) 2004-cü il 7 yanvar
227. Heydər Əliyevin anadan olmasından neçə il sonra İlham Əliyev Azərbaycan respublikasının prezidenti seçilmişdir?
A) 70 il B) 75 il C) 80 il D) 85 il E) 90 il
228. Avropa Şurasının PA – nın vitse-prezidenti olmuş azərbaycanlı:
A) Səməd Seyidov B) Gültəkin Hacıyeva C) Həsən Həsənov
D) Qənirə Paşayeva E) İlham Əliyev

AZƏRBAYCAN TARIXI XƏRİTƏLƏRİ¹

DAŞ VƏ ENEOLİT DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

1. Bu xəritə qədim mədəniyyətin meydana gəldiyi ərazilər

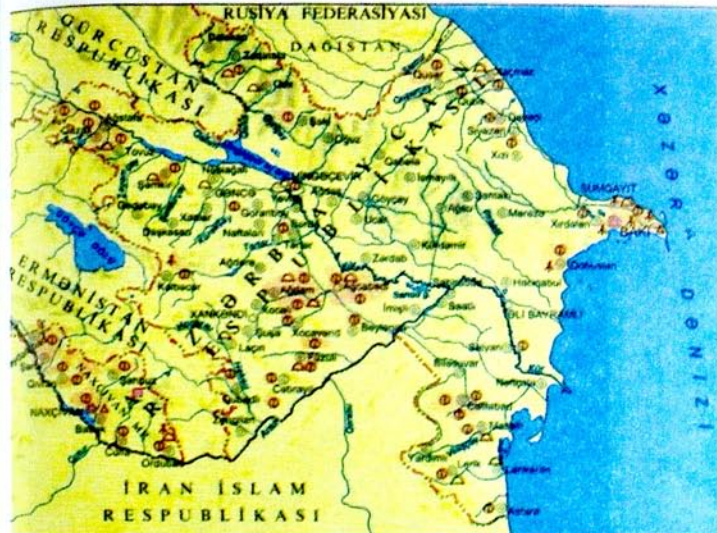
- 1. Pələnit
- 2. Məzolit
- 3. Neolit və Eneolit
- 4. Məğaralar (döyüqəsar)
- 5. Qədim qəbirlər
- 6. Qayıqətü təsvirlər
- 7. Yaşayış yerləri
- 8. Tarixi qoruyular
- 9. Abidələrin yerləşdiyi ərazilər

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar burada hələ qədim Daş dövründən insanların yaşadığını sübut edir.

O dövrdə insanlar çay vadisi və düzənliklərdə qrup halında yaşayırdılar. Onlar ağacların meyvəsini toplayı, heyvan ovlayı və baliq tuturdular.

Dünyada ibtidai insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri Axiq məğarasında aşkar edilmişdir. İbtidai insanların istifadə etdikləri əmək alətləri daşdan hazırlanırdı. Onlar oda silayış edir, onu müqəddəs sayırdılar. Azərbaycanın ilk sakinlərinin oda silayış etməsi məğar və mədəniyyətə böyük təsir göstərmişdir. Məhz buna görə Azərbaycan dünya tarixində Odlar diyarı kimi tanınır.

TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

- 1. Yaşayış yerləri
- 2. Qayıqətü təsvirlər
- 3. Abidələrin yerləşdiyi ərazilər
- 4. Mədən yerləri
- 5. Qədim qəbirlər, nekropolalar
- 6. Miki yazılarn tapıldığı yerlər

Bir neçə qəbilənin birləşməsi nəticəsində qəbilə icması yarandı. Onlar əmək fəaliyyətlərində və təsərrüfat işlərində metal alətlərdən istifadə etməyə başladılar. Gədəbəy, Dağkəsən və Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayın qəbilələr mis filizindən istifadə edirdilər.

Qazıntılar nəticəsində qədim insan məskənlərində misdən hazırlanmış ox, biz, bezək eşyaları, qırmızı və boz rəngdə cilalanmış qəbir aşkar olunmuşdur. Sonralar mis tunc və dəmir əvəz etdi. Bunlardan əmək alətləri və silah hazırlayırdılar. Muğanın Uzuntopu yaşayış yerində tapılmış dəmir tiyəli və tunc dəstəkli qılınc bunu sübut edir.

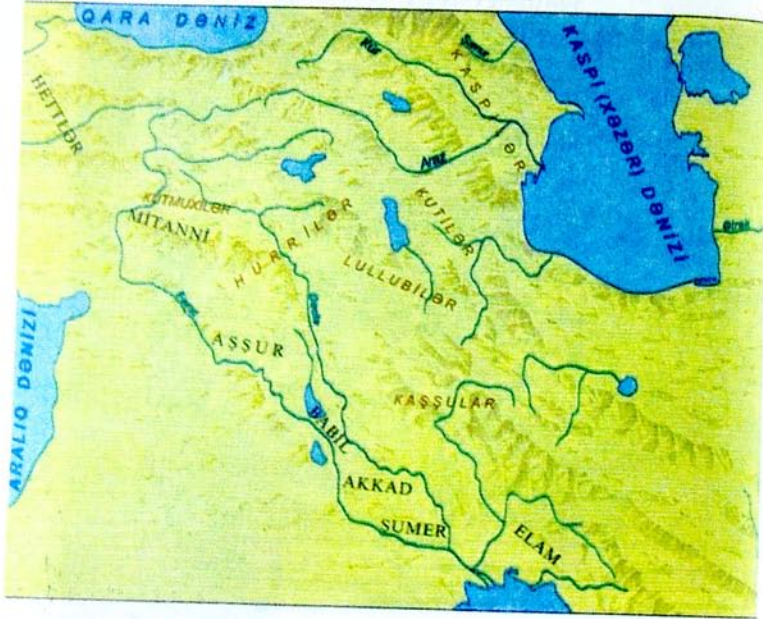
Qazax rayonunda və Mil düzündə Tunc dövrünə aid müxtəlif tapıntılar aşkar edilmişdir.

Qazaxda tapılan tiyəli qılınc

rada verilən xəritələr, **Azərbaycan tarixi atlası**. Yaqub Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı, 07-ci ildə kitabından götürülmüşdür.

ÖN ASİYADA QƏDİM TAYFALAR, TAYFA BİRLİKLƏRİ
VƏ DÖVLƏTLƏR (e.ə. IV—II minilliklər)

Qaynaklı rəlyef
(e. ə. III minilliyin sonu)

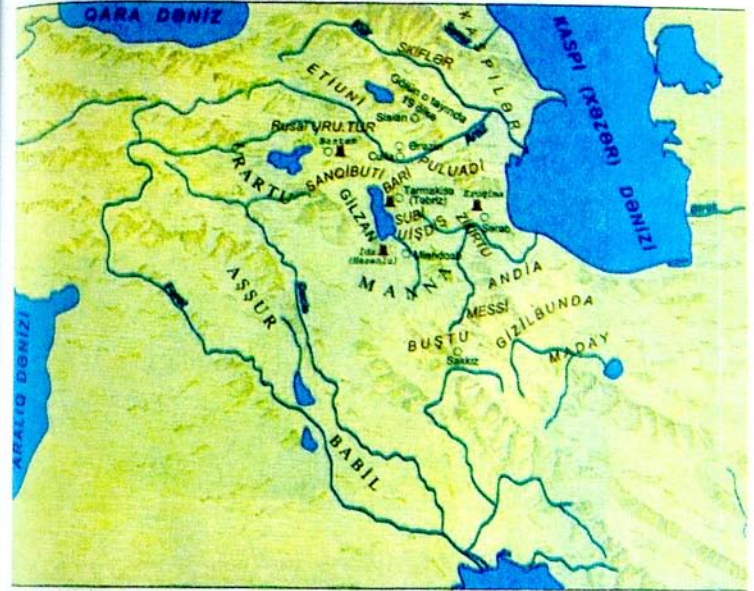

Külə hökmdarının lunc
heykəli (e. ə. III minilliyin
sonu). Miçiya

Yaxın Şərqi ərazisində tarixdə məlum olan ən qədim xalqlardan biri olan Şumerlər IV minilliyin axırlarında mixi yazısını kəşf etmişlər. Sonralar həmin ərazilərə gəlmiş Samitilli tayfalar Mesopotamiyada Akkad dövlətini, daha sonralar isə Babil və Aşşur dövlətlərini yaratmışlar. Şumer-Akkad mixi yazısı Yaxın Şərqi bəşər ölkələrinə də yayılmışdır. Mixi yazılı mənbələr və arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallar əsasında o dövrün siyasi və mədəni tarixi mümkün qədər dolğun şəkildə öyrənilmişdir. Tarixi inkişafın ayrı-ayrı dövrlərində Yaxın Şərqi kəşfə Mesopotamiya tarixində hurriilər, kutilər, lullubilər və kaşşular da mühüm rol oynamışlar.

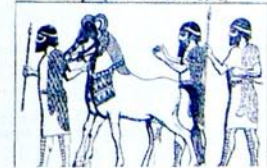
MANNA DÖVLƏTİ (e.ə. IX—VII əsrlər)

Mannada qala. Rəlyef (e.ə. VIII əsrin sonu)

Mannalı və midiyalı döyüşçülər
Rəlyef (e.ə. VIII əsrin sonu)

Mixi yazılı mənbələrə görə e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya ətrafı ərazilərdə mövcud olan şəhər dövlətləri və tayfa birləşmələri "Zamua ölkələri" adı altında Aşşur ölkəsinin işğalçılıq cəhdlərinə qarşı müqavimət göstərirdilər.

E.ə. IX əsrdən Manna dövləti Urmiya ətrafı əraziləri birləşdirərək, Ön Asiyanın güdrətli dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Dövlət ayrı-ayrı vilayətlərə bölünürdü. Çar İrənzu və onun sələfləri dövrü Manna dövləti üçün çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Mannada sosial iqtisadi həyat, sənətkarlıq, incəsənət və mənəvi mədəniyyət yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

MADA (MİDİYA) ŞAHLIĞI (e.ə.VII əsrin ikinci yarısı — e.ə.VI əsrin ortaları)

Madalıların (midyalıların) məskunlaşdığı vilayətin adı ilk dəfə e. ə. 835-ci ildə aşur mənbələrində çəkilir. E. ə. VIII əsrdə Madanın bir sıra əyalətləri aşurlar tərəfindən istila edilib. Aşur çarlığına birləşdirilmişdir. E. ə. VII-in 70-ci illərində Kaşartının rəhbərliyi ilə baş vermiş xalq üsyanı nəticəsində aşurlar Mada vilayətindən qovulmuş və qədim Azərbaycan ərazisində, müasir Həmədan şəhərinin yaxınlığında yerləşdi. Sonralar burada Madanın paytaxtı, Əhəmənilər şəhəri salınmışdır. Lakin bir qədər sonra Yaxın Şərqi ölkələrinin bir çoxundan Madada skiflər öz əlçığını bəqarər etdilər.

Mada şahı Kiaksar (e. ə. 565-585) hərbi islahat keçirdikdən sonra e. ə. 624-cü ildə Madada skiflərin hakimiyyətini dəfər çarlığının bir hissəsi Mada dövlətinin ərazisinə qatıldı və Mada şahlığı On Asiyanın böyük dövlətinə çevrildi. Bundan sonra madalıların Klaksarın başçılığı ilə Hirkaniya, Parfiya, Parsa, Elam, Manna, Urartu və Azərbaycan ərazisində yerləşən Skit şahlığına son qoydular. Madalıların Kiçik Asiyanın bir hissəsini tutması qüdrətli Lidya dövlətilə müharibənin başlanmasına səbəb oldu. Bu savaşa baş e. ə. 590-585) davam etdi. Sülh müqaviləsinə görə Mada və Lidya arasında qədim Qalis (müasir Qızı İrməyi) çayı boyunca müəyyənləşdirildi.

Madalıların Həmədanın və Aşur çarlığının işğalında onların müttəfiqləri kimi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan əsaqartılar tayfası da yaxından iştirak etdirdi. O zaman əsaqartılar Cənubi Azərbaycan ərazisinin çox hissəsinə Mada şahı Aşur (e. ə. 585-550) Babil çarlığı ilə müharibəyə başlayaraq Babilin Hərran vilayətinə işğal etdi. E. ə. 7-cü ildə Madanın şahı olan Parsa vilayətinin hakimi Kuruşun başçılığı ilə farslar üsyan etdilər və e. ə. 550-ci ildə diktator məğlubyyəyə uğradılar.

Madalıların fəsarətə gətirilməsi əsasən əkinçilik və maldarlıq təşkil etdi. Madanın Nisaya çöhrələrində qiymətli at cinsləri bəşirli dəyənən ustaların əməyindən sonralar Həmədanlı şahlar Suz şəhərində saray tikintisində istifadə etmişdilər. xüsusən Şərqi ölkələrinin Mərkəzi Asiya və Hindistanla birləşdirən ən mühüm ticarət yollarından biri Madanın ərazisində idi.

Mada dövlətinin başında şah dərəcəsi və onun hakimiyyəti irsi idi. Dövlətin idarə olunmasında qəbilə əyanları və zərərli məsləhətçiləri mühüm yer tuturdu. E. ə. VIII əsrdə Madada zərərli dünyəvi ilk dəfə rəsmi dövlət dini olmuşdu.

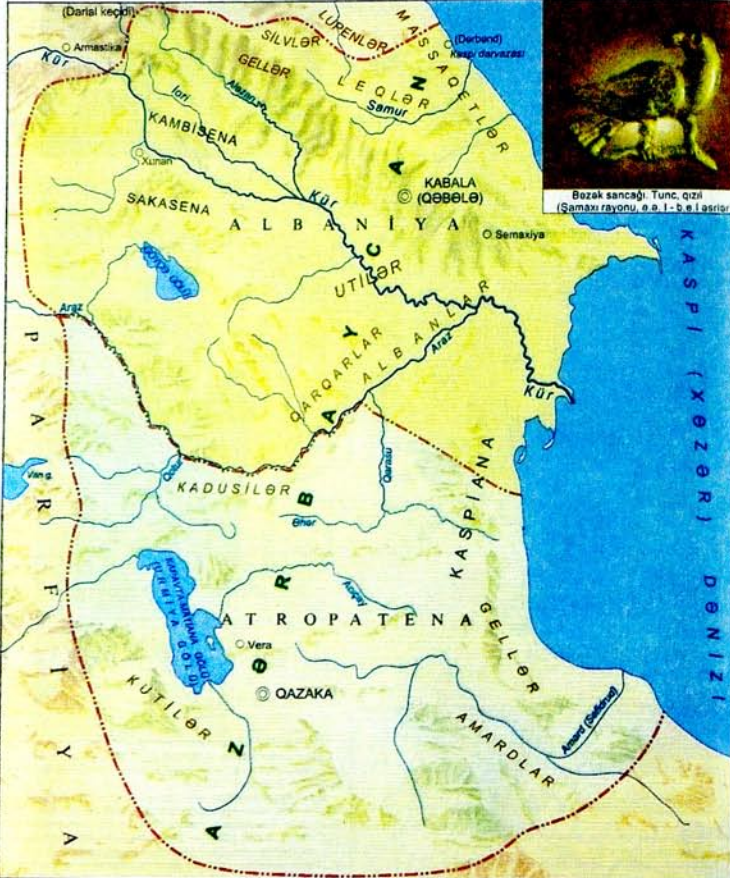
AZƏRBAYCAN ƏRAZISI (e.ə. VI—IV əsrlər)

Əhəmənilər dövləti e. ə. 550-330-cu illərdə mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycanın ərazisi də bu dövlətdən asılı idi.

Azərbaycan tayfaları ilk bədən başqa müxtəlif zamanı Əhəməni ordusuna silahlı dəstələr də göndərmişdilər. Oxatın əsədilər Əhəməni şahlarının demək olar ki, bütün yürüşlərində iştirak etmişlər. Madalıların əsaqartılar, kaspilər, amardlar, mantiyenlər, mülkələr, skiflər (saklar), utilər və digər tayfalar e. ə. 480-ci ildə Əhəməni şahı Kserksin Yunanıstana yürüşündə iştirak etmişdilər. E. ə. 331-ci ildə baş verən Qavqaz müharibəsində Atropatin rəhbərlik etdiyi ordu hissələrinin tərkibində madalıların Kadusilər, albanlar və sakəslərin də birləşməsi.

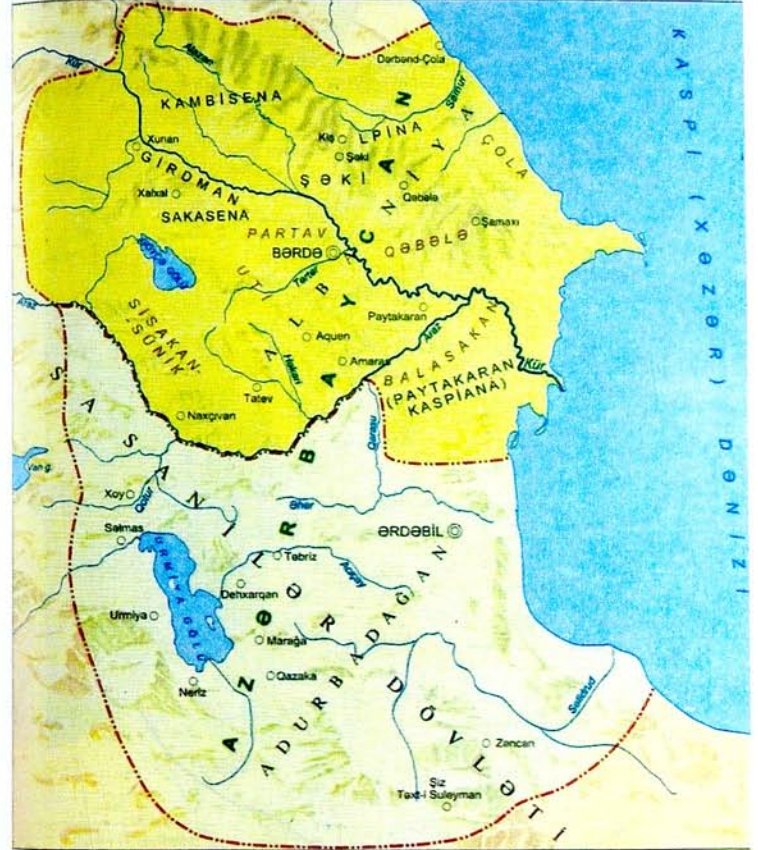
AZƏRBAYCAN (e. ə. IV— III əsrlər)

E. ə. IV—b. ə. III əsrlərdə Atropatena Böyük Midiya-
dan qərbdə və şimalda yerləşirdi. Cənubda Atropate-
na Hirkən dənizi ilə Matiana arasındakı ərazini əha-
tə edirdi (Strabon IX cild, 13-cü fəsil, səh.2).

Strabonun məlumatına görə, albanlar (e. ə. I əs. - b. ə. I
əs.) iberlər ilə Kaspi dənizi arasındakı ərazidə yaşayı-
dılar. Albaniya ərazisi şimalda Qafqaz dağlarına çatırdı
(Strabon, XI cild, 4-cü fəsil, səh.1). Kaspiyana da Albaniya
ərazisinə daxil idi (Strabon, XI cild, 4-cü fəsil, səh.5).

AZƏRBAYCAN (IV—VII əsrlər)

Sasanilər dövründə öz dövlətçiliyini saxlaya bilmiş hökmdar Albaniyada ölkənin ali hakimi idi. O dünyəvi və dini hakimiyyətin məşvəratçı, qanunverici orqanı olan meclisə, məhkəməyə başçılıq edirdi, ölkənin bütün hərbi qüvvələrinin baş komandanı idi. Alban dövləti antik Albaniyanın ənənələrini davam etdirərək, müstəqil daxil, bəzən də xarici siyasət yürütməyə cəhd etsə də, Sasanilərdən vassal əslişlərdə olmuşdur. 510-526-cı illərdə ölkə marzbanlar-cənigşilər tərəfindən idarə olunurdu. VII əsrin I yarısında Albaniyada Girdman vilayətinin sahibləri olan Mihranilər nəslinin üstünlük qazandı. Bu nəslin ən görkəmli nümayəndəsi Cavanşir dövründə Albaniya, 643-cü ildən bağlanmış ərəb yürüşlərinə və Azərbaycanın cənubunun — Adurbədadqanın işğalına baxmayaraq, əsrin sonuna qədər özünün hərbi müstəqilliyini qoruyub saxladı.

AZƏRBAYCAN ƏRƏB XİLAFƏTİ DÖVRÜNDƏ (VII əsrin II yarısı — IX əsrin I yarısı)

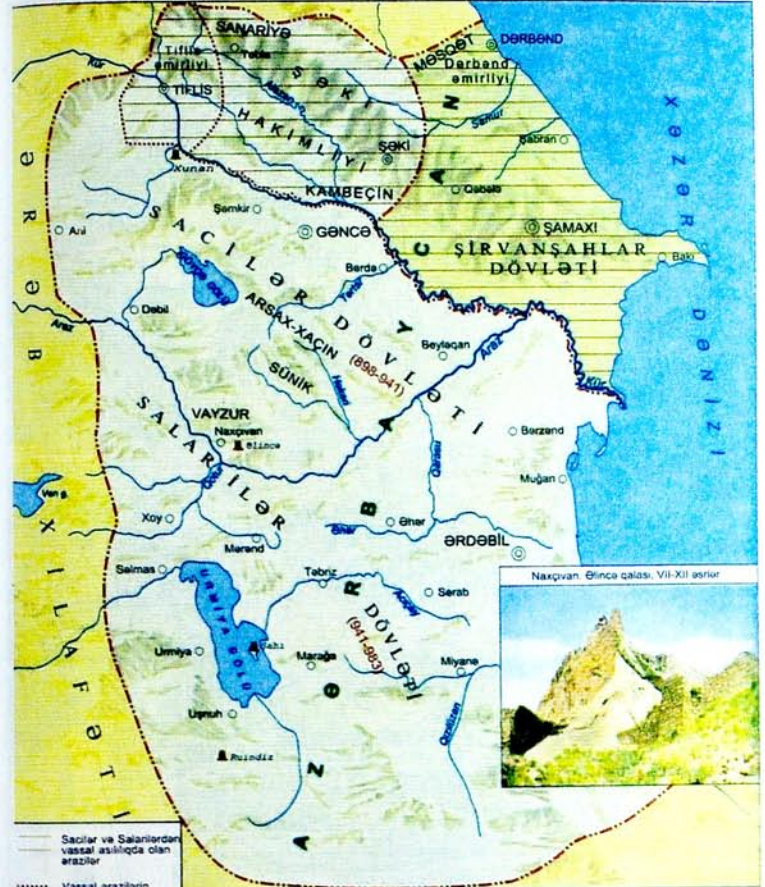

Xəzərlər, ərəblər və Bizansın davamlı hücumları nəticəsində Albaniya 705-ci ildə müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan bütünlüklə Ərəb Xilafətindən asılı hala düşdü.

Lakin Xilafət daxilində gedən parçalanma prosesi tarixi Azərbaycan ərazisində yeni dövlət qurumlarının təşəkkülü üçün şərait yaradırdı.

Bu dövrdə geniş ticarət əlaqələri mövcud olmuş, elm inkişaf etmiş, xəritələr çəkməyə, barıt hazırlanmasına başlanmışdır. Yeni qalələr, məscidlər, saraylar inşa edilmiş, ərəb xəlifələri üçün mağaralar (sərdəbələr) tikilmişdir.

AZƏRBAYCAN (IX əsrin II yarısı — X əsr)

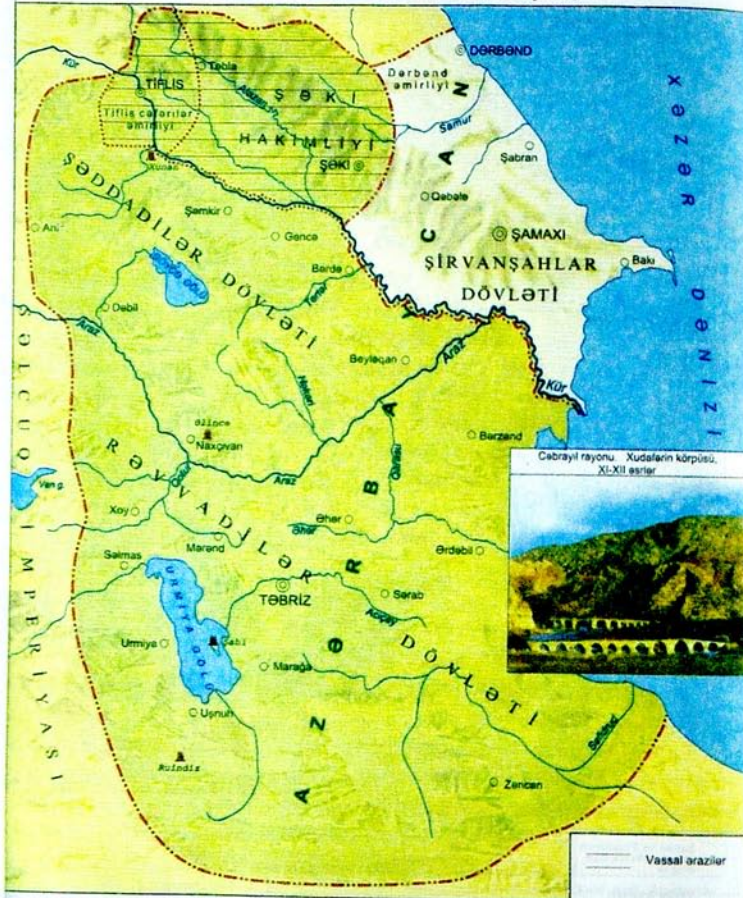
— Salarilər və Salarilərdən vassal əlaqədə olan ərəzlilər

..... Vassal ərazilərin sərhədləri

Salarilər (898-941) və Salarilər (941-982) dövlətlərinin ən qüdrətli çarları

Ərəb Xilafəti daxilində gedən parçalanma prosesi tarixi Azərbaycan ərazisində yeni dövlət qurumlarının yaranmasında mühüm rol oynadı. Azərbaycan yadelli işğalçıların əsarətindən azad oldu. Lakin ölkədəxəli feodal parçalanması yadelli işğalçılara qarşı müqavimət zəiflədi, iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərdi.

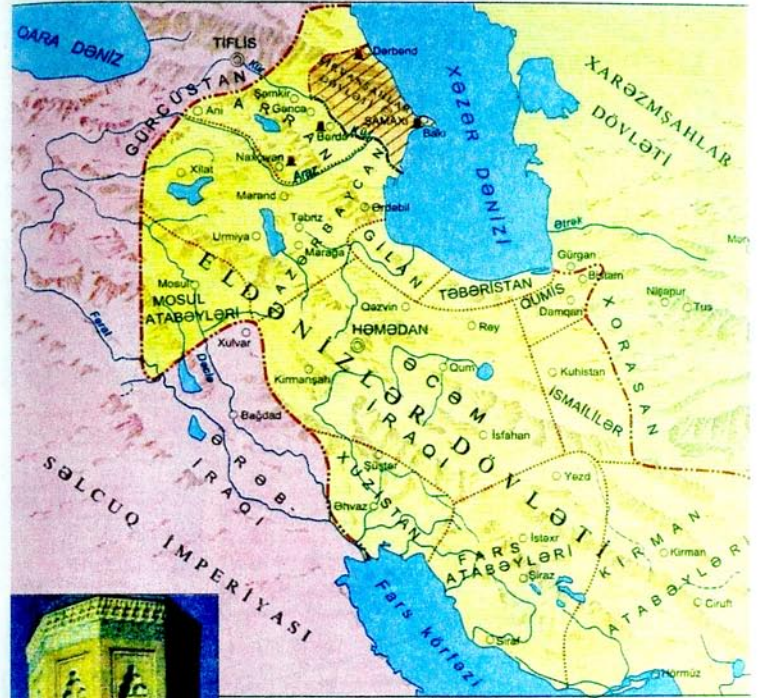
AZƏRBAYCAN (X əsrin sonu — XI əsrin I yarısı)

Cəbrayıl rayonu. Xudələrin körpüsü. XI-XII əsrlər

Daxili çəkişmələrdən zəifləmiş Azərbaycan dövlətləri selçuq yürüşləri nəticəsində Selçuq İmperiyasına daxil olurlar. Yalnız Şirvanşahlar dövləti öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Selçuq dövrü Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın tarixində mühüm dönüş dövrü oldu. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan türk dilinin mövqeyi daha da gücləndi.

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR (ELDƏNİZLƏR) DÖVLƏTİ (1136-1225-ci illər)

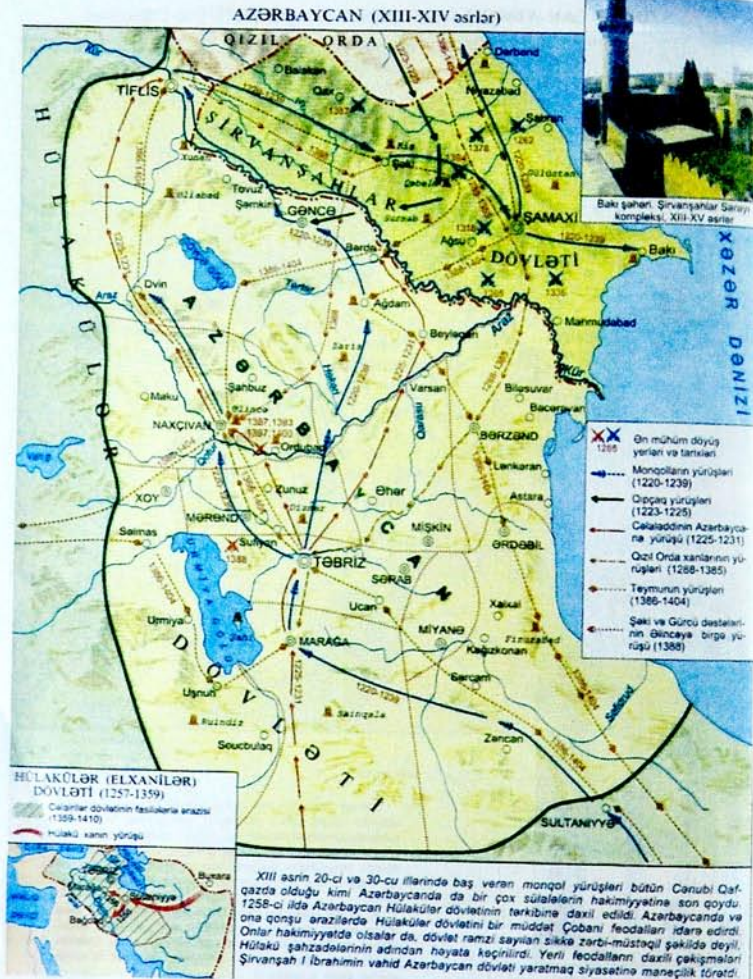

Naxçıvan şəhəri. Məhəmməd xan türbəsi. 1166-1187-ci illər

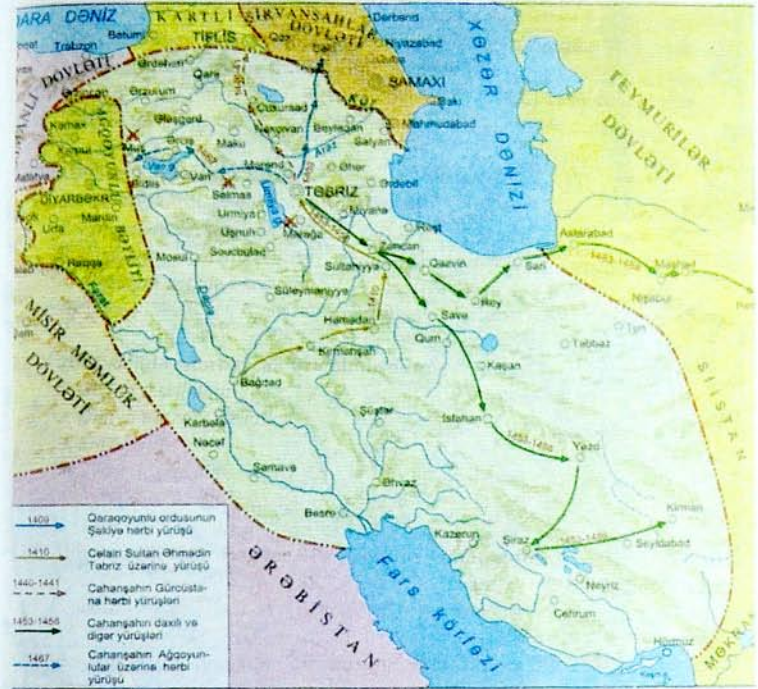
Vassal ərazilər Vassal ərazilərin sərhədləri

Selçuq İmperiyasının tənəzzülü dövründə hakimiyyət uğrunda davam edən çəkişmələr nəticəsində yeni dövlət qurumlarının atabeyliklərinin təşkili üçün zəmin yarandı. 1136-cı ildə Azərbaycan Eldənizlər dövləti meydana gəldi. Bu dövrə tacerrüfatın inkişafı, Uçun əlverişli şərait mövcud idi, metal əridilir, sənəkarlıq inkişaf edir, yeni şəhərlər salınırdı.

Atabeylər dövlətinin idarə edilməsi məqsədilə əh idarə (divan-əl-şə) yaradıldı. Bu dövlətin nəzdində dövlət dəftərxanası, maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq var idi. Eldənizlər dövründə Azərbaycan mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı.

AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU DÖVLƏTİ (1410-1468-ci illər)

Məşhucə Oğuzların Yıyı boyundan olan Qaraqoyunlular Yaxın və Orta Şərqi tarixində mühüm rol oynamışdır. Tarixi mənbələr VII əsrdən etibarən onların Azərbaycanda yaşaması haqqında məlumatlar verir. Monqol yürüşləri zamanı Şərqi Anadoluya çəkilib bu tayfalar XIV əsrin II yarısında Eixanilər dövlətinin süqutundan sonra Bayram-Xocanın rəhbərliyi altında mərkəzi Ərcis və Van şəhərləri olan güclü tayfa birliyi yaratmışlar. XIV əsrin sonunda dövrün siyasi hadisələrinə qatılan Qaraqoyunlular Sürməli, Xoy və Naxçıvan bölgələrində möhkəmlənərək Qara Yusifin başçılığı altında bir neçə dəfə Tabrizi ələ keçirmişlər. Əmir Teymurun yürüşləri zamanı Cəlairi Sultan Əhmədlə birlikdə sidi müqavimət göstərən Qara Yusif öncə Osmanlı sultanına, sonra isə Mısır sultanına sığınmış məcburiyyətdə qalmışdır. 1405-ci ildə Əmir Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanda onun varisləri arasında başlanan mübarizədən istifadə edən Qara Yusif 1406-cı ilin oktyabrında Teymurun Əbu Bəkr Naxçıvan yaxınlığında, 1408-ci ilin aprelində isə Tabriz yaxınlığında Səradud döyüşündə məğlub olaraq, Teymurunların Azərbaycanda ki ağılığına son qoymuşdur. Qara Yusif 1410-cu ilin avqustunda Təbriz yaxınlığında Cəlairi Sultan Əhmədi məğlub edərək Cəlairin dövlətinə son qoymuş və mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini yaratmışdır. Qaraqoyunlu dövlətinə Kürdün cənubunda Azərbaycan torpaqları, Şərqi Anadolu, Ərəb, İraq və Əcem İraqı daxil olmuşdur. Cahanşahın dövründə (1436-1467) 1453-1458-ci illərdə Əcem İraqını, Məzəndəranı və Xorasana yürüşlər məqsədində dövlətin qərş sərhədləri Xorasana kimi genişləndirilmişdir. 1458-ci ildə Herat tutulub da, Teymurun Əbu Səidə bağlanan müqaviləyə görə, Qaraqoyunlular Heratı tərk etmişdilər.

Cahanşah 1467-ci ilin noyabrında Ağqoyunlular üzərinə yürüş zamanı Muş yaxınlığında Sencək adı yerə Uzun Həsənin hücumuna məruz qalmış və öldürülmüşdür. Uzun Həsən 1468-ci ildə Cahanşahın oğlu Həsən Bəli üzərində qələbədən sonra Qaraqoyunlu dövlətinə son qoymuşdur.

AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU DÖVLƏTİ (1468 - 1501-ci illər)

Xalqımızın tarixində mühüm rol oynamış Ağqoyunlu Oğuzların Bayandur boyundandır. Ağqoyunlu tayfaqları hələ VI-VII əsrlərdən Azərbaycanın Araz çayı ilə Göyçə gölü arasında, Ağdüz yaylaqlarında yaşayırdılar. Moqol yürüşləri zamanı Şərqi Anadoluya çəkilən Ağqoyunlular XIV əsrin ortalarında Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra Tur Əli bəyin rəhbərliyi altında güclü tayfa birliyində birləşmiş və dövrün siyasi hadisələrinə qatılmışlar. XIV əsrin sonunda tayfa birliyini möhkəmləndirməsinə Qara Osmanın (1394-1435) mühüm xidməti olmuşdur. Bu zaman Diyarbəkr şəhəri bu tayfa birliyinin mərkəzi olmuşdur. Uzun Həsən 1453-cü ildə tayfa birliyinin rəhbəri olduğdan sonra onun müdaxiləsi ilə də güclənmiş və Şərqi Anadoluda Qaraqoyunlulara məxsus şəhər və qalaların bir hissəsini onların müdaxiləsi ilə də güclənmişdir. Uzun Həsən Trabzon yunan dövlətinə səxavətlə altı əlaqələr saxlamışdır. 1461-ci ildə Sultan II Mehmetin yürüşü zamanı anası Saray xatununu onunla cənablara göndərərək bu hücumun qarşısını almağa çalışmışdır. Yaxşıçaman sülhünün bağlanmasına baxmayaraq Trabzonu xilas etmək mümkün olmamışdır.

Uzun Həsən 1467-ci ildə Cahanşah, növbəti ildə isə onun oğlu Həsən Əli üzərində qələbədən sonra mərkəzi Tebriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövlətini yaratdı. Bu dövlətin ərazisinə qərbdə Fərat çayından, şərqdə Xorasan kimi, şimalda Kür çayından, cənubda İran körfəzinə kimi olan torpaqlar daxil edildi. Uzun Həsən 1477-ci ildə VI Bağrat üzərində qələbədən sonra Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Anadoluda Qaraqoyunlulara məxsus əraziləri qoruyaraq Osmanlı sultanı Mehmed II ilə sülhə gətirdi. Lakin Trabzonun itirilməsi Ağqoyunluların Qara dəniz çarşabanı məhrum etmişdir. Qaraman uğrunda rəqəbat Osmanlılarla qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Malatya döyüşündə qələbə qazanma da Otluqəbəli döyüşündə məğlub oldu. 1478-ci ilin 5 yanvarında Uzun Həsənin ölümündən sonra Ağqoyunlu dövləti zəiflədi və 1501-ci ildə Şərur döyüşündə İsmayil Səfəvi Sultan Əhvandı məğlub edərək Ağqoyunlu dövlətinə son qoydu.

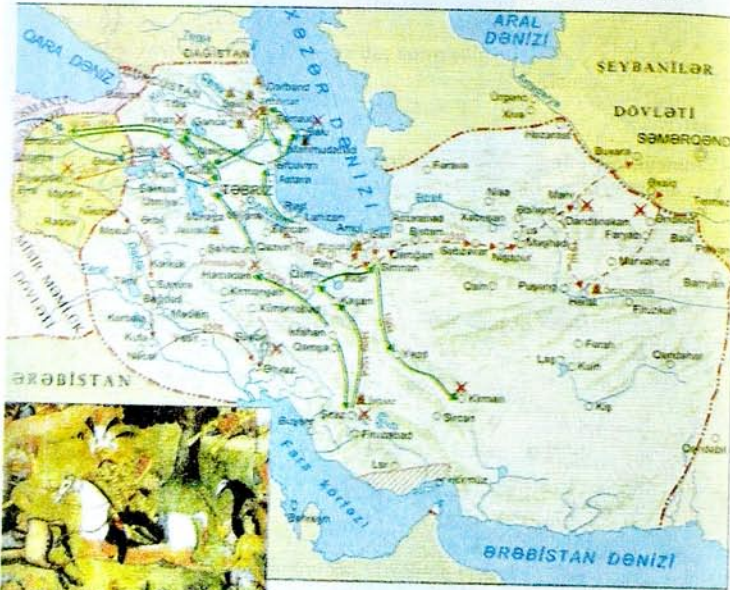
AZƏRBAYCAN (XV əsr)

Maraza çesməsi. Ətir Bətaş turizmi. 1422-ci il.

XV əsrin başlanğıcı Azərbaycanın yadelli əsarətindən azad edilməsi və qədim dövlətin bərpası edilmişdir. Bu dövrdə Kür çayından şimalda Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimiyyəti mövcud idi. 1408-ci ildə Qara Yusif tərəfindən Azərbaycanda Teymur ağalığına son qoyuldu və 1410-cu ildə Cəlairi Sultan Əhmed üzərində qələbədən sonra mərkəzi Tebriz şəhəri olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Bu dövlət Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları, Şərqi Anadolu, Ərəb İraqı və Əlcəm İraqı daxil oldu. 1468-ci ildə onun Ağqoyunlu dövləti avaz etdi. Bu dövlətin sərhədləri şərqdə Xorasan kimi uzandı. XV əsrdə Ərdəbil, Lenkeran və Qaracadağ bölgələrində Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti mövcud olmuşdur.

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH İSMAYİL DÖVRÜ, 1501-1524-cü illər)

Şah İsmayil döyüşü. Dövr çəkilişləri, XVII əsr.

İsmayil rəhbərliyi altında qızılbaşlar 1500-ci ildə Şirvanşah Fərxuz Yəsar Çobani döyüşündə 1501-ci ildə Ağqoyunlu Sultan Əlvəndi Sənuur döyüşündə məğlub etdilər. Təbrizə daxil olan İsmayil şah elan olundu və Azərbaycan Səfəvi dövlət yarandı. Şah İsmayil 1503-cü ilin iyununda Almalıq döyüşündə Sultan Muradın ordusunu məğlub etdi və Səfəvilər tərəfindən İrəvan Kimsana kimi əlverişli vilayətləri ələ keçirdi. 1506-1509-cu illərdə Ərəb İraqı, 1510-cu ildə isə Mərv döyüşündə Məhəmməd Şeybani üzərində qələbədən sonra Xorasan vilayətini Səfəvi dövlətinə birləşdirdi. Azərbaycan Səfəvi imperiyasına qərbdə Şeybanilər, qərbdə isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd oldu. Dövlətin sərhədləri gəlməli Dərbənd şəhərindən cənuba doğru - Fars kərlərinə, qərbdə - Fərat çayından, şərqdə - Amudəriyə çayına kimi uzandı. 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündən sonra Şərqi Anadolu və Şimali İraq ərazilərini Osmanlı dövlətinə verdi.

Səfəvilərin Çaldıran döyüşündən sonra birləşmiş ərazilər. Portuqaliyalının işğal etdiyi ərazilər.

- 1499-1504-cü illərdə Şah İsmayil məhəbbətçiliyini Azərbaycan dövlət yaranması uğrunda mübarizəsi
- 1507-1508-ci illərdə Şah İsmayil Ərəb İraqına yürüşü
- 1510-cu ildə Şah İsmayil Xorasanı fəthi
- 1514-cü ildə İzzeddin Səlimin Azərbaycanı fəthi

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH TƏHMƏSİB DÖVRÜ, 1524-1576-cı illər)

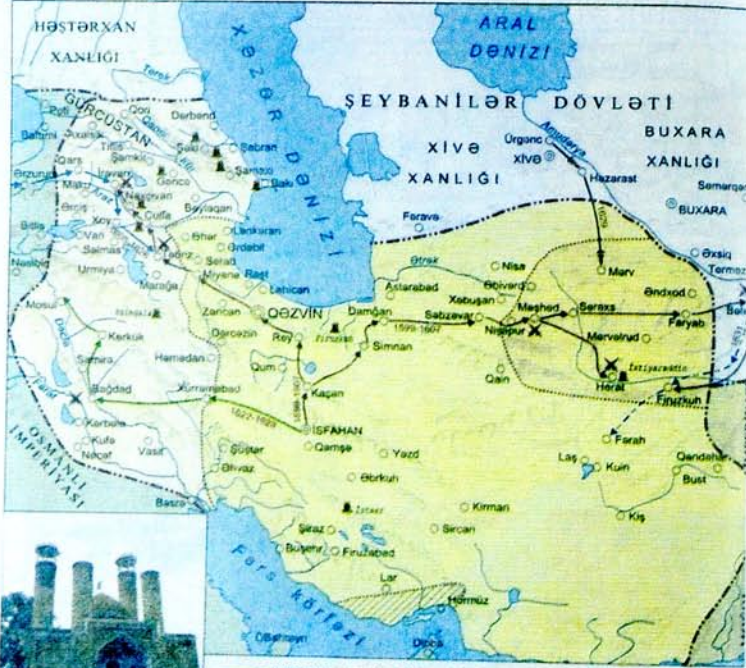
Azərbaycan minabərləri. XVI əsr. Şərqi bəlgəstində musiqi məclisi.

Şah Tahmasib 1538-ci ildə Şirvanşah dövlətinin 1551-ci ildə Şah İsmayil hakimiyyətinə müstəqilliyinə əlverişli şərait yaratmaq üçün Azərbaycan Səfəvi imperiyasına birləşdirdi. Şah Tahmasib dövründə Azərbaycan Səfəvi dövlət quruluşu partiya və vilayətlərini Şeybani dövlətinə və Məgöl imperiyasına hücumlarında müdafiə etdi. Osmanlı Sultanı Süleyman Qanununun 1534-1554-cü illərdə Azərbaycana 4 hərbi yürüşü məbləğində dövlət qəribə lənətləndirən illər. 1555-ci ildə Amasyada imzalanmış Səfəvi-Osmanlı sülhünə görə, Şərqi Şərqi Anadolunu, Ərəb İraqını və Qərbi Gürcüstanı Osmanlı dövlətinə güzəştə gətirdi.

- 1538-1551-ci illərdə Səfəvi ordusunun yürüşləri
- 1524-1554-cü illərdə Osmanlı Sultanı Süleyman Qanununun Azərbaycana yürüşləri
- 1526-1528-ci illərdə Şeybani ordusunun yürüşləri və məğlubları

- 1538-ci ildə Məgöl ordusu ilə Qanıstanın fəthi və məğlubları
- 1555-ci ildə Amasya sülhünə görə Azərbaycan Səfəvi dövlətinə məyus ərazilər
- Portuqaliyalının işğal etdiyi ərazilər

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (I ŞAH ABBAS və SƏLƏFLƏRİ DÖVRÜ, 1587-1736-cı illər)

Babı səfəri. İsmazadə məscidi, XVII əsr

- 1599-1607-ci illərdə I Şah Abbasın yürüşləri
- 1605-1626-cı illərdə Osmanlı ordusunun yürüşləri
- 1622-1623-cü illərdə Səfəvi ordusunun irəliləyişləri
- 1629-cu ildə Ürgənc hakiminin Xorasanı qoruyub
- 1631-ci ildə Bəlx hakiminin Xorasanı qoruyub

- 1620-ci ildə Portuqaliyalıdan geri alınmış ərazilər
- 1603-1612-ci illərdə Osmanlılardan geri alınmış ərazilər
- 1599-cu ildə Şeybanilərdən əzad edilmiş ərazilər

I Şah Abbas dövründə güclü nizami ordunun yaradılması Səfəvi dövlətinə itirilmiş ərazilərini geri qaytarmağa imkan yaradı. 1599-cu ildə I Şah Abbas Şeybanilər üzərində qələbə qazanaraq Xorasanı yenidən Səfəvi imperiyasına birləşdirdi. 1603-1607-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsində qalib gələn I Şah Abbas itirilmiş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytardı və Osmanlılarla növbəti müharibələrin gedişində imperiyanın sərhədlərini qoruyub saxladı. 1620-ci ildə vaxtı ilə Portuqaliyaya gümüşlə gedilən Hürmüz geri qaytarıldı. 1622-1624-cü illərdə Osmanlı ordusu üzərində qələbələrən sonra Ərəb İraqı da Səfəvi imperiyasına birləşdirildi. Səfəvi imperiyasının sərhədləri bərpa edildi. Lakin Şah Səfi dövründə osmanlılarla 1636-1639-cu illər müharibəsində gedişində səfəvilər məğlub oldu və tərəflər arasında bağlanmış Qəçqi-Şin müqaviləsinə görə Ərəb İraqı Osmanlı imperiyasının tərkibində qaldı.

NADİR ŞAH ƏFŞARIN İMPERİYASI (1736-1747-ci illər)

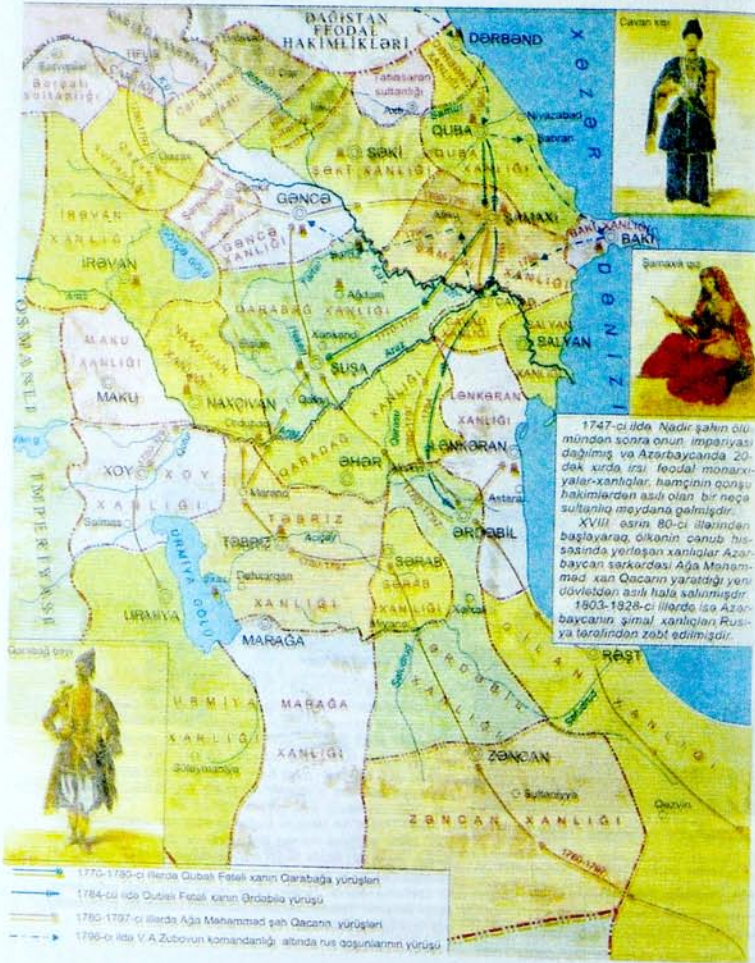

Babı səfəri. Suraxan məscidi, "Acaqan" məbədi kompleksi, XVIII əsr

- Vassal ərazilər
- Nadir şahın Əfğanistana və Hindistana yürüşü
- Nadir şahın Orta Asiyaya yürüşü
- Osmanlı ordusunun hərəkət istiqaməti
- Nadir şahın Osmanlılara qarşı yürüşləri

1722-ci ilin oktyabrında əfşarlar Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahan şəhərini və İranın böyük hissəsini, Rusiya-Azərbaycan Xazarıyanı vilayətlərini və Gilanı, Osmanlı imperiyası isə Cənubi Qafqazın Səfəvilərə məxsus hissəsini itududun; sonra Səfəvi dövlət demək olarki süqut etmişdir. 1726-cı ildən etibarən istedadlı Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şahın başçılığı ilə səfəvilərə məxsus bütün ərazilər geri qaytarıldı. Nadir şahın əcdadları vaxtilə sərhədləri Şeybanilərdən qorumaq məqsədilə Xorasanı köçürmüş Azərbaycan türk Əfşar tayfasının qırxlı qoluna mənsub idi. Nadir 1736-cı ilin martında Muğan qorultayında özünü şah seçdirib, Səfəvi dövlətinə rəsmən son qoydu və Əfşarlı imperiyasını yaradı. Nadir şah Böyük Moğol imperatorluğunu məğlub edərək, bir müddətə Dahilini də ələ keçirmişdir. 1747-ci il iyundan 19-dan 26-nə keçən gecə Nadir şahın saray daxili sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilməsindən sonra onun yaradığı imperiya da süqut etdi.

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI (XVIII əsrin II yarısı)

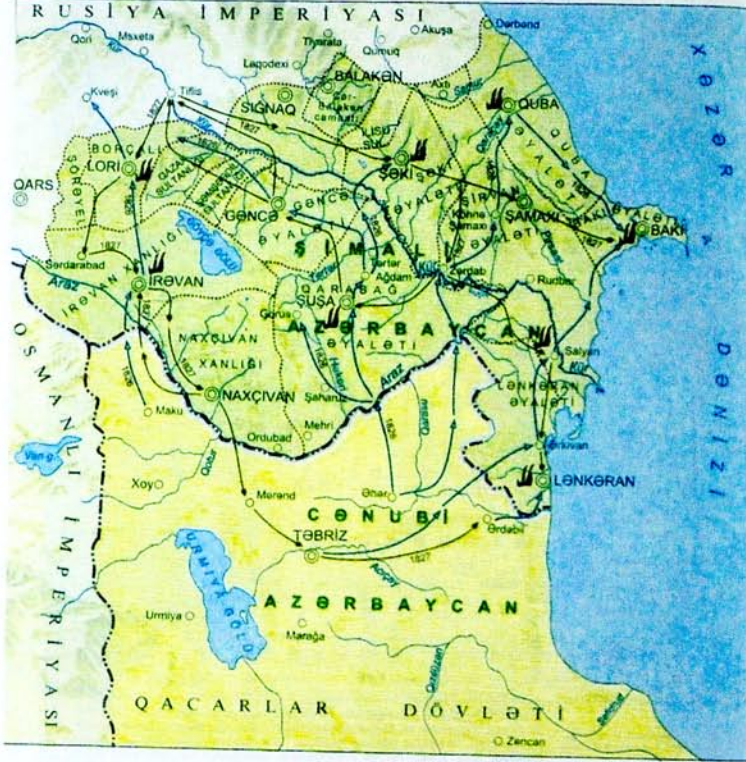

ŞİMALI AZƏRBAYCANIN RUSIYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALININ BAŞLANMASI (1801-1813-cü illər)

1801-1813-cü illər Azərbaycanın təxminən üç qütblərdən biridir. 1801-ci ildə Qazax, Şamaxı və Borçalı sultanlıqlarının zəbt olunması ilə Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalına başlandı. Çox keçmədən Çar-Balakən, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan Rusiya imperiyasının təvəzüzünə təbii gətirməyə təslim oldu. Azərbaycanın 20-dən çox kiçik dövlətlərə parçalanması, güclü vəhəd dövlətin olmaması, eləcə də Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti tarixən bu işğaldakı inkişafın bir növ qarşılığındır. Rusiyanın hücumları davam etdirib, Araz çayına keçməsi və cənuba doğru yürüşü şah hökumətini rusiyaya Gülistan müqaviləsini imzalamada məcbur etdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Araz çayından şimalda yerləşən bütün Azərbaycan torpaqları, habelə Lənkəran xanlığı Rusiyaya qatıldı. Azərbaycan Rusiya və İran arasında iki yərə bölündü. Xüsusilə on faciəli tarixi yazığa başladı. Həmin dövrdə tarix xatirələri Cavad xanın ligidirinin, İrəvan qalasının gəhrəmancasına müdafiəsinin, Siyahov və Quliyakov kimi çar cəlladlarının cəzalarına çətinliklərinin və xalqımızın işğala qarşı hər yerdə ödədi müqavimət göstərəcəsinin şahidi oldu.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALININ BAŞA ÇATDIRILMASI (1826-1828-ci illər)

- Türkmançay müqaviləsinə əsasən Rusiya-İran sərhədi
- 1826 Qacar ordusunun və ayrı-ayrı xanların yürüşü
- 1827 Rus ordusunun yürüşü
- ☒ Rus ordularına qarşı xalq qiyamı

Azərbaycanın təxsisində çox qısa olan, bu dövrdə qıyınarlıq hadisələrin sürəti inkişafı ilə yadda qalır. 1826-cı ildə Gəncədə, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində bağ verən üsyanlar, işğalçıların ölkədən qovulması, xalqın zülmə bənzəməsinin bənzir nümunəsidir. Lakin ölkənin bütün qüvvələrinin birləşməsinin mümkün olmaması, düşmənin gücünün düzün qiyamıdır. 1826-cı ilin payızında rusların əks hücumları ölkənin yenidən işğala məruz qalmasına səbəb oldu. 1827-ci ildə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı, Tehrana doğru yürüşün başlanması 1828-ci il fevralın 10-da Türkmançay müqaviləsinin bağlanmasına gətirib çıxardı. Qacarlar dövləti Cənubi Qafqazı ələ keçirmək ümidini itirdi. Rusiya isə Araz çayı sərhəd olmaqla yeni ərazilərin işğalını rəsmiləşdirdi. Xalqımızın uzun müddət üçün iki yərə bölünməsi və müxtəlif rejimlərin əsarətinə düşməsinin əksisi qoyuldu. Türkmançay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən ermənilərin kütlüvi surətdə Şimali Azərbaycana köçürülməsinə bağlandı.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA RUSİYA İMPERİYASINA QARŞI XALQ AZADLIQ HƏRƏKƏTİ

- ☀ Rusiya imperiyasına qarşı xalq üsyanları
- ☀ Rusiya imperiyasına qarşı silahlı çıxışlar
- ☒ Qaçqan-kəndli hərəkatının yayıldığı bölgələr

Hələ Şimali Azərbaycanın işğalının gedişində Azərbaycan xalqı Rusiya qoşbasklarına güclü müqavimət göstərmişdir. 1803-1804-cü illərin qovuşuğunda xalq qəhrəmanı Cavadı rus vətəninin azadlığı uğrunda mübarizədə şəhid düşmüş. 1803-cü ildə Cəfər-Balakan igrdləri rus generalı Quyakovu qoşunu ilə birlikdə darmadağın etmiş. 1805-ci ildə Qafqaz rus qoşunlarının baş komandanı Səlimov Bakıda öldürülmüş, onun qoşunları isə Sən adıyla qaçqanlığa məruz olmuşdular. Şakili Səlim xan isə 1806-cı ildə rus qoşunlarını ocaqlı xarabədən çıxarmışdır. 1819-cu ildə Şəmsəddinli güclü hərəkatı bürümüşdü. XIX əsrin 30-cu illərində bir-birinə 1819-cu ildə Şəmsəddinli güclü hərəkatı bürümüşdü. XIX əsrin 30-cu illərində bir-birinə ardınca Cəfər-Balakan (1830-1832), Lənkəran (1831), Quba (1837-1838) və Şəkida (1838) ruslara qarşı güclü xalq üsyanları olmuşdur. 1844-cü ildə İsluşu Daniyal rus generalına qarşı müqaviləyə uğratmış. 1863-cü ildə Hacı Murtuzun başçılığı ilə qaçqanlar silahlı üsyanı qoşbaskılarına qarşı vuruşmuşdular. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində qaçaq-kəndli dəstələri çar mülkədarlarına və yerli bəylərə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmış, onları müqəyyatı kəndlərə bələdiyyələrdə Qaçqanlardan Nəbi, Kərəm, Zəkad, Yusif, İsmayıl, Məmməd və başqaları kimi qorxmaz igriləri uzun onilliklər boyu çar hökumət orqanlarına dincik verməmişdilər. Bütün bu xalq hərəkatları 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının çökməsinə az rol oynamamışdır.

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR (1918-1920-ci illər)

Müəhsəl azalır

Kütlü qəğna ən çox məruz qalan yerlər

Ərmi silahlı toqquşma yerləri

Erməni silahlı dəstələri tərəfindən qətlə yetirilmiş və dağılmışdır	1918-1920
Erməni ordusu tərəfindən qətlə yetirilən azərbaycanlılar	700 000 nəfər
Deportasiya edilənlər	750 000 nəfər
Dağılmış məktəblər	263
Tibb müəssisələri	154
Məscidlər və məmurluq abidələri	126
Qəbiristanlıq	380
Talan edilən və dağıdılan Azərbaycan kəndləri	≈ 1 500

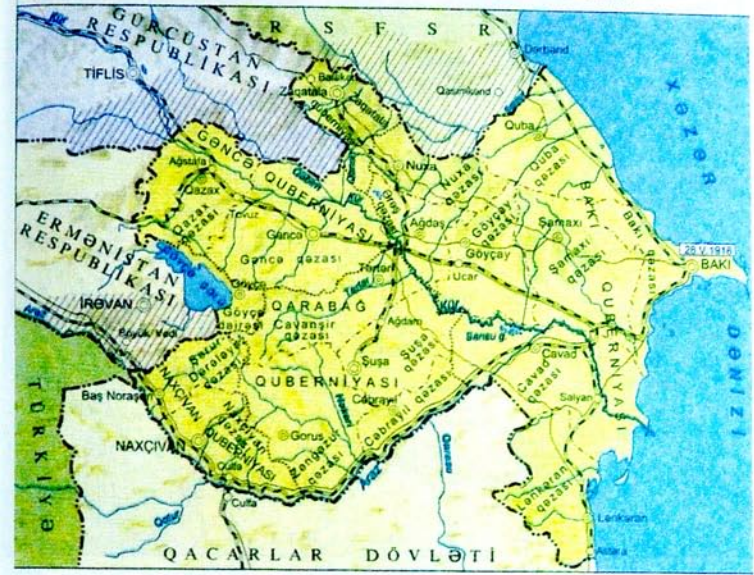
1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri Məhəmməd Həsən Həcinski hökumətə müraciət edərək erməni silahlı dəstələrinin dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırımı və onun əmlakının talan olunması ilə bağlı həyata keçirilmiş döşətili vəhşilikləri araşdıraraq Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılmasını vacib olduğunu bildirir. (bax: ARDA, f. 1061, s. 1, i. 105, v. 1).

1918-ci il avqustun 31-də Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı (bax: ARDA, f. 1061, s. 1, i. 105, v. 2).

Həm FTK-nin, həm də o dövürün mətbuatının topladığı materiallara əsasən: 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Bakıda 12 min nəfərdən çox, Şamaxıda 8 min nəfərdən çox, Qubada 16 min nəfər, Cənubi Azərbaycanda (Urmiyə, Xoy, Salmas, Maku, Şərartəpə, Təbriz və başqa yerlərdə) 130 min nəfərdən çox, Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan Respublikası) 400 min nəfərdən çox azərbaycanlı qədrəliqlə qətlə yetirilmişdir.

Ermənilərin təcravüzü nəticəsində 263 məktəb, 154 tibb müəssisəsi, 126 məscid, 380 qəbiristanlıq, ümumilikdə isə təxminən 1500 azərbaycan kəndi talan edilərək dağılmışdır.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-1920-ci illər)

Müəhsəl azalır

28.V.1918 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmış.

Baku şəhəri. Şəhər dumasının binası, 1900-1906-cı illər.

1918-ci il mayın 26-da Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Bununla bütün şərqdə və türk dünyasında ilk demokratik respublika yarandı. Azərbaycan Milli Şurası öz üzərinə icra və qanunvericilik səlahiyyətlərini götürdü. M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Sovetinin birinci sədri Fətəli xan Xoyski seçildi. Azərbaycan hökumət səlahiyyətini dövlət strukturu yaratdı. Azərbaycan-türk dil dövlət dili elan edildi, dövlət bayrağı tərtib edildi və yeni yaradılan Azərbaycan ordusuna çağırış elan edilməsi haqqında qərar qəbul olundu.

1918-ci il noyabrın 18-də Azərbaycan Milli Şurası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentini elan etdi. Ə. M. Tospəbağov Parlamentin sədri seçildi.

Cümhuriyyətin ərazisi müəyyən edilərək qarşıya böyük çətinliklər çıxdı. Ən ağır ərazi problemi Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi idi. Azərbaycan torpaqların hesabına yaradılmış Ermənistan Respublikası Azərbaycan Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalərinə və Dağlıq Qarabağa iddialar irəlilətdirdi. Eyni zamanda Azərbaycan məxus olan Zəngəzur ərazisini də özünə birləşdirməyə çalışdı. Gürcüstan Respublikası Zaqatala dairəsinə iddialar qaldırdı. Azərbaycan hökuməti öz qanuni torpaqları olan Borçalı qəzasının Gürcüstan Respublikasının tərkibinə daxil olmasını qəbul etməkdən imtina etdi. Azərbaycan həmçinin Cənubi Dağstan (Tabasaran) ərazisini də haqlı iddia irəlilətdirdi.

AZƏRBAYCANA QARŞI XARİCİ-HƏRBİ MÜDAXİLƏ. AZƏRBAYCAN SSR-in YARADILMASI

- 1918-1919 → Qırmızı ordunun hücumu
- 1919 → İngilis qoşunlarının hücumu
- 1918-1919 → Türk qoşunlarının xilaskarlığı yürüşü
- 1920 → Rusiyanın Volqa-Xazar donanması gəmiçilərinin hərəkatı
- 1920 → XI Qırmızı ordu hissələrinin hücumu (27-28 aprel 1920-ci il)
- Türk qoşunları tərəfindən azad olmuş şəhərlər
- 28 IV 1920 → Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması
- × → Sovet işğalına qarşı müqavimət hərəkatı
- /// → Mübahisəli ərazilər

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqı gündən rus, ingilis, erməni-daşnak silahlı qüvvələrinin hücumuna məruz qaldı. Müdaxiləçilərin hər biri ayrı-ayrılıqda öz mənafeyi uğrunda müharibə aparırdı.

Qırmızı ordu və S.Şaumyanın başçılığında olan qoşunlar Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi planının yerinə yetirilməsi məqsədilə Gəncəyə doğru hərəkat edirdilər. Gəncə bu zaman müstəqil Azərbaycan hökumətinin paytaxtı idi. Xilaskar Türk ordusu Qırmızı orduya qarşı vuruşur, bölgəviklərə zərbələr endirirdi.

İngilis ordusu Cənubi Azərbaycan ərazisindən Şimali Azərbaycana keçməyə və Bakını zəbt etməyə cəhd edirdi. Şəhər əvvəlcə türk ordusu tərəfindən azad olmuş, sonra ingilislər tərəfindən işğal edilmişdir.

Nəticədə işğalçı rus ordusunun düşüş amaliyyətləri və tezliyi nəticəsində Azərbaycanın milli hökuməti istefa verdi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın şimalında sovet hakimiyyəti elan olundu. Xalqə divan tutuldu. Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti 1991-ci ilədək davam etdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın müstəqilliyi yenidən bərpa olundu.

AZƏRBAYCAN SSR (1920-1922-ci illər)

Ermanistan Respublikasına və Gürcüstan Respublikasına verilmiş Azərbaycan torpaqları

1920-ci il aprelin 28-də Şimali Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə məxsus olan 11 389 597 kv. km ərazi sahəsinin neinki mübahisəli sayılan 16 598 kv. km-ə, həm də mübahisəsiz olan 97 298 kv. km ərazinin bir hissəsi qonşu respublikalara, xüsusilə Ermənistan Respublikasına verilməmişdir.

1920-ci il mayında quberniya sistemi ləğv olunmuş, qəza bölgüləri isə saxlanılmışdır.

1920-ci il iyulun 28-də XI Qırmızı ordu hissələri Naxçıvana daxil oldu. Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Respublikanın ali orqanı—İnqilab Komitəsi yaradıldı. Naxçıvan SSR Şərqi, Naxçıvan, Ordubad qəzalarını əhatə edirdi.

1920-ci il dekabrın 2-də RSFSR və Sovet Ermənistanı arasında imzalanmış hərbi-siyasi səziğin III maddəsində Rusiya Sovet hökuməti İravan quberniyasının Zəngəzur qəzasını Ermənistan SSR ərazisinin tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyır. Zəngəzur 1921-ci ilin iyununda erməni-daşnak silahlı qüvvələrinin hakimiyyətə gəldi. 1921-ci ilin iyununda Əlahəddid Qafqaz ordusu hissələrinin Zəngəzuru daşnak qüvvələrindən təmizlənməsi ilə Zəngəzurun qərb və yuxarı hissəsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi başa çatdı. 1921-ci il iyulun 20-də Ermənistan SSR XKS tərəfindən təsdiq olunmuş 8 qəzaya 9-cu Zəngəzur qəzası əlavə olundu.

Bələdiyyə Azərbaycan SSR-in göstərilən əraziləri onunla razılıqdanımdan Sovet Rusiyası tərəfindən Ermənistan SSR-ə verildi.

Azərbaycan SSR XTK-nin 25 oktyabr tarixli arayışına görə keçmiş Zəngəzur qəzasından 405 000 desyatın (4 424,6 kv.km), Qaxaz qəzasından 379 984 desyatın (4 151,3 kv.km) ərazi Ermənistan SSR-ə verilməmişdir.

1921-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR-in inzibati bölgüsünə 15 qəza, Naxçıvan SSR-ə isə 3 qəza daxil idi.

AZƏRBAYCAN SSR (1923-1929-cu illər)

Bakı Dəmiryol Vəqəzinin binası, 1926-cı il

Ermenistan Respublikasına və Gürcüstan Respublikasına verilmiş Azərbaycan torpaqları

Azərbaycan SSR MK-nin 7 iyul 1923-cü il dekreti ilə mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. 4 161 kv km sahəsi olan vilayətin "Əsasnamə"sinə görə Şuşa qəhəri və Xankəndindən 115 kənd, Cəvəngir qəzasından 52 kənd, Qarıyağın qəzasından 32 kənd, Qubadlı qəzasından Qələdərsi kəndi DQMV-ə verildi. Azərbaycan SSR tərkibində DQMV-nin yaradılması Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə, onun ərazi bütövlüyünə qarşı qeyri-qanun zərəkətə bəb idi. Sovet İttifaqında öz milli dövlət qurumu olan ermənilərə başqa bir dövlətin tərkibində əlavə inzibati-ərazi qurumunun yaradılması, alternativ olmayan məqsətli bir tədbir idi.

DQMV-nin yararması Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgəsində ciddi dəyişikliyə səbəb oldu. Şuşa Qubadlı, Cəvəngir qəzaları ləğv olundu. 1923-cü il avqustun 6-da Azərbaycan SSR MK-nin qərarı ilə Qarabağın qalan hissəsində Ağdam, Cəbrayıl, Kürdistan qəzaları yaradıldı. Eləcə də Ağdış, Cavad, Qarıyağın digər qəzaları birləşdirildi, yeni Salyan qəzası yarandı.

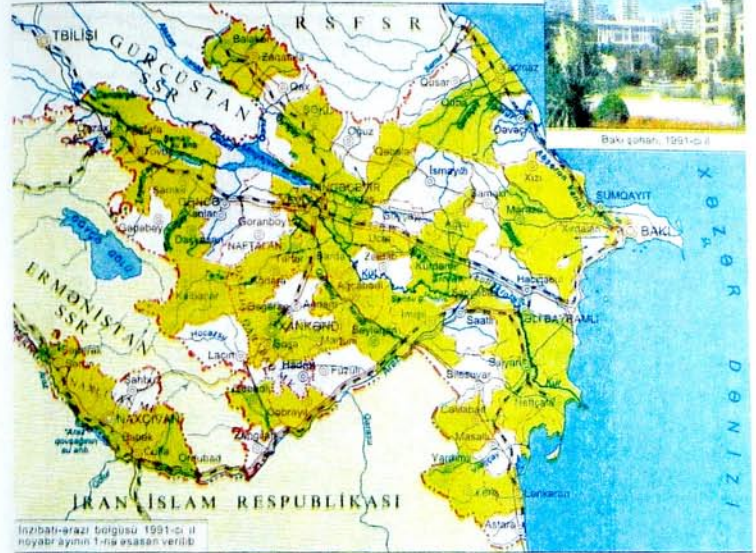
Azərbaycan SSR MK-nin 9 fevral 1924-cü il tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyan, Naxçıvan MSSR-ə çevrildi. 1924-cü ildə yaradılan 3 qəzə (Şərur, Naxçıvan, Ordubad) 1925-ci ildə ləğv edildi. Əvvəllər yaradılmış 12 dairənin sayı 8-ə (Bağ Nəraşen, Qırıba, Tumbul, Əbrucünis, Naxçıvan, Culla, Parafə və Ordubad) endirildi.

Bələdikə, inzibati-ərazi bölgəsində aparılan dəyişikliklər nəticəsində 5968 kv km ərazisi olan Azərbaycan SSR-in tabeliyində bir Respublika (Naxçıvan SSR-ərazisi 5 988 kv.km). Bir Muxtar Vilayət (DQMV - ərazisi 4, 161 kv.km) və 13 qəzə (Ağdam, Bakı, Gəncə, Göyçay, Cəbrayıl, Zəqaətəle, Qaxax, Quba, Ləcin, Lənkəran, Nuxa, Salyan, Şamaxı) yarandı.

16 fevral 1929-cu ildə Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobud şəkildə pozularaq Zəqaətqəzi MK-nin qərarı ilə Naxçıvan MSSR-in 9 kəndindən ibarət 657 kv. km ərazisi (Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaççı, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Qəbin, Ağxaç, Almalı, Sultanyay, İqlıran kəndləri, Ordubad qəzasının Kərcəvan kəndi, Kilit kənd torpaqlarının bir hissəsi) Ermənistan SSR-ə verildi.

Azərbaycan SSR-də yeni inzibati-ərazi bölgəsi haqqında məsələ VI Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında (1-9 aprel 1929-cu il) xüsusi bir məsələ kimi müzakirə edildi. Qurultay Naxçıvan MSSR və DQMV-nin sərhəd və hüquqlarını pozmadan, respublikanın dairə və kənd sovetləri inzibati-ərazi bölgüsünün həyata keçilməsini qərara aldı.

AZƏRBAYCAN SSR (1930-1991-ci illər)

Bakı qalası, 1951-ci il

1930-cu ildə Azərbaycan SSR-də 10 dairə—Bakı, Gəncə, Zəqaətəle, Qarabağ (mərkəzi Ağdam), Quba, Kürdistan (mərkəzi Ləcin), Lənkəran, Muğan (mərkəzi Salyan), Nuxa, Şərur (mərkəzi Göyçay) mövcud idi. SSRİ MKİ XKS-nin qərarına müvafiq olaraq, 1930-cu il avqustun 8-də Azərbaycan SSR MKİ və XKS "Dairələrin ləğv etmək haqqında" qərar qəbul etdi. Respublikada (Naxçıvan MSSR və DQMV-dəki rayonlar da daxil olmaqla) 63 rayon təqdim edildi.

1931-ci il iyunun 26-da Azərbaycan SSR MK Rəyasət Heyəti "Rayonların məhkəmələndirilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Yeni rayonlaşma nəticəsində bir sıra rayonlar birləşdirildi. Rayonların sayı 63-dən 52-yə endi.

Bakı istisna olmaqla rayonlar 4 qrupa pambıqçılıq, tərtaçılıq, maldarlıq, bağ-bostançılıq rayonlarına bölündü. Rayonlar 1937 və 1978-ci illərdə qəbul olunmuş Azərbaycan SSR Konstitusiyalarında təsbit olundu.

Bələdikə, nəticə etibarilə Azərbaycan SSR İttifaq miqyasında yüksək göstəricilər əldə edərək bir cərgədə gəldi. Neft sənayesi Azərbaycanın ən qədim sənaye sahəsidir. Ona görə də Azərbaycan "Neft Akademiyası" adlandırılan Bümünə otaqların neft-müasir, avadanlığı istehsal edən Soltanxan zavodu, kəşfi məqsətlərinə zavodu fəaliyyət göstərən Azərbaycanın ilk kimya zavodu 1879-cu ildə Bakıda tikilmişdir.

1952-ci ildən Sumqayıt boru-prokat zavodu fəaliyyət göstərir. Sumqayıt dünyada tanınan məşhur kimya sənaye sahəsidir. Buradakı zavodlar sənayenin inkişafında mühüm rol oynayır.

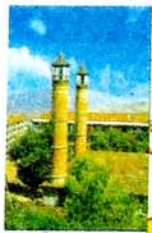
1954-cü ildə Daşkəsəndə filiz salılaşdırma zavodu işə başlamışdır. 1955-ci ildə 360 min kvt gücündə Mingəçevir SES istifadəyə verilmisdir. Enerji sənayinin inkişafında mühüm rol oynayır. Mədəni inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoyan Azərbaycan, əlim və fənsi sahəsində böyük nailiyyətlərə imza olmuşdur.

1976-1985-ci illərdə ilk dəfə olaraq milli dilə Azərbaycanın ensiklopediyası nəşr olunmuşdur. 1990-cı il mayın 18-də Ağstafa, Qobustan, Xızı, Hacıqabul, avqustun 28-də Naxçıvan MSSR-də Səderək rayonu yaradıldı.

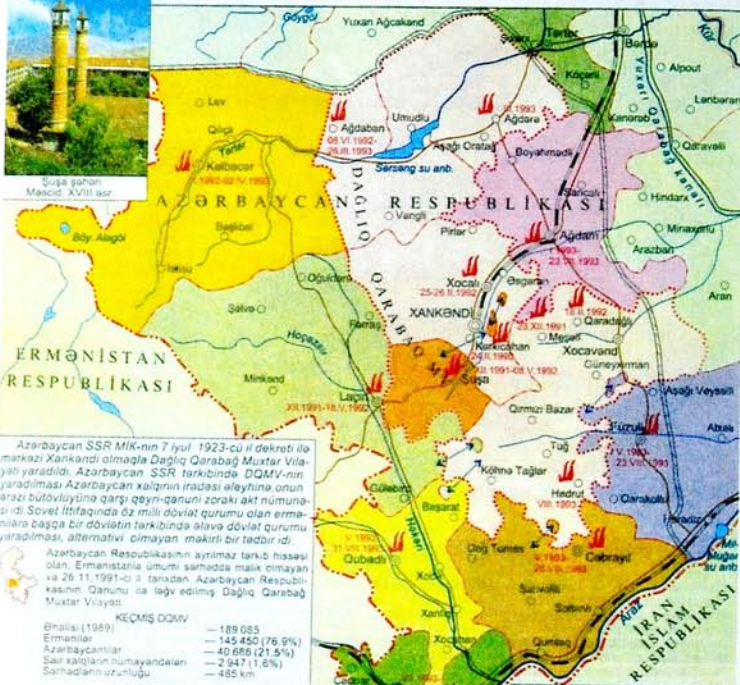
17 noyabr 1990-cı il Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 1-ci sessiyasının qərarı ilə "Sovet" "Sosialist" adları çəkilərək Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

1991-ci il 18 oktyabrda müstəqillik əldə edən Azərbaycan Respublikası, öz müstəqilliyini yəndən bərpa etdiyi üçün Bəyan etdi.

1991-ci il 26 noyabrda Azərbaycan Respublikası Qarununa əsasən Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ləğv edilmişdir.

YUXARI QARABAĞ

Azərbaycan SSR MKM-nin 7 iyul 1923-cü il dekreti ilə mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Azərbaycan SSR tərkibində DQMV-nin yaradılması Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə, onun azadlıq dövlətinə qarşı qeyri-qanuni zərərli akt nümayiş etdirirdi. Sovet İttifaqında 62 milli dövlət qurumu olan erməniyə başqa bir dövlətin tərkibində əlavə dövlət qurumu yaradılması, alternativli olmayan məkrli bir tədbir idi.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan, Ermənistanın ümumi sərhəddə məhsul olmayan və 26.11.1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiqlənmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti

KEÇMİŞ DQMV

Ermənilər (1989)	— 189 085
Azərbaycanlılar	— 145 450 (76.9%)
Sarı kəndlərin nümayəndələri	— 40 686 (21.5%)
Sərhəddən keçmələri	— 2 947 (1.6%)
Sərhəddən keçmələri	— 485 km

ŞUŞA RAYONU

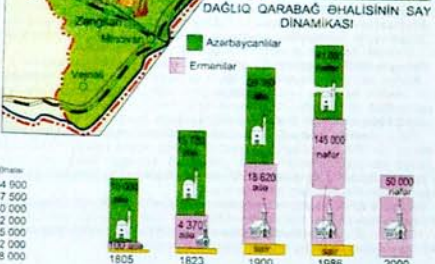
Ermənilər	— 269 kv.km
Ehali	— 20 579
Azərbaycanlılar	— 19 036 (92.5%)
Ermənilər	— 1 377 (6.2%)
İşğal olunmuşdur	— 1992-ci il 8 may

Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdikləri yaşayış məntəqələri

Azərbaycanın Ermənistan hərbi qüvvələrinin tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinin sahələri (2007-ci il)

ERMƏNİSTANIN İŞGAL ETTİYİ KEÇMİŞ DQMV-ya DAXİL OLMAYAN AZƏRBAYCAN RAYONLARINI

Rayon	İşğal olunmuşdur	Ehali	Sərhəddən keçmələri	Ərazilər
Ləğvi rayonu	— 1992-ci il 18 may	1 835	303	64 900
Kəlbəcər rayonu	— 1993-cü il 2 aprel	3 054	228	67 500
Ağdam rayonu	— 1993-cü il 23 iyul	1 154	198	160 000
Cəlilabadi rayonu	— 1993-cü il 26 avqust	1 051	193	62 000
Qubadlı rayonu	— 1993-cü il 31 avqust	802	171	35 000
Füzuli rayonu	— 1993-cü il 23 avqust	1 396	180	142 000
Zəngilan rayonu	— 1993-cü il 28 oktyabr	707	186	38 000

AZƏRBAYCANA QARŞI ERMƏNİ TƏCƏVÜZÜNÜN NƏTİCƏLƏRİ (1948-1953, 1988-1993-cü illər)

- 1948-53, 1988-93-cü illərdə Ermənistanın 250 000 nəfər azərbaycanlı deportasiya olunmuşdur
- 1991-93-cü illərdə işğal olunmuş ərazilərdən 750 000 nəfər azərbaycanlı etnik təmizləməyə məruz qalmış və deportasiya olunmuşdur

AZƏRBAYCANIN ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN İŞGAL OLUNMUŞ ƏRAZİSİ

- Çoxlu kəndlərin uzunluğu — 246 km
- İşğal edilmiş ərazi — 20%

Ermənistan dövlətinin hərbi təcəvüzü nəticəsində doğma yurtdan qaçqın düşmüş əhalinin sayı

- Keçmişlərin müvafiqi məskunlaşdığı yerlər
- Çədr düşərgələri

TƏCƏVÜZÜN QURBANLARI (1993-cü il)

Həlak olmuşdur - 20 000 nəfər Əlli olmuşdur - 50 000 nəfər

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TƏCƏVÜZÜ ZAMANI HƏYATLA KEÇİRİLMİŞ DAĞINTILAR (1993-cü il)

Yaşayış məntəqələri	— 630
Evlər	— 150 000
İstixana binaları	— 7 000
Məktəblər	— 693
Uğur bəgçiləri	— 655
T.50 müasirizasiya	— 695
Kirpikxanələr	— 92*
Alban kəndləri	— 44
Məscidlər	— 9
Təhsil sərəfələri, ədəbiyyat və muzeylər	— 473
Müziq ekspozisiyaları	— 40 000
Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri	— 6 000
Avtomobil yolları	— 800 km
Körpülər	— 150
Su kommunikasiyaları	— 2 300 km
Qaz kommunikasiyaları	— 2 000 km
Elektrik xətləri	— 15 000 km
Məqərlər	— 280 000 m ³
Kənd təsərrüfatı işqın yerləri torpaqları	— 1 050 000 m ²
İnfrasiya sistemləri	— 1 200 km

Bütün dağıntılar 60 milyardan çox ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir.

AZƏRBAYCANDA QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏR (1993-cü il)

Ermənistanın qaçqınları	— 250 000
Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərdən məcburi köçkünləri	— 700 000
Cəmi	— 950 000

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BUGÜN

AZƏRBAYCANIN TARIXİN
FORMALASMIŞ
İQTİSADİ RAYONLARI

- I ABŞERON
- II QUBA-XAÇMAZ
- III DAĞLIQ ŞİRVAN
- IV ŞƏKİ-ZAQATALA
- V İRAN
- VI GƏNC-QAZAX
- VII YUXARI QARABAĞ
- VIII KƏLBƏCƏR-LAÇIN
- IX LƏNKƏRAN
- X NAXÇIVAN

Ulu öndər H. B. Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən XXI əsrin ən böyük ertəri layihəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəmərinin 28 may 2006-cı ildə respublika gündə təntənəli açılışı olmuşdur. Bu layihə bizim milli müstəqilliyimizin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda TRASEKA proqramı çərçivəsində Böyük İpək Yolumun Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin bərpası, digər tərəfdən Şimali-Cənubi nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanı Avropadan Asiyaya və qərbi yük daşımaları sahəsində mühüm bir ölkəyə çevirir.

Bakı-Tbilisi-Brzurum qaz kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu layihəsinin həyata keçirilməsi dünyaya inteqrasiyada mühüm əhəmiyyətdir. Hazırda 8 istilik və 6 SES fəaliyyət göstərir. Ümumi gücü 5715 meqavat, istifadə olunan gücü isə 4267 meqavat təşkil edir. Elektrik enerjisinin illik istehsalı orta hesabla 22 mrd kilovatt/saat təşkil edir. Özal sektorun inkişafı nəticəsində ölkəmizdə gündür mərtəbəli yaşayış evlərinin tikilməsi və yolların abadlaşması böyük vəsət almışdır.

Ölkəmizin müdafiə sənayesinin inkişafında də ciddi irəliləyişlər mövcuddur. 2004-cü il mayın 10-dan fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev fondu ölkənin mədəni inkişafında səylərinə uğurla həyata keçirir. Bununla əlaqədar 132 yeni orta məktəb inşa edilmişdir və 23 min şagird 2005/2006-cı tədris ilini müasir tələblərə cavab verən yeni məktəblərdə təhsil almışdır.

Hazırda ölkəmizdə 27 dövlət və 15 özəl ali məktəb, MEA və müxtəlif elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu il məktəblərə 25 min tələbə qəbul edilmişdir ki, bunlardan 101 nəfəri prezident təşabüsünə dünyada təşabüsi ilə "qələdər olaraq Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam mərkəzi yaradılmışdır. Həmçinin Bakıda Caz festivalı keçirilmişdir. Ölkəmizdəki mədəniyyətin dünyada təşabüsi ilə "qələdər olaraq Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam mərkəzi yaradılmışdır. Həmçinin Bakıda Caz festivalı keçirilmişdir. Ölkəmizdəki mədəniyyətin dünyada təşabüsi ilə "qələdər olaraq Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam mərkəzi yaradılmışdır. Həmçinin Bakıda Caz festivalı keçirilmişdir.

Azərbaycan Muğam mədəniyyətinin dünyada təşabüsi ilə "qələdər olaraq Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam mərkəzi yaradılmışdır. Həmçinin Bakıda Caz festivalı keçirilmişdir. Ölkəmizdəki mədəniyyətin dünyada təşabüsi ilə "qələdər olaraq Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam mərkəzi yaradılmışdır. Həmçinin Bakıda Caz festivalı keçirilmişdir. Ölkəmizdəki mədəniyyətin dünyada təşabüsi ilə "qələdər olaraq Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam mərkəzi yaradılmışdır. Həmçinin Bakıda Caz festivalı keçirilmişdir.

MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

BAKIDA "İÇƏRİ ŞƏHƏR" MEMARLIQ
SƏNƏTSALMA KOMPLEXİ (VI-XIX əsrlər)

- 1 Şamaxı qərvəzi, XII-XIX əsrlər
- 2 Şirvanşahlar Sarayı kompleksi, XIII-XV əsrlər
- 3 Hacı Bani məscidi, XVI əsr
- 4 Qız qalası, VI-XII əsrlər
- 5 Məhəmməd məscidi və minarları, XI əsr
- 6 Baylar məscidi və minarları, XIX əsr
- 7 Cümə məscidi və minarları, XIX-XX əsrlər
- 8 Qusumbəy hanımı, XVII-XX əsrlər

▲ Tarix-memarlıq qoruduları

■ Məscidlər

■ Qalalar

■ Kəhvəxanələr (səhənlər)

■ Kiosklər

Azərbaycan dünyanın ən qədim və təkrisiz abidələrindən biridir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2. avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarı ilə 12 Tarix-Memarlıq qoruduları təsdiq edilmişdir.

1. Bakı "İçəri şəhər", 2. Qala, 3. Qobustan, 4. Nardaran,
5. Ganca, 6. Zaqatala, 7. Şəki "Yuxarı Bağ", 8. Şuşa,
9. İsmayilli, Basqal, 10. Ləhiz,
11. Naxçıvan MR "Güləstən", 12. Ordubad

Xəritədə dünya əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələrindən bəzi nümunələr verilmişdir. Qobustan qayaüstü təsvirləri (mezoit - orta əsrlər), Şirvanşahlar Sarayı kompleksi (XIII-XV əsrlər), "İçəri şəhər" memarlıq-şəhərsalma kompleksi (VI-XIX əsrlər), Qız qalası (VI-XII əsrlər), Dordubəylik Mardakan qəsr (XII-XIV əsrlər), Ramana qəsr (XII-XIV əsrlər), "Atəşgah" məbəd kompleksi (XVII əsr), Naxçıvan şəhərindəki Məmunə xatun türbəsi (1186-1187-ci illər), Yusif Küseyni oğlu türbəsi (1161-1162-ci illər), Culfə şəhərindəki Güləstən türbəsi (XIII əsr), Şəki Xan sarayı (XVIII-XIX əsrlər), Bərdə şəhərindəki "Allah-Allah" türbəsi və Nəcəbə qalası (1322-ci il), Dəvəçi şəhərindəki Qalaqalası kəndindəki Çıraqlıqalası (V-VI əsrlər) və s.

Tarixi abidələrimizi qorumaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının məvəzi borcudur.

№ 201.3
2274

Azərbaycan Respublikasında təhsil alan xarici tələbələr üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

Dərs Vəsaiti

ISBN: 978-9952-468-21-2

9 789952 468212

1974